

Estonian Archaeology 4

ANDRES TVAURI

**RAHVASTERÄNNUAEG, EELVIKINGIAEG JA
VIKINGIAEG EESTIS**

TOIMETANUD MARGOT LANEMAN

Tartu 2012

SISUKORD

Illustratsioonide nimekiri 7

SISSEJUHATUS

KRONOLOOGIA	18
KÄESOLEVAST TEOSEST	20
TÄNUD	22

I PEATÜKK. AJALOOLINE JA LOODUSLIK TAUST

1.1 VARAKESKAEGNE EUROOPA	23
1.2 KIRJALIKUD TEATED EESTI ALA KOHTA	26
1.2.1 Islandi saagad.....	26
1.2.2 Skandinaavia ruunikivid.....	28
1.2.3 Ladina ja Vana-Vene kroonikad.....	29
1.2.4 Kokkuvõte.....	32
1.3 MUUTUSED LOODUSLIKES OLUDES	32
1.3.1 Kliimamuutused.....	32
1.3.2 Maakerge.....	34

II PEATÜKK. ELUKOHAD JA MAJAPIDAMINE

2.1 LINNUSED JA ASULAKOHAD	35
2.1.1 Linnuste levik ja tüpologia.....	36
2.1.2 Rahvasterännuaja linnused.....	37
2.1.3 Eelviikingi- ja viikingiaja linnused.....	38
2.1.4 Linnuste kaitserajatised.....	42
2.1.5 Linnus-asula-tüüpi keskused.....	44
2.1.6 Jurjevi linnus ja asula Tartus.....	47
2.1.7 Valgjärve järveasula.....	49
2.1.8 Muud asulad.....	50
2.1.9 Hooned.....	51
2.2 MAJAPIDAMISRIISTAD JA TARBESEMED	54
2.2.1 Jahvekiivid ja -alused.....	54
2.2.2 Savinõud.....	55
2.2.2.1 Iru tüüpi savinõud.....	56
2.2.2.2 Rõuge tüüpi savinõud.....	60
2.2.2.3 Haruldased käsitsi tehtud savinõud.....	62
2.2.2.4 Slaavipärasead lihtkedrakeraamilised savinõud.....	63
2.2.3 Metallnõud.....	66
2.2.4 Puit- ja tohtnõud.....	67
2.2.5 Sarvest toosikaas.....	67
2.2.6 Puitkonks.....	67

2.2.7	Tulused.....	67
2.2.8	Noad	69
2.2.9	Luisud	69
2.2.10	Kammid.....	70
2.2.11	Pintsetid.....	70
2.2.12	Lukud ja võtmed.....	71
2.2.13	Naelad	71
2.3	KOKKUVÕTE	72

III PEATÜKK. PÕHIELATUSALLIKAD

3.1	PÕLLUHARIMINE	74
3.1.1	Põllujäänused.....	74
3.1.2	Põllutööriistad	76
3.1.2.1	Kõplaterad.....	77
3.1.2.2	Adraterad	77
3.1.2.3	Vikatnoad ja vikatid	78
3.1.2.4	Sirbid	78
3.1.3	Paleobotaanilised andmed	79
3.2	KARJAKASVATUS.....	82
3.3	JAHT, KALASTUS JA METSASAADUSED	84
3.3.1	Jahi- ja kalastusvahendid	84
3.3.2	Metsloomade ja kalade luud.....	85
3.3.3	Metsasaadused	86
3.4	KOKKUVÕTE	87

IV PEATÜKK. KÄSITÖÖ JA TÖÖNDUS

4.1	TOOTMISKOHAD	88
4.1.1	Rauatootmiskohad	88
4.1.2	Värviliste metallide sulatuskohad.....	91
4.1.3	Savinõude valmistuskohad	91
4.1.4	Luutöötlemisjääd ja -toorikud	92
4.2	KÄSITÖÖRIISTAD	92
4.2.1	Sepatööriistad	92
4.2.2	Värvilise metalli töötlemise vahendid.....	93
4.2.3	Nahatöötlusvahendid.....	95
4.2.4	Kirved ja muud puutööriistad.....	95
4.2.5	Tekstiilitöövahendid	98
4.2.6	Muud käsitööriistad	100
4.3	EHTED JA RÕIVASTUS.....	100
4.3.1	Ehted	101
4.3.1.1	Sõled	101
4.3.1.2	Ehtenõelad	105
4.3.1.3	Väikesed pronksist ehtenõelad.....	109
4.3.1.4	Rinnakeed ja nende osad.....	109
4.3.1.5	Helmed.....	111

4.3.1.6	Ripatsid.....	113
4.3.1.7	Kaelavõrud.....	117
4.3.1.8	Käevõrud	120
4.3.1.9	Sõrmused.....	123
4.3.2	Vööd ja vööosad	124
4.3.2.1	Pandlad.....	124
4.3.2.2	Rihmajagajad, -aasad, -kannad ja -keeled	126
4.3.2.3	Naastud.....	126
4.3.2.4	Varrasahelikud.....	128
4.3.3	Noatuped.....	128
4.3.4	Agrafid	129
4.3.5	Tekstiilileiud ja rõivastus.....	130
4.3.6	Areng ja piirkondlikud eripärad ehtemoes.....	131
4.4	RELVA JA RATSAVARUSTUS.....	135
4.4.1	Relvad	135
4.4.1.1	Mõõgad ja nende osad	136
4.4.1.2	Võitlusnoad.....	140
4.4.1.3	Mõõgatuppede osad.....	141
4.4.1.4	Odaotsad	142
4.4.1.5	Nooleotsad	148
4.4.1.6	Kilbiosad	150
4.4.2	Ratsavarustus.....	152
4.4.2.1	Valjaste osad	153
4.4.2.2	Sadulajalused.....	154
4.4.2.3	Kannused	154
4.4.3	Relvastuse areng.....	154
4.5	TOOTMISE MAHUD JA KORRALDUS	158
4.6	KOKKUVÕTE	163
 V PEATÜKK. KAUBAVAHETUS		
5.1	PÕHJA-EUROOPA KAUBANDUSRÜÜM.....	165
5.2	MAJANDUSLIKUD PEITVARAD	167
5.2.1	Peitvara mõiste ja liigid	167
5.2.2	Ehetest või ehetest ja relvadest koosnevad majanduslikud peitvarad	168
5.2.3	Mündiaarete levik ja leiutaust	169
5.2.4	Mündiaarete koostis.....	170
5.2.5	Hõbeda kasutamine vääringuna	173
5.3	KAUBAD	175
5.3.1	Sisekaubandus	175
5.3.2	Toomakaubad	176
5.3.3	Viimakaubad.....	177
5.4	KAUPLEMINE	179
5.4.1	Kauplejad	179
5.4.2	Kaubasuhted	181
5.4.3	Kauplemiskohad ja -ajad	183
5.5	TRANSPORDIVAHENDID JA TEED	184

5.5.1	Paatide ja laevade jäänused	184
5.5.2	Sadamad ja randumiskohad	185
5.5.3	Maanteed ja liiklus siseveekogudel	188
5.5.4	Veoloomad ja -vahendid	190
5.6	KOKKUVÕTE	191

VI PEATÜKK. MATMISVIIS JA USUND

6.1	KALMED	194
6.1.1	Järelmatused tarand- ja kivikirstkalmetes	195
6.1.2	Kangrud ja kivivared	197
6.1.3	Kiviringiga ümbritsetud põletusmatused	200
6.1.4	Maa-alused põletusmatused	202
6.1.5	Põletusmatustega kääpad	205
6.1.6	Surnute põletamise kohad	209
6.1.7	Paadismatused	210
6.1.8	Surnumajad	212
6.1.9	Maa-alused laibamatused	213
6.1.10	Kalmete hulk ja levik	216
6.1.11	Loomaluud kalmetes	218
6.1.12	Hauapanused ja teised esemed kalmetes	220
6.2	RITUAALSED PEITVARAD	223
6.2.1	Relvadest ja tööriistadest koosnevad rituaalsed peitvarad	224
6.2.2	Ehetest koosnevad rituaalsed peitvarad	226
6.2.3	Esemete ohverdamise ja peitmise põhjused	227
6.3	USUNDIGA SEOTUD ESEMED	228
6.4	USUNDILISED TÕEKSPIDAMISED	230
6.5	KOKKUVÕTE	233

VII PEATÜKK. MAA JA RAHVAS

7.1	RAHVAARV	235
7.2	ASUSTUSÜKSUSED	242
7.3	ÜHISKONNAKIHID	244
7.4	ELIIDI ELUVIIS	246
7.5	VÕIMUKESKUSED JA -PIIRKONNAD	248
7.6	EESTI-SISESED PIIRKONDLIKUD ERINEVUSED	250
7.7	KOKKUVÕTE	255

ÜLDKOKKUVÕTE	257
---------------------	------------

KASUTATUD ALLIKAD   **258**

Lühendid   326

ILLUSTRATSIOONIDE NIMEKIRI

- Jn 1.** Eesti maakonnad 19. saj lõpul.
- Jn 2.** Rahvasterännuaaja kinnismuististe levik Eestis.
- Jn 3.** Eelviikingiaja kinnismuististe levik Eestis.
- Jn 4.** Viikingiaja kinnismuististe levik Eestis.
- Jn 5.** Eesti naaberalad I at teisel poolel.
- Jn 6.** Ruunikivi Rootsisis Upplandi maakonnas Ängbys, millel on tekst Virumaal langenud Björni mälestuseks (foto: A. Kraut).
- Jn 7.** I at teise poole linnused Eestis: *1 Padise, 2 Iru, 3 Jägala, 4 Kuusalu, 5 Lohu II, 6 Keava, 7 Ahisilla, 8 Varangu, 9 Toolse Ussimägi, 10 Kloodi, 11 Rakvere, 12 Nurkse, 13 Koila, 14 Pada II, 15 Purtse Tarakallas, 16 Narva Joaorg, 17 Kurista, 18 Kalana, 19 Kassinurme, 20 Peatskivi, 21 Saadjärve, 22 Lähte, 23 Tartu, 24 Alt-Laari, 25 Unipiha, 26 Peedu, 27 Aakre, 28 Otepää, 29 Tilleoru, 30 Urvaste, 31 Mõrgi, 32 Karula, 33 Rõuge, 34 Hinniala, 35 Viljandi, 36 Vooru, 37 Tõrva, 38 Lihula, 39 Soontagana, 40 Kärla, 41 Asva.*
- Jn 8.** Rõuge linnus. Vaade linnuse vallile idast, linnuseasula poolt (foto: A. Tvauri, 2000).
- Jn 9.** Vooru linnus pildistatuna loode poolt (foto: E. Laid, 1931, AI).
- Jn 10.** Kuusalu linnus pildistatuna õhust (foto: Eesti Lennuvägi, 1936, AI).
- Jn 11.** Rahvasterännuaega langevad radiosüsinikudateeringud linnustelt.
- Jn 12.** Kalana Otisaare linnuse valli profiil ja kaevandi plaan (Lavi 2001, jn 2 järgi).
- Jn 13.** Iru linnuse plaan (Vassar 1939, tahv III järgi; kaevandid Lang 1996a, jn 19 ja Mägi 2007d, jn 4 järgi). Kõrgused joonisel on suhtelised.
- Jn 14.** Eelviikingi- ja viikingiaega langevad radiosüsinikudateeringud linnustelt.
- Jn 15.** Rõuge linnuse kaevamisplaan (Schmiedehelm 1959, jn 2). Kõrgused joonisel on suhtelised.
- Jn 16.** Tõrva Tantsumäe linnuse plaan (Laid 1933, jn 4). Kõrgused joonisel on suhtelised.
- Jn 17.** Kuusalu linnuse paekivivall ja palkidest parvalus selle all (foto: E. Saadre, 1936, AI).
- Jn 18.** Paekivimüür Pada II linnuse valli välisküljel (foto: T. Tamla).
- Jn 19.** Iru linnuse keskvali kaevamisplaan (Lang 1996a, jn 19 järgi).
- Jn 20.** Pada linnus-asula-kompleks (aluskaart: Maa-amet; kaevandid Tõnisson 2008, jn 30 järgi).
- Jn 21.** Radiosüsinikudateeringud I at teise poole asulakohtadelt.
- Jn 22.** Tartu muinaslinnuse ja -asula asendiskeem.
- Jn 23.** Vana-Vene päritoluga leide Tartu Jurjevi-aegsest asulast: 1 Ovrutši kiltkivist värtnakeder, 2 Ovrutši kiltkivist ripatsrist, 3 merevaigust ripatsrist, 4 savist glasuuritud lihavõttemuna katke, (TM A 188: 204; 40: 317; 188: 1041; 70: 2115).
- Jn 24.** Kirvekujulise pronksist amuleti katke Tartu Jurjevi-aegsest asulast (TM A 51: 1504).
- Jn 25.** Järveasula ja silla asukoht Valgjärves (foto: Maa-amet; asula on märgitud Virtanen 2006 järgi).
- Jn 26.** I at teise poole linnuseta asulakohad Eestis: *1 Harku, 2 Väo, 3 Rebala, 4 Joa, 5 Saha, 6 Jõelähtme, 7 Mõigu, 8 Lehmja, 9 Lagedi, 10 Vaskjala, 11 Lähtse, 12 Angerja, 13 Seli, 14 Kabala, 15 Nadalama Matsi, 16 Linnuse, 17 Pada-Kohina, 18 Tõrma, 19*

Raatvere, 20 Rahivere, 21 Kudina, 22 Visusti, 23 Savastvere, 24 Sääsekõrve, 25 Kaarlijärve, 26 Majala, 27 Reola, 28 Suure-Kambja, 29 Lapetukma, 30 Päidla, 31 Ala-Pika, 32 Arula, 33 Kaarna, 34 Mähkli, 35 Roosiku, 36 Sooküla II, 37 Tserepi, 38 Venevere, 39 Olustvere, 40 Mudiste, 41 Kobruvere, 42 Mustivere, 43 Aindu, 44 Viljandi Männimäe, 45 Verilaske I, 46 Pulleritsu I, 47 Uugla Veskimäe, 48 Kibura, 49 Võhma, 50 Pöide Kahutsi, 51 Rõõsa Paemõis.

Jn 27. Hoonejäänus Pada linnuseasulas (Tamla 1984 järgi).

Jn 28. Rauaaegse elamu rekonstruktsioon Rõuge linnuse kõrval (foto: V. Pajuste).

Jn 29. Kerisahju jäänused Pada linnuseasulas (foto: T. Tamla).

Jn 30. Jahvekivi ja jahvealus Iru linnuseasulast (AI 3429: 857, 902).

Jn 31. Savinõude rekonstruktsioone Iru linnuse peenkeramikast (Lang 1996a, jn 24–29 järgi).

Jn 32. Iru Ala tüüpi savinõu kild Proosa kivivarekalmest (TLM 15109: 207).

Jn 33. AIIIc tüüpi savinõu Iru linnuselt (AI 4117: 75; foto: A. Tvauri).

Jn 34. Savinõude rekonstruktsioone Iru linnuse jämekeramikast (Lang 1996a, jn 33–37 järgi).

Jn 35. Rõuge tüüpi peen- (1–14) ja jämekeramiliste (15–17) savinõude rekonstruktsioone Kagu-Eesti muististelt (Aun 1976b, jn 2 ja 4 järgi).

Jn 36. Rõuge tüüpi peenkeramiline pott Otepää linnuselt (AI 4036: I 614, 621, 646).

Jn 37. Rõuge tüüpi jämekeramiline pott Otepää linnuselt (AI 4036: I 1918).

Jn 38. Matuseurn Loosi käabaskalmistust (ÕES 10).

Jn 39. Näppeornamendiga savinõukillud Olustvere asulakohalt (1) ja Rõuge linnuseasulast (2) (AI 4998: 3509; 4100: 462).

Jn 40. Näppeornamendiga savinõude leiukohad Eestis: 1 Iru linnuseasula, 2 Kuusalu linnus, 3 Raatvere asulakoht, 4 Alasoo kalme, 5 Raigastvere kalme, 6 Saadjärve linnus ja linnuseasula, 7 Tartu linnus, 8 Kaarlijärve asulakoht, 9 Majala asulakoht, 10 Peedu linnus, 11 Unipiha linnus ja linnuseasula, 12 Suure-Kambja asulakoht, 13 Paali kalme, 14 Päidla asulakoht, 15 Kaarna asulakoht, 16 Otepää linnus, 17 Rõuge linnus ja linnuseasula, 18 Venevere asulakoht, 19 Olustvere asulakoht, 20 Kobruvere asulakoht, 21 Mustivere asulakoht, 22 Viljandi Männimäe asulakoht, 23 Vooru linnus, 24 Tõrva Tantsumäe linnus, 25 Valgjärve järveasula.

Jn 41. Kүүnetäketega savinõukild Verilaske I asulakohalt (TÜ 458: 4).

Jn 42. Täkkeornamendiga savinõukild Unipiha linnuseasulast (AI 4474: 269).

Jn 43. Slaavipärase kedrakeraamika rühma 1 savinõud Õvi kalmistult (1), Lahepera kalmistult (2), Tartu linnuselt (3–5, 8, 10) ja Tartu asulast (6–7, 9) (AI 3790: 14; ÕES 2053: 34; TM A 14: 454; 15: 1218; TM 1556: 415; TM A 51: 2059/2; 42: 1910; 14: 430; 55: 524; 15: 1253).

Jn 44. Slaavipärase kedrakeraamika rühma 1 kuuluv savipott Raatvere kalmistult (AI 5295: XXVII 244).

Jn 45. Slaavipärase kedrakeraamika rühmade 1 ja 2 levik Eestis: 1 Raasiku kalme, 2 Jõuga käabaskalmistu, 3 Kuningaküla käabaskalmistu, 4 Rahivere asulakoht, 5 Kudina asulakoht, 6 Raatvere kalmistu, 7 Sääritsa asulakoht, 8 Savastvere asulakoht, 9 Lahepera kalmistu, 10 Õvi kalmistu, 11 Tartu linnus ja asula, 12 Reola asulakoht, 13 Lindora käabaskalmistu, 14 Siksälä kalmistu, 15 Kuude kalme.

- Jn 46.** Slaavipärase kedrakeraamika rühma 2 savinõud Lahepera (1–3), Raatvere (4), Siksälä (5) ja Kuude (6) kalmistult (ÕES 1978: 17; ÕES 1978: IV/10; AI 4977: 58; AM A 447: 46; AI 5101: 662; VM 30: 17).
- Jn 47.** Ida-Rooma päritolu hõbenõu katked Varnjast (DM I 1365/ADs 269; foto: E. Oras).
- Jn 48.** Puitkonks Valgjärve järveasulast (AI 6632: 45; foto: A. Tvauri).
- Jn 49.** Tuluskivi Lindora kääbaskalmistust (AI 4039: 9; Schmiedehelm 1965, jn 8: 1).
- Jn 50.** Tulusraud Lahepera (1–2), Konguta (4) ja Uugla II (5) matmispaigalt ning Paluküla peitleiust (3) (ÕES 1984: 87; 2053: 27; AI 2483: 24; 2516: 25; AM A 528: 25).
- Jn 51.** Noad Ojaveski (1) ja Kehra (2) kalmest ning Rõuge linnuseasulast (3); noapideme pronksist kinnitusplekk (4) Lihula kalmest (AM A 349: 422; AI 3584: 2; 4100: 3078; AM A 478: 203).
- Jn 52.** Luisud Pada (1) ja Rõuge (2) linnuseasulast ning Salme I paadismatusest (3) (AI 5082: 268; 4100: 332; SM 10601: 20).
- Jn 53.** Kammid Iru linnuseasulast (1) ja Salme I paadismatusest (2) ning kamm koos vutlariga Iila matusest (3) (AI 3429: 259–260; SM 10601: 272; AI 3358: 317).
- Jn 54.** Pintsetid Ojaveski kalmest (1), Rõsna-Saare II kääbaskalmistust (2) ja Rõuge linnuseasulast (3) (AM A 343: 342; AI 5032: VI 24; 4100: 7702).
- Jn 55.** Riivluku võti Rõuge linnuseasulast (AI 4100: 297).
- Jn 56.** Ilmandu II põllujäänuste idapoolne osa (Lang *et al.* 2004, jn 3 järgi).
- Jn 57.** Radiosüsinikudateeringud I at teise poole põllujäänustest.
- Jn 58.** Võhma Tandemäe põllujäänused (Lang 2000a, jn 106).
- Jn 59.** Kõplad või kirkad Koseveski kääbastikust (1) ja juhuleiuna Võrumaalt Väike-Apja järve kaldalt (2) (AI 4254: VII 9; TÜ 819).
- Jn 60.** Rauast adratera Tartu linnuselt (TM A 14: 7).
- Jn 61.** Vikatnoad Proosa kivivarekalmest (1), Tornimäe sadamakohast (2) ja Pada linnuseasulast (3); vikat (4) Raudi põletusmatusest (TLM 15109: 123; AI 4338: 975; 5082: 898; TÜ 811: 2).
- Jn 62.** Sirbid Rõuge linnuseasulast (1) ja Otepää linnuselt (2) (AI 4100: 9155; 4036 I: 1921; Laul & Tõnisson 1991, jn 10).
- Jn 63.** Käesoleva uurimuse seisukohalt olulised õietolmu-uuringute kohad: 1 *Pitkasoo*, 2 *Karujärv*, 3 *Mudajärv*, 4 *Pelisoo*, 5 *Surusoo*, 6 *Kaali*, 7 *Elbiku*, 8 *Niibi*, 9 *Paslepa*, 10 *Kiilaspere*, 11 *Velise*, 12 *Tondi*, 13 *Saha-Loo*, 14 *Maardu*, 15 *Keava*, 16 *Leekovo*, 17 *Kurtna*, 18 *Pikkjärv*, 19 *Raigastvere*, 20 *Soitsjärv*, 21 *Ala-Pika*, 22 *Kalsa*, 23 *Toolamaa*, 24 *Verijärv*, 25 *Rõuge Tõugjärv*, 26 *Plaani Küla*, 27 *Hino*, 28 *Parika*.
- Jn 64.** Peamiste koduloomade luufragmentide osakaal mõnes linnuses ja asulas.
- Jn 65.** Õngekonksud ja lant Rõuge linnuselt (1) ja asulast (2–3) (AI 4040: 3427; 4100: 616; 4100: 5942).
- Jn 66.** Radiosüsinikudateeringud viikingiaja rauasulatuskohtadelt.
- Jn 67.** Raatvere rauasulatusahjud (Lavi 1999b, jn 5).
- Jn 68.** Tõdva rauasulatuskoht (Kiudsoo *et al.* 2009, jn 2 järgi). I–III sulatusahjud, IV–VI väliääsid, VII–IX postiaugud alasipakkudest.
- Jn 69.** Borre-stiilis praakripatsid Tartu linnuseasulast (TM A 42: 540/1–2; foto: A. Haak).
- Jn 70.** Arvatavasti keraamika põletamise käigus purunenud ja kokku sulanud savinõude killud Iru linnuseasulast (AI 3429: 187; foto: A. Tvauri).

- Jn 71.** Luust uisk Pada linnuseasulast alt- ja külgvaates (AI 5082: 261).
- Jn 72.** Sepatööriistad: haamrid (1–2) ja pihid (3) Raatvere kalmistust, plekikäärid (4) Aakre Kivivare linnuseasulast ja raudlabidas (5) Kunda I peitleiust (AI 5295: XV 143; 5295: VIII 87; 5295: XV 154; 4726: 65; ÕES 1889).
- Jn 73.** Savist valuvormipoolmikud Loosi kääbastikust (AI 4376: 18, 17; Schmiedehelm & Laul 1970, jn 4).
- Jn 74.** Lubjakivist valuvormipoolmikud Unipiha (1), Rõuge (2) ja Kuusalu (3) linnuselt ning valuvormipoolmiku toorik (4) Rõuge linnuselt (AI 4472: 144; 4040: 1078; 3427: 2; 4040: 3451).
- Jn 75.** Sulatustiigid Unipiha linnuseasulast (1) ja Tartu linnuselt (2) (AI 4472: 154; TM A 14: 369).
- Jn 76.** Sulatuskulp Arniko kääbaskalmistust (AI 2591: VI 6).
- Jn 77.** Juveliirihaamer Rõuge linnuselt (AI 4040: 1888).
- Jn 78.** Nahatöötlemisriistad: naaskel Proosa kivivarekalmest (1) ning väikesed kõvernoad Rõuge linnuseasulast (2) ja Proosa kivivarekalmest (3) (TLM 16649: 86; AI 4100: 9738; TLM 15740: 53).
- Jn 79.** Putkkirves Kirimäe põletusmatusest (AI 2509: 68).
- Jn 80.** Kitsateralised silmaga kirved Kunda I peitleiust (1), Koorküla peitleiust (2), Ilmatsalu kalmest (3) ja juhuleiuna Tartumaalt Tõnuverest (4) (ÕES 1858: 5; 1569; 1670; AI 2516: 12).
- Jn 81.** Peterseni C-tüüpi kirved Kuude (1) ja Verevi Sandimärdi (2) kalmest (TÜ 1151; AI 2800).
- Jn 82.** Hilisviikingiaegsed kirved Maidla II (1, 4), Ulila (2) ja Raatvere (3) matmispaigast ning juhuleiuna Tartumaalt Päidlast (5) (AM A 580: 2823; AI 2839: 8; 5295: IV 20; AM A 580: 1717; TÜ 216).
- Jn 83.** Voolmed Kirimäe põletusmatusest (AI 2509: 58).
- Jn 84.** Tarutuurd Salme I paadismatusest (1) ja Püssi põletusmatusest (2) (SM 10601: 283; AI 4130: 9).
- Jn 85.** Veise reiulupeast värtnakeder Rõuge linnuselt (1) ja savist värtnakeder Rõsna-Saare II kääbaskalmistust (2) (AI 4040: 4973; 5032: VI 28).
- Jn 86.** Kivist värtnakedra katke Ala-Pika asulakohalt (TÜ 605: 47).
- Jn 87.** Oletatav kivist värtnakedra toorik Rõuge linnuseasulast (AI 4100: 7437).
- Jn 88.** Õmblusnõel Rõuge linnuseasulast (AI 4100: 6537).
- Jn 89.** Savist kangasviht Pada linnuseasulast (AI 5082: 686).
- Jn 90.** Oletavad kudumismõõgad Pada linnuseasulast (AI 5082: 374; 5082A: 19).
- Jn 91.** Viisuluda Rõuge linnuseasulast (AI 4100: 7566).
- Jn 92.** Erinevat tüüpi pronksist ambsõled: 1 lihtsa valatud nõelahoidjaga Kirimäe põletusmatusest, 2 tähekujulise jalaga Tõrma Reinapi kalmest, 3 labidakujulise jalaga Paali I aardest (AI 2509: 5; 2488: 8; 3235: 92).
- Jn 93.** Eestis haruldased pronksist kaarsõled: 1 loomapeakujulise jalaga sõlg Pikkjärve I kalmest, 2 sõrmiksõlg, juhuleid Jägala linnamäelt, 3 vähksõlg Lagedi XIII kalmest, 4 öökullisõlg Paluküla peitleiust, 5 mooninuppotstega ammukujuline sõlg Paluküla peitleiust (ÕES 1260: 4; AI 3849; AM A 26: 6; AI 2483: 33; 2483: 30).
- Jn 94.** Sümmeetriline sõlg Iru linnuselt (4051: 7).

Jn 95. Rullotstega rauast (1–2) ja pronksist (3–4) hoburaudsõled Paluküla peitleiust (1), Pada linnuseasulast (2–3) ja Lahepera kalmistust (4) (AI 2483: 13; 5082: 568; 5082: 447; ÕES 1898: I 13).

Jn 96. Erinevat tüüpi pronksist hoburaudsõled: 1 tahuliste otstega Taadikvere Kõõre kalmest, 2 lehterotsine Kirbla kalmest, 3 tähtotsine Raatvere kalmistust, 4 prismaotsine Vesneri kalmistust, 5 mooninuppotsine Sargvere asulakohalt (ÕES 2255: 74; AI 2643: 355; 5295: XV 147; ÕES 2248: 1; TÜ 1574: 42).

Jn 97. Võõrapärase hoburaudsõled: pronksist sõlg Paluküla peitleiust (1) ja hõbesõled juhuleiuna Saaremaalt Uduverest (2–3) (AI 2483: 1; AI K 15: 178, 269).

Jn 98. Rahvasterännuaegsed pronksist ehtenõelad: 1 ketaspeaga Saha Mardimäe kalmest, 2 rataspeaga (katke) Saaremaalt Oti mõisa maalt, 3 koonuspeaga Paju kalmest, 4 profileeritud peaga Proosa kivivarekalmest, 5 kolmnurkpeaga Kirimäe matusest (AI 3839: 1; AI K 38; AI 4868: 114; TLM 15109: 79; AI 2509: 21).

Jn 99. Eelviikingi- ja viikingiaegsed ehtenõelad (1–4 pronksist, 5–6 rauast): 1 ornamentimata kolmnurkpeaga nõel Leina kalmest, 2 lihtsa ornamendiga kolmnurkpeanõelad Mäla kalmest, 3 lehtornamendiga kolmnurkpeanõela katke, juhuleid Mihkli kihelkonnast, 4 Saaremaa tüüpi nõela katke, juhuleid Saaremaalt Kõigustest, 5 kargukujuline nõel Ojaveski kalmest, 6 pronkstraadist mässinguga karjasekeppnõel Kurna IA kalmest (AI 2643: 366; AI K 2: 1, 4; AI 2513: 18; ÕES 436: 1; AM A 349: 34; 29: 73).

Jn 100. Rõngaspeaga pronksist ehtenõelad Kurna III kalmest (1), juhuleiuna Pärnumaalt Parasmaalt (2) ja Paluküla peitleiust (3) (AM A 31: 5; 493: 1; AI 2483: 16).

Jn 101. Rõngaspea ja ripatsitega pronksnõel Virumaalt Püssist (AM A 99).

Jn 102. Ristpeaga nuppotsised pronksnõelad Ojaveski (1) ja Proosa (2) kalmest (AM A 349: 33; TLM 15109: 214).

Jn 103. Ristpeaga pronksnõel koos keekandjaga Tartumaalt Savastverest (ÕES 1483: 7).

Jn 104. Pronksist rinnakee koos kaksikristpeanõeltega Raatvere kalmistust (AI 5295: 121).

Jn 105. Seenekujulise peaga pronksist ehtenõel Saaremaalt Kõruselt (AI 2643: 114).

Jn 106. Luust rinnanõelad Pada linnuseasulast (AI 5082: 283, 351).

Jn 107. Väikesed spiraalpäised pronksnõelad Lahepera kalmistust (1) ja Rõuge linnuseasulast (2) (ÕES 1893: I 16; AI 4100: 10291).

Jn 108. Öötla pronksehete leid (AM A 119).

Jn 109. Pronksist rinnakee koos kaksikristpeaga ehtenõeltega Lahepera kalmistust (ÕES 1893: 1).

Jn 110. Pronksist keekandjad Kirimäe põletusmatusest (1), Pühaste peitleiust (2–3), Rahu kalmest (4) ja Kõola kalmest (5) (AI 2509: 14; 3667: 2–3; 4239: 35; 2462: 31).

Jn 111. Klaashelmed Ojaveski (1–5), Saha D (6) ja Hummuli (7) kalmest ning tinahelmed (8–9) Pühaste peitleiust (AM A 349: 386, 383, 381, 385, 372; 49: 190; ÕES 1979: 45; AI 3667: 29, 82).

Jn 112. Hõbedast luunularipats ja pronksspiraalikesed Rõsna-Saare II kääbaskalmistust (AI 5032: II 58).

Jn 113. Pronkstraadist spiraaliga rõngas Lihula kalmest (AM A 478: 112).

Jn 114. Eelviikingi- ja viikingiaegsed ripatsid (1 tinast, 2–6 pronksist, 7 hõbedast) Preedi kalmest (1), Tagametsa kääbaskalmistust (2), Arniko kääbaskalmistust (3), Rõuge

- linnuseasulast (4), Ala-Pika asulakohalt (5), Kurevere kalmest (6) ja Parivere aardest (7) (AI 4426: 652; 5252: 1; 2591: VI 6; 4100: 6635; TÜ 318: 13; AI K 75: 1; AI 2575: 1).
- Jn 115.** Ripatsmüntidest hõbekaelakee Paunküla IA aardest (AM 13892; foto: I. Leimus).
- Jn 116.** Essu kuldaare (AM 87; foto: E. Oras).
- Jn 117.** Pronkskuljus Lahepera kalmistust (ÕES 1978: 58).
- Jn 118.** Luust ja pronksist (4) kammi- ja linnukujulised ripatsid Aakre Kivivare linnuseasulast (1), Pada linnuseasulast (2–3), Rõuge linnuselt (4) ja Otepää linnuselt (5–6) (AI 4726: 1073; 5082: 800; 5082: 785; 4040: 91; 4036: III N 297; 4036: III N 288).
- Jn 119.** Hammas- ja küüsripatsid: 1 karu kihvast Unipiha linnuselt, 2 rebase kihvast Lahepera kalmistult, 3 koera kihvast Pada linnuseasulast, 4 kopra hambast Rõuge linnuseasulast, 5 metssea kihvast Rõuge linnusest, 6 kullilise küünisest Linnaaluste III linnuseasulast, 7 tuura luuplaadist Pada linnuseasulast (AI 4472: 864; ÕES 1978: III 12; AI 5082: 367; 4100: 10714; 4040: 907; TÜ 1115: 188; AI 5082: 330).
- Jn 120.** Kopra kontsluust ripats Otepää linnusest (AI 4036: I 2324).
- Jn 121.** Vaheliti ulatuvate otstega erinevat tüüpi hõbekaelavõrud Paali II (1), Uuri (2) ja Paali I (3) aardest (AI 3235: 235; AM A 287: 1; AI 3235: 91).
- Jn 122.** Vaheliti ulatuvate lamedate otstega hõbekaelavõrud Hummuli peitleiust (AI 2019).
- Jn 123.** Vaheliti ulatuvate lamedate otste ja trapetsikujuliste ripatsitega pronkskaelavõru Tartust Tähtvere mõisa põllult (ÕES 250).
- Jn 124.** Sadulotsaga hõbekaelavõru Loosi aardest (AI 712: 1).
- Jn 125.** Haagiga kinnitatav pronkskaelavõru Savastverest (ÕES 1459; foto: AI).
- Jn 126.** Käku kalmest leitud pronksist liitkaelavõru rekonstruktsioon (Mägi 2002, tahv 15: 1).
- Jn 127.** Rahvasterännuaegsed pronkskäevõrud Proosa kivivarekalmest (1–2), Kirimäe põletusmatusest (3) ja Paali II aardest (4) (TLM 15109: 170; 15109: 189; AI 2509: 22; 3235: 238).
- Jn 128.** Eelviikingi- ja viikingiaegsed pronkskäevõrud Inju (1, 4), Rebala Presti (2), Kohtla I (3), Vesneri (5–6) ja Lihula (7) kalmest (AI 2794: 27; 5490: 445; 3905: 32; ÕES 570: 12; 2249: 19; 2249: 8; AM A 478: 70).
- Jn 129.** Pronksist spiraalkäevõrud Keila leiust (1), Lahepera kalmistust (2) ja juhuleiuna Harjumaalt Lähtsest (3) (AM A 234: 8; ÕES 1894: 1–2; AI 6542).
- Jn 130.** Pronksõrmused Ojaveski kalmest (1, 2, 5) ja Pada linnuseasulast (4); kuldsõrmus (3) Mõigu Peetri kalmest (AM A 349: 246; 394: 128; AI 4877: 3; 5082: 599; AM A 349: 72).
- Jn 131.** Pronksist prillspiraalsõrmused Unipiha linnuselt (1) ja Pühaste peitleiust (2) (AI 4472: 429; 3667: 13).
- Jn 132.** Pronksist pannal ja rihmakannad Paali II aardest (AI 3235: 242).
- Jn 133.** Pronksist kuhiknaastude ja Ojamaa-Balti tüüpi pandlaga vöö jäänused Lahepera kalmistust (ÕES 2053: 9, 4, 6, 3, 7).
- Jn 134.** Nn Novgorodi tüüpi vöö jäänused Raatvere kalmistust (AI 5295: IV 21).
- Jn 135.** Rahvasterännuaegsed ja eelviikingiaegsed raud- (1, 2, 6) ja pronks pandlad Suure-Rõsna (1), Proosa (2, 7), Lepna (3), Ehmja Varetmäe (4) ja Lagedi XIV (5–6) matmispaigast (AI 5227: 5; TLM A 79: 167; SM 10372: 113; AM A 554: 667; 26: 55; 26: 57; TLM 13943: 294).
- Jn 136.** Hõbetatud pronks pannal Proosa kivivarekalmest (TLM 14847: 86).

- Jn 137.** Viisnurkne kaheosaline pronkspannal Kõrveküla kalmest (AI 2544: 12).
- Jn 138.** Pronksist vööosad: rihmajagaja Proosa kivivarekalmest (1) ning rihmakeeled Lihula (2), Ehmja Varetemäe (2), Käbiküla (3), Suure-Rõsna II (5) ja Lahepera (6) matmispaigast (TLM 13943: 314; AM A 478: 101; 554: 806; 259: 2; AI 5227: 292; ÕES 2053: 7).
- Jn 139.** Rahvasterännu- ja eelviikingiaegsed pronksist (3–8 hõbetatud) plekknaastud Rõsna-Saare I (1), Saha D (2), Ojaveski (3–6) ja Proosa (7–8) matmispaigast (AI 4929: VIII 47; AM A 49: 156; 349: 299; 349: 306; 349: 303; 349: 305; TLM 15109: 151).
- Jn 140.** Pronksist (1, 3) ja hõbedast (2) kullatud naastud Proosa kivivarekalmest (TLM 15109: 136; 13943: 274; 15470: 42).
- Jn 141.** Kullatud hõbenaast Ojaveski kalmest (AM A 349: 345).
- Jn 142.** Permi vööde pronksist (3 hõbetatud) naastud Proosa kivivarekalmest (1–2) ja Ojaveski kalmest (3) (TLM 15109: 37; 13943: 33; AM A 349: 294).
- Jn 143.** Rauast varrasahelik koos tulusrauaga Lahepera kalmistust (ÕES 1984: 81).
- Jn 144.** Nuga koos noatupe pronksplekist äärisega Piila III kiviringiga matusest (Mägi 2002, tahv 20: 2–4).
- Jn 145.** Naise noatupp ja nuga Raatvere kalmistust (AI 5295: XIV 123).
- Jn 146.** Agraffnupud Proosa kivivarekalmest (TLM 14847: 8; 14847: 90; 12891: 81; 13943: 222; 15109: 15; 14335: 33; 13213: 33).
- Jn 147.** Agrafid ja agraffnupud Saha D (1), Ehmja Varetemäe (2) ja Erra (3) kalmest (AM A 49: 146; 554: 538; 370: 179).
- Jn 148.** Pronksspiraalkaunistus Raatvere kalmistult leitud sõba otsal (AI 5295: 125).
- Jn 149.** Tinulised Pühaste peitleiust (AI 3667: 83).
- Jn 150.** Mõõgad: 1 kaheteraline, B-tüüpi pidemega Kanama laibamatusest, 2 kaheteraline, V-tüüpi pidemega, juhuleid Saaremaalt, 3 üheteraline, Z-tüüpi pidemega, juhuleid Viljandimaalt Suure-Jaanist (AM A 67: 16; AI K 85, 108; AI 2643: 109).
- Jn 151.** V-tüüpi pideme ja damaskitud kirjaga mõök, juhuleid Saaremaalt (AI K 85: 120; Ebert 1914, jn 6).
- Jn 152.** Kaunistused Virumaalt Vatkust juhuleiuna saadud mõõga teramikul (RM 2397; Lääne & Selirand 1979, jn 4).
- Jn 153.** Rahvasterännaegsed mõõgapidemenuvad Proosa (1) ja Paju (2) kalmest (TLM 14335: 18; AI 4868: 191).
- Jn 154.** Eelviikingi- ja viikingiaja mõõkade pidemed: 1 Peterseni A-tüüp Salme I paadismatusest, 2 I-tüüp Paluküla peitleiust, 3 H-tüüp Paluküla peitleiust, 4 X-tüüp, leiuandmeteta, 5 Z-tüüp Õvi laibakalmistust (SM 10601: 288; AI 2483: 58; 2483: 56; 2612: 1; 3790: 1).
- Jn 155.** Võitlusnoad Jäbara E kalmest (1), Kirimäe põletusmatusest (2), Lehmja-Loo III kalmest (3; Mandel 1977, tahv II: 3), Otepää linnuselt (4) ja Luige kalmest (5) (AI 2604: 63; 2509: 47; 4444: 170; 4036: 57NW; ÕES 1999: 25).
- Jn 156.** Võitlusnuga koos tupega Laadjala laibamatusest (Aspelin 1884, nr 1957).
- Jn 157.** Mõõgatupeotsikud Proosa kivivarekalmest (1) ja juhuleiuna Saaremaalt Tõnijalt (2) (TLM 13943: 179; AI 2479: 3).
- Jn 158.** Rahvasterännu- ja eelviikingiaja putkega odaotsad Kirimäe põletusmatusest (1–2), juhuleiuna Järvamaalt Esnast (3) ja Harjumaalt Haljavast (4), Paluküla peitleiust (5, 10), Kurna IA kalmest (6–7), Lehmja-Loo III kalmest (8), Sõrve kalmest (9) ning juhuleiuna Saaremaalt Iilastest (11) ja Virumaalt Hõbedalt (12) (AI 2509: 74; 2509: 75;

AM A 118: 4; AI 2643: 72; AI 2483: 43; AM A 29: 173; 29: 174; AI 4444: 123; AM A 286: 1; AI 2483: 47; SM 7635; AI 2712: 7).

Jn 159. Pika putkega kisuline odaots Lihula kalmest (Mandel 1976, jn 57).

Jn 160. Lühike kisuline odaots Virumaalt Simunast (AI 2438: 4).

Jn 161. Angoo Harjumaalt Sõrve kalmest (AI 2643: 83).

Jn 162. Eelviikingi- ja viikingiaja rootsuga odaotsad Suure-Kambja asulakohalt (1), Rebala Presti kalmest (2) ja Koorküla peitleiust (3–4) (TÜ 238: 9; AI 5490: 419; ÕES 1570; 1571).

Jn 163. Viikingiaja odaotsad: 1 Peterseni E-tüüpi odaots, juhuleid Võrumaalt Tõrvaselt, 2 soonitud putkega E-tüüpi odaots, juhuleid Saaremaalt, 3 hõbetaušeeringuga E-tüüpi odaots, juhuleid Saaremaalt Kaarmast (hõbekaunistus Aspelin 1884, nr 1960 järgi), 4 D-tüüpi odaots, juhuleid Saaremaalt, 5 K-tüüpi odaots Põide linnuselt, 6 M-tüüpi odaots Keava linnuselt, 7 M-tüüpi odaots Rabavere kalmistust (hõbekaunistus Mägi-Lõugas 1993, jn 2: 2 järgi), 8 I-tüüpi odaots Saaremaalt Kärnerist (TÜ 711; AI 132; ÕES 499; AI K 85: 113; SM 9946: 700; AI 2712: 5; AI 3316: 1; AI K 46: 1).

Jn 164. Nooleotsad Purtse Tarakalda linnuselt (1), Unipiha linnuselt (2), Lahepera kalmistust (3), Peatskivi linnuselt (4), Maidla II kalmest (5–6), Tartu linnuselt (7), Iila laibamatuses (8), Rõuge linnuseasulast (9–10) ja Tartu asulast (11) (AI 5038: 12; 4472: 412; ÕES 1978: IV 1; AI 4723: 288; AM A 580: 965; 557: 132; TM A 14: 209/2; AI 3358: 309; 4100: 4790; 4100: 1181; TM A 188: 1042).

Jn 165. Kilbikuplad Proosa kivivarekalmest (1), Ehmja Varetmäe kalmest (2), Kirimäe põletusmatuses (3) ja Jõelähtme laibakalmest (4) (TLM 12891: 234; AM 554: 831; AI 2509: 45; AM A 691: 4).

Jn 166. Kilbikammitсад Proosa kivivarekalmest (1) ja Jäbara E kalmest (2) (TLM 15109: 104–105; AI 2604: 73).

Jn 167. Valjaste metallosad Ehmja Varetmäe kalmest (AM A 554: 286–293).

Jn 168. Rauast suitsed Lepna (1), Iila (2) ja Kehra (3) kalmest (SM 10372: 52; AI 3358: 322; 3584: 4).

Jn 169. Jellinge stiilis kaunistatud rauast suitsed Keskvere III kalmest (AM A 996: 62; Mandel 2003a, jn 1).

Jn 170. Valjarihma katke Lahepera kalmistult (ÕES 2053: 22).

Jn 171. Sadulajaluse katke, juhuleid Saaremaalt (AI K 89: 28).

Jn 172. Rauast kannus Kurna IB kalmest (1) ja pronksist kannus Paluküla peitleiust (2) (AM A 29: 260; AI 2483: 26).

Jn 173. M-tüüpi odaotsi valmistanud seppade toodangu levialad Eestis ja naaberladel (Creutz 2003, jn 11: 17 järgi).

Jn 174. Põhja-Euroopa ja Kesk-Aasia kaubanduskeskused ja kaubateed u aastal 925.

Jn 175. Perioodi 450–1050 peitleiud Eestis. Jooniselt puuduvad kolm mündiaaret, mille täpne leiukoht pole teada. 1 *Lõmala*, 2 *Lümanda*, 3 *Rootsiküla*, 4 *Uduvere*, 5 *Räägi*, 6 *Viira*, 7 *Nõva*, 8 *Suur-Nõmmküla*, 9 *Võnnu*, 10 *Suure-Lähtru*, 11 *Väike-Rõude*, 12 *Vigala*, 13 *Lihula*, 14 *Parivere*, 15 *Järise*, 16 *Koonga*, 17 *Saue*, 18 *Metsaküla*, 19 *Ääsmäe*, 20 *Paljassaare*, 21 *Kehra*, 22 *Alansi*, 23 *Paunküla IA*, 24 *Paunküla IB*, 25 *Kavastu*, 26 *Vihula*, 27 *Kaliküla*, 28 *Kloodi*, 29–31 *Erra-Liiva I–III*, 32 *Kohtla I*, 33 *Koigi*, 34 *Rääbise*, 35 *Rohe*, 36 *Levala*, 37 *Väänikvere*, 38 *Sootaga*, 39 *Vara*, 40 *Vesneri*, 41 *Raadi*, 42 *Tartu linnus*, 43 *Ropka*, 44 *Mäksa*, 45 *Võnnu*, 46 *Rõngu*, 47 *Vaabina*, 48 *Kirumpäi*, 49 *Võõpsu*, 50 *Rõuge linnus*, 51 *Meeksi*, 52–53 *Põltsamaa I–II*, 54 *Imma*, 55 *Võlla II*, 56

Paluküla, 57 Uuri, 58 Kunda ohvriallikas, 59 Kunda I, 60 Kunda II, 61 Essu, 62 Alulinna, 63 Järve, 64 Rikassaare, 65 Piilsi, 66 Igavere, 67 Varnja, 68 Kardla, 69 Kriimani, 70 Paali I, 71 Paali II, 72 Pühaste, 73 Loosi, 74 Villevere, 75 Navesti, 76 Koorküla, 77 Hummuli, 78 Viira.

Jn 176. Eesti viikingiaegsete mündiaarete ajaline jaotumine.

Jn 177. Aardeleid Rõuge linnamäelt (AI 4040: 1231/1–4, 1105, 1258).

Jn 178. Kehra aare (AI 3893; 5000/18; foto: J. Ratas).

Jn 179. 9.–11. saj hõbemündid: 1 araabia (samaniidide) dirhem Kehra aardest, 2 Bütsantsi milrees Võlla II aardest, 3 Saksamaal oletatavasti Goslaris vermitud nn Otto ja Adelheidi denaar Linnakse aardest, 4 Inglise penn Vaabina aardest, 5 Jaroslav Vladimirovitši srebrennik, oletatavasti Kose aardest.

Jn 180. Spiraalikujuline hõbedakang Ääsmäe aardest (AM A 70).

Jn 181. Vaiblast Võrtsjärve põhjast leitud kaaluvihid (TÜ 434).

Jn 182. Oktakuubikujuline pronksist kaaluviht Maidla II kalmest (1) ning pronksist koerakujukesed – arvatavad kaaluvihid – Kõmsi (2), Ehmja Varetmäe (3) ja Maidla II (4) kalmest (AM A 580: 1800; 510: 180; 554: 777; 580: 1190).

Jn 183. Pronksikangike Rõuge linnuselt (AI 4040: 4021; Schmiedehelm 1959, tahv V: 1).

Jn 184. Salme I paadi mudel (joonis: P. Lätti).

Jn 185. Paadineedid Rae I kalmest (AM A 9: 67).

Jn 186. Peamised maanteed (1–5) ning Emajõe veetee (6) Eestis rauaaja lõpul (maanteed Einer 1988 järgi).

Jn 187. Rahvasterännuaja matusekohad Eestis: 1 *Leedri*, 2 *Paju*, 3 *Pajumõisa*, 4 *Paiküla*, 5 *Liiva-Putla*, 6 *Kuninguste*, 7 *Lepna*, 8 *Kirimäe*, 9 *Koela*, 10 *Kõnnu*, 11 *Käbla*, 12 *Ehmja Madise*, 13 *Ehmja Varetmägi*, 14 *Maidla I*, 15 *Võhma*, 16 *Lihula*, 17 *Pajumaa*, 18 *Mäense*, 19 *Lagedi I*, 20 *Lagedi XIV*, 21 *Lagedi XV*, 22 *Lehmja-Loo IV*, 23 *Mõigu Peetri*, 24 *Rae I*, 25 *Kurna I*, 26 *Viimsi I*, 27 *Viimsi II*, 28 kalme “*Iru ämma*” juures, 29 *Väo Jaani*, 30 *Väo Kangru IV*, 31 *Proosa*, 32 *Saha D*, 33 *Saha Mardimägi*, 34 *Linnakse*, 35 *Ilumäe II*, 36 *Ojaveski*, 37 *Tõrma Reinapi*, 38 *Malla*, 39 *Pada (tarandkalme)*, 40 *Kalvi*, 41 *Jäbara E*, 42 *Purtse-Matka III*, 43 *Saka*, 44 *Püssi*, 45 *Järve*, 46 *Kohtla-Järve I*, 47 *Türsamäe*, 48 *Preedi*, 49 *Purdi*, 50 *Nurmsi*, 51 *Tamsi*, 52 *Kõrenduse I*, 53 *Verevi Läätsa*, 54 *Unipiha*, 55 *Pikkjärve I*, 56 *Virunuka IV*, 57 *Tsiistre*, 58 *Luige*, 59 *Sammaste Kirikumägi*.

Jn 188. Eelviikingiaja matusekohad Eestis: 1 *Kõruse*, 2 *Kurevere*, 3 *Loona*, 4 *Salme*, 5 *Paiküla*, 6 *Paevere*, 7 *Roobaka*, 8 *Tõnija Tuulingumägi*, 9 *Leina*, 10 *Mäla*, 11 *Kolu*, 12 *Ehmja Varetmägi*, 13 *Keskvere II*, 14 *Keskvere III*, 15 *Väike-Kalju*, 16 *Lihula*, 17 *Pajumaa*, 18 *Linnamäe*, 19 *Sõrve*, 20 *Kanama*, 21 *Lagedi V*, 22 *Lagedi IX*, 23 *Lagedi XIII*, 24 *Lagedi XV*, 25 *Rae I*, 26 *Kurna I*, 27 *Kurna III*, 28 *Lehmja-Loo I*, 29 *Lehmja-Loo III*, 30 *Iru Matsu*, 31 *Proosa*, 32 *Rebala Presti*, 33 *Haljava*, 34 *Äherdi*, 35 *Käbiküla*, 36 *Ojaveski*, 37 *Essu*, 38 *Koila*, 39 *Aseri*, 40 *Inju*, 41 *Üksnurme*, 42 *Toila I*, 43 *Lemmaku*, 44 *Preedi*, 45 *Nurmsi*, 46 *Tarbja Miku*, 47 *Koseveski*, 48 *Kõnnu*, 49 *Arniko I*, 50 *Arniko III*, 51 *Tagametsa*, 52 *Põlgaste*, 53 *Hannuste*, 54 *Hindoala*, 55 *Lindora*, 56 *Loosi*, 57 *Laossina I*, 58 *Laossina II*, 59 *Laossina V*, 60 *Rõsna-Saare I*, 61 *Rõsna-Saare II*, 62 *Suure-Rõsna*, 63 *Obinitsa*, 64 *Talka*, 65 *Sammaste Kirikumägi*.

Jn 189. Viikingiaja matusekohad Eestis: 1 *Kurevere*, 2 *Pajumõisa*, 3 *Leedri*, 4 *Paiküla*, 5 *Kogula*, 6 *Loona*, 7 *Käku*, 8 *Piila*, 9 *Jõe*, 10 *Laadjala*, 11 *Uduvere*, 12 *Liiva-Putla*, 13

Takka-Aesku, 14 Ilpla, 15 Pamma, 16 Räägi, 17 Rahu, 18 Suur-Rahula, 19 Randvere, 20 Ridala, 21 Viltina Rutiränk, 22 Viltina Käo-Matsi, 23 Tornimäe, 24 Uugla I, 25 Vidruka, 26 Kolu, 27 Ehmja Varetmägi, 28 Keskvere III, 29 Oonga, 30 Väike-Lähtru, 31 Maidla II, 32 Haimre, 33 Kirbla, 34 Parivere, 35 Sipa, 36 Pajumaa, 37 kalme Aru või Keblaste mõisa maal, 38 Rabavere, 39 Kõnnu, 40 Linnamäe, 41 Are, 42 Lehetu, 43 Tuula, 44 Kodasema, 45 Iru II, 46 Iru Matsu, 47 Iru VI, 48 Proosa, 49 Mõigu Peetri, 50 Jöelähtme, 51 Kostivere, 52 Lagedi V, 53 Lagedi IX, 54 Lagedi XIII, 55 Lagedi XIV, 56 Kurna II, 57 Kurna III, 58 Paikna, 59 Mõisaküla, 60 Raasiku, 61 Kehra, 62 Kuusalu, 63 Adila-Oru, 64 Keo, 65 Harmi, 66 Essu, 67 Lepna-Taaravainu, 68 Iila, 69 Koila, 70 Aseri, 71 Viru-Nigula, 72 Püssi, 73 Mäetaguse, 74 Kuusiku, 75 Toila I, 76 Tammiku, 77 Auvere, 78 Kuningaküla Stroga, 79 Kuningaküla kääbaskalmistu, 80 Väike-Maarja, 81 Rohu II, 82 Laekvere, 83 Raudi, 84 Jõuga, 85 Suure-Kareda, 86 Kahala, 87 Tamsi, 88 Tarbja Kalamehe, 89 Kärevere, 90 Koimula, 91 Kõola, 92 Övi, 93 Raigastvere, 94 Kobratu, 95 Igavere, 96 Raatvere, 97 Alasoo, 98 Lahepera, 99 Kõrveküla, 100 Vesneri, 101 Verevi Sandimärdi, 102 Ilmatsalu, 103 Konguta, 104 Mäletjärve I, 105 Kodijärve, 106 Mügra Tordi I, 107 Tigase, 108 Tooste, 109 Virunuka, 110 Siksälä Kalmetemägi, 111 Siksälä Kirikumägi, 112 Laossina I, 113 Taadikvere Kõõre, 114 Taadikvere Kivimäe I, 115 Luige, 116 Kuude, 117 Riuma, 118 Sammaste Kirikumägi, 119 Sammaste Taru, 120 Hummulü.

Jn 190. Radiosüsinikudateeringud I at teise poole kalmetest.

Jn 191. Lihula kangurkalme pildistatuna lõuna poolt (foto: M. Mandel).

Jn 192. Lehmja-Loo III kivivarekalme (Lõugas 1973, jn 3).

Jn 193. Käku kiviringidega kalmistu (Jaanits *et al.* 1982, tahv XXI järgi).

Jn 194. Piila kiviringidega kalmistu (foto: M. Mägi).

Jn 195. Piila IV kiviringiga matuse panused (Mägi *et al.* 1997, jn 7 järgi).

Jn 196. Linnamäe põletusmatustega kalmistu (Mandel 2003a, jn 10 järgi).

Jn 197. Rikkalike panustega põletusmatus Keskvere III kalmes (foto: M. Mandel).

Jn 198. Rõsna-Saare I kääbaskalmistu kääbas nr 8 lahtikaevatuna (foto: M. Aun).

Jn 199. Põletusmatustega kääbaste levik Eestis ja Pihkvamaa lääneosas (Aun 1992, jn 55 järgi; täiendatud Smirnova 2008 andmetel).

Jn 200. Laossina I kääbaskalmistu kääbas nr 9 (Aun 1976a, jn 4).

Jn 201. Salme I matusepaadi jäänused pildistatuna kirde poolt (foto: M. Roio).

Jn 202. Veise reieluuepeast (1–2) ja vaalaluust (3–4) mängunupud Salme I paadismatusest (SM 10601: 222, 54, 23, 28).

Jn 203. Luust täring Salme I paadismatusest (SM 10601: 211; foto: M. Konsa).

Jn 204. Põlenud puitrajatise jäänused Paju kalmes (joonis: AI).

Jn 205. Lepna kalme pildistatuna loode poolt (foto: M. Mägi).

Jn 206. Viikingiaegne laibamatus Iila varases tarandkalmes (joonis: AI).

Jn 207. Raatvere kalmistu (Lavi 1999b, jn 4 järgi).

Jn 208. Raatvere VIII laibamatus (Lavi 1999b, jn 13 järgi).

Jn 209. Joogisarvede pronksist (1) ja hõbedast (2) osad Jäbara E (1) ja Rebala Presti (2) kalmest (AI 2604: 232; 5490: 378, 392).

Jn 210. Rikassaare peitleiu odaotsad (AI 4484; foto: E. Oras).

Jn 211. Kardla aare (AI 2415; foto: E. Oras).

Jn 212. Viira aare (AI 1529; foto: E. Oras).

Jn 213. Ala-Pika asulakoht pildistatuna lõuna poolt (foto: A. Tvauri).

Jn 214. Kultuuripiirkonnad Eestis I at teisel poolel. Tingmärkide seletust vt jn 4.

SISSEJUHATUS

Käesoleva monograafia eesmärgiks on analüüsida Eesti ala ühiskonda, majandust, asustust ning kultuuri ajavahemikus u 450–1050 pKr. Seda aega tuntakse Eesti esiajaloo kronoloogias rahvasterännu-, eelviikingi- ja viikingiajana. Tegemist oli kiirete muutuste ajastuga, mille lõpuks kujunes traditsiooniline Eesti talupojakultuur, millisena tunneme seda kuni 19. sajandini.

Kui Lääne-Euroopas algas I at teisel poolel pKr kirjalikest allikatest valgustatud keskaeg, siis Eesti alal valitsenud olude ja toimunud sündmuste kohta ei ole peaaegu mingeid kirjasonas talletatud andmeid – on vaid tollaste talude ja linnuste jäänused maakamara all, kalmed, rohtunud põllupeenrad ja põllukivihunnikud ning suur hulk maa seest pärit muinasemeid ja nende katkeid. Paljusid tollase elu tahke on võimatu uurida, sest allikmaterjali pole säilinud ega ole lootustki seda leida. Paljudest inimelu nähtustest ei tekigi arheoloogilist allikmaterjali. Seetõttu jääb pilt kõnealusest ajastust paratamatult lünklikuks ja ühekülgsesks.

KRONOLOOGIA

Käesoleva uurimuse teemaks on niisiis laias laastus I at teine pool pKr. Kasutan veidi muudetud kujul periodiseeringut ja perioodide nimetusi, mis on Eesti arheoloogias kinnistunud umbes viimase 15 aasta jooksul (Lang & Kriiska 2001):

- (1) rahvasterännuaeg (450–550);
- (2) eelviikingiaeg (550–800);
- (3) viikingiaeg (800–1050).

Kaht esimest perioodi koos nimetatakse ka keskmiseks rauaajaks ning viikingiaeg ja sellele järgnev hilisrauaaeg ühendatakse sageli noorema rauaaja nimetuse all. Siin raamatus vaadeldakse keskmist rauaaga ja viikingiaega koos, sest piir eelviikingi- ja viikingiaja vahel on arheoloogilises aineses tegelikult nõrgalt näha ja selle praegune paigutus vaieldavgi (vt allpool). Käesolevas teoses käsitletavale ajastule eelneb Eesti esiajaloo kronoloogias rooma rauaag (50–450) ning järgneb muinasaja viimane periood hilisrauaaeg (1050–1227/1250).

Esimese aastatuhande teine pool pKr on suures osas Euroopas juba ajalooline aeg (vt 1. ptk), mistõttu selle ajastu arheoloogiline periodiseering on isegi Põhja-Euroopas rajatud ajaloosündmustele ja mitte esemetüpoloogiatele. Seda illustreerivad kas või perioodide nimetused või asjaolu, et ajastute piiridaatumiteks on teatud ajaloosündmused. Kuigi Eesti puhul tuleks meil toetuda ennekõike kinnis- ja irdmuististes toimunud muutustele, lähutatakse ikkagi ka ajaloolistest sündmustest Euroopas ja periodiseeringust naabermaades – seda enam, et johtuvalt ajamääranguid võimaldavate kalmeleidude äärmisest vähesusest on I at teise poole kronoloogiliste etappide määratlemine meil keeruline (Lang & Kriiska 2001, 102). Eestis kasutatav kronoloogia vastab eelkõige Skandinaavia maade ja Soome rauaaja kronoloogiale.

Rahvasterännuaeg on eristatud Euroopa ajaloo ja naabermaade periodiseeringu põhjal. Üldiselt ajandatakse naabermaades rahvasterännuaeg pool sajandit varasemaks kui Eestis. Rooma rauaaja ja rahvasterännuaaja vahetus paigutatakse meil 5. saj keskele peamiselt seepärast, et selle sajandi jooksul lõppes tarandkalmetesse matmine või nende ehitamine ning hakati matma uut tüüpi kalmetesse. Kuid arheoloogilises aineses on ka teisi iseloomulikke nähtusi, mis tähistavad rahvasterännuaaja algust:

- (1) relvade ilmumine hauapanuste hulka;
- (2) peitleidude senisest laialdasem levik;
- (3) linnuste rajamine;
- (4) tekstiil- ja riibitud keraamika kasutuselt kadumine.

Eelviikingiaja algus on Eesti arheoloogilises kronoloogias seni paigutatud aasta 600 kanti (vt Lang 1992a, 47; Ligi 1995, 234; Lang & Kriiska 2001, 102). Käesolevas teoses nihutatakse selle pool sajandit varasemaks, aasta 550 juurde, sest tegelikult kaob just sel ajal leiuaines rahvasterännuaajal kasutusel olnud kalmetest. Kui 6. saj esimesse poolde ajandatavat leiuainest on Eestis suhteliselt rohkesti, siis sajandi teine pool näib olevat peaaegu leiutuhi, nagu 7. saj esimene poolgi. Aasta 550 on rahvasterännuaaja ja vendeliaja piiriks ka Rootsis ning vanema ja noorema germaani rauaaja piiriks Taanis.

Viikingiaja alguseks peetakse Põhja-Euroopas traditsiooniliselt aastat 800. See tähtne põhineb eelkõige kirjalikel allikatel, kust pärinevad esimesed andmed skandinaavlaste sõjaretkedest. Puhtalt arheoloogiliste nähtuste põhjal (sh viikingite kaubanduskeskuste ilmumine) võiks viikingiaja alguse nihutada natuke varasemaks, umbes aasta 760 kohale (Ambrosiani & Clarke 1998). Eesti arheoloogilises materjalis on viikingiaja algus, 9. sajand, suhteliselt halvasti nähtav: selle ajastu kalmeid, peit- ja juhuleide on vähe teada. Hoopis arvukamate muististe ja esemeleidudega on esindatud aga 10. sajand, mil ilmuvad laibamatused ja kasvab araabia hõberahasid sisaldavate aarete hulk.

Viikingiaja lõpuks loetakse sageli aastat 1066, mil Normandia hertsogi Guillaume'i (hilisema Inglise kuninga William Vallutaja) vägi võitis Hastingsi lahingus anglosakse ning Norra kuningas Harald III Karm (Hardrada) korraldas viimase viikingiretke Inglismaale. See on kahtlemata liiga Britannia-keskne arusaam: tegelikult olid muutused ulatuslikumad ja pöördelisemad ning toimusid juba varem. 10. saj lõpupoolel lagunes senine viikingite kaubandussüsteem ja skandinaavlaste linnalised keskused (Hedeby, Birka, Vana-Laadoga) jäeti maha või minetasid oma senise tähtsuse. Uued keskused kujunesid idas, kusjuures Eesti ala seisukohalt oli oluline Novgorodi ja Pihkva linna tekkimine 10. saj keskel. Oluliseks sündmuseks oli ristiusu vastuvõtmine Taanis 10. saj teisel poolel ning Rootsi ühendamise ühe kuninga valitsuse alla ja ristiusu vastuvõtmine aasta 1000 paiku. Samuti tuleb mainida kristluse levikut Vana-Venes.

Viikingiaja lõpp on Eesti arheoloogilises materjalis hästi jälgitav, sest seda tähistab:

- (1) linnusest ja asulast koosnevate keskuste mahajätmine;
- (2) uute linnuste rajamine ja küla-asustuse kujunemine;
- (3) uute kalmete rajamine;

- (4) suuremate laibakalmistute tekkimine;
- (5) arvukate hauapanuste ilmumine kalmetesse;
- (6) kedrakraamika ilmumine;
- (7) araabia rahade asendumine aaretes Euroopa rahadega ning mündiaarete mahu suurenemine;
- (8) muutused põllunduses, sh talirukki (*Secale cereale*) kasvatuse algus.

Viikingiaja lõppu ja hilisrauaaja algust tähistavad protsessid ja muutused jaotuvad tegelikult pikemale perioodile, ligikaudu ajavahemikku 1000–1060. Ka 11. saj esimese poole esemeline kultuur erineb märgatavalt 10. saj omast, muuhulgas võeti sel ajal kasutusele paljud hilisrauaajale omased ehted ja relvad. Mitmed eespool mainitud nähtused pole omased mitte ainult Eesti alale, vaid on jälgitavad ka teistes Läänemere maades või koguni terves Põhja-Euroopas. Kohalikku laadi muutusena võib siia lisada aastast 1030 Kiievi suurvürsti valduses olnud Tartu linnuse ja possaadi hävitamise 1060. a paiku (Tvauri 2001, 225jj).

KÄESOLEVAST TEOSEST

See raamat kuulub kuueosalisena kavandatud monograafiate sarja “Estonian Archaeology”. 2006. a ilmus artiklite kogumikuna selle sarja esimene, arheoloogilise uurimistöo ajalugu vaatlev osa (“Archaeological Research in Estonia 1865–2005”). Sarja kolmas osa, mis käsitleb pronksiaega ja vanemat rauaaega, ilmus 2007. a Valter Langi sulest (Lang 2007c). Eeldatavasti hakkavad selle sarja köited raamaturiiulis üksteise kõrval seisma ja seepärast püüan nii vähe kui võimalik korrata seni ilmunud raamatutes öeldut. Peaaegu üldse ei käsitle ma siin keskmise rauaaaja ja viikingiaja uurimislugu, sest sellest on antud põhjalik ülevaade sarja esimeses köites (Tvauri 2006; Mäesalu & Valk 2006). Parema loetavuse huvides olen põhiosas järginud kolmanda köite ülesehitust.

Kuna käesolev raamat on suunatud eeskätt arheoloogidele ja ajaloolastele, on selles põhirõhk asetatud konkreetsetele uurimistulemustele. Arvatavasti avab lugeja selle raamatu eelkõige selleks, et teada saada, milline oli näiteks matmisviis Eesti alal ühel või teisel ajastul, kas ka siin oli kasutusel üks või teine esemetüüp, kuidas seda dateeritakse jne. Küllap nii mõnigi loeb raamatut selleks, et teada saada, kuidas ja kuhu on Eesti arheoloogiateadus arenenud nende aastakümnete jooksul, mis on möödunud viimase eestikeelse Eesti esiajaloo teadusliku üldkäsitle (Jaanits *et al.* 1982) või viimase võõrkeelse teadusliku üldkäsitle (Moora 1932) ilmumisest. Seda kõike arvesse võttes püüan anda vastused alljärgnevatele küsimustele:

(1) Milline on see allikaline baas, mis võimaldab arheoloogil teha järeldusi ajastu 450–1050 pKr kohta Eesti alal? Milliseid muistiseid me teame ja oleme uurinud?

(2) Mida võime eelnevast järeldada siinse majanduse, asustuse, ühiskonnakorralduse ja kultuuri kohta? Millised olid piirkondlikud erinevused ja milliseid muutusi võib arheoloogilises allikmaterjalis uurimisperioodi jooksul jälgida?

(3) Millised olid Eesti ala elanike kontaktid naaberalade asukatega ning milline oli uuritava piirkonna koht laiemas Põhja- ja Ida-Euroopa majanduslikus ja kultuurilises kontekstis?

Esimesele küsimusteplokile vastamine eeldab peamiselt visadust kokku koguda meie kirjanduses, teaduslikes arhiivides ja arheoloogiakogudes olev andmestik ja sellest süsteemne kokkuvõtte teha. Kahele ülejäänud küsimusteplokile vastamine on palju keerukam, sest siin kohtame hulgaliselt allikakriitilisi, meetoodilisi ja tõlgenduslikke probleeme. Üldiselt tugineb uurimus kõigi nende teadlaste saavutustele, kes viimase umbes 150 aasta jooksul on tegelenud Eesti rauaaja uurimisega. Olengi selle raamatu kirjutanud teaduspublikatsioonide ning käsikirjaliste kaevamisaruannete põhjal, kuid olen üle vaadanud ka peaaegu kogu selle ajastu leiutamaterjali Eesti arheoloogiakogudes.

Eesti arheoloogiateadus esindab Mandri-Euroopa arheoloogiatriaditsiooni selles mõttes, et uurijad ei tunne ega manifesteerid end kõrvalseisjatena. Eestlased ei pea end hiliste migrantide järglasteks nagu mitmed naaberrahvad: me uurime oma maa ja rahva, omaenda esivanemate ajalugu. Siiski püüan käesolevas uurimuses vältida etnogeneesi küsimusi. Ma ei usu, et rahvuste kujunemist on võimalik arheoloogiliste meetoditega uurida. Näiteid sellest, kuidas uurijad on ühe ja sama allikmaterjali põhjal ühendanud samu muistiseid täiesti erinevate, sageli kirjutuslaua taga konstrueeritud “etnostega”, on liiga palju. Käesolev teos ei tegele eestlaste “juurte” otsimisega. Olen veendunud, et eestlased tänapäevase rahvusena on peamiselt 18.–20. saj sündmuste ja ideoloogiate saadus. Samas ei ole mingit kahtlust selles, et I at teisel poolel Eesti alal elanud inimesed on tänapäeva eestlaste otsesed esivanemad.

Kasutan Eesti ala kirjeldamisel enamasti ajaloolist maakonnajaotust sellisena, nagu see oli välja kujunenud 19. saj lõpuks (jn 1). Arheoloogilise leiuainese põhjal võib erinevate kultuuripiirkondade kujunemist jälgida juba I at teisel poolel, kusjuures need vastavad vähemalt Põhja- ja Lääne-Eestis hästi ajaloolise aja maakondadele. Ühtlasi on ajaloolised maakonnad kujunenud loodus- ja maastikuoludest lähtuvalt, erinevalt tänapäeva Eesti Vabariigis eksisteerivast maakonnajaotusest, mis on tekitatud alles nõukogude perioodil administratiivsetest ja poliitilistest kaalutlustest lähtuvalt.

Käesoleva teose levikukaardid erinevad minu poolt varem avaldatutest (Kriiska & Tvauri 2002, 175; 2007, 173). Jälgimaks asustuse muutumist ja kujunemist, koostasid seekord eraldi levikukaardid rahvasterännu-, eelviikingi- ja viikingiaja kohta (jn 2–4). Võtsin arvesse vaid need muistised, millelt saadud leiud või radiosüsinikudateeringud võimaldavad objekti ajandada kas rahvasterännu-, eelviikingi- või viikingiaega. Seetõttu on levikuplaanidelt jäänud välja linnused ja kalmed, mis on dateeritud I at teise poolde pKr üksnes väljanägemise põhjal, ning asulakohad, millelt korjatud savinõukatked ei võimalda täpsemat ajamäärangut kui 5.–11. sajand. Kui juhuleiuna on saadud mitu relva, eriti kui need moodustavad komplekti (nt mõõk või võitlusnuga koos ühe või mitme odaotsaga) või kui need on tules olnud, olen selle arvestanud kalmeks. Juhuleidudeks nimetan selles raamatus nii üksikleide, mis teadaolevalt ei ole seostatavad mõne kinnismuistise või peitleiuga, kui ka neid leide, mille leiukonteksti kohta ei ole mingil põhjusel andmeid.

Levikuplaanide juures tuleb silmas pidada, et neil nähtavat pilti on tugevasti mõjutanud see, millised on olnud tingimused muististe säilimiseks ja leidmiseks eri piirkondades ning kus ja kui intensiivselt on muistiseid otsitud. Arheoloogiliselt paremini uuritud aladeks on Tallinna ja Tartu ümbrus, Läänemaa, Põhja-Tartumaa, Setumaa ja Rapla ümbruskond, kuna ilmselgelt liiga vähe muistiseid on teada ehk otsitud Järvamaal ning Viljandimaa ja Läänemaa lõunapoolses osas, samuti Saaremaal, kus peaaegu ei tunta raua-aegseid asulakohti.

Slaavi nimede translitereerimisel on käesolevas raamatus kasutatud 1987. aastast pärinevat ÜRO kohanimede translitereerimise süsteemi (vt nt Erelt 1999, 19–21).

TÄNUD

Esmalt tänan Valter Langi, Margot Lanemani ja Kristel Külljastineni, kes käesoleva raamatu tegemisel otseselt osalesid. Nõu ja abi eest allikmaterjali kogumisel, illustratsioonide vormistamisel ja käsikirja koostamisel tänan Mare Auna, Arvi Haaki, Tõnno Jonuksit, Irita Kallist, Mauri Kiudsood, Marge Konsat, Ants Krauti, Ivar Leimust, Heidi Luike, Priit Lättit, Liina Maldret, Mati Mandelit, Kadri Nigulast, Ester Orast, Mirja Otsa, Krista Sarve, Anti Selartit, Ülle Tamlat ja Heiki Valku. Mitmed vead ja puudused said likvideeritud tänu Audronė Bliujienė ja Sirkku Pihlmani kommentaaridele. Olen tänulik ka filoloog Keit Lipule, kes käsikirja keeleliselt lihvida aitas.

Käesoleva monograafia koostamist ja publitseerimist on toetanud Eesti Haridus- ja Teadusministeerium sihtfinantseeritava uurimisteema “Sotsiaalsed, majanduslikud ja kultuurilised protsessid Eestis muinas-, kesk- ja uusajal” (SF0180150s08) raames ning Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Kultuuriteooria tippkeskus).

1 I PEATÜKK. AJALOOLINE JA LOODUSLIK TAUST

Eesti paikneb Euroopa kirdepoolisel äärealal. See kant oli I at teisel poolel pKr kristliku Euroopa jaoks tundmatu piirkond, mille kohta tollased kirjamehed on üles tähendanud vaid kaudseid ja üldsõnalisi teateid. Kohalikud kirjalikud allikad puuduvad mõistagi täielikult. Ometi oli siinne maanurk keskuse-ääreala suhete kaudu laiema poliitilise ja kaubandusliku süsteemiga tihedalt seotud ning areng oli siin enam-vähem sünkroonne arengutega keskuses. Eesti arheoloogiliste allikate mõistmiseks tuleb neid kindlasti kõrvutada Euroopa ajaloo laiemalt.

Euroopa ajaloos andis vaadeldaval ajajärgul tooni Rooma impeeriumi lagunemine. Tugev Rooma kultuurimõju oli ka väljaspool kunagisi impeeriumialasid jälgitav kogu rahvaste rännuaja jooksul ja kaua pärast sedagi. Rooma pärand elab lääne kultuuritraditsiooni alusena edasi tänaseni. Teiseks, eriti Eesti ala seisukohalt oluliseks protsessiks oli Skandinaavia piirkonna esilekerkimine, skandinaavlaste aktiivne tegevus väljaspool Skandinaaviat ning Põhjala omanäolise vaimse ja ainelise kultuuri kujunemine ja õitseng 7.–10. sajandil. Kolmas oluline ajaloo protsess oli kristluse levik Põhjamaadesse ja Vana-Vene aladele 10.–11. saj jooksul, mis muutis täielikult senist vaimset kultuuri ja poliitilist korda.

Eesti oli I at teisel poolel üheks põhjapoolseimaks alaks maailmas, kus põhielatusalaks oli maaharimine. Kliimal ja kliimamuutustel on olnud suur mõju siinsete inimeste elule ja toimetulekule. Seetõttu annan allpool põgusa, ent taustinfona olulise ülevaate ka sellest, mida on teada kliima ja üldiste looduslike tingimuste kohta vaadeldaval perioodil.

1.1 VARAKESKAEGNE EUROOPA

Rooma impeeriumi hiilgeaeg sai läbi 2. sajandil pKr, mil naaberriikide ja barbarihõimude rünnakute tagajärjel hakkas impeeriumi territoorium vähenema. Siseprobleemid viisid aastal 395 riigi lagunemiseni kaheks osaks: Lääne- ja Ida-Roomaks. Lõpliku hoobi Rooma riigile andis germaani ja teiste hõimude massiline sissetung 5. sajandil ehk nn suur rahvasterändamine.

Rahvasterändude käigus algab Euroopa ajaloos ajastu, mida nimetatakse keskajaks ja mida iseloomustavad uued keskused ja territoriaalsed üksused ning uus religioosne, vaimne ja kultuuriline taust. Selle alguseks peetakse tinglikult aastat 476, mil kukutati viimane Lääne-Rooma keiser Romulus Augustulus. Segasel ja vägivaldsel ajal katkesid vanad kaubanduskontaktid, tühjenesid ja jäid varemetsesse suured linnad, ühiskondlikud rajatised amfiteatritest akveduktideni lagunesid, jäeti maha Rooma-aegsed kaevandused. Endise impeeriumi territooriumile saabus mitmeid, peamiselt germaani hõime, kes kujundasid ümber kogu senise poliitilise korra. Ajaloo näitelava kolis Vahemere-ruumist üle Alpi mäestiku põhja poole. 5. saj lõpul tõusis siin peamiseks keskuseks germaani kuningate valitsetav katoliiklik Frangi riik, mis 9. sajandiks hõlmas peale tänapäeva Prantsusmaa, Šveitsi ja Beneluxi maade ka ulatusliku osa praeguse Saksamaa lääneosast ja Põhja-Itaaliast. Frangi riigist ja pärast selle lagunemist 9. sajandil tekkinud Saksa-Rooma riigist levis Rooma kultuuri pärand ja kristlus ka Skandinaaviasse ja Läänemere piirkonda. Põh-

ja-Euroopas võeti kasutusele roomlaste relvatüübid, arenes edasi Roomast pärit ehtemoed. Aeglaselt, kuid järjekindlalt levis põhja suunas kristlus, mis siin käsitletava ajajärgu lõpuks, 11. saj alguseks, oli omaks võetud ka Skandinaavia ja Vana-Vene võimukustes.

Oma osa uude Euroopa kultuuripilti andsid ka idast saabunud rändrahvad – hunnid, alaanid, madjarid ja bulgarid. Siia jõudnud nomaade oli arvuliselt vähe ja nad sulandusid kiiresti põhirahvastiku hulka, kuid nad tõid kaasa olulisi uuendusi. Nii levisid steppidest siia uued relvad ja ratsavarustus ning uued rõiva- ja ehtemoed. Pannoonias võtsid kohalikud elanikud üle isegi kaugelt idast saabunud madjarite keele, mis ungari keele kujul on säilinud tänaseni.

Ida-Rooma keskusega Konstantinoopolis püsis aastani 1453. Pärast Lääne-Rooma kadumist algas Bütsantsi õitseage. 6. saj teisel veerandil püüdis keiser Justinianus I kunagist Rooma riiki taastada, vallutades Dalmaatsia, Pürenee poolsaare ja Põhja-Aafrika. 6. saj teisel poolel algas aga ka Ida-Rooma allakäik. 536. a tabas Maad seni seletamatu ilmastikunähtus, mis varjutas päikese rohkem kui aastaks, vili põldudel ei valminud ja Lõuna-Euroopat tabas näljahäda (Keys 1999). Aastail 541–544 möllas peamiselt Bütsantsi aladel seninägematu pandeemia, nn Justinianuse katk, mille tulemusel rahvaarv vähenes drastiliselt (Michell 2007, 374; Stathakopoulos 2007, 105). Üle Doonau tungisid Ida-Rooma territooriumile slaavlased ja suur osa Balkani poolsaare rahvastikust slaavistus. Lõuna pool said 7. sajandil vaba tee Bütsantsi territooriumile prohvet Muhamedi sõnastatud islami omaks võtnud araabia hõimud. Järgnevatel sajanditel vallutasid araablased peale ulatuslike alade Aasias ka Põhja-Aafrika ja Pürenee poolsaare. Kuni aastatuhande lõpuni kestis Araabia kalifaadi ja araabia kultuuri õitseng.

Vaadelgem nüüd lähemalt Põhja-Euroopat (jn 5). Esimestel aastasadel pKr oli kultuuriline erinevus Rooma ja Põhja-Euroopa germaani alade vahel äärmiselt suur. Kui Vaheemere maades ja Lääne-Euroopas valitses tugev riiklik süsteem ja kirjalik kultuuripärand, siis Põhja-Euroopas elati väikestes sõltumatutes hõimuühiskondades, mida võib ka kuningriigikesteks kutsuda (Hedeager 1992, 250–253). Kirjakultuur puudus ja kultuuripärand anti edasi suuliselt. Siiski olid germaanlastel lõunapoolsete aladega tihedad poliitilised ja kaubanduslikud sidemed, millest annavad tunnistust Rooma riigist pärinevad esemed haudades ning ohvri- ja peitleidudes.

Rooma riigi lagunemine muutis senist olukorda ka Põhjas. Rahvasterändude massilisust kirjeldades on nii kirjalikud allikad kui ka hilisemad ajaloolased siiski liialdanud. Näib, et see ei tähendanud mitte massilist lahkumist Põhja-Euroopast, vaid eelkõige liigrahvastiku liikumist rohkemate põllumaade lootuses ning kohati vaid sõjalise eliidi vallutusi. Arheoloogilises aineses avaldub rahvasterännuaeg ümberkorraldustena asustuses ja eelkõige võimumaastikul. Viimasest on kõige olulisemaks märgiks linnuste ehitamise algus. See ei olnud nii ainuüksi Põhja-Euroopas, vaid ka Kes- ja Ida-Euroopa metsavöötmes. Skandinaavia uurijad on seoses rahvasterännuajaga korduvalt rääkinud kriisist põllumajanduses (nt Widgren 1983; Carlsson, D. 1988; Näsman 1988). See tähendas, et põllumajanduse ekstsensivse arengu võimalused olid ammendunud – polnud enam maad, mida juurde ha-

rida. Maapuudus põhjustas nii suuremat võimuvõitlust kogukonna sees kui ka ühiskonnast välja suunduva agressiivsuse kasvu.

Samas on rahvasterännuaeg kõige kullarikkam ajastu Põhja-Euroopas. Rooma aastasada-de jooksul kogunenud varandused sattusid germaanlaste kätte, seda nii röövsaagi kui ka kingitustena. Kõige rohkem on kuldaardeid leitud Taanis ja Lõuna-Rootsis ning Läänemere saartel Ojamaal, Ölandil ja Bornholmil. Need aarded sisaldavad nii Lääne- kui ka Ida-Rooma kuldmünste, kullakange ja kuldehteid. Käsitöö oli Skandinaavias rahvasterännuajal kõrgemal tasemel kui kunagi varem või isegi hiljem rauaajal.

Rahvasterännuajal tõusis Rootsi alal esile kaks hõimu: maa idaosas svealased ja lõunaosas götalased. Need oli ühtlasi esimesed piirkonnad ja hõimud, mis hiljem, viikingiajal, ühe kuninga võimu alla koondati ning umbes aasta 1000 paiku Olof Sülükuninga (*Olof skotkonongær*) poolt ka omavahel ühendati. Eesti alal olid tihedamad kontaktid just Sveamaaga, mis pärast rooma rauaajaga sai Rootsi ala majandus- ja kultuurikeskuseks. Sellest annavad tunnistust arvukad rikkad ülikuhauad kõikjal Mälari järve ümber ning 5. sajandil tekkis Mälaris paikneval Helgö saarel ka esimene varalinnaline käsitöökeskus. Teine Eesti jaoks oluline Skandinaavia piirkond oli Läänemere suurim saar Ojamaa. Rooma rauaajal soiku jäänud kontaktid Eesti ja Ida-Rootsi vahel hakkasid alates 6. sajandist avalduma Ida-Rootsi päritolu luksuslike ehete ning rõiva- ja vöödetailide näol, mida leidub tollastes Põhja-Eesti rannikuala ja Saaremaa kalmetes (Selirand & Deemant 1985; Kuiv 1989). Nagu näitavad Soome lahe idaosas paiknevalt Suurelt Tütarsaarelt leitud Ida-Rootsi päritolu sõlg ja vööosad, võisid skandinaavlased liikuda ka seal (Carpelan & Uino 2003).

Skandinaavlaste kohalolek Läänemere idakaldal muutus arheoloogiliselt nähtavaks 7. sajandil. 650. a paiku tekkis Grobiņasse, tänapäeva Läti läänerrannikule asundus, mida on mainitud ka kirjalikes allikates. Seal on avastatud ulatuslik kalmistu, kuhu maetutele on kaasa pandud skandinaaviapärase panustekomplekti. Varasema tõlgenduse järgi (Nerman 1958) oli tegemist svealaste ja ojamaalaste kolooniaga, kuid tõenäoliselt ei ole “koloonia” siiski õige väljend sedalaadi skandinaaviailmelise kultuuriga keskuste kohta. Grobiņa leidudes avaldub tugev lokaalne omapära, mis sunnib arvama, et enamik sealsest asukatest ei olnud siiski ojamaalased ega svealased (vt Carlsson, A. 1983, 38; Thunmark-Nylén 1983, 307).

Hiljemalt 750. aastatel asutasid skandinaavlased kaubanduskeskuse ka Vana-Laadogasse, läänemeresoomlastega asustatud alale. Tegemist oli ühega skandinaavlaste varalinnaliste kaubandus- ja käsitöökeskuste hulgas, mis kõik asutati enam-vähem samaaegselt (vt ka 5.1). Sveamaal sai selliseks keskuseks Birka, Taanis Hedeby ja Ribe, Norras Kaupang. Alates 820.–830. aastatest käisid skandinaavlased piki Ida-Euroopa jõgesid kaubaretkedel Volga-Bulgari riigis. Viikingid jõudsid ka Konstantinoopolisse, kus osa neist teenis Ida-Rooma keisri sõjaväes. Skandinaavia päritolu eliit etendas 9. saj keskpaigast kuni 10. saj lõpuni olulist osa ka Vana-Vene riigi kujunemisel.

Kirjalike allikate andmetel hakkasid skandinaavlased 8. ja 9. saj vahetuse paiku tegema röövretki Briti saartele ja Lääne-Euroopa mandriosa rannikupiirkondadesse. Palju skan-

dinaavlasti jäi järgneva paari sajandi jooksul – ajastu, mida viikingiajaks nimetatakse – elama Briti saartele ja Prantsusmaa rannikule. Norralased asustasid Orkney, Shetlandi ja Fääri saared ning Islandi. Islandlastest meresõitjad asustasid kolooniaid Gröönimaale ning käisid isegi Põhja-Ameerikas.

Eestist ida pool, tänapäeva Venemaa loodeosas, elasid keskmisel rauaajal ja viikingiajal peamiselt läänemeresoome keeli kõnelenud rahvad. Küllap etendasid viikingiajal sinna rajatud kaubanduskeskustes skandinaavlaste kõrval olulist rolli ka kohalikud. Vana-Vene leetopissides talletatud pärimuse järgi ühendati kõnealuse piirkonna hõimud 862. a paiku kolme Skandinaavia päritolu venna võimu alla. Peatselt koondas üks vendadest – Novgorodi vürst Rjurik – kogu võimu enda kätte. 882. a vallutas Oleg, Rjuriku järglane vürsti ametis, idaslaavlaste keskuse Kiievi, kust Vana-Vene riiki nüüdsest valitsema hakati. Nii sai võimalikuks Loode-Vene alade keeleline ja kultuuriline slaavistumine. See protsess käivitus siiski alles pärast Novgorodi linna asutamist 940. aastatel ja kristluse vastuvõtmist Kiievi suurvürsti Vladimir Püha poolt aastal 988.

10. ja 11. saj vahetuse paiku lasid end ristida ka Taani, Norra ja Rootsi kuningad ning kõikides neis maades võeti vastu kristlus. Traditsiooniliselt peetakse viikingiaja lõpuks viimaseid viikingiretki Inglismaale 1066. a. Selleks ajaks olid katkenud ka perekondlikud ja poliitilised sidemed Skandinaavia ja Vana-Vene valitsejate vahel. Viikingiajast sai keskaeg ka Põhja-Euroopas.

1.2 KIRJALIKUD TEATED EESTI ALA KOHTA

1.2.1 Islandi saagad

Islandi kloostrites alates 13. sajandist kirja pandud saagade sündmustik on seotud peamiselt Islandiga, vähemal määral Norra ja Taaniga. Siiski leiab neist rohkesti teateid ka Läänemeresest ida poole jäävate alade kohta ning mõned saagades kirjeldatud sündmused arvatakse olevat toimunud Eesti alalgi. Islandi rikkalikust saagakirjandusest on selles osas olulised kuningasaagad, mis keskenduvad Norra ja Taani kuningate ajaloo tõlgendamisele, ja islandlaste saagad, milles käsitletakse islandlaste perekondade ajalugu ja nende liikmete tegusid. Tegemist on pooleldi ajalooliste, pooleldi kirjanduslike teostega. Saagade tõlgendamisel tuleb arvestada, et neis kajastuvad eelviikingi- ja viikingiaegsed sündmused on esmalt põlvkondade kaupa edasi antud suuliselt. Sajandeid pärast saagades kujutatava sündmustiku toimumist kristlike vaimulike poolt kirjapandu sisaldab ka kirjanijate endi ja ajastu üldisi teadmisi ja suhtumisi (Alas 1999; Jonuks 2005; Zilmer 2007 ja neis viidatud kirjandus).

Umbes aastasse 500 dateeritakse Guta saagas kirjeldatud müütilised sündmused. Selle jutustuse kohaselt ei suutnud Ojamaa oma elanikke ära toita ning kolmandik saare rahvast rändas välja. Väljarändajad läksid Eestisse (*Aistland*) Hiiumaa (*Dagaiþi*) saarele, kuhu nad olevat ehitanud linnuse. Aga ka Hiiumaal ei suutnud nad end ära toita ning rändasid seetõttu edasi piki Väinat Vene aladele ja sealt omakorda Kreekasse (Guta Saga, 4).

Järgmine teade pärineb Rootsis oletatavasti 600. a paiku valitsenud kuningas Ingvari ajast. Islandlane Snorri Sturluson on 13. saj algul Ynglingite saagas kirja pannud, kuidas Ingvar ühel suvel kutsus kokku sõjaväe, tuli Läänemaale (*Aðalsýsla*) ja rüüstas kohas nimega *Stein*. Kui kohale jõudis arvuliselt ülekaalukas eestlaste vägi, toimus lahing ja rootsi sõjamehed aeti põgenema. Kuningas Ingvar langes ning maeti sinnasamasse merekaldale kalmukünka alla (Snorri Sturluson, Ynglinga saga, 32). See teade on esimene, kus mainitakse ühte konkreetset, ehkki praegu tuvastamatut kohta Eesti alal.

Saagas Norra kuningas Olaf Pühast (*Óláfr Haraldsson*, elas u 995–1030) öeldakse, et kuningas oli aastal 1008 üritanud vallutada Saaremaad (*Eysýsla*). Ootamatust rünnakust üllatunud saarlased nõustusid algul makse maksma, siis kogusid aga sõjaväe ja ründasid. Olaf olevat lahingu küll võitnud, kuid oma väe ikkagi koju tagasi viinud (Snorri Sturluson, *Óláfs saga helga*, 8).

Pikem lugu, mille sündmused väidetavalt toimusid Eestis (*Eistland*), on 13. saj algul kirja pandud saagas Óláfr Tryggvasonist, Norra kuningapojast ja hilisemast kuningast (Snorri Sturluson, saga *Óláfs konung Tryggvasonar*, 7j). Óláfr oli 967. a kolmeaastasena koos oma ema Ástriðriga teel tolle venna Sigurdi juurde Novgorodi. Merel sattusid nad eesti mereröövlite kätte, kes osa seltskonnast tapnud, osa jaganud omavahel. Óláfri koos kasvataja Torulfi ja kaaslase Torgilsiga sai Klerkóni-nimeline eestlane, kes Torulfi tappis ning Óláfri ja Torgilsi vahetas Klerkri-nimelise eestlasega hea kitse vastu. Klerkri ostis Óláfri kalli vaiba või sõba eest kolmas eestlane Réás, kelle naise nimi olnud Rékon ja poja nimi Rékoni. Poiss elas Réase juures kuus aastat, umbes 9–10-aastaseks saamiseni. Siis tulnud Ástriðri vend Sigurd Eestisse vürst Vladimir Püha nimel makse nõudma. Kusagil laadal olevat ta näinud Óláfrit ja ta vabaks ostnud. Ta vabastas ka Torgilsi ja viis mõlemad Novgorodi. Seal näinud Óláfr kord hiljem turul Klerkónit ja surmanud ta oma kasvataja tapmise eest. Ástriðr jäi veel kolmeks aastaks Eestisse orjaks. Kord aga sõitis Eestisse kauplema rikas norrakas Luðinn, kes olla sageli selliseid sõite teinud. Turul nägi ta Ástriðrit, kelle ostis vabaks tingimusel, et naine temaga abielluks.

Loos esinevate eestlaste nimed pole eestipärased ja seetõttu on oletatud, et jutt käib hoopis balti hõimude esindajatest (Palmaru 1980, 269; Tarvel 2005). Teisalt võib saagadest endist järeldada, et nii saagategelaste kui ka saagade kirjapanijate silmis oli Baltimaade põhja- ja lõunaosa ning sealsete erinevate keelte vahel selge erinevus. Seega pole eriti tõenäoline, et midagi oleks segi aetud, kui väideti, et tegemist on eestlastega (*Pat váru Eistr*). Pigem on tõenäoline, et nimed “taastati” kirjapanemisel lisamaks loole usaldusväärset. See seletaks nii nimede skandinaaviapärasuse kui ka omalaadse rühmitamise (*Klerkón-Klerkr* ja *Réás-Rékón-Rékóni*) (Jonuks 2005, 52j).

Brennu-Njállis saagas on kirjeldatud 972. a islandlase Gunnarri juhitud retke, mille käigus islandlased suundusid suvel Rävälasse (*Rafala*), kohtasid seal viikingeid ja võitsid neid lahingus; seejärel siirdusid nad Saaremaale (*Eysýsla*) ning peatusid seal mõnda aega ühe neeme taga (Brennu-Njális saga, 30). Selles teates kasutatakse esimest korda toponüümi, mis 13. saj algul oli kasutusel Loode-Eesti rannikuvööndit hõlmanud maakonna tähenduses. Sama saagalõik jätkub kirjeldusega, kuidas islandlased kohtasid Saaremaal meest nimega Tófi, kes juhatas neile kätte kahe suure juhi Hallgrímri ja Kolskeggri laagri. Järg-

nes merelahing, mille islandlased võitsid. Pärast lahingut juhatas Tófi Gunnarri viikingite poolt metsa peidetud varanduse juurde. Gunnarr küsis, missugust tasu ta endale selle eest sooviks, mille peale Tófi vastas, et ta on taanlane ja sooviks pöörduda kaasmaalaste juurde. Tófi selgitas, et viikingid olid ta vangid võtnud ning Saaremaal kaldale lasknud, kus ta sellest ajast saadik oli elanud. Kuna Hallgrímr ja Kolskeggr on skandinaavlaste nimed ja Hallgrímr kasutas Islandile omast relva *atgeir*, on arvatud, et Gunnarr kohtas Saaremaale laagri püstitanud skandinaavlast (Alas 1999, 247). Võib aga ka olla, et tõenäoliselt ajaloolistel sündmustel põhineva saaga kirja panemisel on lugu detailide, mh nimede ja relvastuse kirjelduste lisamisega usutavamaks püütud teha (Jonuks 2005, 51j).

10. saj algul olevat Eestisse (*Eistland*) röövima tulnud kuningapojad Hálfðan Must (*Hálfðan svart*) ja Hálfðan Valge (*Hálfðan hvít*). Viimane olevat Eestis ka langenud (Snorri Sturluson, Haraldz saga ins hárfagra, 33j).

Örvar-Oddri saagas öeldakse, et müütilise Novgorodi kuninga Kvillánuse alias viiking Ögmundr Eythjófrítapja (*Ögmundr Eyþjófrsbana*) vägede koosseisus oli peale teiste Läänemere piirkonna hõimude esindajate ka sõjamehi Rávalast (*Refaland*), Virumaalt (*Vírland*), Eestimaalt (*Eistland*), Liivimaalt (*Lífland*) ja Kuramaalt (*Kúrland*) (Örvar-Odds saga, 30).

Mõned saagade Eestiga seotud teated kuuluvad suisa müütide ja ulme hulka. Njállis saagas leidub lõik Thorkellist hüüdnimega Latard või Hoopleja (*Porkell hákur*), kes olevat Lääne-Eestis (*Aðalsýsla*) lendlohe (*flugdreka*) maha löönud (Brennu-Njáls saga, 119).

Saagad on varaseimad allikad, kus Eestimaa nimetust (*Eistland*) kasutatakse tänapäevases tähenduses (Grünthal 1997, 216). Selle all on saagades mõeldud kas kogu Eesti ala üldiselt või on seda nimetust kasutatud nende Eesti piirkondade kohta, mille täpsemat nime ei teatud (Jonuks 2005, 54). Nagu eespool ilmnes, on saagades Eesti erinevatest piirkondadest mainitud Virumaad (*Vírland*), tõenäoliselt on nimetatud ka Hiiumaad (*Dagaiþi*) ning korduvalt leiavad mainimist Saaremaa (*Eysýsla*), Lääne-Eesti mandriosa (*Aðalsýsla*) ja Loode-Eesti rannikuala Rávalla (*Rafala, Rafaland*).

1.2.2 Skandinaavia ruunikivid

Üks omapärane kirjalike allikate liik on ruunikivid – püsti asetatud maakivid või kaljupinnad, millesse on raiutud ruunikirjad (jn 6). Enamasti on nad kaunistatud loomornamendiga, millesse on sageli põimitud kristlikku sümboolikat. Skandinaaviast on teada üle 3000 ruunikivi, millest u 2500 paikneb tänapäeva Rootsi alal, sh 1000 kivi Upplandis. Enamasti pärinevad ruunikivid 10. ja 11. sajandist. Reeglina on need püstitatud surnute mälestuseks, kusjuures mõnikord on mainitud ka surmakoht (Zilmer 2005, 38jj). Ruunikivid annavad aimu, kuhu skandinaavlaste retked neid viisid. Kesk-Rootsi ruunikividel mainitakse mõnel juhul ka Eestit või siinseid paiku.

11. sajandist pärinev Frugårdeni ruunikivi Västergötlandis (Vg 181) on püstitatud sõjamehe mälestuseks, kes langes “Eesti maadel” (*i · estlatum*) (Zilmer 2005, 165jj). Selle ki-

vi puhul on rõhutatud, et Eestimaad on mainitud mitmuses, mis võib viidata sellele, et tollal ühendati Eestimaa nimetuse alla erinevaid maakondi (Salberger 1986, 84j).

Virumaad mainitakse kolmel Upplandi ruunikivil (Zilmer 2005, 161jj). Kahel erineval kivil Ängbys (U 346; U 356 – jn 6) on tekst Björni mälestuseks, kes langes Virumaal (*a urlati* ja *a uirlanti*). Kolmandal Upplandis oleval kivil (U 533) mälestab ema oma poega, kes tapeti Virumaal (*a uirlanti*).

Peale nimetatute on veel mitmeid tekste, mille tõlgendus on ebakindel või seos Eestiga väga kaudne. Näiteks ühel Södermanlandis Släbros leitud ruunikivil (Sö 45) on nimi *aistfari*, mille võib tõlkida kui “Eestisse sõitja” (Zilmer 2005, 169).

1.2.3 Ladina ja Vana-Vene kroonikad

Aastal 551 või 552 Rooma ajalookirjutaja Jordanese poolt koostatud teoses “De origine actibusque Getarum” mainitakse Põhja-Euroopa rahvaste hulgas rahvast nimetusega *Aestii* (Jordanes, V: 36). Samas teoses väidetakse, et idagootide kuningas Ermanaric (valitses u 350–376) allutas oma võimu alla teiste hulgas ka rahva nimetusega *Thiudos* (Jordanes, XXIII: 116). Aestide (*aestiorum gentes*) nimetus oli esimest korda kirja pandud juba palju varem – see leidub Rooma kirjamehe Tacituse aasta 98 paiku koostatud teoses “De origine et situ Germanorum” ning tähistab seal germaanlastest ida pool elanud rahvast. Varasema seisukoha järgi tähistasid *Aestii* ja *Thiudos* vastavalt eestlasi ja tšuude, kusjuures viimatimainitutega peeti silmas läänemeresoomlasi – nagu palju hilisemates Vana-Vene kroonikateski (historiograafia kohta vt Grünthal 1997). Tänapäevaks on siiski veenvalt põhjendatud, et Jordanes ei mõelnud *Aestii* all mitte tänapäeva eestlaste esivanemaid, vaid Läänemere kaguranniku asukaid (Palmaru 1980, 261j; Karaliunas 2003). *Thiudos*-nimelise rahva kohta Jordanes ei maini, kus nad asusid või millist keelt rääkisid. Peale kõlalise sarnasuse pole midagi, mis tõestaks, et *Thiudos* tähendas 6. saj Konstantinoopolis sama, mis etnonüüm *чюдъ* 12. saj Vana-Venes (Grünthal 1997, 154).

Esimene enam-vähem kindel kroonikamaining Eesti ala kohta pärineb Saxo Grammaticuse (elas u 1150–1220) kroonikast “Gesta Danorum”. Selle muinasloolaadse teate kohaselt olnud üks Põhjala kuulsaim *berserkr* Starkatherus/Starkaðr pärit alalt, millega Rootsi piirneb idas ja kus “nüüdsel ajal laialdaselt elavad eestlased (*Estonum*) ja arvukad teised barbaarsed rahvad” (Saxo Grammaticus, 6.5.2). *Berserkr* id (“karuhamed”) olid müütilised jumal Odinile pühendunud eriliselt raevukad sõjamehed. Saxo kirjeldas Starkaðrit kui kaheksakäelist hiiglast, kellelt Thor kuus kätt maha raius ja ta selliselt inimesetaoliseks muutis. Tõsi küll, juba Saxole tundus see lugu uskumatu, nagu ta oma kroonikas ka mainis (Jonuks 2005, 56). Starkaðr olevat võtnud osa ka legendaarsest Brávalla lahingust, mis toimunud Rootsi ja Taani kuningate vahel umbes 8. saj keskel. Lahingus osalenud ka mehed Eestist, samuti liivlased ja kuralased (Saxo Grammaticus, 8.3.13).

Unikaalset teavet Eesti ala vanima ajaloo kohta annavad Vana-Vene kroonikad ehk leetopissid. Need on koostatud eri aegadel ja eri autorite poolt alates 11. saj teisest poolest.

Enamik 11. saj sündmusi käsitlevate leetopisside redaktsioone on arvatud pärinevat alles 15. sajandist. Leetopisse ümber kirjutades arvestati tahtlikult või tahtmatult ka selleaegsete olude ja poliitiliste tõsiasjadega ning selgelt kajastub neis see, kuidas nägid või tahtsid oma maa minevikku näidata hilisemad Vene valitsejad. Leetopisside teated 9.–12. saj sündmuste kohta on pärit hüpoteetilisest kroonikast “Повесть времяньныхъ летъ” (tõlkes: “Ajalike aastate lugu”). Oletatakse, et selle koostas 1113. a paiku Kiievis munk Nestor.

Nestor mainib 862. a paiku endale Rootsist varjaagid valitsejaks kutsunud Loode-Vene hõimude hulgas ka tšuude (*чюды*) (PVL, 13). 9.–10. sajandil olid tšuudid Skandinaavia päritoluga varjaagide ja läänemeresoomlastest vepslaste kõrval leetopissides üheks enimmainitud rahvaks Loode-Vene alal, kes osalesid võimu teostamisel ja vürstide sõjaretkedel. Tol perioodil tülsid tšuudide ja Kiievi suurvürsti vahel ei mainita. Enamik tšuudide küsimust uurinud teadlasi on veendunud, et alates 11. sajandist mõeldi leetopissides selle nimetuse all reeglina eestlasi (vt Ligi 1980, 610), kuid see väide ei kehti alati ja varasema aja kohta tõenäoliselt üldse mitte. Nimetusega “tšuud” tähistati kõiki Loode-Vene läänemeresoome rahvaid ja varasemal ajajärgul koguni kõiki mitteslaavi hõime Kirde-Euroopas (Grünthal 1997, 154; Selart 2000, 103 ja seal viidatud kirjandus).

Vanim kirjalik maining kindla, tänapäeval tuvastatava paiga kohta Eesti alal on seotud sündmustega, mis on leetopissides dateeritud aastasse 6538 “pärast maailma loomist”, mis vastab ligikaudu aastale 1030 pKr. Selleks on teade aastatel 1019–1054 Kiievi suurvürstina valitsenud Jaroslav Vladimirovitši (hilisema lisanimega Tark) sõjaretkest Tartusse (vt ka 2.1.6). See on olemas kõigis leetopissides, kus selle ajajärgu sündmusi kajastatakse, ning on enamasti maha kirjutatud “Ajalike aastate loost”, mille algteksti rekonstruktsioonis kirjeldatakse neid sündmusi nii (PVL, 65):

Jaroslav vallutas Belzi. Ja sündis Jaroslavil neljas poeg ja ta pani sellele nimeks Vsevolod. Samal aastal läks Jaroslav tšuudide peale, võitis nad ja rajas Jurjevi linnuse. Samal ajal suri Boleslav Suur Poolas ja oli mäss Poolamaal: ülestõusnud inimesed löid maha piiskoppe, pappe ja oma bojaare, ja oli neil mäss.

Arvatavasti on teade Jaroslav Vladimirovitši Tartu-sõjakäigust võetud “Ajalike aastate lukku” ühest Novgorodis koostatud leetopissist, mis tänini säilinud leetopissides on täielikumalt ja täpsemalt edastatud Sofia I leetopissis (Kuzmin 1977, 73). Seal on kirjas: “Sel aastal läks suurvürst Jaroslav tšuudide peale ja võitis neid ja rajas Jurjevi linnuse ja tuli Novgorodi” (SPL, 176). Jaroslav Targa Tartu-retk on üldse esimene kirjalikest allikatest teada olev Vana-Venest Eesti alale tehtud sõjaretk. Jurjevi ja Tartu samasuses kahtlust ei ole: seda tõestavad paralleelteated Venes ja Liivimaal koostatud kroonikates ning nime “Jurjev” kasutatakse leetopissides Tartu kohta ka seoses hilisemate sündmustega.

1054. a Jaroslav Vladimirovitš suri ja tema valdused jagati poegade vahel. Kiievi ja Novgorodimaa sai Izjaslav Jaroslavitš, kes määras Novgorodi possaadnikuks ehk suurvürsti asehalduriks Ostromiri. Ostromiriga on seotud järgmine teadaolev sõjaretk Eesti alale, mille kohta on leetopissides teade aasta 6562 (u 1054) all. Sofia I leetopissis (SPL, 182) on öeldud:

Ja Izjaslav tuli Kiievi linnusesse ja määras Ostromiri Novgorodi. Ja läks Ostromir koos novgorodlastega tšuudide vastu ja tšuudid tapsid ta ning koos temaga langes palju novgorodlasi. Ja uuesti läks Izjaslav tšuudide vastu ja vallutas *оцек Кедунув*, see on Päikes käsi.

See tsitaat kõneleb kahest sõjakäigust. Esimene retk toimus Ostromiri juhtimisel, kuid Ostromiri langemise paika ei ole leetopissides öeldud. Järgnenud Izjaslavi sõjaretkel vallutatud *Kedipiv* oli suure tõenäosusega Keava muistsel Lõuna-Harjumaal, sest praegune Keava küla kandis veel aastal 1410 nime *Kedempe* (Johansen 1951, 70). Sõna *оцек* tähendas vana-vene keeles metsa rajatud raidtõket, mis näib osutavat sellele, et vallutati kuskile metsa või rabasaarele rajatud pelgupaik (Nazarova 2001, 285j ja seal viidatud kirjandus). Keava linnuse juures tehtud arheoloogilised uuringud näitavad, et tegelikult oli siin 11. saj keskpaigas ka linnus olemas ja selle kõrval ulatuslik, vähemalt 8 ha suurune asula. Kultuurkihi ulatuse ja paksuse ning rohkete savinõukildude põhjal otsustades oli see üks Eesti suurimaid viikingiaja asustuskeskusi üldse. Kindlaid märke linnuse ründamisest novgorodlaste poolt (nt venepäraseid nooleotsi) siit aga ei leitud (vt Lang & Konsa 2004). Võimalik, et kohalikud ei tahtnud rünnakut vastu võtta ja varjusid kuskile ajutisse pelgupaika, kust nad siiski avastati. Teise tõlgenduse kohaselt vallutas Izjaslav siiski linnuse enda, kusjuures sõnaga *оцек* tahtnud teate üleskirjutaja rõhutada, et linnuse kaitserajatised olid valdavalt puust (Tõnisson 1997, 357). Tuleb siiski märkida, et mujal leetopissides pole seda sõna linnuste kohta kasutatud, isegi kui need olid valdavalt puust rajatised.

Omaette küsimus on nende sündmuste dateerimine. On alust arvata, et 1054 on Ostromiri sõjaretk toimumisajana ebausutav (vt Janin 1962, 49; Vahtre 1992, 625) ja nii ei saanud ka Izjaslavi juhtimisel pärast Ostromiri surma tehtud sõjakäik Keavase toimuda aastal 1054 või 1055. Tõenäolisem on, et see toimus hoopis 1059. või 1060. a paiku (Nasonov 1951, 81; Nazarova 2001, 288). Leetopissides ongi aasta 6568 (1060) all teade, et Izjaslav läks uuesti Eestisse. Sofia I leetopissis (SPL, 183) on see sõnastatud nii:

... suvel läks Izjaslav sossolite vastu ja pani neid maksma andamit 2000 grivnat aastas. Nemad aga, olles [algul] nõus maksma, ajasid maksukogujad minema; kevadel [seega aastal 1061] aga tulid ja vallutasid külad Jurjevi ümbruses, põletasid linnuse ja majad ning tegid palju kurja, jõudes sõdides kuni Pihkvani. Ja nende vastu läksid taplusse pihkvalased ja novgorodlased, venelasi langes 1000, sossolite aga arvutult.

Leetopissides aasta 1060 all esinevat etnonüümi *ссолъ* või *сосоля* (mis eesti keeles on enamasti esitatud kujul “sossolid”) ei leidu muudes kirjalikes allikates ja seepärast on selle tähenduse kohta esitatud erinevaid oletusi (vt Tvauri 2001, 227jj ja seal viidatud kirjandus). Leetopissitekstides mainitud maksu suurus – 2000 grivnat aastas – näitab, et maksustati suurt ja jõukat piirkonda. Ka Novgorod maksis kuni 1014. aastani igal aastal Kiievile 2000 grivnat (PVL, 195). Selge on see, et kui maksustati piirkonda, pidi seal olema nii maksustatav, kellele nõudmisi esitada, kui ka valitsemisstruktuur, mille abil vajalik summa kokku saada. Eeldusel, et 1054. ja 1060. a all kirjeldatakse leetopissides sama sündmust, võib oletada, et sossolid olid harjulased (Tõnisson 1997, 20; 2000; Tvauri 2001, 229). Samas ei saa siiski välistada, et kirjeldatud sõjaretked suundusid Eesti erine-

vatesse osadesse ja “sossolite” all peeti silmas hoopis mõne Lõuna- või Ida-Eesti piirkonna asukaid.

1.2.4 Kokkuvõte

Kõige varasemad kirjalikud mainingud Eesti ala või eestlaste esivanemate kohta võib leida peamiselt 12.–13. sajandil kirja pandud Islandi saagadest ning ladinakeelsetest või Vana-Vene kroonikatest. Paar Eestiga seotud toponüümi on ka Skandinaavia ruunikividel.

Tegemist on üksikteadete või episoodidega, mille põhjal ei ole võimalik luua mingit ammandavat ettekujutust tollastest oludest Eesti alal. Lisaks vähesusele ja üldsõnalisusele on kõik käesolevas teoses vaadeldava ajastu kohta käivad teated üles kirjutatud sajandeid hiljem ja seetõttu kajastavad nad pigem kirjapanekuaegseid olusid ja arusaamu. Pealegi on need üles tähendatud inimeste poolt, kes tõenäoliselt pole Eesti alal kunagi viibinud. Mitmed teated kirjeldavad müütilisi sündmusi ja olendeid; samuti pole mingit kindlust, et neis episoodides mainitud inimesed on kunagi olemas olnud. Seega on suuresti tegemist mitte niivõrd Eesti ajaloo allikatega, kuivõrd folkloorse ainesega.

Skandinaavia varaseimatest kirjalikest allikatest järeldub vaid see, et Eesti ala oli viikingiajal skandinaavlastele, sealhulgas islandlastele, norralastele ja taanlastele, hästi tuntud ning siin käidi röövretkedel ja kaubitsemas. Nii üsna täpne topograafia kui ka skandinaaviapäraseid isikunimed näivad viitavat sellele, et Läänemere idarannikut peeti Põhjala kultuuriruumi osaks (Jonuks 2005, 135). Mitme teate põhjal võib järeldada, et skandinaavlaste sõjalistes ettevõtmistes osales ka Eestist pärit sõjamehi. Mõningaid vihjeid saab saagadest ka tollase olustiku kohta, kuid isikute ja kindlate sündmuste puhul segunevad tõsi- asjad ulmega.

Esimene kindlam ja arheoloogilise allikmaterjali abil kontrollitav Eesti alal toimunud sündmusi puudutav teade pärineb 12. saj algul kirja pandud Vana-Vene leetopissist “Ajallike aastate lugu”. Selles kirjeldatakse, kuidas Kiievi suurvürst Jaroslav Vladimirovitš võitis aasta 1030 paiku toimunud sõjakäigul Kagu-Eesti tollaseid asukaid ja rajas Tartuse linnuse. Järgmine teade kirjeldab 1060. a paiku toimunud sündmusi: seda, kuidas pärast Jaroslav Vladimirovitši surma Novgorodi possaadnik Ostromir Eesti alale, arvatavasti Keavasse Harjumaal, sõjaretke korraldas ja siin langes. Seejärel tuli Eestisse retkele uus Kiievi suurvürst Izjaslav, kes maksustas siin piirkonna, mille asukad hiljem maksmisest keeldusid ja Tartus paiknenud suurvürsti linnuse hävitasid.

1.3 MUUTUSED LOODUSLIKES OLUDES

1.3.1 Kliimamuutused

Kliima on muutunud pidevalt. Põlluharijatele oli ilm otseselt elu ja surma küsimus, eriti Eesti alal, mis I at pKr oli üks maailma põhjapoolseimatest piirkondadest, kus maaharimisega tegeleti.

Kliima ajaloo uurijad on järeldanud, et pronksiaeg oli kogu maakera mastaabis praegusest kraadi või paari võrra jahedam. Eelrooma rauaajal hakkas kliima kiiresti soojenema, jõudes maksimumi meie ajaarvamise alguse paiku. Rooma rauaajal toimus jahenemine, kuid uus soojaperiood saabus 4.–5. sajandil, mil aasta keskmine temperatuur oli u 1,5 °C tänapäevasesest kõrgem. 6.–8. saj ilmastik oli aga tänapäevasesest veidi jahedam. 9.–10. sajandil olid keskmised temperatuurid tänapäevastest taas u 1,5 °C soojemad (Randsborg 1991, 28, jn 13; Issar 2003, jn 2.7). Siiski on juba ainuüksi Euroopa erinevates osades kliimamuutuste suund ja rütm üpris erinev. Kui näiteks Euroopa kirdeosas on viimasel 2000 aastal olnud üldiseks suundumuseks kliima jahenemine, siis Edela-Euroopas on kliima hoopis soojenenud (Davis *et al.* 2003, jn 4).

Ilmastikuoludest Eesti alal I at pKr annavad ülevaate siinsete soode turbakihid ja järvede setted ning neis leiduv õietolm. Eriaegsed ja erinevates kohtades tehtud uuringud (Klimanov *et al.* 1984, 167; Rõuk 1992, 26) on andnud kliimamuutuste kohta veidi erinevaid andmeid. Uusimate uurimistulemuste põhjal (Seppä & Poska 2004, jn 5) näib, et meie ajaarvamise alguse paiku valitses Läänemere idarannikul nüüdisaegsest soojem kliima, nii et aasta keskmine temperatuur oli praegusest peaaegu 1,5 °C võrra soojem. Rooma rauaajal toimus kiire jahenemine umbes tänapäevasele tasemele. Rahvasterännu-, eelviikingi- ning viikingiajal olid aasta keskmised temperatuurid tänapäevastega sarnased. Viikingiaja lõpupoolel algas tänapäevasesest aasta keskmisest temperatuurist kuni 0,5 °C võrra jahedam periood.

Umbes rooma rauaaja teisest poolest kuni viikingiaja keskpaigani oli kliima tunduvalt merelisem kui eelrooma rauaajal ja rooma rauaaja algul. Niiskes kliimas hakkasid erakordselt kiiresti arenema sood, ka paljud metsad soostusid. Järvede tase arvatavasti tõusis ja jõgede üleujutused muutusid ulatuslikumaks. Rahvasterännuajal hakkas kiiresti kasvama kuusemetsade pindala, et viikingiajal niisama kiiresti kahaneda, võimalik, et ulatusliku aletamise ja vähemal määral metsamaade hoogsa soostumise ning lagerabade laienemise tagajärjel. Mets kattis I at lõpul siiski veel ligemale kolmveerandi Eesti maismaast (Rõuk 1992, 25).

Lisaks aastatuhandete või aastasade löikes toimunud muutustele on ilmad alati olnud heitlikud ka lühemas skaalas vaadelduna. Ka neid muutusi ei tohi tähelepanuta jätta, sest juba paar aastat kestnud ikaldus võis nullida mitme aastasaja rahvastikukasvu. Drastiliseks näiteks selle kohta on kas või kaks katastroofilist näljaperioodi Eesti alal 17. sajandil (vt Palli 1996).

Kirjalikest allikatest on teada, et aastal 536 toimus põhjapoolkeral kliimakatastroof, mis avaldus päikesevalguse tuhmumises ja õhutemperatuuri olulises jahenemises. See omakorda põhjustas tõsise näljahäda ja inimeste massilise suremise (Arjava 2005). Juhtunu kajastub selgelt ka põhjapoolkera puude aastarõngasarjades, kus puidu juurdekasv on sel ajal või järgnevatel aastatel pärsitud (Baillie 1999; Gunn 2000; Jones 2000; Young 2000). Sündmuse jäljed on näha ka Gröönimaa jääkihtides (Larsen *et al.* 2008). Seni pole suudetud kindlaks teha, mis selle kõik põhjustas. Oletamisi on põhjuseks peetud ülisuurt vulkaanipurset (Keys 1999; Larsen *et al.* 2008) või Maaga kokku põrganud või lähedalt

möödunud komeeti (Baillie 1999). On ülimalt tõenäoline, et nn 536. a sündmus tõi ikaldust ka Põhja-Euroopas (vt lähemalt allpool, 7.1).

Tõenäoliselt oli lokaalsema mõjuga ikaldusaastaid rohkemgi, kuid neist pole kirjalikke teateid ja need ei avaldu selgelt puude aastarõngastes ega õietolmudiagrammides. Mündiaarete ajalise jaotumise põhjal on Ivar Leimus (2004a) oletanud, et 10. saj keskpaigas võis Eesti ala ja naabermaid tabada näljahäda, mille käigus inimesi suri peredena ja maapõue jäi tavapärasest arvukamalt aardeid (vt 7.1).

1.3.2 Maakerge

Oluliseks looduslikuks protsessiks, mis eelkõige Eesti rannikualadel pikemas perspektiivis märgatavalt elukeskkonda muudab, on neotektooniline maakerge. Maakerge toimub tänapäevani Võrtsjärve ja Peipsi järve põhjarannikust loode poole jääval alal. Kõige kiirem on maakerge Eesti mandriosa loodepoolseimas nurgas, kus see umbes viimased 4000 aastat on toimunud kiirusega 2,8–3,2 mm aastas (Punning & Miidel 2004). Viimase aastatuhande jooksul on maakoor seal seega kerkinud 2,5–3 m.

Suhteliselt kõrgel klindiga palistatud põhjarannikul oli rannajoon 1000–1500 aastat tagasi praegusega võrreldes küll vähe erinev, kuid madalas Lääne-Eestis ja läänesaarestikus on muutused olnud suured. Lääne-Eesti mandriosas on rahvasterännuaja alguse aegne rannajoon tänapäevasest enamasti 1–4 km kaugusel, kuid näiteks Matsalu lahe idaosas on mererand selle aja jooksul taandunud vähemalt 10 km. Praegune Noarootsi poolsaar oli kuni uusajani eraldi saar. Saaremaa oli tänapäevasest väiksem ning paljud selle alad (nt Sõrve poolsaar) olid eraldi saared.

2 II PEATÜKK. ELUKOHAD JA MAJAPIDAMINE

Muistsed elupaigad annavad otsest teavet asustuse leviku ja paiknemise, aga ka elatusalade ja ühiskonna struktuuri kohta. Eestist on vaadeldavast ajastust teada kahte tüüpi elupaiku. Maastikul lihtsamini äratuntavad on linnused: need paiknevad enamasti looduslikult hästi kaitstud kohas, näiteks mäel, ja neil on tavaliselt ka inimkätega tehtud kaitserajatised vallide, vallikraavide ning järsendatud nõlvade näol. Linnuseid võib käsitada mitte ainult sõjaliste kaitserajatistena, vaid enamasti ka elupaikadena, sest suuremal osal neist on püsivalt või ajutiselt elatud. Teiseks elupaiga tüübiks on asulakohad, mis on kaitserajatisteta talude või külade jäänused. Et suurem osa elupaikade leiumaterjalist koosneb majapidamisriistadest ja tarbeesemetest, siis tuleb ka see temaatika käesolevas peatükis vaatluse alla, ehkki mainitud kategooria leide on rohkesti ka kalmetes.

Rahvasterännu- ja eelviikingiajast on linnuseid ja asulakohti leitud väga vähe, viikingiaegseid elupaiku on aga suhteliselt rohkesti teada. Põhiosas rajanebki pilt I at teise poole elupaikadest ja igapäevaelust Eesti alal just viikingiajast säilinud arheoloogilisel materjalil.

2.1 LINNUSED JA ASULAKOHAD

Muinaslinnuseid oli 2008. aasta seisuga tänapäeva Eesti piiridest teada 133; suuremaid või väiksemaid kaevamisi on korraldatud 61 linnusel (Tõnisson 2008, jn 6). Linnuseid, mida kaevamistulemuste põhjal otsustades on kasutatud I at teisel poolel või 11. saj algul, on teada 41 (jn 7).

Linnused on enamasti juba väliselt äratuntavad vallide, vallikraavi ja/või tasandatud linnuseõue järgi. Neil on enamasti pikka aega elatud ning tööd tehtud, need on sageli korduvalt põlenud ja uuesti üles ehitatud. Linnustel on tavaliselt suhteliselt paks kultuurkiht ning maasse on peale ehitusjäänuste jäänud ka arvukalt esemeid, mistõttu linnused on üheks kõige teaberikkamaks allikaks Eesti rauaaja kohta.

Linnuste uurimisel annab muistise kronoloogia kohta tavaliselt kõige rohkem teavet vallide kaevamine. Vallis on enamasti jälgitavad mitmed hävingukihid ning neid eraldavad täite- ja tasanduskihid. Linnuste õuel on kultuurkiht enamasti õhem ja segatud juba linnuse kasutusajal, sageli ka hilisema künniga. Õuel avastatud ehitusjäänuseid, koldeasemeid, majapidamislohke ja esemeleide pole reeglina võimalik valli kihtidega stratigraafiliselt siduda.

Mõned I at teisel poolel rajatud linnused olid kasutusel hilisrauaajalgi (nt Saadjärve, Tartu, Otepää, Viljandi, Tõrva Tantsumägi, Kärkla) ning on ka selliseid, mille kohale ehitati keskajal linnus (Tartu, Otepää, Viljandi, Rakvere). Sellistel linnustel on suurem osa I at kultuurkihti hilisema ehitustegevuse käigus lõhutud. Peamiselt saab nende kuulumist just vaadeldavasse perioodi kindlaks teha leiumaterjali põhjal.

Asulakohti, millel kaitserajatised puuduvad, on Eesti alal I at teisest poolest teada ligi 80. Neist umbkaudu 30 on vahetult linnuste juures paiknevad asulad (vt jn 7), mida ma nimetan alljärgnevalt linnuseasulateks. Vaid 25 asulakohal (sh 16 linnuseasulat) on tehtud väiksemaid või suuremaid kaevamisi; ülejäänud asulad on vaadeldavasse aega dateeritud pinnaltkorje, šurfirmise või arheoloogilise järelevalvega saadud andmete põhjal.

Suurem osa asulakohtadest leitakse ülesküntud põldudelt. Asulast on seal säilinud ümbritsevast pinnasest tumedam kultuurkihilaik, milles leidub põlenud kivide purdu, söepuru ja savinõukilde. Reeglina ongi Eesti rauaaja asulakohtadel pealmine, kuni 40 cm paksune kiht läbi küntud. Tihti polegi asulakohal paksemat kultuurkihti ning seetõttu on sealt leitavad ehitusjäänused või muud konstruktsioonid ebamäärased ja raskesti tõlgendatavad. Asjaolu, et suur osa I at teise poole asulakohtadest paikneb aladel, mis on tänaseni aktiivses kasutuses (nt külatuumikutes), põhjustab asulakohtade kui arheoloogiliste muististe halba säilivust ja jätkuvat hävimist.

2.1.1 Linnuste levik ja tüpologia

Vaadeldes Eesti muististe levikut (jn 2–4), võib täheldada, et I at teise poole linnused paiknevad aladel, kust on teada ka muid samaaegseid muistiseid ja kus seetõttu võib eeldada omaaegset suuremat asustustihedust. Linnused paiknesid enamasti asustuskeskustes. Selgelt on nähtav I at teise poole linnuste seos jõgedega (jn 7). Ühelt poolt on see seletatav jõgede kui liiklussoontega, teisalt pakuvad Eesti suhteliselt tasasel maastikul just jõeorgude nõlvad linnuse ehitamiseks sobilikku keskkonda.

Kõige tihedamalt on I at teise poole linnuseid Kagu-Eestis, Põhja-Tartumaal ja Virumaa lääneosas. Kõige vähem on linnuseid teada Loode-Eestis, Virumaa ida- ja kaguosas, Järvamaal, Läänemaal, läänesaartel ja Pärnumaal. Linnuste vähesus on kergesti seletatav Virumaa metsaste alade, Edela-Eesti ja Hiiumaa osas, kus maaviljeluslik asustus on sobiliku põllumaa nappuse tõttu alati väga hõre olnud. Seevastu Loode-Eestis, Järvamaa keskosas, Läänemaal ja Saaremaal on I at teise poole muid muistiseid teada suhteliselt rohkesti (vt ka 7.6).

Evald Tõnisson on Eesti linnused asukoha ja väliskuju järgi rühmitanud nelja põhitüüpi (Tõnisson 2008, 39–41):

(1) Neemiklinnused, mis asetsevad platoost või kõrgendikust välja ulatuval neemikul. Sedalaadi linnused olid kolmest küljest kaitstud järskude nõlvadega; neljandast, n-ö maapoolsest küljest oli linnuseala eraldatud kunstlikult rajatud kaitseehitistega (valli ja vallikraaviga). Neemiklinnused on Eestis arvukaim linnusetüüp: käesolevas teoses vaadeldava perioodi linnuste hulgas on neid u 40%. Iseloomulikuks näiteks on Rõuge linnus Kagu-Eestis (jn 8, 15). Kõnealune linnusetüüp oli levinud kogu Ida- ja Kesk-Euroopas.

(2) Mägilinnused pikliku mäeseljaku kõrgemas osas, mida kahelt küljelt kaitsevad järsud looduslikud nõlvad ning otstes kunstlikult rajatud kaitseehitised. See linnusetüüp on eriti iseloomulik Põhja-Tartumaale, kus linnused ehitati pikkadele voortele ning oosidele. Sa-

mas piirkonnas on levinud ka muinaslinnuse rahvapärane nimetus “Kalevipoja säng”, mis tuleneb nende muististe iseloomulikust kujust (jn 9).

(3) Eraldi künkal paiknevad mägilinnused, kus linnust kaitsevad kõikidest külgedest mäenõlvad. Osa selle tüübi linnuseid on valliga, osa vallita. Selle tüübi esindajaid on Eestis rahvasterännu-, eelviikingi- ja viikingiaja linnuste hulgas vähe; neist tuntuim on Otepää linnus Kagu-Eestis.

(4) Linnused, mis asetsevad tasasel maal või madalal kõrgendikul ning linnuseala kaitseb inimkätega rajatud ringvall. I at teise poole linnuste hulgas on selline vaid Kuusalu Pajulinna Loode-Eestis (jn 10). Tasase maa ringvall-linnuseid hakati läänepoolses Eestis rajama vanemal rauaajal (vt Lang 2007c, 74jj). Arvukamalt ehitati suuri ja võimsaid ringvall-linnuseid hilisrauaajal.

2.1.2 Rahvasterännuaja linnused

Seniste teadmiste kohaselt 2.–4. sajandil Eestis alal linnuseid peale väheste erandite ei kasutatud, kuid neid hakati taas rajama rahvasterännuajal või isegi juba rooma rauaaja lõpul. Tollastest linnustest tunnistavad tavaliselt vaid üksikud hilisemate linnuste vallide alt saadud radiosüsinikudateeringud ja/või esemeleiud, mille põhjal kindlaid järeldusi linnuste ehituse ja väljanägemise kohta teha ei saa. Märke selleaegsest nimtegevusest on leitud kümnel linnusel (jn 2).

Põhja-Tartumaa idaosas asuv Peatskivi linnus, tuntud ka Alatskivi Kalevipoja sängina, on olnud kasutusel juba eelrooma rauaajal. Umbes 2200 m² suuruse linnuseõue edelaküljele tehtud kaevandis avastati selleaegsete arvatavate kaitserajatiste põlenud jäänused, mille peale oli kuhjatud ligi 1 m paksune liivakiht. Sellel peal oli samuti põlenud puidujäänuseid, mis dateeriti I at keskpaika pKr (jn 11)¹. Samast ajast pärinesid ka mulla ja väikeste kividega täidetud 0,7–1 m sügavused lohud piki õue edelaserva. Esemeline materjal sellest kasutusetapist puudus (Aun 1974, 91).

Rahvasterännuajal on rajatud Kesk-Eestis Viljandimaa põhjaosas paiknev Kalana Otisaa-re linnus (Lavi 2002, 251–254). Umbes 2000 m² suurust linnuseõue piiravad kolmest küljest järsud mäenõlvad ja ühelt poolt hilisrauaajal kuhjatud vall. Valli välisküljel tuli 1–1,5 m paksuse täitekihi alt nähtavale varasem kiht (jn 12). See oli keskmiselt 10 cm paksune hallikas viirg, mis omaaegse mäenõlva kõrgemas osas muutus 30–40 cm paksuseks söepuru ja tukijäänuseid sisaldavaks kihiks. Peale ühe savinõukilli sellest leide ei saadud, kuid tukkide süsi ajandati rahvasterännuaegseks (jn 11). Tõenäoliselt oli siin sel ajal nõrk, ilma mullatöid nõudvate vallideta puitkindlustus.

Hinniala linnus maa kagunurgas paikneb Piusa jõe läänekaldal, jõega kolmest küljest piiratud neemiku otsal (Valk 2007, 56–62). Maapoolsest küljest kaitseb linnust u 25 m pikkune ja 1–1,5 m laiune kitsas seljak, mille taga on kuni 2,5 m sügav ja u 8 m lai valli-

¹ Käesolevas töös olen kõikide ¹⁴C ajanduste puhul esitanud nende dendroparandatud väärtuse (kal) 94,5% tõenäosusega. Kalibreerimiseks on kasutatud arvutiprogrammi OxCal v4.1.7 (Bronk Ramsey 2011).

kraav. Linnuse vastasotsal on vall, mille väliskülj sulandub kokku loodusliku mäenõlvaga. Linnamäe loode- ja kaguküljel on põhiplatoost madalam astang; neist kagupoolsema välisküljel on jälgitav ka madal vall. Hinniala linnamäele tehti kolm väikest kaevandit, millest selgus, et algselt kuni 1,8 m kõrgused vallid koosnevad kahest kihist, mida üksteisest eraldab põlengukiht (st on rajatud kahes järgus). Linnuseplatoole rajatud kaevandis paljastus väheintensiivne 30–35 cm paksune kultuurkiht, millest leiti savinõukilde ja põlenud savi tükke. Vallide põlengukihist ja õue kultuurkihi alumisest osast on saadud kolm söeproofi, mis dateeriti hilisesse rooma rauaaega või rahvasterännuaega (jn 11). Valli hilisem ehitusjärk on samuti radiosüsiniku meetodil ajandatud 7.–10. sajandisse (jn 14).

Jälgi rahvasterännuaegsest asustusjärgust on ka Tallinna lähedal Iru linnamäe põhjaosas, kust on saadud rihmadetaile, pronksnaast, sinine klaashelmes, käevõru ja killud üheksast savinõust, mis kuuluvad 5.–7. sajandisse, võimalik isegi, et ainult 6.–7. sajandisse (Lang 1996a, 101j). Harjumaa idaosas Jägala eelrooma rauaaegse linnamäe (vt Kriiska *et al.* 2009) lõunaotsale tehtud šurfist (Lavi 1999a) kogutud süsi on dateeritud rahvasterännuaega (jn 11). Harjumaalt Keava linnuse vallist, Virumaalt Rakvere kesk-aegse linnuse peahoone varemete alt leitud puidujäänustest ning Kagu-Eestist Unipiha linnuselt on saadud rahvasterännuaega langevaid ¹⁴C-dateeringuid (jn 11), kuid selleaegset leiumaterjali mitte. Virumaalt Koila linnuselt on saadud üks 5.–6. saj noapideme lukk (Lõugas & Selirand 1989, 297) ning Kagu-Eestist Peedu linnuselt mõõga rauast pidemennupp ja U-kujuline mõõgatupeotsik (Moora 1939, 114, jn 69). Nõlvaprofiilide järgi on Peedu linnusel eristatud kaks ehitusjärku, neist noorem on viikingiaegne (*ibid.*, 105j). Võib oletada, et rahvasterännuaegsed esemed seostuvad seal varasema ehitusjärguga.

2.1.3 Eelviikingi- ja viikingiaja linnused

I at teise poole 41-st teadaolevast linnusest 37 on rajatud ja/või kasutusel olnud eelviikingi- ja viikingiajal (jn 3–4). Neist 35-l on tehtud arheoloogilisi kaevamisi.

Loode-Eestis on kõige põhjalikumalt uuritud eelviikingi- ja viikingiajal kasutatud linnuseks Iru linnus. Linnuse uurimise tulemused on võtnud kokku Valter Lang (1996a, 34–104). Pirita jõe käärus paiknev neemiklinnus koosneb kahest üksteisest valliga eraldatud platoost; põhjapoolse õue pindala on 1100 m² ja lõunapoolsel 4000 m² (jn 13). Kokku on linnusest läbi uuritud 1250 m² suurune ala. Iru linnamägi oli kasutusel juba nooremal pronksiajal, mil siin oli kindlustatud asula. 6. sajandist pKr on jälgi inimtegevusest mäe põhjaotsal (vt 2.1.2). Mäe põhjapoolsele jalamile ja lääne poole jäävale kitsale terrassile vastu jõge, samuti linnuse lõunaplatoole tekkis sadakond aastat hiljem asula (vt ka 2.1.5). Selleaegseid asustusjälgi leiab ka linnusest mõnisada meetrit kirde poolt, praegusest Iru külast. Umbes 700. a paiku põles põhjaplatoole paiknenud linnus maha, kuid elu jätkus lõunaplatoole ja asulas. Lõunaplatoole kindlustati 150 aastat hiljem vallide ja puittaraga. Viikingiaja algust ehk 9. sajandit võib pidada Iru kõige aktiivsema kasutuse perioodiks. Umbes aastal 900 põlesid lõunaplatoole olnud hooned ja kindlustised maha, misjärel see linnuseosa lõplikult maha jäeti. Varasemast umbes neli korda väiksema pindalaga linnus rajati nüüd taas põhjaplatoole. Algselt olid selle kindlustised puust ja liivast, hiljem püsti-

tati otstesse massiivsed kivivallid. Jätkuvalt oli kasutusel asula linnuse kõrval. Iru linnus jäeti lõplikult maha 11. saj algul.

Omapärase asukoha ja ehitusega linnus on Kuusalu Pajulinn ajaloolise Harjumaa idaosas (jn 10). Tegemist on sohu rajatud ringvall-linnusega, mille õue pindala on 2200 m²; koos madala valliga (vt lähemalt allpool, 2.1.4) hõlmab linnus 3500 m². Kultuurkiht linnuse õuel kuni 20 cm paksuse turbakihi all on 30–40 cm paks ja leiurikas (Schmiedehelm 1939). Kuusalu Pajulinna leiuainese võib dateerida 9.–10. sajandisse (Lang 1996a, 326).

Virumaa lääneosas on üheks tähelepanuväärsemaks eelviikingi- ja viikingiaja muistiseks Pada II linnus (Tamla 1978; 1983; 1996). See paikneb Pada jõe oru kuni 14 m kõrgusel idanõlval, mis kaitseb 8000 m² suuruse õuega linnust kolmest küljest (jn 20). Idaküljel eraldab linnust lame sälkorg. Linnuse kaguküljele, kus looduslik nõlv puudub, on rajatud kuni 2,8 m kõrgusena säilinud otsavall. Liivast ja maakividest koosnev ning välisküljel kuni 1 m kõrguselt säilinud paekivist tugimüüri (jn 18) vall on ehitatud vähemalt kolmes järgus, millest esimene pärineb juba eelrooma rauaajast. Keskmise järk oli rajatud tõenäoliselt eelviikingiajal, nagu näitab radiosüsinikuanalüüs (jn 14). Viimasel, viikingiaegsel ehitusetapil on valli kõrgemaks tehtud ja laiendatud ning selle ette kaevatud u 2 m laiune ja 1 m sügavune kraav. Tugevad põlemisjäljed valli sisenõlvale varisenud kividelt osutavad, et vallil oli tules hävinud puitehitis. Kultuurkiht linnuse õuel oli aga õhuke ning sellest leiti vaid ühe koldeaseme või algelise kerisahju jäänused, veidi keraamikat ja mõned metallesemed.

Põhja-Tartumaal on viikingiajal rajatud Kurista linnus (Lavi 2002, 242–248). See paikneb pikema vallseljaku kõrgemal lõunapoolsel otsal. Külgedelt kaitsevad linnust järsud looduslikud nõlvad; kummaski otsas on kuni 1,5 m kõrgusena säilinud vall ja mõlema valli ees madal kraav. Õue pindala on 1200–1300 m². Varaseimad, radiosüsiniku meetodil 9.–10. sajandisse ajandatud (jn 14) puidust kaitseehitiste jäljed on leitud põhjapoolse otsavalli alt, mis tähendab, et esmane linnus oli vallideta, ümbritsetud vaid puidust kaitseehitistega. Vallid on rajatud 11.–12. sajandil mitmes ehitusjärgus. Linnuse õuel kultuurkiht puudub.

Lõuna-Tartumaal on tüüpilise eelviikingi- ja viikingiaja linnuse näiteks Unipiha linnus (Aun 1975a), mille vanimad kaitserajatised võivad pärineda rahvasterännuajast või isegi rooma rauaaja lõpust (vt 2.1.2). Tegemist on neemiklinnusega, mis paikneb pikliku oosi kõrgemal otsal. Linnuseala on ülejäänud oosist eraldatud valli ja selle välisjalamil oleva kahe 0,5 m sügavuse kraaviga. Õue pindala on ligikaudu 1000 m². Valli tänapäevane kõrgus on sisenõlvalt mõõdetuna kuni 1,4 m, välisõlvalt kuni 2 m. Valli all piki mäe serva asetsenud põlenud tukid näitavad, et vanimaks kaitserajatiseks oli siin palkidest tara. Hiljem on selle asemele mitmes järgus kuhjatud liivast vall. Valli väliskülje kindlustamisel on kasutatud ka maakive ning selle harjal on olnud mingid puitkindlustused. Kultuurkihi paksus oli valli siseküljel kuni 0,6 m, õue keskosas aga vaid 10–15 cm. Linnusel on uuritud mitmeid kividest laotud koldeid, millest osa oli mõnevõrra maasse süvendatud, ning kerisahjuvaret. Enamik leidudest (nt jn 74: 1; 119: 1; 131: 1; 164: 2) pärineb 8.–9. sajandist (vt ka jn 14).

Üks arheoloogiakirjanduses kõige sagedamini mainitav I at teise poole Eesti linnus on Rõuge Kagu-Eestis Haanja kõrgustiku lääneosas. Aastatel 1951–1955 oli see üks Eesti olulisimaid arheoloogilisi uurimisobjekte ja sellest kujunes justkui Lõuna-Eesti I at teise poole linnuse etalon. See on ainus vaadeldava ajastu linnus, mille õuepind on täielikult läbi uuritud; ka peamisest (idapoolsest) vallist tehti 4 m laiune läbilõige. Linnuse ja selle kõrval oleva linnuseasula leiuaines on tõenäoliselt suurim kõnealusest ajast pärit leiumas-siiv Eestis. Rõuge linnuse kaevamistulemused on ka suhteliselt hästi publitseeritud; tõsi küll, kokkuvõtavad käsitlused on ilmunud vaid eesti (Moora 1955) ja vene keeles (Schmiedehelm 1959; Aun 1992, 25–32). Rõuge järgi sai nime savinõutuüp (vt 2.2.2.2) ja aeg-ajalt kohtab kirjanduses lausa Rõuge kultuuri (Beletski 1997, 15) või Rõuge-Kamno tüüpi muististe (Beleckij 1996) mõistet. Sellegipoolest ei tohiks arvata, et Rõuge linnus ja asula olid oma eksisteerimise ajal tähtsamad kui teised Kagu-Eesti sama tüüpi keskused või et Rõuge on leiurikkam kui teised linnus-asula-kompleksid, mida pole nii suures ulatuses uuritud.

Rõuge linnus paikneb 9–12 m kõrgusel looduslikul neemikul, mida lõuna poolt piirab Liinjärve org ja põhja poolt uhtorg. Linnuseõu on kuni 70 m pikk ja 19 m lai, ligikaudu 850 m² suurune (jn 15). Algselt oli see arvatavasti suurem, 1000 m² ümber, kuid oja on aja jooksul linnuse nõlva maha uuristanud. Maa poolt, s.o idast, kaitses linnust kraav ja kuni 3 m kõrgune liivast ja kruusast kuhjatud otsavall (jn 8). Kraavi ja madala valliga oli eraldatud ka neemiku ahenev läänetipp. Linnusest vahetult ida pool, otse linnust kaitsva kraavi taga on ulatuslik asulakoht (vt 2.1.5).

Linnuse idapoolse otsavalli kaevamisel eristati vallis viis või kuus ehitusjärku, mida eraldasid põlengukihid (Schmiedehelm 1959, 155–157; Lillak & Valk 2009a). Vallist leitud tukid näivad pärinevat nelinurkse põhiplaaniga palkrajatistest, mis arvatavasti toestasid valli muldkeha. Ilmnes, et vanimas ehitusjärgus oli vall keskosas ainult 1 m kõrge, otstes vähemgi. Hiljem on valli mitmel korral kõrgemaks tehtud ja selle ees olevat kraavi süvendatud.

Linnuse õuel oli kultuurkihi paksus keskmiselt 40 cm, kohati isegi üle 1 m. Õue põhjaosas tulid nähtavale viie või kuue hoone savipõrandad (vt 2.1.9). Kuna hoonejäänused olid väga halvasti säilinud, ei õnnestunud selgitada, kas hooned olid sama- või eriaegsed. Linnuse õuel eristatud põlengukihtide põhjal otsustades on see kaks või kolm korda maha põlenud.

Õue keskel ja lõunapoolses osas oli mitu kividest tuleaset. Nende lähedalt leitud savinõukillud ja loomaluud tunnistavad, et neid kasutati esmajoones toiduvalmistamiseks. Idapoolseima õuel leitud hoone lähedal oli kividest tulease, mille peal ja ümber oli liiv tugevasti põlenud. Tuleaseme juurest leitud tiiglite ja valamisvormide katked kinnitavad, et seal oli tegeletud pronksivalamisega. Tuleaseme ümber asetsenud mõned tukiotsad võisid pärineda väikesest ehitisest, võib-olla sepikojast.

Linnuse õuel koguti rikkalik leiuaines, millest suurima osa moodustavad savinõukillud. Rohkesti leiti ka muud käsitööle ja argielule viitavat leiumaterjali (nt jn 65: 1; 74: 2, 4; 77; 85: 1; 183), ehteid (jn 118: 4) ja araabia hõberahasid (kokku kümme viikingiaegset

münti, millest neli paiknes koos väikese aardena – jn 177). Üksikud savinõukillud ja mõned muud leiud pärinevad nähtavasti juba eelviikingiajast, kuid enamik leiumaterjalist kuulub 8.–10. sajandisse (vt ka jn 14).

Viljandimaa lõunaosa ainus arheoloogiliselt põhjalikumalt uuritud linnus, Tõrva Tantsumägi, asub Ohne jõe ürgoru läänepoolsel kaldal pikal, 12–15 m kõrgusel vallseljakul (jn 16; Tõnisson 2008, 280j). Linnus paikneb seljaku kõrgemas ja kitsamas osas; selle otsavallidega piiratud õue pindala on u 1100 m². Kagu pool eraldab linnust ülejäänud seljakust kuni 3 m kõrge otsavall ning kahekordne vallikraav. Linnuse põhjaosas on madalam otsavall ja selle ees vallikraav. Vallikraavi taga madalamal ja laiemal seljakuosal on u 1000 m² hõlmav eeslinnus või kindlustatud asulakoht, mis on loode poolt omakorda madala vallikraaviga kaitstud. Linnuse õue kaevamisel selgus, et linnusel on kaks asustusjärku, millest vanem kuulub I at teise poolde, noorem hilisrauaaja lõppu. Leide saadi linnuse kultuurkihist vähe, peamiselt savinõukilde. Eeslinnuse kaevamisel saadi vaid varasema kasutusjärgu leide. See kasutusjärg jääb radiosüsinikudateeringu (jn 14) põhjal otsustades eelviikingiaega. Kuna linnuse valle uuritud pole, ei teata, millal need püstitati.

Läänemaa linnuste hulgas pole veel avastatud selliseid, kus oleks eelviikingi- või viikingiaegseid leide või elutegevuskihti. Küll aga on muistse Läänemaa mõlema suurema hilisrauaaegse linnuse kultuurkihist – Lihulast ja Soontaganast – saadud mõned I at teise poolde langevad radiosüsinikuajandused (jn 14).

Ka Saaremaalt on andmeid I at teisel poolel kasutatud linnustest vähe. Saaremaa idarannikul asuva Asva pronksiaegse kindlustatud asula kohal on arvatavasti viikingiajal kõrgendatud künkanõlvu ning rajatud kuivmüürseintega otsavall, mida toestasid palkkonstruktsioonid. Eelviikingi- või viikingiaega kuulub ka enamik linnuse pealmistest kihtidest saadud keraamikast ning mitmed metallesemad (Lõugas 1967). Samuti Saaremaa idapoolseimas osas paikneva Pöide ringvall-linnuse õuel ning ka linnuse kõrval on hilisrauaaja kihtide all jälgitav eelviikingi- ja viikingiaja kihistus (Lõugas & Mägi-Lõugas 1994a; 1994b). Kuna linnuse valli pole seni kaevatud, ei saa välistada, et siin oli eelviikingi- ja viikingiajal hoopis kindlustamata asula, mille kohale hilisrauaajal rajati linnus.

Arvatavasti viikingiajal on võetud kasutusele Kärla linnus Saaremaa lääneosas. Tegemist on erakordselt suure, 500 m pikkuse ringvalliga, mis ümbritseb u 18 700 m² suurust õue. Ka valli kõrgus on aukartustäratav, ulatudes kuni 10 meetrini. Valli rajades on osaliselt ära kasutatud liivaluhteid. Õuel on liivane, söetükikesi ja põlenud kive sisaldav kultuurkiht 30–70 cm paksune. Linnuse asukoht on tavatu: see paikneb metsas, 7–8 km kaugusel muust rauaaja asustusest. Samas on linnus suhteliselt lähedal juba viikingiaja lõpul kasutusele võetud Tuiu rauatootmispiirkonnale (vt 4.1.1) ja Tagalaele, mis on hea looduslik sadam. Õuel ja vallist kogutud söest tehtud kaks radiosüsinikudateeringut näitavad, et linnust on hakatud kasutama juba viikingiajal (jn 14). Enamik radiosüsinikudateeringuid ja leiumaterjal viitavad siiski 11.–13. sajandile (Ligi *et al.* 1996, 23; Peets 1996, tab 1).

2.1.4 Linnuste kaitserajatised

Linnuste rajamise põhimõtted ja ehitusvõtted näivad I at teisel poolel püsivat üpris muutumatu. Linnuste välisilme ja kaitserajatiste osas võib täheldada suurt varieeruvust, mis tuleneb erinevate maastike eripärast. Teiseks linnuste ehitust määravaks teguriks oli ehitusmaterjali kättesaadavus: näiteks paekivirohketes piirkondades on seda materjali vallide rajamisel ka kasutatud. Linnuste suurus ja kindlustusviis sõltus ka ehitajate võimalustest ja vajadustest ning sellest, kas linnusel elati püsivalt või mitte.

Linnuseid rajades on püütud maksimaalselt ära kasutada looduslikke pinnavorme. Vall rajati vaid linnuse looduslikult kõige nõrgemalt kaitstud kohtadesse ning linnuseõue ja vallide kuju järgis mäe kuju. Mullatööd, mis linnuse kindlustamiseks tehti, olid väikese-mahulised, eriti kui arvestada, et kindlustused on sageli rajatud mitmes järgus pikema aja vältel.

Reeglina leidub I at teise poole linnuste vallides jäänuseid mitmest ehitusjärgust, mida eraldavad leiutühjad, liivast ja kruusast koosnevad täite- ja tasanduskihid. Näiteks Rõuge linnuse vallis on eristatud kuus ehitusjärku (Schmiedehelm 1959, 157). Unipiha linnuse vallis on loendatud viis järku, mis jäävad maksimaalselt 200 a pikkusesse perioodi (Aun 1975a, 346j). Pada II linnuse otsavallist leiti vähemalt kaks I at teisest poolest pärinevat ehitusjärku (Tamla 1980, 379). 8. sajandist kuni 13. saj alguseni kasutatud Purtse Tarakalda linnuse vallis oli viis ehitusjärku (Mäesalu & Tamla 1983, 307j).

Enamasti on linnuse hävimise põhjuseks olnud tulekahju, mis tavaarusaama järgi oli põhjustatud rünnakust. Vältida ei saa siiski ka teisi võimalusi. Linnuste puidust kaitserajatised olid ehitatud üpris algeliselt, sageli otse maapinnale või olid pinnasekihid kuhjatud vastu puitkonstruktsioone, mis põhjustas kindlasti puidu kiire lagunemise. Seetõttu ei saanudki tollased puitlinnused kuigi pikaajalised olla. Linnus vajab aeg-ajalt uuendamist ja selle mahapõletamine võis olla lihtsaim viis ehitustandri vabastamiseks. Väga tõenäolised olid ka juhuslikud, kolletest või väiksematest valgusallikatest puhkenud tulekahjud.

Sageli on linnused oma esimesel kasutusetalpil olnud ilma vallideta, kaitstud üksnes puit-tara või palktarandikest rajatisega. Näiteks Unipiha linnuse varasemal etapil oli linnuse järskude nõlvadega kaitsmata küljel rõhtpalkidest tara (millele viitavad hilisema valli alt leitud tukid) ning alles hiljem ehitati sellele kohale vall (Aun 1975a, 346). Ka Kagu-Eestis paikneva Urvaste linnuse vanima asustusjärgu kultuurkiht paikneb valli all (Valk 2007, jn 21), nagu eespool kirjeldatud Kalana linnamäelgi (vt 2.1.2, jn 12). Selle kohta, milline täpselt ja kui kõrge selline kaitsetara oli, võib teha üksnes oletusi. Et kaitsetara vaenlase linnusesse tungimist takistaks, pidi see olema vähemalt nii kõrge, et ründaja sellest ilma abivahenditeta üle ei saaks ronida, seega vähemalt 2,5–3 m.

Mõnele arvatavasti lühemat aega kasutatud linnusele pole pinnasest või kividest valli ehitatudki. Vallita linnuse iseloomulikuks näiteks on viikingiaegne Peedu linnus Kagu-Eestis. Selle 650 m² suuruse õue kaitseks oli linnuse idaotsale püstitatud rõhtpalkidest üksteise külge liidetud nelinurksed ehitised. Need ei olnud mitte ainult kaitserajatised, vaid ka eluhooned (Moora 1939, 107j). Vall puudub ka kultuurkihiga Aakre Kivivare,

Puka Kuigatsi ja Karula Rebase linnamäel. Puidust kaitseehitised olid arvatavasti ka otsavallidega linnuste külgedel. Sellistest rajatistest on avastatud jälgi nt Loode-Eestis Paradise linnuselt (Saadre 1970), Iru linnuse põhjaplatoolt (Lang 1996a, 67j) ja Rõuge linnuselt (Schmiedehelm 1959, 157j).

Ringvall-linnusena on Eesti viikingiaja kontekstis erandlik Kuusalu Pajulinn. Võrreldes hilisrauaaja suurte ringvall-linnustega on Pajulinn üpris tagasihoidlik rajatis: 4–5 m lai ja vaevalt 0,5 m kõrgusena säilinud vall piirab 2200 m² suurust õue (jn 10). Valli algseks kõrguseks võis olla 1,5 m (Tõnisson 2008, 191). Pajulinna teeb Eestis ainulaadseks ka asjaolu, et linnus on rajatud sohu. Seetõttu on kividest valli aluseks pandud hagu ja peenematest männipalkidest alusparv, mis koosneb kahest risti asetatud palkide kihist (jn 17; Schmiedehelm 1939, 127j, tahv X, jn 77–78). Tegemist on ainsa kindlalt viikingiajal rajatud ringvall-linnusega Eestis. Ehituslikelt iseärasustelt sarnaneb see pigem vanema rauaaja tasase maa ringvallide kui hilisrauaaja suurte ringvall-linnustega. Oletamisi on peetud I at teisest poolest pärinevaks ka Ehmja Kuradimäe ringvall-linnust Lääne-Eestis (Lang 2007a, 182).

Valli mõõtmeid kirjeldades tuleb arvestada sellega, et linnuste tänapäeval nähtav väliskuju pärineb nende viimase kasutusetapi hävingule järgnenud ajast. Enamasti ei kuhjatud valle korruga, vaid järk-järgult: pärast vanade ehitiste hävimist püstitati uued vanade rusedele. Mitmed I at teisel poolel rajatud linnused püsisid kasutusel hilisrauaajalgi, mil nende kaitserajatisi oluliselt täiustati. Neil linnustel, mis olid kasutusel ainult viikingiajal, on tänapäeval suuremate vallide kõrgus linnuse õuepinnast mõõdetuna 3–3,7 m. Nii kõrge vall on näiteks Loode-Eestis Lohu II linnusel (Tõnisson 2008, 200). Tavaliselt on linnuste vallid aga vaid 1–1,5 m kõrgused. Kui rääkida nende esialgsest kõrgusest, siis näiteks Iru linnuse paekividest laotud 2 m kõrgusena säilinud lõunavalli kunagiseks kõrguseks on ümbritseva rusu hulga järgi hinnatud 3,5–4 m (Vassar 1939, 75). Tuleb muidugi meeles pidada, et peale vallide kaitseid linnust tavaliselt ka kõrgendiku nõlvad.

Lõuna-Eesti linnuste vallid on tavaliselt kuhjatud üksnes liivast või kruusast. Põhja- ja Lääne-Eestis, kus paekivi on hästi kätte saadav, on seda vallide ehitamisel ka kasutatud. Näiteks Iru linnuse lõunavalli kaevamisel selgus, et see koosnes tervenisti kividest ja kruusast ning oli omal ajal kuni 4,7 m laiune. Valli mõlemat külge toestas suurtest paekiviplaatidest laotud müür, mille sisse oli asetatud kogukamaid raudkive (Lang 1996a, 66j). Virumaal uuritud Purtse Tarakalda linnuse kaitserajatiste varaseim järk kujutas endast 4–5 m laiust kividest ja liivast valli, mille mõlemal küljel oli paeplaatidest laotud ja kohati kuni 1 m kõrgusena säilinud kuivmüür (Mäesalu & Tamla 1983, 307). Pada II linnusel leiti paekivimüür vaid valli välisküljelt (jn 18; Tamla 1980). Paekividest on laotud ka Kuusalu linnuse ringvall.

Rõuge linnuse suurema, idapoolse otsavalli rajamisel on arvatavasti kasutatud liivaga täidetud palktarandeid (Tõnisson 2008, 78). Sellise tarandi jäänus on leitud ka Tartu linnuselt, kuid selle radiosüsinikudateeringud jätavad võimaluse, et konstruktsioon pärineb alles hilisrauaajast (Tvauri 2001, 76j). Kindlad tõendid liivast kuhjatud valli toestamiseks kasutatud puittarandikest ongi teada hilisrauaaja linnustelt (nt Lõhavere, Soontagana).

Linnuste liivast, kruusast või kividest valli peal on olnud rõhtpalkidest kaitserajatis, milles sageli ühtlasi elati. Ilmekaks näiteks sellistest on Saadjärve eelviikingiaegse linnuse valli pealsed tarandid. Need olid 2 × 2,5 m suurused ja nende kasutamisele elamuna viitavad neist leitud tules murenenud koldekivid ja loomaluud (Lavi 2002, 241, 255). Arvatavasti olid sellised ka Iru linnuse varasemad vallid (Lang 1996a, 70). Samalaadsed puitkindlustused on olnud ka Rõuge linnuse külgedel (Aun 1992, jn 12). Rõhtpalkidest tarandeid kasutati I at teisel poolel kõikjal Baltimaade, Loode-Vene ja idapoolse Kesk-Euroopa linnustel.

On oletatud, et Iru linnuse keskvallil (vt jn 13) oli juba 10. sajandil palkidest torn, mis kaitses põhjaplatool asuva linnuse peavärvat (Lang 1996a, 71, 103). See oleks Eestis nii varajasel ajal ainulaadne juhtum – kaitsetornid levisid alles 13. saj alguse linnustes (Tõnisson 1981b).

Linnustesse pääses läbi ühe või mitme värvakäigu. Mitmel linnusel (nt Kuusalu Pajulinna, Pada II) on värvakäigu koht tänapäevalgi näha. Uuritud on I at teise poole värvakäiku Iru linnuse keskvallil keskel (Lang 1996a, 61j). Kolme meetri laiune käik, mille külgedeks oli paeplaatidest kuivmüür, läbis risti paekividest valli (jn 19: B). Värvakäigu ette oli ehitatud poolpõiki kaitsemüür, mis ei lasknud värvat otse rünnata. Nõnda on moodustunud kokku 7,6 m pikkune ja 45° käänakuga värvakäik. Ühtlasi pidi ründaja lähema värvale nii, et tema parem (kilbita) külg jäi linnusevallil paiknenud oletatava kaitsetorni poole. Hiljem müüriti värvakäigu sisesuue kinni, jättes mulje värava ründajale seatud lõksust.

Peale eelkirjeldatu oli Iru keskvallil lääneserval veel teinegi, aga palju kitsam, kuni 1 m laiune läbikäik (jn 19: A). Selle sisesuudmes oli kaks postikiilustikku, millest võib järeldada, et seal oli olnud puust värav. Kitsas läbipääs, mis arvatavasti oli peavärvaga samaaegne, avastati ka põhjaplatoo lääneserva piiranud kivimüüris. Poolpõiki läbi müüri läks siin kaks vastamisi laotud paemüüri, mis asusid teineteisest 0,6–1 m kaugusel (väljapoole kitsenedes). On arvatud, et seda müüris olevat käiku kasutati tagavaraväljapääsuna nõlvale (Vassar 1939, 69). Kõik kirjeldatud Iru linnuse kaitsekäigud pärinevad 10. saj teisest poolest (Lang 1996a, 61, 103).

Mitmete I at teise poole linnuste vallide ees on madalad kraavid. Näiteks Pada II linnuse otsavalli eest, kivikonstruktsioonidest 4 m kauguselt avastati u 1 m sügav ja 2–2,5 m laiune kraav (Tamla 1980, 379). Rõuge linnuse valli ees on u 10 m lai ja kuni 2 m sügav vallikraav (Schmiedehelm 1959, jn 1). Vallikraav on linnustel enamasti nii madal, et see ei kujutanud ründaja jaoks olulist takistust. Arvatavasti ei olegi kraavi näol enamikul juhtudel tegemist teadlikult loodud kaitserajatisega, vaid süvend valli ette on tekkinud seoses pinnase kuhjamisega valliks.

2.1.5 Linnus-asula-tüüpi keskused

Eelviikingiajal muutus Eesti alal tavaliseks, et vahetult linnuse juures paiknes ka asula. Kuigi sellised linnuse ja asula kooslused hakkasid kujunema hiljemalt eelviikingiaja al-

gul, saavutasid nad kõige laiema leviku alles viikingiajal. Enamiku viikingiaegsete linnuste juures on olnud asula, kuigi leidub ka asulata linnuseid (jn 4, 7). Linnusest ja asulast koosnevaid keskusi on kõige arvukamalt Kagu-Eestis, veidi vähem Virumaal; Loode-Eestis on neid hõredamalt ning Kesk- ja Lääne-Eestis näivad hoopis puuduvat. See on kooskõlas linnuste üldise levikumustriga: viimatimainitud piirkondades on üldse vähe selleaegseid linnuseid. Samalaadseid asulast ja linnusest koosnevaid komplekse on tollest ajast teada ka Eesti idanaabrusest Pihkvamaalt ning Lätist, Leedust ja Kesk-Euroopast.

Kindlaid eelviikingi- ja viikingiaja linnus-asula-komplekse on paarikümne ringis: Loode-Eestis Iru, Kuusalu, Lohu II ning Keava/Linnaaluste I ja III²; Virumaal Pada II ja Toolse Ussimägi; Tartumaal Kassinurme, Peatskivi, Saadjärve, Lähte Palalinn, Tartu, Alt-Laari, Peedu, Unipiha, Aakre Kivivare ja Otepää; Võrumaal Tilleoru, Rõuge, Karula Rebase ja Hinniala; Viljandimaal Viljandi ja Tõrva Tantsumägi. Põhjalikumalt uuritud kompleksideks on Iru, Kuusalu, Keava/Linnaaluste, Tartu, Unipiha ja Rõuge, kus on kaevatud nii linnust kui ka asulat selle kõrval.

Oletamisi võib eelviikingi- ja viikingiaja linnus-asula-tüüpi muististeks pidada ka Purtse Tarakalda, Varangu, Nurkse, Kloodi ja Narva Joaoru linnuseid Virumaal. Nende muististe täpne iseloom on esialgu selgusetu, sest dateeritavaid leide on kas üksnes linnuselt või asulast või on neist ühe olemasolu vaieldav.

Linnuseasulad paiknesid enamasti vahetult linnuse kõrval, neemiklinnuste puhul enamasti otsavalli esisel alal (nt Iru, Rõuge, Alt-Laari). Tänapäeval võib linnuseasula maastikul olla jälgitav ka mitme eraldi kultuurikihi laiguna (nt Iru, Linnaaluste, Kuusalu). Teadaolevate linnuseasulate suurus on erinev, ulatudes veerandist hektarist (Tõrva Tantsumägi) kuni kümnekonna hektarini (Linnaaluste). Asulate kronoloogia, hoonestuse paiknemise ja elanike arvu kohta on raske midagi öelda, sest kaevamised on tavaliselt olnud väikesemahulised (vt ka 7.2).

Loode-Eestis on kõige põhjalikumalt uuritud linnuseasulaks Iru linnuse juures olnud asula, mis paikneb vähemalt kolme eraldi laiguna (Lang 1996a, 104–118). Neist suurim jääb linnusest kirde poole paetasandikule, kus on kahe kaevandiga arheoloogiliselt läbi kaevatud 300 m². Linnuse läänejalamil, otse Pirita jõe kaldal on väike kultuurkihilaik, kus on nelja kaevandiga läbi uuritud 96 m² (jn 13; Lang 1996a, 104; Mägi 2007a). Kolmandaks on asula kultuurikihti täheldatud linnuse kagujaalamil (Tõnisson 2008, jn 41). Iru linnuseasulast saadud leiud (nt jn 30; 53: 1; 70) sarnanevad suurel määral linnusest leitudetega; rõhuvas enamuses on tegemist savinõukildudega. Asula tekkis linnuse juurde leiuainese põhjal otsustades 7. sajandil. Läänejalamil olnud hooned jäeti koos linnusega maha viikingiaja lõpul, kuid linnusest kirde pool püsis asula veel hilisrauaajalgi (Lang 1996a, 117j).

Lõuna-Harjumaal paikneva Keava linnuse juures oleva Linnaaluste I asulakoha pindala on üle 8 ha, kuid varem on see olnud veelgi suurem, sest osa asulakohast on kruusavõtmisega hävitatud. Asulakohta on uuritud kahe väiksema kaevandiga (kokku u 39 m²). Paraku on kogu sellel alal aastasadu väldanud põlluharimine muistist tugevasti lõhkunud:

---

² Ühte kompleksi kuuluvat linnust ja asulat tähistatakse kirjanduses erineva nimega.

kultuurkiht on enamasti kuni põhjani segatud ja kohati hunnikusse kokku lükatud. Uurida õnnestus vaid ühte maapinda süvendatud kerisahju põhja, mis ¹⁴C-dateeringute alusel kuulus 7.–8. sajandisse (jn 21; Konsa *et al.* 2002). Kaevamiste ja pinnaltkorjega on Linnaaluste I asulakohalt kogutud u 1500 eelviikingi- ja viikingiaegset savinõukildu. Kirjelatud asulakohale lisandub viimasest soostunud sulglohuga eraldatud kultuurkihilaik suurusega u 100 × 40 m (Linnaaluste III), mis on tekkinud omaaegse sepikoja piirkonda (Lang & Konsa 2004, 123). Seda uuriti kolme kaevandiga, kokku 52 m² ulatuses.

Virumaal Pada II linnuse kõrval paiknev suur asulakoht, millest on läbi kaevatud 1800 m² (jn 20; Tamla 1983), on kõige ulatuslikumalt uuritud viikingiaja asulakoht Põhja-Eestis. Asula kultuurkiht oli õhuke – 30–40 cm; vaid looduslike või inimtekkeliste süvendite kohal ulatus selle paksus 1 meetrini. Leiti kerisahjude ja koldeasemete jäänuseid, mis olid 15–20 cm võrra looduslikku aluspinnasesse süvendatud ja on tunnistuseks eluhoonetest (vt ka 2.1.9). Leiumaterjali hulgas on ülekaalus savinõukillud, aga leiti ka kaks rauast viikatnuga (jn 61: 3), püstkangaspuude savist raskus (jn 89), oletavad kudumismõõgad (jn 90), hoburaudsõlgi (jn 95: 2–3), kaks luust ehtenõela (jn 106), pronksist spiraalsõrmus (jn 130: 4), kaks luust uisku (jn 71), ripatseid (jn 118: 2–3; 119: 3, 7), luiske (jn 52: 1), laevaneete jm.

Kagu-Eesti linnuseasulatest on kõige põhjalikumalt uuritud Rõuge asulat, mis paiknes linnusest vahetult ida pool, otse vallikraavi taga (jn 8). Asula suurus on u 7000 m², millest on läbi kaevatud ligikaudu kolmandik (Tõnisson 2008, 326). Kultuurkihis avastati jäänuseid elamute savipõrandatest ja küttekolletest. Maaharimise tõttu oli muistne kultuurkiht olulisel määral segatud ja ehitusjäänused hävinud. Leiumaterjal, mis asulast saadi, on Eesti kontekstis erakordselt rikkalik ja mitmekülgne (nt jn 39: 2; 51: 3; 52: 2; 54: 3; 55; 62: 1; 65: 2–3; 78: 2; 87–88; 91; 107: 2; 114: 4; 119: 4; 164: 9–10).

Kagu-Eestis on peale Rõuge linnuseasula uuritud ka Aakre Kivivare ja Alt-Laari linnuse kõrval paiknevat asulat. Aakre linnuseasula sötükikesi ja savinõukilde sisaldanud tume-da kultuurkihi paksuseks oli 40–70, kohati kuni 90 cm (Aun 1975b). 180 m² suurusest kaevandist avastati osa veidi maasse süvendatud hoonepõhjast, millest tulid välja kividest laotud kolde rusud; kolde juurest leiti savinõukilde ja loomaluid. Alt-Laari linnuse kõrval paiknenud asulakohal oli tee- ja parklaehituse käigus kultuurkiht kuni loodusliku aluspinnaseni ära lükatud u 2300 m² suurusest alalt. Looduslikus aluspinnases joonistus selgelt välja vähemalt 17 põlenud kivide, söe ja savinõukildudega täidetud ümmargust või ovaalset koldeaset, mille läbimõõt kõikus 40–180 cm vahel; koldelohkude säilinud osa sügavus oli 10–40 cm (Lillak & Valk 2009b). Kolmest koldekohast tehti radiosüsinikudateeringud, millest üks langes nooremasse rooma rauaaega, üks rahvasterännuaega ja üks eelviikingiaega (jn 21).

Linnus-asula-komplekside kujunemise kohta on raske üldistusi teha, sest vaid mõnes kohas on piisavas ulatuses kaevatud nii linnust kui ka selle kõrval paiknevat asulat. Igal juhul on selge, et linnuse-asula kooslused on tekkinud erineval viisil. Näiteks Irus hakkas asula 7.–8. sajandil kujunema juba varem olemas olnud linnuse jalamile (Lang 1996a, 103). Rõuges on vastupidi: linnus on rajatud olemasoleva asula juurde või isegi selle alale (Jaanits *et al.* 1982, 260j). Rõuge linnuse valli alt, arvatavasti asula kultuurkihist saadud

radiosüsinikudateering näitab, et asula võis siin tekkida juba rooma rauaajal (Lillak & Valk 2009a, tab 1). Linnuse valli vanimast põlengukihist saadud radiosüsinikudateeringud (jn 14) näitavad, et linnus on rajatud 7. saj teisel poolel või 8. sajandil (Lillak & Valk 2009a). Ka Alt-Laari linnuse juures olnud asula on tekkinud juba rooma rauaaja lõpul (Lillak & Valk 2009b), linnus sellest leitud keraamika põhjal otsustades aga alles eelviikingi- või viikingiajal. Tõrva Tantsumäe kohta on samuti oletatud, et siin oli esmalt asula, mille territooriumile hiljem püstitati linnus (Tõnisson 2008, 71). Kuusalu Pajulinn ja kolm asulakohta linnuse vahetus läheduses näivad kõik olevat rajatud korraga 9. saj paiku (Lang 1996a, 367).

Linnus-asula-süsteem lagunes kõikjal Eestis hiljemalt 11. saj esimesel poolel (vt ka 7.5). Millal täpselt üks või teine linnus või asula või mõlemad hüljati, on praeguse uurimiseisu juures raske öelda. Iseloomulik on eelkõige asula mahajätmine. Mitmes kohas, kus linnuseasula maha jäeti, ehitati linnus senisest suuremaks ja võimsamaks (nt Keava, Tartu, Otepää) või ehitati uus ja suurem linnus eelmisest natuke kaugemale (Pada, Lohu). Iru ja Kuusalus jäeti maha linnus, kuid asula selle kõrval oli olemas veel hilisrauaajalgi. Paljud kõnealust tüüpi keskused, peamiselt Kagu-Eestis, jäeti aga täielikult maha (Unipiha, Peedu, Aakre Kivivare, Rõuge).

Lisaks linnus-asula-tüüpi keskustele on Eestis vähemalt 11 sellist eelviikingi- või viikingiaegset linnust, mille juurest asulat pole leitud (jn 7): Harjumaal Padise ja Ahisilla, Virumaal Rakvere, Viljandimaal Vooru, Tartumaal Kurista, Võrumaal Mõrgi Kuningamägi ja Urvaste, Läänemaal Lihula ja Soontagana, Saaremaal Kärla ja Asva. Mainitud linnuste puhul torkab silma asjaolu, et kultuurkiht neil on õhuke ja linnused olid arvatavasti püsivalt asustamata (Padise, Ahisilla, Kurista, Mõrgi Kuningamägi, Urvaste ja Kärla); ka paiknevad mõned neist muust tollest ajast teada olevast asustusest eemal (Padise, Soontagana, Kärla).

2.1.6 Jurjevi linnus ja asula Tartus

Nagu eespool (1.2.3) juba juttu oli, tuli Tartu 1030. a paiku kirjalike ajalooallikate valguse seeläbi, et Kiievi suurväst Jaroslav Vladimirovitš lasi sinna rajada Jurjevi linnuse. Tegemist on Eesti rauaaja kontekstis erandliku muistisega, mis vajab alljärgnevalt eraldi käsitlemist. Tartu linnusel ja selle ümbruses on tänaseks arheoloogiliselt läbi uuritud ulatuslik ala, mis võimaldab kujundada pildi Tartu asustusloost muinasajal (Tvauri 2001).

Tartus oli linnus ja selle juures asula juba hiljemalt eelviikingiajal. Siit saadud 8. ja 9. saj leiutmaterjal on aga nii napp, et olulise tähtsusega keskusest siin sel ajal rääkida ei saa. Tunduvalt rohkem leide võib dateerida 10. sajandisse. Asula paiknes Toomemäel linnuse ees (linnusest lääne pool), samuti vahetult linnuse jalamil sellest põhja ja ida pool (jn 22). Esemelidude põhjal otsustades on linnus ja asula tekkinud enam-vähem samal ajal. Arheoloogilisest materjalist ei selgu, kas linnus oli kasutusel ka 1030. a paiku või mitte. Leetopissid ei maini linnuse piiramist, vaid ainult tšuudide võitmist. Seetõttu on võimalik, et Tartu linnus või vähemalt linnuseasula oli Jaroslavi vallutuse ajaks juba maha jäetud, nagu suurem osa teistest Eesti viikingiaegsetest linnus-asula-tüüpi keskustest.

Suurem osa Tartu muinasaegsest kultuurkihist nii linnusel kui ka asulas on tekkinud ajal, mil see koht oli Kiievi suurvürsti võimu all. Linnusel on selle perioodiga seostatav rohkesti loodevenepärast kdrakeraamikast sisaldav kihistus ning tõenäoliselt ka linnuse õuel uuritud hoonejäänus. Linnuse jalamil paiknenud muinasaasula enamasti paarikümne sentimeetri paksust kultuurkihti leidub 800 m pikal ja kuni 250 m laial ribal, sellele lisandub veel vähemalt 300 pikk ja kuni 150 m lai ala Toomemäe põhjaplatoole ning seni täpsemalt kindlaks tegemata piiridega ala linnusest lõuna pool (jn 22). Asulas olnud maju mainitakse leetopissides seoses 1060. a paiku toimunud sündmustega. Kuna linnuse jalamil paikneva Jurjevi-aegse muinasaasula kaguosast on saadud üksikuid inimluid, on oletatud, et just selles piirkonnas paiknes tollal kristlik kalmistu, mis on hiljem hävinenud (Vissak 2000, 114).

Seega on selleaegse Tartu näol tegemist oma aja kohta suhteliselt suure asulaga. Võrdluseks võib öelda, et Tartu keskaegse linna 13.–14. saj kultuurkihti leidub vaid veidi suuremal alal. 11. saj alguse Pihkva linna kultuurkiht katab u 600 m pika ja kuni 400 m laia alal Pihkva linnuse kõrval. Linnuse vastas, teisel pool Pskova jõge on veel u 300 m pikk ja 100 m lai asula-ala, millele lisandub kaks u 100–150 m läbimõõduga kultuurkihilaiku kaugemal (vt Beleckij 1996, jn 56).

Tartu Jurjevi-aja kultuurkiht erineb leiuainese poolest märgatavalt varasemast kihistusest. Selles leidub peamiselt Loode-Vene päritolu lihtkdrakeraamikast (sellest lähemalt allpool, 2.2.2.4), kuid saadud on ka muid Vana-Vene muististele iseloomulikke leide. Linnusel on leitud üks ja asulakihist kuus *roosast kiltkivist kaksikkoonilise kujuga värtnaketra* (jn 23: 1). Mujalt Eestist on selliseid värtnaketri teada ainult kaks: Läänemaalt Maidla II kivilalmest (AM A 580: 2053) ja juhuleiuna Harjumaalt Ristilt (Trummal 1964, 69). Kivimit, millest neid valmistati, leidub Ukrainas Kiievis loode pool Ovrutši linna ümbruses. Põhja-Vene linnadesse ilmusid roosast kiltkivist värtnakedrad 10. saj lõpul ja olid laialdaselt kasutusel kuni 1240. aastateni (Kolčín 1958, 111; Rybakov 1965, 189j, 194–196). On oletatud, et neid kasutati ka maksevahendina (Mugurevičs 1965, 36).

Asula kagupoolsest osast, tänapäeva Vanemuise ja Vallikraavi tänavate vaheliselt alalt on saadud mitmed 11. sajandisse dateeritavaid kristliku taustaga esemeid, mida mujalt Eestist leitud pole. Nende hulgas väärrib esmalt mainimist *Ovrutši kiltkivist ristike* (jn 23: 2), millised ilmusid Vana-Vene aladele juba 10. sajandil (Kolčín 1958, 111; Grozdilov 1962, jn 53: 10; Nikolaeva & Nedošivina 1997, 173). Siit on saadud ka üks *pronksist emailiga kaunistatud ripatsrist* ning *merevaigust ripatsrist* (jn 23: 3). Teine merevaigust ripatsristike on leitud linnusest põhja poole jäänud asula osast. Vanemuise ja Vallikraavi tänavate vaheliselt alalt on leitud veel kaks *savist glasuuritud lihavõttemuna* katket (jn 23: 4). Selle esemetüübi näol on tegemist 3–4 cm pikkuse seest õõnsa savimunaga, mille õõnsuses oli kõrisemas kuulike. Pruunika ja kollaka glasuuriga mune valmistati arvatavasti Kiievis (Makarova 1966, 143j). Peale Kiievi-Vene alade on neid leitud Saksamaa idaosast, Poolast ja Baltimaadest, aga ka Rootsist Ojamaalt, Lundist ning Sigtunast. Kõige laiemalt levisid savist lihavõttemunad Kiievi-Venes 11. sajandil (Makarova 1966, 144; 1967, 44j). Munade kui Kristuse ülestõusmise sümboli rituaalse kasutamise komme oli eriti levinud

Ida-Rooma aladel, kust kristlus Vene aladele levis (Lõugas 1981, 100; Šovkopljās 1980, 97j).

Veel üheks Tartu muinasasula kaguosast saadud tähelepanuväärseks leiuks on *pronksist kirvekujulise amuleti* katke (jn 24). Sellised amuletid olid levinud Vana-Venes, eriti Kiievi ümbruses. Peale selle on neid saadud kunagise Volga-Bulgari riigi alalt ning üksikuid ka Taanist, Soomest, Lätist ja Poolast (Makarov 1992; Edberg 1999). Üheksa kirvekujulist amuletti või selle katkendit on leitud Rootsist Sigtunast (Edberg 1999). Tegemist on skandinaaviapärase, Vana-Vene aladel peamiselt 11. sajandil, vähem 12. sajandil levinud esemetüübiga, mis näib olevat olnud elukutseliste sõdurite amuletiks (Makarov 1992, 52). Skandinaavlaste hulgas populaarse pühaku Püha Olafi sümbol oli kirves ning on oletatud, et kirvekujulised amuletid on seotud nimetatud pühaku kultusega (Roslund 1990, 57).

Jurjevi-perioodil oli Tartus tõenäoliselt suurvürstile alluv linnus, mille kõrvale tekkis asula ehk possaad. Põhja-Vene aladele hakkasid sellised keskused ilmuma 10. sajandil ning nende tekkeskeem oli üpris ühesugune: soome-ugri keelealal oleva Kiievi suurvürsti poolt kontrollitava linnuse juurde kujunes linnaline asula, kuhu asus elama ametnikke, vaimulikke, kaupmehi ja käsitöölisi. Sel viisil keskused slaavistusid. Lähim näide sedalaadi arengust on Pihkva (vt Beleckij 1996). Kuidas käis Tartu valitsemine ja haldamine ja milline oli selle õiguslik alus, pole allikate vähesuse tõttu võimalik öelda. Võib oletada, et juba Jurjevi nimi annab vihje tollase Tartu staatuse kohta: Vene vürstid asutasid mitmeid omanimelisi linnu ja linnuseid, mis arvatavasti kõik rajati algselt vürstide eravaldustena (Rapov 1977, 222j). Arvestades asjaolu, et Tartu 11. saj kedrakeramika on suures osas pihkvapärase, võib arvata, et Tartu possaadi elanikel olid tihedad sidemed Pihkvaga. Tõenäoliselt oli vähemalt osa tollastest Jurjevi elanikestki Pihkvast pärit.

2.1.7 Valgjärve järveasula

Eestis seni teadaolevalt ainulaadseks muistiseks on järveasula 33,1 ha suuruses Koorküla Valgjärves Viljandimaa lõunaosas (jn 25). Asula oli ehitatud postidele ja paiknes järve keskel madalikul, mille pind on praegu 1–3 m sügavusel vee all. Kaldalt viis asulani puitvaiadele toetunud sild (vt 5.5.3).

Valgjärves on aastate jooksul korduvalt väikesemahulisi allveearheoloogilisi uuringuid tehtud (Selirand 1960; 1965a; 1986; 1990; Rönby & Kenas 1988; Roio 2003; 2007; Virtanen 2006; Liiva 2008), kuid tervet asula ala dokumenteerida ei ole veel õnnestunud. Välja on selgitatud, et u 700 m² suurusel alal leidub kuni 9 m pikkusi ja 30 cm läbimõõduga osalt põlemisjälgedega palke, poste ja vaiu. Osal palkidel on otstes kirvega raiutud tapikohad. Ehitusjäänuste vahel on käsitsi valmistatud savinõude kilde ja rohkesti põlenud koldekive. ¹⁴C-proovid dateerivad asulakoha 6.–9. sajandisse (jn 21); palkide dendrodateeringud jäävad ajavahemikku 656–809 (Virtanen 2006).

Põhja-Lätis Vidzeme järvedes on teada vähemalt kümme sedalaadi asulat, mis ajandatakse I at teise poolde (Apals 1965). Neist kõige põhjalikumalt on uuritud Āraiši

järveasulat. Sealsel järvesaarekesel, mis hiljem üle ujutati, eristati viis ehitusetappi, millest vanim dateeriti 9. sajandisse. Kõige paremini olidki säilinud vanima kihi hooned, kohati kuni seitsme palgikorrani. Majad olid paiknenud tihedalt nelinurksel palkidest platvormil, mida ümbritses puitpalissaad. Kaldalt viis asulasse palkidest tee. Elamud olid kõik ühesugused: palktared mõõtmetega 5 × 4 m, sees ahi. Paljudel hoonetel oli külgeehitatud varjualune. Asula oli algul u 800 m² suurune, kuid hiljem suurendati selle pindala kaks korda. Korraga oli asulas kasutusel kuni paarkümmend hoonet (Apals 1971).

2.1.8 Muud asulad

Enamik inimesi elas I at teisel poolel siiski mujal kui linnustes või linnuseasulates. Kahjuks on tollaegseid asulakohti vähe leitud (jn 26) ja neid on ebapiisavalt uuritud. Rahvasterännaajast on teada ainult kolm asulakohta, eelviikingiajast neli. Enamik vaadeldava ajastu asulakohtadest, arvult pisut alla 50, pärineb alles viikingiajast. Kuna ühtki selleaegset asulakohta pole täielikult läbi uuritud, on nende suuruse kohta raske midagi öelda. Asulate suuruse hindamise teeb raskeks ka asjaolu, et paljudel asulakohtadel, kust on saadud viikingiaegset leiuainest, on elatud ka hiljem. Viikingiaja lõpuks maha jäetud asulakohtade suhteliselt väikese pindala põhjal otsustades oli neis tavaliselt vaid üks, harvem paar–kolm majapidamist (vt lähemalt 7.2).

Rahvasterännaegse Jõelähtme asulakoha päästekaevamistel Loode-Eestis Jõelähtme jõe käärus rajati 65 m pikkune ja 1–1,2 m laiune kaevand, mis kulges piki vana Tallinna–Narva maantee põhjapoolset serva Jõelähtme jõge ületava kivisilla juurest ida poole. Leiumaterjali hulgas oli rohkesti eelrooma rauaaegset keraamikat, kuid ligi veerand kõigist savinõukildudest pärines kiila pinnaga madalatest nõudest, mille võib dateerida 5.–6. sajandisse (Lõugas 1997, 158). Kuna rohkem uuringuid pole Jõelähtme asulakohal tehtud, ei ole rahvasterännaegse asula ulatus teada.

Teine, oletatav jäänus rahvasterännaegsest asulast on leitud Ida-Saaremaalt Rõõsa külast nn Paemõisast. Paemõis on 120 m pikk ja 30 m lai küngas, mille ühes otsas on künnis ja teises otsas 2,5 m lai ja u 40 cm kõrge vall. See asub 100 m kaugusel Maadevahe jõest ja on võimalik, et omal ajal paiknes asula otse jõe kaldal. Prooviaugust leiti 5.–6. saj ambsoõlg ja pronkspannal. Kaevamisi juhatanud Marika Mägi hinnangul oli siin rahvasterännaajal kindlustatud talu või pealikutalu (Mägi & Mägi 2002, 59j).

Rahvasterännaegne asulakoht võib olla ka Loode-Saaremaal Võhma varase tarandkalme kõrval. Kalme kaevamise käigus leiti kultuurkiht, mis sisaldas rohkesti põlenud kive; leiti ka jahvekive, luisukatkeid, pooleksmurdunud vikati või sirbi ots ja arvukalt savinõukilde (Lõugas 1989). Saadud keraamika näib olevat rahvasterännaegne (Valter Lang autorile).

Eelviikingiaja asulakohtadest on põhjalikumalt uuritud Saha asulakohta Tallinnast idas (Lang 1985a; 1996a, 236–238). Asula on rajatud laugja künka lääneloode-poolsele küljele; sellest lääne poole jääb madal niiske heinamaa, ida ja lõuna poole põllud. Kultuurkiht oli jälgitav u 100 m² suurusel alal, see oli väheintensiivne ja peaaegu kogu paksuses (30–40 cm) künniga segi pööratud. Kaevamistel avastati neli tuleaset, neist kolm osaliselt üks-

teise peale ehitatud; kaevati ka üht majapidamisauku. Keraamika järgi on Saha asulakoht ajandatud 7.–8. sajandisse (Lang 1996a, 238).

Eelviikingiaja esemeid või radiosüsinikudateeringuid on saadud ka Tallinna lähedalt Lehmja asulakohalt ning Viljandimaa põhjaosast Olustvere ja Mustivere asulakohtadelt (jn 21). Need asulakohad olid asustatud ka nooremal rauaajal ja ajaloolisel ajal ning seetõttu oli varasem kultuurkiht seal lõhutatud ja segatud.

Linnustest eemal paiknevaid asulakohti, kust on pinnaltkorje või kaevamistega saadud viikingiaegseid leide või radiosüsinikudateeringuid, on Eestis 50 ringis (nt Uugla Veski-mäe Läänemaal, Lehmja Tallinna lähedal, Ala-Pika Kagu-Eestis ning Olustvere, Aindu ja Viljandi Männimäe Viljandimaal). Neist vähemalt Olustvere ja Lehmja asula on saanud alguse juba eelviikingiajal. Kahjuks on arheoloogiliselt kaevatud viikingiaegsete asulakohtade hulgas vaid Ala-Pika selline, kus pole elatud ka hilisraua- või keskajal.

Heaks näiteks viikingiaegsest asulakohast on Aindu asulakoht Viljandimaal. Kultuurkihti võis täheldada u 50–60 m läbimõõduga alal kunagise allika kõrval. Kultuurkihi paksus oli asulalaigu allikapoolses osas kuni 1,2 m; kiht koosnes mustast nõgisest mullast. Asula tuumikusse rajatud 227,5 m² suurusest kaevandist leiti kerisahju vare, koldeasemeid ja jäänuseid palkhoonete seinte all olnud vundamendikivide ridadest. Leidude ja ¹⁴C-dateeringute (jn 21) põhjal võib oletada, et asula on tekkinud 9. sajandil ja oli kasutusel kuni keskajani (Valk 1994a; 1994b).

Kagu-Eesti viikingiaegse asulakoha näiteks võib tuua Ala-Pika asula Otepääst u 7 km kirde pool Elva jõe lõunakaldal. Ümbritsevast põllumullast märgatavalt tumedamat, põlenud kive ja savinõukilde sisaldavat kultuurkihti leidub seal 0,6–0,7 ha suurusel alal (jn 213). Asulat on uuritud u 65 m² ulatuses (Valk 1996; Tvauri 1997b). Kultuurkiht oli suures osas künni ja erosiooni tõttu segatud. Leiti mõned postiaugud ja maakividest laiaili aetud koldeasemed. Kultuurkihi sügavamast osast kogutud süsi pärines 8.–9. sajandist (jn 21).

2.1.9 Hooned

Keskmise rauaaja ja viikingiaja eluhoonete uurimiseks on suhteliselt vähe allikmaterjali. Hoonejäänuseid kollete, põrandate, vundamendikivide või seinapalkidest säilinud tukkide või kõdupuiduviirgude näol on leitud kaheksalt linnuselt, viiest linnuseasulast ja kuult muult asulakohalt.

Vaadeldava perioodi varaseimad dateeritud hoonejäänused on leitud Virumaalt Pada II linnuse kõrval olevalt asulakohalt, hiljem sellele kohale rajatud Pada I linnuse kihtide alt (vt jn 20). Nelinurkse põhiplaaniga 5 × 4,5 m suuruse hoonepõhja kontuurid olid jälgitavaid hõredalt asetatud paeplaatide reana (jn 27). Hoone ühes nurgas oli algelise kerisahju jäänus (Tamla 1984, 361). Hoonealuselt saadud söeproov viitab 7.–8. sajandile (jn 21). Kokku avastati Pada asulakohalt kaheksa ahju vared, mis on tõendiks eluhoonetest (Tamla 1983, 302).

Iru linnuse lõunaplatoo lääneservalt leiti jälgi $4,5 \times 2,4$ m suurusest elamust (Lang 1996a, 72, jn 22). Hoone oli maapinda süvendatud põhjaga ja selles oli ahjuase, mille ümbert saadi rohkesti 9. saj keraamikat. Asula kultuurkihist linnamäe kirdejalamil leiti jäänused elamust, mille 3 m pikkuse ja kuni 1,5 m laiuse ahjuvare ümber oli samuti rohkesti savinõukilde. Hoone seinte asukoht oli jälgitav alusmüürikivide ridadena ja põlenud palgijäänustena (Indreko 1936, 150, jn 11–12). Kuna hoone kaevati lahti vaid osaliselt, ei õnnestunud selle suurust välja selgitada.

Lõuna-Eesti viikingiaegsetest eluhoonetest saab parima ülevaate Rõuge linnuse uurimistulemuste põhjal (Schmiedehelm 1959, 158–161; Aun 1992, 27; Tõnisson 2008, 116–120). Rõuge linnuse hooned olid kultuurkihis eristatavad savist põrandajäänuste, tukkide ja savitihendite järgi (jn 15). Linnusel õnnestus tuvastada viie või kuue nelinurkse hoone jäänused pikkusega 6–5 ja laiusega 4–5 m. Põlenud tukkide põhjal otsustades oli tegemist ristpalkhoonetega. Savipõrandad olid osalt kahe- või rohkemakihilised, mis näitab, et neid on aeg-ajalt parandatud. Hoonetes on olnud algelised kerisahjud (Aun 1992, 27).

Lõuna-Eesti täpsemalt dateeritud hooneasemetest tuleb mainida Olustvere asulakohalt leitud 5,7 m pikka ja 4 m laia hoonet, millest oli säilinud ristpalkide alla vundamendiks pandud maakive. Majaaseme nurgas oli maakividest kerisahju jäänus (Lavi 2005, 133j). Hoonest saadud ¹⁴C-dateering jääb kalibreerituna ajavahemikku 716–971 (jn 21).

Kõik senised andmed näitavad, et viikingiajal elati Eesti alal peamiselt $5\text{--}6 \times 4\text{--}5$ m suuruses ristpalkhoones (jn 28). Küllap olid samasugused palkhooned tavalisimaks elamutüübiks ka keskmisel rauaajal, kuid selle perioodi ehitistest on äärmiselt vähe andmeid. Kaudseks märgiks sellest, et tegemist oli just rõhtpalkehitistega, on postiaukude vähesus asulakohtadel. Hoonete palkseinad võisid toetuda kivireale, nagu näiteks Pada I linnuse valli alt leitud elamujäänusel, kuid enamasti olid seinapalgid asetatud otse maapinnale. Ristpalkhoone erisurve maapinnale on nii nõrk, et vundamenti polegi tarvis. Niiskustõkkeks võidi maapinna ja alumiste palkide vahele panna kasetohtu. Kivivundamendiga eluhoone puuduseks võis olla see, et vundamenti kaudu pääses külm õhk põranda alla, vähendades hoone soojapidavust. Maapinnale toetatud seinapalgid kipuvad Eesti kliimas küll kiiresti mädanema, kuid arvatavasti peeti elamu puhul soojapidavust kestvusest olulisemaks. Pealegi on ristpalkhoonel võimalik vajadusel alumisi seinapalke välja vahetada (Lavi 2003, 152). Maapinda süvendatud hooneid on teada vaid Iru linnuselt ja Aakre linnuseasulast.

Seni leitud keskmise rauaaja ja viikingiaja hoonejäänused ei võimalda midagi kindlat väita ruumide arvu kohta. Hilisemate Eesti etnograafiliste analoogiate põhjal võib oletada, et suitsutaredes oli vaid üks köetav ruum. Võimalik, et mõnel hoonel oli ka eeskoda või kütmata kõrvalruume.

Hoonetel oli enamasti muldpõrand. Paekivi esinemisalal Põhja- ja Lääne-Eestis võis põrand olla ka paeplaatidest. Selline põrand oli näiteks eespool kirjeldatud Iru linnuseasula hoones (Tõnisson 2008, 144). Savipõrandaid tuli ette harva – Rõuge linnuse savipõrandatega hooned on erand. Liiatigi võis hoonealustelt leitud savikiht tegelikult olla hoopis

puitpõranda alla pandud niiskustõke; välistada ei saa ka võimalust, et puitpõrand oli kaetud savikihiga (*ibid.*,118).

Hoonete katusekonstruktsiooni kohta pole arheoloogilisi andmeid. Hilisemate etnograafiliste paralleelide põhjal võib siiski üpris kindlalt väita, et hoonetel oli tõenäoliselt kisklaudadest viilkatus. Kisklaudad olid asetatud roovlattidele kahekordse kihina, kusjuures vihmakindluse suurendamiseks pandi laudade vahele kuusekoort või kasetohtu (Lavi 2003, 152).

Hooneid köeti algelise kerisahjuga, mille jäänuseid (jn 29) on leitud Rõuge, Unipiha ja Tõrva Tantsumäe linnuselt, Pada, Iru ja Linnaaluste I linnuseasulast ning Saha, Aindu ja Olustvere asulakohalt. Otsustades vanimate kerisahju leidude põhjal (Pada, Saha), tulid need Eestis kasutusele hiljemalt 7.–8. sajandil. Ka idapoolsetel naaberaladel võeti kerisahjud kasutusele hiljemalt viikingiaja jooksul. See on üldse vanim elamuahju tüüp siinsetel aladel (Tõnisson 1981a, 43).

Viikingiaegne kerisahi kujutas endast sideaineta laotud kivikonstruktsiooni, mille pikkus oli kuni 2 m ja laius u 1,5 m. Varasemad ahjud olid põhiplaani ümarad või ovaalsed, II at algusest alates aga nelinurksed. Kolde põhi laoti maakividest või asetati põhjaks suur paeplaat. Kolderuumi ümbritsesid kivist seinad, kusjuures tagaseinaks oli sageli suur maakivi. Kolde peal olid lahtiselt keriseks laotud suured maakivid. Ahju küttes väljusid põlemisgaasid kerisekivide vahelt ja kütsid need kuumaks. Kividesse salvestunud soojus küttis ruumi veel tükk aega pärast kütmise lõpetamist. Kerisahju eeliseks lahtise kolde või savikummiga ahju ees on just tema soojussalvestusvõime, mis on põhjamaises kliimas oluline.

Peale kerisahjude kasutati vähesel määral ka savivõlviga ahje. Paari sellise jäänused leiti Rõuge asulast. Ühest neist oli säilinud lamedatest kividest ümara kujuga ahjualus (Tõnisson 1981a, tahv IV), mille järgi võis ahjude läbimõõduks hinnata 1,2–1,3 m. Oletatavalt savivõlviga ahju jäänus on leitud ka Pada II linnuse kõrvalt asulast, kus avastati kividest koldetaoline moodustus, mida kattis pealt 3–4 cm paksune savi- ja liivakiht (Tamla 1983, 302). Sedalaadi viikingiaegseid ahje on teada ka Eestist ida poole jäävatelt aladelt ning neid kasutasid ka liivlased.

Varasemad ahjud paiknesid hoone keskel, hiljem hakati neid paigutama ka nurka. See asjaolu viitab sellele, et kerisahi kujunes välja lahtisest koldest (Tõnisson 1981a, 47). Ahjude peamine otstarve oli kütmine, kuid tuld kasutati ka toidu valmistamisel. Nii keriskui ka savivõlviga ahju suu ees oli enamasti maasse süvendatud kuni 50 cm läbimõõduga lohk – leese, kus ahjust tõmmatud süte sees valmistati toitu.

Peale eluhoonete oli kindlasti kasutusel ka mitmesuguseid kõrvalhooneid nagu aidad, suveköögid, sepikojad jne. Nendest on kahjuks äärmiselt vähe andmeid. Muinasasula kultuurkihis on lahtise koldega elamu ja suveköögi jäänuseid teineteisest ka väga raske eristada. Küllap olid kõrvalhoonedki enamasti ristpalkehitised. Kuna aida puhul polnud oluline soojapidavus, vaid hoopis niiskuskindlus, võidi selle seinad ja põrand ehitada maapinnast kõrgemale nõnda, et hoone iga nurk toetus suuremale kivile. Võimalik, et Kuusa-

lu Pajulinna linnusest avastatud 10–20 cm paksune söestunud vilja kiht pärineb sel kohal olnud aidast. Vilja all oli säilinud niiskustõkkeks pandud kasetohtu (Schmiedehelm 1939, 131; vt ka 3.1.3).

Linnustelt ja asulakohtadelt leitakse ka maasse kaevatud auke, mis on tavaliselt 0,5–1 m sügavused ja 1–2 m läbimõõduga. Neid nn majapidamislohke kasutati arvatavasti peamiselt toiduainete hoidmiseks ja nii on need keldrite eelkäijaks. Maasse kaevatud lohkudes püsis temperatuur ja niiskus ühtlasem kui maapealsetes säilituskohtades. Pealegi sobisid maa-augud toiduainete ja muu vara peitmiseks röövimiste ja rüüstamiste korral (Lavi 2003, 159).

Eesti viikingiaegsed elamud sarnanevad teiste läänemeresoome rahvaste ja balti hõimude tollaste taredega. Näiteks Väina liivlaste asulakohtade uurimine on näidanud, et ka seal elati väikestes, 3–5 × 2–4 m suurustes ristpalkhoonetes (Šnē 2005, 174). Samalaadsed väikesed ristpalk- või postkonstruktsioonis hooned olid I at teisel poolel ka Pihkvamaa linnustel, nt Irboskas, Kamnos ja Pihkvas (Sedov 2002, 9–35; Plotkin 2009, 117, jn 1–2; Beletski 2009, 403). Seevastu skandinaavlaste tollased suured kolmelöövilised postkonstruktsioonis pikkmajad (vt Herschend 1989) erinevad Läänemere idakalda hoonetest täielikult. Huvitava tõsiasjana tuleb siiski mainida, et hiljemalt aasta 1000 paiku hakati Ida-Rootsis kasutama ka väikeseid ristpalkidest eluhooneid, kusjuures tegemist võib olla Läänemere idarannikult pärit uuendusega (Ramqvist 1992; Rosberg 2009).

2.2 MAJAPIDAMISRIISTAD JA TARBESEMED

Majapidamisriistad ja tarbeesemed moodustavad rõhuva enamuse linnuste ja asulakohtade leiuainesest, kuid neid on rohkesti leitud ka kalmetest. Olulise osa majapidamisriistadest moodustavad toiduvalmistamisega seotud esemed: viljahõõrumiskivid, keedu- ja säilitusnõud. Kuna keraamika puruneb kergesti, seda ei saa ümber töödelda ja killud säilivad suhteliselt hästi, siis leidub savinõukilde asulakohtadel enamasti mitme suurusjärgu võrra rohkem kui muid leide.

2.2.1 Jahvekid ja -alused

Kõik märgid näitavad, et I at teisel poolel oli Eesti elanike põhitoiduks teravili. Viljateradest toidu valmistamiseks tuli neid töödelda – koorida, purustada, jahvatada. Käsikivisid sellest ajast teada pole; viljaterade peenestamiseks ja jahu tegemiseks kasutati jahvekive (jn 30). Neid on leitud nt Kuusalu (Schmiedehelm 1939, jn 80), Rõuge ja Põide linnuselt ning Uugla, Iru, Pada ja Aindu asulakohalt.

Jahvekididega töödeldi terasid spetsiaalse aluskivi ehk jahvealuse peal. Oletatav jahvealus on leitud nt Iru asulast (jn 30). Ka Viljandi muinaslinnuse lähedalt Suusahüppemäelt, kus on segamini viikingi- ja hilisrauaaja kihid, saadi jahvekivi ja oletatav liivakivist jahvealus (Valk 2000a, foto 1).

2.2.2 Savinõud

Keraamika on Eesti I at teise poole muististes massiline leiuliik, eriti linnustes ja asulakohtadel, kust arheoloogilistel kaevamistel on saadud kümneid tuhandeid savinõukilde. Keraamikat leidub ka kalmetes, kuid hoopis vähem kui elukohtades. Selleaegse keraamika uurimisel on määrava tähtsusega Iru ja Rõuge linnus-asula-kompleksid, mida on põhjalikult uuritud ja kust seega on saadud ka suurel hulgal keraamikat. Näiteks Irust on leitud u 29 000 vaadeldavasse ajastusse kuuluvat savinõukildu; see materjal on ka läbi töötatud ja tulemused publitseeritud (Lang 1985b; 1996a, 73–93).

Rahvasterännuaja algus tõi Eesti ning ida- ja lõunapoolsete naaberlade keraamikatraditsiooni muutusi. Kagu-Eestis lõppes hilise tekstiilkeraamika valmistamine (Vasks 1991, 116–118; Beleckij 1996, 54; Laul 2001, 166–180; Lang 2007c, 135) ning Põhja-, Kesk- ja Lääne-Eestis kadus 5. saj keskpaigaks kasutuselt Nurmsi tüüpi keraamika (vt Lang 2007c, 134j). Juba nooremal rooma rauaajal oli Põhja-Lätis ja Kagu-Eestis hakatud valmistama nivendilisi savinõusid, millel üleminek sissepoole kaarduvalt kaelalt nõu alaosal toimub üle tugevalt väljaulatuva ja terava profiiliga õla (vt Lang 2007c, 135jj). Rahvasterännuaja algul saavutasid nivendiga savinõud keraamika hulgas ülekaalu (2/3 nõudest) ka Põhja-Eestis, kus selliseid nõusid oli küll valmistatud pronksiajal, kuid kus eelrooma- ja rooma rauaajal moodustas see nõuvorm vaid kümnendiku savinõudest (Lang 1991, 52–54). Varasemaga võrreldes paranes I at keskel kõikjal Eesti alal ka keraamika kvaliteet (Laul 1965, 346j; Moora 1967b, 297; Lang 1991, 55).

Keskmise rauaaja ja viikingiaja savinõud võib jagada peenkeramikaks ja tarbenõudeks ehk jämekeramikaks. Kildude arvu või kaalu põhjal on nende rühmade osakaalu ääretult raske võrrelda. Peenkeramika on parema põletusega, valmistatud ühtlase koostisega savimassist ja seetõttu parema säilivusega. Võrdlus on raske ka seetõttu, et jämekeramiliised nõud olid suured potid, kuid peenkeramika koosnes väiksematest tassi- ja kausilaadsetest nõudest. Arvestada tuleb sedagi, et jämekeramiliisi potte tarvitati keedunõudena, mistõttu nende kasutusaeg oli lühem; peenkeramiliised nõud olid arvatavasti kasutusel serveerimisenõudena ja seetõttu ka pikema eaga.

Sellel põhjal on teataval määral võimalik tuvastada jäme- ja peenkeramika kasutamises piirkondlikke erinevusi: kui Põhja- ja Lääne-Eestis tarvitati peen- ja jämekeramikat enam-vähem võrdselt, siis enamik Kagu-Eesti selle aja savinõukildudest on pärit jämekeramiliistest nõudest. Näiteks Põhja-Eestis Iru linnusel moodustas peenkeramika 59% ja asulas 43% savinõukildude koguarvust (Lang 1996a, 478), kuid Kagu-Eestis Unipiha linnamäel oli peenkeramiliistest kildude osakaal vaid 21% ja asulas 16% (Aun 1975a, 350). Linnuseid ja linnuseasulaid võrreldes võib märgata, et linnustes on peenkeramika osakaal tavaliselt suurem. Tuleb aga öelda, et nimetatud näidete põhjal ei saa teha kaugeleulatuvaid järeldusi. Näiteks Saadjärve linnusel Tartumaal oli peenkeramika osakaal 9,5% ja asulas 49,3% kildude koguarvust. Et asula kaevand oli vaid 44 m² suurune, võis peenkeramika suur osakaal seal olla ka juhus (Lavi 2002, 262).

Kogu I at teise poole käsitsi valmistatud keraamika võib jagada kahte piirkondlikku val-

mistustraditsiooni. Põhja- ja Lääne-Eestile olid omased savinõud, mida nende suurima leiukoha, Iru linnus-asula-kompleksi järgi kutsutakse Iru tüüpi keraamikaks (Lang 1985b; 1996a). Lõuna-Eestile ja Kesk-Eesti idaosale tüüpilist keraamikat nimetatakse samuti suurima leiukoha, Rõuge linnus-asula-tüüpi keskuse järgi (Moora 1955, 59–62; Schmiedehelm 1959, 162–165; Aun 1976b; 1992).

2.2.2.1 Iru tüüpi savinõud

Iru linnuse keraamika tüpologia, mille on koostanud Valter Lang (1996a), võib võtta kogu Põhja- ja Lääne-Eesti I at teise poole savinõude tüpologia aluseks.

Peenkeraamika (A) tüpologia aluseks on üleminek nõude püstjalt, vahel pisut sissepoole hoidvalt võrikult kumeramale õlaosale. See võib olla põhiliselt kolme moodi: nivendiline või plastiliselt markeerimata (I tüüp), väikese astanguga (II tüüp) või jookseb kaela ja õla vahel ümber nõu reljeefne mõigas (III tüüp). Väike hulk erikujulisi nõusid on paigutatud IV tüüpi alla. Peenkeraamilised nõud on valmistatud peeneteralisest savimassist, nad on õhukeseseinalised ja hoolikalt silutud või lihvitud pinnaga.

AI tüüpi nõud võib jagada kahte alatüüpi – AIa ja AIb (Lang 1996a, 76j). Põhja- ja Lääne-Eesti rahvasterännuaegset AIa keraamikat iseloomustab rohkesti liiva ja/või peent ki- vipurdu sisaldav savimass, siledad, vahel isegi kiilaks silutud pinnad ning õhukesed seinad. Nõud on kas nivendilised ja nõgusa võrikuga või sirge püstise võriku ja kergelt mõhkja kujuga (jn 31: 1–4). Nõude põhi on enamasti lame, vahel kumer, ning esineb põhjaranti ehk alast; üksikutel nõudel on nivendi piirkonnas kaunistusena nõela- või pulgatorgete ridu või väikeseid sõõrikesi (jn 32). Sellise keraamika eeskujud võivad olla Läänemere kaguranniku ja Visla alamjooksu piirkonnas; sarnase kujuga keraamika oli kasutusel ka Ojamaal (nt Nerman 1969, nr 754–785). Lang nimetab kõnealust keraamikat ka Salenieki stiilis keraamikaks (vt Lang 2007c, 135j).

AIa alarühma peenkeraamika ilmus Põhja- ja Lääne-Eesti muististesse 5. saj keskpaiku. Suurem osa Põhja- ja Lääne-Eesti rahvasterännuaja kalmete (nt Lepna, Proosa, Lagedi, Ilumäe II) keraamikast kuulub just sellesse alatüüpi. Iru linnusel püsis AIa tüüpi peenkeraamika kasutusel kuni 8. sajandini (Lang 1985b; 1991, 55j; 1996a, 76).

Alatüüpi AIb kuuluvad kausid, millel üleminek kaelalt õlale on peaaegu märkamatu. Suurim läbimõõt on neil kumera õla kohal, põhi on enamasti ümar. Enamik nõusid on ornamenditud. Selliseid nõusid leidub rohkesti Põhja-Eesti 8.–10. saj muististes. Vasteid on neile samaaegsetes Saaremaa ja Edela-Soome muististes, aga ka Kesk-Rootsis Birkas (Lang 1996a, 74–76).

AII tüüpi (Lang 1996a, 78–81) on eraldatud tassid, millel üleminekukohal kaelalt õlale on väike täisnurkne astang (jn 31: 5–14). Suurim läbimõõt on enamasti sujuvalt kumera õla kohal, põhi on tavaliselt lame. Selliseid nõusid leidub nii Loode- ja Põhja-Eesti kui ka Saaremaa 8.–10. saj muististes.

AIII tüüpi nõudele (Lang 1996a, 82–86) on iseloomulik eenduv mõigas kaelal. Seda tüüpi nõud on jagatud nelja alatüüpi. AIIIa hõlmab suhteliselt mahukaid ja kõrgeid potte, mille kaelal on üks reljeefne mõigas; kõik potid on tõenäoliselt olnud lameda põhjaga ning kaunistamata (jn 31: 15–20). Iru sellised nõud on dateeritud 9. sajandisse ja 10. saj algusesse. Täpsemad vasteid on neile on saadud üksnes Pada II linnusest (Tamla 1984, tahv XIV: 5). AIIIb alatüüpi kuuluvad madalad liiakujulised kausikesed, mille kaelal on üks mõigas; põhjad on kumerad või päris ümarad ning sageli on põhja all lohk (jn 31: 21–32). Selle tüübi nõud olid kasutusel 8.–10. sajandil, kusjuures Iru põhjalohuga nõud on Lang (1996a, 83) leiukonteksti ja paralleelide järgi naabermaadelt ajandanud täpsemalt 9. saj teise poolde. Põhjalohku tuleb ette ka Edela-Soome samaaegsel keraamikal (vt Hirviluoto 1963, 48; Lehtosalo-Hilander 1982a, 82j, tab 5). Alatüüpi AIIIc kuuluvad eelmistega võrreldes suhteliselt kõrgemad nõud, mille kaela ja õla liitekohas on üks mõigas (jn 31: 33–41). Alatüübist AIIIb eristab neid ka tugevam õlapaine ja lame põhi. Nendele nõudele on tüüpiline joontest ja silmakestest ornament (jn 33) ning nad on ajandatud 10. sajandisse ja 11. saj algusesse. Alatüüpi AIIId kuuluvad nõud, mille kaela ja õla vahel on kaks paralleelset mõigast (jn 31: 42–44). Põhi on neil tõenäoliselt olnud lame, osal ka kumer. Kusagilt mujalt Põhja-Eestist peale Iru pole mitme mõikaga nõusid leitud. Iru linnuse leiukonteksti põhjal otsustades tehti selliseid nõusid 10. saj esimesel poolel.

AIV tüüpi on eraldatud väike rühm nõusid, mis kujult sarnanevad samaaegsete jämekeraamiliste nõudega, kuid on peene savikoostisega ja jämekeraamikast tunduvalt väiksemad. Arvatavasti on selliseid nõusid valmistatud eri kohtades eri aegadel ja mingit täpsemat kronoloogiat nende puhul piiritleda ei saa (Lang 1996a, 87). Nende dateerimisel tuleb lähtuda eelkõige samaaegse jämekeraamika vastavate nõuvormide ajandusest. Seda laadi nõudest võib näiteks tuua Loode-Eestist Kehra aardest (*tpq* 979) saadud peekri (jn 178). See on 12,5 cm kõrge ja kuni 7,5 cm läbimõõduga. Kehra peekrile sarnase kuju, pinnatötluse ja dekooriga nõu kild on teada Põhja-Tartumaalt Kõola kalmest. Neile väga sarnaseid nõusid on leitud Väina liivlaste alalt (Cimermane 1974, jn 6).

Oluliseks kohaliku eripära ilminguks ja ka ajandavaks tunnuseks on peenkeraamiliste nõude plastilised kaunistused, millega ilustati reeglina nõude õla- ja võrikuosa. Väga tavaliseks kaunistuseks Põhja-Eesti I at teise poole peenkeraamikal on *rõhtsad paralleelsed jooned* (nt jn 31: 10–14, 33–39; 33). See motiiv tuli kasutusele 7.–8. sajandil ja püsis kuni viikingiaja lõpuni (Lang 1996a, 76). *Laineornamendiga* (nt jn 31: 28) kaunistati Põhja-Eesti viikingiaegset peenkeraamikat peamiselt 9. sajandil ja võib-olla ka 10. saj algul (*ibid.*, 78). Sellele ornamendimotiivile on häid vasteid Soomes ja Rootsis. Kahe- või kolmekordsetest põiksoonekestest moodustatud *siksakvööndid rõhtjoonte vahel* (nt jn 31: 29, 33–36) olid väga laialt levinud ornamendimotiiviks Põhja-Eestis 8.–10. sajandil (*ibid.*, 77). Siksakkide vahelisi välju võidi kaunistada *nõelatorgetega*. Sellist kaunistust leidub ka Ahvenamaa viikingiaegsel keraamikal (nt Kivikoski 1963, tahv 39: 9–10). Päris viikingiaja lõpul ilmus *võreornament*, mis arvatavasti kujunes siksak-mustrist (Lang 1985b, 204). Varaseimad selliselt kaunistatud savinõud on teada Iru linnuselt (jn 31: 41). Neil moodustub võremuster kahe siksakjoone läbipõimumisel.

Nõusid *paralleelsete nõörivajutustega* õlal leidub Tallinna ümbruses ja Virumaa rannikul 7.–8. saj leiukontekstis (Schmiedehelm 1973, jn 4: 6–7; Lang 1996a, 75), nt Kuusalu I,

Joa ja Kaberla asulakohal. Hiljem nööornament kadus, kuid ilmus viikingiaja teisel poolel uuesti kasutusele Kuusalu ümbruses, tõenäoliselt Soome mõjuna (Lang 1992b, 81j, jn 2). Edela-Soomes ilmus nööornament savinõudele nooremal rooma rauaajal, kuid tavali-seks muutus see alles eelviikingiaja algul (Carpelan 1980, 191), püsides seejärel kasutu-sel viikingiaja lõpuni. Nööornamenti leidub ka Ahvenamaa viikingiaegsel keraamikal (nt Kivikoski 1963, tahv 4: 1, 19: 1).

Harvem leidub keskmise rauaaja Loode-Eesti muististes nõusid, mille kaelal on laiad, *sõrmedega veetud rõhtsad sooned*. Suuremal hulgal selliseid nõusid on leitud Kuusalu linnuseasulast ja Rebala asulast, kuid selliste nõude kilde on saadud ka Lagedi, Joa ja Kaberla asulast ning Rohu kalmest Virumaal. Selliselt kaunistatud peenkeraamikat on lei-tud ka Edela-Soomest (nt Kalanti Kalmumäki kalmest), samuti leidub seda Novgorodi Rjuriku linnuse käsitsikeraamika hulgas kõrvuti muu läänemeresoomepärase käsitsikeraamikaga (Plokhov 2006, jn 2.1: 10). Langi hinnangul väljendab selline keraa-mika Põhja-Eestis Soome-poolseid mõjutusi ja kuulub viikingiaja lõppu (Lang 1992b, jn 3; 1996a, 76).

Silmornament on omapärane kaunistusviis, mida viikingiajal leidub vaid Iru keraamikal (jn 33). Tavaliselt on silmad kombineeritud rõhtjoontega, harvem siksakiga. Mitte kunagi ei ole silmi laine-, nöö- või võreornamendiga nõudel, mis räägib nende kaunistusviiside eriaegsusest. Silmornamendiga peenkeraamika on ajandatud perioodi u 850–950 (Lang 1996a, 80).

Iru tüüpi peenkeraamika peamine levikuala oli Põhja- ja Lääne-Eesti, sh ajaloolise Har-jumaa ala, kus seda laadi keraamikat on leitud Linnaaluste asulakohtadelt Keava linnuse juures. Kuna sisemaal on vastava perioodi muistiseid vähe uuritud, on kõnealuse keraa-mika levikupiire raske määratleda. Vähemalt Põhja-Viljandimaa Aindu asulakoha keraa-mika kuulub Iru tüüpi.

Lähemad vasted Iru tüüpi peenkeraamikale on Edela-Soomes, Ahvenamaal ja Väina liiv-laste muististes (vt Kivikoski 1963, tahv 12: 8, 19: 1, 39: 9–10; 1973, nr 651, 653, 655; Lehtosalo-Hilander 1982a, 76–84; Cimermane 1974; 1980). Sellelt suhteliselt ühtse vii-kingiaegse peenkeraamikatraditsiooni alalt on nõusid sattunud ka rahvusvahelistesse kau-bakeskustesse, nt Birkasse ja Novgorodi Rjuriku linnusesse (Arbman 1940, tahv 224–228; Plokhov 2006, jn 2.1: 10). Peenkeraamika kõrge kvaliteet, rikkalik ornament ning esinemine suuremates keskustes ja kalmetes kõneleb sellest, et tegemist oli suhteliselt eli-taarse toodanguga.

Põhja-Eesti keskmise rauaaja ja viikingiaja jämekeraamika (B) hõlmab suuri keedu- või säilituspotte, mille savimassi on segatud jämedat liiva ja sageli ka kivipurdu. Selliste nõude pinnad on töödeldud reeglina lohakamalt ning põletus on halvem kui peenkeraa-mikal. Valter Lang (1996a) on Iru jämekeraamika liigitanud nelja põhitüüpi.

BI tüüpi (Lang 1991, 56j) on liigitatud nivendilised või lihtsalt tugevõlgtsed potid. Ala-tüüpi BIa kuuluvad potid, millel ülespoole laienev kehaosa pöördub järsu nivendi kaudu sissepoole painutatud kaelaks (jn 34: 1–3). Alatüüpi BIb kuuluvad nõud, mis kujult ja

proportsioonidelt meenutavad üldjoontes eelmisi, kuid millel puudub üleminekul kaelalt õlale selgem nivend, st kumerõlgse nõud (jn 34: 4–6). Nivendiline jämekeraamika oli Põhja- ja Lääne-Eestis kasutusele tulnud nooremal pronksiajal ja see püsis siin kuni 8. sajandini. Siis toimus savinõudemoes muutus: nii nagu peenkeramika nivendiga alatüübist A Ia arenesid välja alatüübi A Ib kumerõlgseid kausid, nii on tõenäoliselt ka jämekeramika nivendilistest B Ia nõudest kujunenud kumera õlaga B Ib potid (Lang 1991, 56; 1996a, 89). Loode-Venemaa läänemeresoomlastega asustatud aladel jätkus nivendiga jämekeramika kasutamine kuni I at lõpuni. Vastavat keramikat nimetavad Vene arheoloogid Laadoga tüüpi keramikaks (vt Plohov 2002, 145–149 ja seal viidatud kirjandus).

Tüüpi B II kuuluvad profileeritud võrikuga potid, mida võib jagada kaheks alatüübiks. Alatüüpi B IIa on eraldatud kergelt väljapoole pöörduva võrikuosaga nõud, mida 9.–10. sajandil kasutati Põhja-Eestis veel vähe (Lang 1996a, 90); üldiseks muutusid sellised nõguskaelsed savinõud alles II at algul (Tvauri 2005, 72–78, 83j). Alatüüpi B IIb kuuluvad nõud, millel on püstjad seinad ning vahetult serva all madal rõhtne vagu (jn 34: 7–14). Selliste pottide kilde leidub Põhja- ja Lääne-Eesti ning Edela-Soome 8. saj – 11. saj esimese poole muististes rohkesti (Lang 1996a, 90).

Tüüpi B III (Lang 1996a, 92) võib samuti jagada kaheks alatüübiks. Alatüüpi B IIIa on eraldatud lihtsad püstise seinaga nõud, mille suurim läbimõõt on suuaval (jn 34: 15–16). Selliseid nõusid on I at teisel poolel kasutatud kõikjal Põhja-Eestis. Üksiknõude täpsem ajandamine pole seniste teadmiste põhjal võimalik. Alatüüpi B IIIb kuuluvad kumerate seintega potid, mille suurim läbimõõt on suuavast allpool (jn 34: 17–20). Selliseid nõusid leidub juba Põhja-Eesti tarandkalmetes. I at teisel poolel on selliseid lihtsaid nõusid valmistatud mitmel pool Eesti alal, nagu ka Soomes ja Rootsis (*ibid.*).

Tüüpi B IV liigitatavatest nõudest on Eestist seni leitud vaid mõned katked Iru linnuselt. Nende nõude servaosa on kuni paari sentimeetri laiuselt õhemaks pressitud (jn 34: 21–25). Selliseid nõusid on leitud Birkast (Selling 1955, tahv 60: 9–10, 61: 5), Novgorodi vanimatest kihtidest (Smirnova 1976, tüüp IV) ja Laadoga ümbruse kääbastest (Smirnova 1976, 7j). Ainulaadsus Eestis viitaks justkui impordile, kuid tuleb rõhutada ka selle tüübi suurt sarnasust kohapealse peenkeramika A II tüüpi astanguga nõudega (Lang 1996a, 93).

Iru tüüpi kuuluvat jämekeramikat on saadud peamiselt linnus-asula-komplekside (nt Iru, Kuusalu, Keava, Pada) kaevamisel. Suhteliselt arvukalt on seda leitud ka Tornimäe sadamakohalt Saaremaalt. Lähimad vasted Iru tüüpi jämekeramikale olid kasutusel Edela-Soomes ning Loode-Venemaal Laadoga lõunaranniku ja Volhovi jõe alamjooksu piirkonnas.

Kokkuvõtteks võib öelda, et Iru tüüpi keramika on arvatavasti välja kasvanud Põhja- ja Lääne-Eesti varasemast kohalikust valmistustraditsioonist. Rahvasterännuaja peenkeramikas võib näha mõjutusi Ojamaalt ja Läänemere kaguranniku piirkonnast (vt Lang 1991; 2007c, 135j). Järgnevatel sajanditel kujunes aga selgelt omanäoline, Põhja- ja Lääne-Eestile iseloomulik peen- ja jämekeramika. Nõude vormi arengus on põhiline see, et nivend kadus nii peen- kui ka jämekeramikast 7.–8. saj jooksul ja asendus kumerõlgse

vormiga (Lang 1991, 56). Iru tüüpi peen- ja jämekeraamika kadus kõikjal oma levikualal kasutuselt 10. saj lõpul või hiljemalt 11. saj algul.

2.2.2.2 Rõuge tüüpi savinõud

Rõuge tüüpi savinõud pärinevad eelviikingi- ja eelkõige viikingiaja linnus-asula-tüüpi muististest. Nagu samaaegne keraamika Põhja- ja Lääne-Eestis, jaguneb ka Rõuge tüüpi keraamika selgelt peen- ja jämekeraamikaks.

Esialgu on võimatu kindlalt öelda, kuidas vaadeldav keraamikatraditsioon kujunes, sest ühtegi ainult või peamiselt rahvasterännuaega kuuluvat muistist, kust oleks saadud arvestataval hulgal keraamikat, Lõuna-Eestis uuritud pole. Näiteks Hinniala linnuse keraamika on üsna fragmentaarne ja selle kohta võib öelda vaid seda, et oma rohmaka teostuse poolest sarnaneb see tarandkalmete keraamikaga ja erineb viikingiaegsete asulate ja linnuste omast (Valk 2007, 60j). Veidi rohkem on rahvasterännuaegset keraamikat õnnestunud saada Alt-Laari linnuse juures oleva asula kahest radiosüsiniku meetodil rahvasterännuaega dateeritud koldekohalt (Lillak & Valk 2009b). Tegemist on riibitud pinnaga jämekeraamiliste nõudega, mis sarnanevad Kagu-Eestis rooma rauaajal ja varemgi kasutatud riibitud keraamikaga. Kalmetest tuleb arvesse vaid Verevi Läätsa kivi-kalme Võrtsjärve kirderanniku piirkonnas, kuid kahjuks on ka kõik sealt saadud killud üsna väikesed ja pärinevad enamasti nõude seintest, mistõttu nõude kuju ja suurust on raske kindlaks teha. Verevi Läätsa kalmest saadud savinõukillud jagunevad selgelt jäme- ja peenkeramikaks. Jämekeraamilised potid on olnud lameda põhja, püstiste või mõhkjate külgedega ja veidi sissepoole hoidva võrikuga (Aun 1970, 60, jn 4: 1). Peenkeramikat saadi Verevi Läätsa kalmest vaid paar kildu. Neist üks pärines nõu nõgusast võrikuosast, mis oli kaunistatud savisse torgatud väikestest sügavatest täketest koosneva diagonaalse topeltreaga (*ibid.*, jn 4: 2); lisaks saadi mõned killud musta sileda pinnaga nõudest. Valter Lang on esitanud oletuse, et Rõuge tüüpi peenkeramika kujunes Põhja-Läti ja Kagu-Eesti tarandkalmete 3.–4. saj keraamika alusel (Lang 2007c, 136).

Rõuge tüüpi *peenkeramika* (jn 35: 1–14) on teostuselt ja dekoorilt üpris ühtse ilmega. Tegemist on madalate kumera põhjaga kausside või lameda põhjaga ämbrikujuliste pottidega; peaaegu ainuvalitsevaks on nivendiline põhikuju ja püstine võrik. Peenkeramilised kausid võivad olla mõõtmetelt küllaltki suured. Näiteks ühe Rõuge linnamäelt leitud nivendiga kausi suuava läbimõõt on olnud u 35 cm ja kõrgus 12 cm (AI 4040: 2300); ühe teise samalaadse nõu vastavad mõõtmed on 33 ja 11 cm (AI 4040: 3472). Tõrva Tantsumäelt ja Valgjärve järveasulast saadud suurimad kausid on umbes samade mõõtmetega.

Rõuge tüüpi peenkeramilised nõud on enamasti hea põletusega ja põletatud mustaks. Nõude pinnad on hoolikalt silutud, enamasti poleeritud ehk nn kiila pinnaga. Sageli on peenkeramilised nõud kaunistamata. Plastilise dekoori hulgas leidub enim väikesi ümara põhjaga lohke või täkkeid, mis moodustavad ridu, kolmnurkadest ja nelinurkadest mustreid või väikseid ridastikku paiknevaid ringe (jn 36). Just sellist kaunistusviisi võib pida Rõuge tüüpi peenkeramika iseloomulikuks tunnuseks. Ida pool piirdub sellise peenkeramika kaunistusviisi levik ajaloolise Võrumaa idapiiriga – Setumaa linnuste laua-

nõudel sellist ornamenti peaaegu ei kohta (Aun 2003b, 121; 2009a, 78). Lääne pool leitud lohkilustust Tõrva Tantsumäe, Valgjärve järveasula ja Vooru linnuse peenkeramikale. Kõige põhjapoolsemad lohkkdekooriga peenkeramikalistide nõude killud on leitud Viljandist põhja poolt Mustivere asulakohalt.

Väike osa Rõuge tüüpi peenkeramikast on kaunistatud sirgete joonte või laineornamentidega (Aun 1976b, tahv VIII: 2, 5, 9). Ka siksak- ja võreornamenti leidub siin palju vähem kui Põhja- ja Lääne-Eestis. Kasutati ka nõorivajutust, ehkki väga harva. Ühe- või kahekordne horisontaalne nõorijalg asetseb siis tavaliselt vahetult nõu ülaserava all (*ibid.*, tahv II: 5) või nivendil.

Rõuge tüüpi peenkeramika oli Kagu-Eestis kasutusel veel vähemalt 11. saj esimesel poolel, nagu näitavad Eesti kagunurgast Siksälä Kalmetemäe kalmistust koos varase kedrakeraamilise potiga saadud nivendilised kausid (Laul & Valk 2007, jn 25). Ka Emajõe põhjakaldalt Övi laibakalmistust on leitud peenkeramikaline nivendiga kauss koos varast tüüpi kedrakeraamilise potiga. Sellest hilisemad peenkeramikalistid on juba ilma nivendita (Tvauri 2005, 83j).

Kagu-Eesti Rõuge tüüpi *jämekeraamikalistide nõude* savi hulka on segatud jämedat liiva või kivi purdu; need on lihtsa töötusega ja enamasti suuremad potid, mida kasutati eelkõige toidu valmistamiseks ja säilitamiseks. Sedalaadi nõud on tavaliselt ämbrikujulised, ülevalt laienevad ja lameda põhjaga, ilma nivendita (jn 35: 15–17; 37). Kagu-Eesti tarbenõud valmistati rohkemal kui Põhja- ja Lääne-Eestis. Nõu pind on enamasti kaunistamata, kuid mõnikord võib ette tulla väikestest lohukestest mustrit.

Rõuge tüüpi nõude seas on sageli potte, millel on serva all rida väikesi potiseina läbivaid augukesi, mis on läbi nõu serva torgatud juba nõu vormimise käigus (jn 37).³ On arvatud, et sellistes anumates hoiti toiduaineid, näiteks vilja: aukude kaudu pääses õhk kaanega kaetud nõusse ning selle sisu ei läinud hallitama (Moora 1955, 61). Aukudega Rõuge tüüpi jämekeraamikast on leitud peamiselt Kagu-Eestist, aga ka Viljandimaalt ja Põhja-Tartumaa. Ida pool leitakse samaaegsetelt linnustelt küll üpris samalaadse kuju ja teostusega jämekeraamikast (vt Beleckij 1980; Lopatin 2007), kuid auke ülaserava all leidub väga harva (Aun 2009a, 78). Sellist keramikast on väga vähesel hulgal teada Pihkvamaalt Irboska, Pihkva ja Kamno linnuselt. Seetõttu on aukudega Rõuge tüüpi jämekeraamikalistide nõude kohta kasutatud ka määratlust 'Kamno-Rõuge tüüpi keramikast' (Beleckij 1996). Aukude näol ei ole siiski tegemist ainuüksi Rõuge tüüpi nõudele omase nähtusega. Ka Iru BII tüüpi pottide võrikul on selliseid avasid, nt Iru linnuselt ja Pada asulakohalt saadud nõudel (Lang 1996a, jn 35: 5; Tamla 1983, tahv XII: 1). Samuti on põhjaranniku läheduses paiknevalt Prangli saarelt ja Läänemaalt Salevere linnuselt saadud savinõukilde, millel on võrikuosas auk. Servas olevate aukudega jämekeraamikast on leitud ka Lätist Ķenteskalnsi liivlaste linnuselt (Aun 1975a, 349).

Rõuge tüüpi jämekeraamika levis Lõuna-Eestis, Kesk-Eesti idaosas ja mõningal määral

---

³ Tegemist on erineva nähtusega kui põletatud nõu servadesse puuritud augud (viikingiaegsel keramikast Kuusalu linnuselt: Schmiedehelm 1939, jn 85), mis on tehtud arvatavasti nõu riputamiseks või käepidemega varustamiseks.

ka ida pool, Pihkvamaa lääneosas. Kuna hilisrauaaega ajandatud leiukompleksides seda tüüpi keraamika puudub, siis tuleb arvata, et see jäi kasutuselt ära 11. saj esimesel poolel.

2.2.2.3 Haruldased käsitsi tehtud savinõud

Tähelepanuväärseteks leidudeks on Ida- ja Kagu-Eesti eelviikingiaegsetest põletusmatustega kääbastest (vt 6.1.5) saadud *matuseurnid*. Selliseid on leitud nt Loosi (jn 38), Lindora, Rõsna-Saare ja Kõnnu kääbastest. Tegemist on suurte väga rohmaka teostusega ning jämedapurrulisest savimassist vormitud lamedapõhjaliste pottidega. Nende küljed on kas täiesti püstised või ülaosas veidi profileeritud võrikuga. Ühel Kõnnu ja ühel Suure-Rõsna kääbastikust leitud potil on kergelt nivendiline vorm ning ühest Arniko kääpast leitud nõul näib õlal olevat olnud mõigas (Brotze, 564). Nõud on kaunistamata, vaid eelnimetatud Kõnnu kääpast saadud urn on kaetud omapäraste täketega. Kuna põletusmatustega kääbastesse matnud inimeste asulakohti pole Eesti alal seni uuritud, ei saa kirjeldatud matuseurnide põhjal teha järeldusi keraamika kohta üldisemalt: pole teada, kas tegemist on tavaliste tarbenõudega, mida kasutati matmiseks, või spetsiaalsete matuseurnidega. Vene arheoloog Nikolai Lopatini (2003) hinnangul on nii Eesti kui ka Pihkvamaa põletusmatustega kääbaste keraamika eeskujud lõuna pool, Väina ja Lovati ülemjooksu piirkonna 3.–5. saj keraamikas. Samas leidub kääbaste urnidele lähedasi vaseid ka Iru tüüpi jämekeraamika hulgas.

Jämekeraamil mõnikord esinev *näppeornament* on ilustus, mis viitab lõunapoolsetele mõjudele. Selline dekoor on tehtud märga savipinda sõrmedega näpistades (jn 39). Näpped võivad katta nii kogu nõu pinda kui ka ainult osa sellest. Sellised nõud on märgatavalt parema põletusega ja nende savimassis on vähem purdu kui enamikul Rõuge tüüpi jämekeraamilistel savinõudel. Reeglina on tegemist püstise või kergelt väljapoole kaarduva võrikuga pottidega.

Niisuguste nõude kilde on saadud kõige rohkem Lõuna-Eestist, kuid ka üksikutelt Põhja-Eesti muististelt (jn 40). Enamik kilde pärineb linnustelt ja asulakohtadelt, kuid mõned katked on saadud ka kalmete kaevamisel. Näppeornamendiga kildude hulk on muististel väga väike. Paremini säilinud näppeornamendiga nõude katketel, nt Otepäält ja Rõugest leitudel (Aun 1992, tahv VII: 1, 4, 6; jn 39: 2), on näha, et ühel potil võis leiduda nii näppeornamenti kui ka auke võrikus. Seega ei ole näppeornamendiga nõusid põhjust pidada impordiks, vaid need kuuluvad Rõuge tüüpi keraamika valmistustraditsiooni.

Kuigi näppeornamendiga keraamikat valmistati Kesk-Euroopas juba pronksiajal ja sellest ajast pärineb ka üks kild Põhja-Eestist hilispronksiaegsest Muuksi kivikirstkalmest (Vassar 1938b, jn 20: 6), tuleb I at teise poole Eesti vastava keraamika eeskujusid otsida mujalt. Nimelt ei esine seda Eesti alal ega lähikonnas kogu eelrooma rauaaja ja vanema rooma rauaaja vältel. Näppeornamendiga jämekeraamilised nõud ilmusid suuremal hulgal kasutusele balti hõimude aladel, täpsemalt tänapäeva Kirde-Poolas, kus need dateeritakse aega 4. saj teisest poolest kuni 7. saj keskpaigani (Bitner-Wróblewska 1994, 223, jn 6). Ka Leedu alal võeti sellised nõud vähesel määral kasutusele juba rahvasterännuajal (Kazakevičius 2003, 111–116; 2004, jn 6–7). Näppeornamendiga keraamikat leidub ka

Pihkvamaal (nt Aun 2009a, jn 5: 5) ning Lätis, kuigi nagu Eestiski on seda muu jämekeeraamikaga võrreldes väga vähe. Näppeornamenti on peetud eelkõige balti hõimudele omaseks (vt Cimermane 1980), kuid see levis ka soomeugrilastega asustatud aladele: seda on leitud näiteks Väina liivlaste Laukskola kalmistust (Tõnisson 1974, tahv XXXI) ning tüüpiline on näppeornament ka Volga ülemjooksu piirkonnas levinud Djakovo kultuuri I at keskpaiga ja teise poole keraamikale (Rozenfel'dt 1974, 149j). Vähemalt üks näppeornamendiga kaunistatud pott on leitud Ida-Rootsist ühest Birka hauast (Arbman 1940, tahv 256: 1) ja üks sellise ornamendiga savinõukild on teada ka Soomest Sääksmäki Rapola linnamäelt (Kivikoski 1973, nr 393). Näppeornamendiga keraamikat tehti kuni viikingiaja lõpuni. Selline nõu on saadud näiteks Peipsi idarannalt Zalahtovje kalmistu ühest hauast, mille muu leumaterjali põhjal võib ajandada 11. saj esimesse poolde (Hvoščinskaja 2004, tahv XLI).

Küünetäketega keraamikat on saadud üksikute katketena Tartu (Tvauri 2001, jn 40), Peadu, Otepää ja Rõuge linnuselt, Tserepi asulakohalt Setumaalt ning Verilaske I asulakohalt Viljandimaalt (jn 41). Selliselt dekoreeritud savinõusid leidub ka nt Põhja-Lätis (Moor 1938, 557, jn 82: 1).

Vähesel määral on Eesti I at teise poole linnustelt ja asulakohtadelt leitud ka *varbitud keraamikat*. Tegemist on nõudega, mille pind on pärast esmast põletamist vedela saviga kokku määratud ja siis uuesti põletatud. Üksikuid sedalaadi savinõude kilde on saadud Kagu-Eestist Rõuge linnuselt (Aun 1992, 47, tahv VII: 8) ja Loode-Eestist Iru linnuselt ning Saha ja Lagedi asulast (Lang 1996a, 238). Varbitud keraamika oli I at pKr levinud eelkõige balti hõimude seas (Daugudis 1966). Tegemist on jämeda tarbekeraamikaga, mida kalmetest leitud ei ole. Varpimisega püüti tõenäoliselt kaitsta keedupotte tules murenemise eest, lisades nõude välispinnale vedela savi näol täiendava kaitsekihi.

Unipiha, Otepää, Tartu ja Rõuge linnuselt on leitud mõned jämekeraamiliste nõude kilud, mis on tihedalt kaetud mingi terava esemega tehtud *täketega* (jn 42). Unipiha linnuselt saadi neid 9.–10. sajandisse ajandatud leiuseoselt. Sellisele keraamikale on vasteid Pihkva linnuselt ja Ida-Läti linnustelt (Aun 1992, 47 ja seal viidatud kirjandus).

Omaette rühmaks on *pisinõud*, mida on kõige arvukamalt leitud Otepää ja Rõuge linnuselt ning vähemalt üks ka Tõrva Tantsumäelt. Selliste nõude kõrgus on tavaliselt 4–5 cm ja läbimõõt 5–6 cm. Leidub nii lameda kui ka ümara põhjaga nõusid. Pisikesed nõud võisid olla mänguasjad või on neid kasutatud kultuslikel eesmärkidel; võimalik ka, et neis hoiti ravimeid või kosmeetikat (Aun 1992, 51).

2.2.2.4 *Slaavipärased lihtkedrakeraamilised savinõud*

Viikingiaja lõpul, 11. saj esimesel poolel, võeti Eesti idaosas kasutusele slaavipärased lihtkedrakeraamilised savinõud. Seda keraamikatüüpi iseloomustab kõige paremini savi-pott, millel on profileeritud võriku- ja õlaosa ning mille suurim läbimõõt on õlaosas. Muid nõuvorme oli slaavi kedrakeraamika hulgas väga vähe. Iseloomulikuks kaunistamisviisiks on kedra pööreldes nõu välisküljele pulga või kammilaadse esemega veetud

sirged või lainelised jooned ning täkked ja kammijäljendid.

Slaavipärane kdrakeraamika kujunes välja idapoolse Kesk-Euroopa lääneslaavi aladel, eelkõige Böömi- ja Määrimaal ning Doonau keskjooksu piirkonnas alates rooma rauaajast Ida-Rooma keraamikatraditsiooni mõjul. Varasel keskajal levis kdrakeraamika kõikide slaavlaste ja paljude nende naaberrahvaste seas, jõudes seejuures 7.–8. sajandil Läänemere lõunarannikule. Läänemere-äärsetelt slaavi aladelt levis see keraamikatüüp ka põhja ja kirde poole. 10. saj viimasel paarikümnel aastal võeti imporditud slaavi savipotid kasutusele Taani idaosas, Ojamaal ja Mälari piirkonnas. Sigtunas hakati slaavipärast keraamikat valmistama 10. saj lõpul. 11. saj esimesel poolel hakati seda tegema ja kasutama ka Skånes ja Ojamaal (Roslund 2001, 232–237).

Vana-Laadoga ja Novgorodi Rjuriku linnusesse jõudis kdrakeraamika ajavahemikus 920–950 (Gorjunova 2002, 62). Kõige varasemaid kdrakeraamika tüüpe leidubki kohaliku käsitsikeraamika kõrval vaid neis kahes kaubandus- ja käsitöökeskuses. Novgorodi linna kõige varasemates, 10. saj keskpaika dateeritud kihtides on kdrakeraamika juba ülekaalus (Plohov 2002, 141). Loode-Vene keskuste vanim kdrakeraamika erineb märgatavalt Lõuna-Vene samaaegsest keraamikast, kuuludes selgelt Läänemere lõunarannikule levinud slaavi keraamika tüüpidesse (Smirnova 1974; Gorjunova 1982; 2002; Malygin & Gajdukov 2001; Seničenkova 2002).

Eesti alale on kdrakeraamika tulnud Loode-Vene aladelt 11. saj esimesel poolel (Trummal 1960, 27–29; 1964, 94j; Moora 1966, 127). Siit saadud varaseim kdrakeraamika sarnaneb eelkõige Pihkva keraamikaga. Vanimaks kdrakeraamika rühmaks, mida Eestis leidub, on *Pihkva rühm 1*, mis üldiselt dateeritakse 10. saj lõppu ja 11. sajandisse (Sedov & Beleckij 1991, 16j; Harlašov 1994, 69). Seda tüüpi savipottide võrik on kas pikk ja vertikaalne või lühike ja keeratud veidi väljapoole; ülaserv on terav (jn 43–44). Võrik võib olla ka profileeritud. Nõud on rikkalikult ja mitmekesiselt kaunistatud: on sügavaid horisontaaljooni ja kammitaolise stambiga veetud lainejooni, vajutusi ja täkkeid. Õlapiirkonnas leidub sageli mõikaid, millel võib olla kammitaolise stambi vajutusi või täkkeid. Ornament katab nõusid võrikust peaaegu põhjani. Pihkva 1. rühmale sarnaseid savinõusid kasutati sellel ajal ka Novgorodis (Smirnova 1956, jn 1–2; Gorjunova 1997; Roslund 2001, 131).

Vaadeldavat keraamikat on Eestis kõige rohkem leitud Tartu linnuselt ja selle vahetus läheduses paiknevast muinasasulast. Need leiud (jn 43: 3–10) on seotud perioodiga u 1030–1061, mil siin oli Kiievi suurvürsti linnus. Peale selle on Pihkva rühma 1 kuuluvat keraamikat välja tulnud Põhja-Tartumaalt Raatvere kalmistust, kus see oli panuseks 11. saj esimese poole laibahauas (jn 44). Üks sama tüüpi nõu on leitud Peipsi lääneranna lähedalt Lahepera kalmistust (jn 43: 2). Õvi kalmistust Emajõe põhjakaldal on saadud püstise võrikuga savipott (jn 43: 1) 11. saj algusse dateeritud matuse juurest (Mägi-Lõugas 1995b, 524j). Sarnane nõu leiti Võrumaalt Lindora 7. kääpast ühe naisematuse juurest (Laul 1979, 374, tahv VI: 1).

Kuna 10. saj lõpuni kasutusel olnud Rõuge linnusel kdrakeraamika puudub, tuleb järeldada, et sellel ajal see veel Kagu-Eestis ei levinud. Kdrakeraamikat ei ole leitud ka teis-

test Kagu-Eesti I at teise poole linnus-asula-kompleksidest. Järelikult tuli kedrakeraamika siin kasutusele alles pärast linnus-asula-tüüpi keskuste lagunemist 11. saj algul. Kas rühma 1 keraamikat levis Ida-Eesti alale Loode-Vene keskustest ka enne Tartu vallutamist 1030. a paiku, on raske öelda. Õvi kalmistust saadud pott erineb Tartu vastavast keraamikast, mistõttu näib, et see on Eestisse sattunud juba varem. Kuna Õvi matus, kust vaadeldav nõu pärineb, on dateeritud 11. saj algusesse, siis võikski rühma 1 keraamika leviku algusajaks Ida-Eestis oletada 11. saj algust. Seda tüüpi keraamika kasutamine lõppes enne 12. saj algust: Eesti alalt pole teada ühtegi sedalaadi savinõud kindlast 12. saj leiukontekstist. Ka Pihkvamaal kadus selline keraamika kasutuselt hiljemalt 11. saj lõpuks.

Rühma 1 kedrakeraamika levikuala oli Eestis üpris piiratud (jn 45). Sellist keraamikat leidub ainult Peipsi läänerannal ja Emajõe ääres, kõige rohkem seejuures Tartus; erandina on üks nõu leitud vahetult Setumaa piiri äärest Lindora kääbaskalmistust. Tähelepanuväärne on selle keraamikarühma puudumine Kagu-Eesti kesksetes viikingi- ja hilisrauaaja asustuspiirkondades muistse Ugandi ja ajaloolise Võrumaa aladel. See näitab, et Pihkva ja Novgorodi mõjud levisid vaadeldaval perioodil esmalt Peipsi ja Emajõe veeteid pidi. Pole võimalik kindlalt öelda, kas Eestist leitud loodevenepärase kedrakeraamika 1. rühma killud pärinevad imporditud või kohapeal valmistatud nõudest. Kuna aga sellist keraamikat on Tartu muinaskihis ja näiteks Soopoolitse muinaskihelkonna kalmetes järgmise kedrakeraamika tüübiga 2 võrreldes väga vähe, näib tõenäolisem, et Eesti vanimad kedral vormitud savinõud on Pihkvast või Novgorodist toodud.

Kronoloogiliselt järgmiseks kedrakeraamika rühmaks Pihkvas on *rühm 2*, mis dateeritakse 11.–12. sajandisse, üksikud nõud ka 13. saj algusse (Harlašov 1994, 69). Selle rühma nõude võrik kaardub sujuvalt väljapoole; mõnikord on võriku serv nõud vormides sõrmedega laiaks vajutatud (jn 46). Peamised erinevused 1. rühmast on ornamendis: nõudel on valdavalt kolme- või neljapiilise kammstambiga tehtud horisontaal- ja lainejooned. Ornament on kantud nõule viimase kiire pöörlemise ajal. Savisse vajutatud stambijäljed ja reljeefsed mõikad selle rühma nõude dekoori hulka ei kuulu. Nõude kaunistamisel on nõu õlale ja küljele veetud tihe joonestik, tihti peaaegu põhjani välja. Külje kaunistamisel on kammstampi sageli kiiremini allapoole tõmmatud, mistõttu seal on joonornament hõredam ning jooned paiknevad rühmiti. Nõu õla ja külje vahelisse piirkonda on sama kammstambiga veetud lainejoon. Muutused ornamendis võrreldes varasema traditsiooniga on eelkõige tehnoloogilist laadi – kadunud on käsikedrale tüüpilised kaunistamisvõtted. Peale Pihkva oli selline keraamika vaadeldaval perioodil kasutusel ka Novgorodis (vt Smirnova 1956; Gorjunova 1997).

Rühma 2 kedrakeraamika levis Eesti alal võrreldes 1. rühma nõudega juba laiemalt (jn 45). Siiski koondub enamik vastavaid leide endiselt Peipsi järve ja Emajõe piirkonda: ka seda tüüpi nõusid on leitud 11. saj keskpaiga Raatvere (jn 46: 4) ja Lahepera (jn 46: 1–3) laibakalmistutest ning Tartu linnuse ja asula muinaskihtides leidub seda keraamikat massiliselt. Ka on seda üksikute servakildudena saadud mõnest ajaloolise Põhja-Tartumaa asulakohast (Tvauri 2005, 44j). Veel on selle rühma keraamikat leitud idapiiri-äärsest Siksälä kalmistust (jn 46: 5); tähelepanuväärne on rühma 2 nõu leid Viljandimaalt Kuude kalmest (jn 46: 6) ja Loode-Eestist Raasiku kalmest.

Eesti alal puuduvad rühma 2 keraamika leiud, mida võiks dateerida 1030. aastatest varasemaks. Seega seostub kõnealuse tüübi laiem levik Eesti alal nn Jurjevi perioodiga Tartus. Kuigi rühma 2 keraamikat on Tartu muinaskihis massiliselt, ei ole see nõutuüp iseloomulik näiteks Otepää linnuse keraamikale. Kuna 12. saj teisel poolel rajatud Lõhavere linnusel puudub kõnealuse rühma keraamika täiesti, siis näib, et 12. saj teisel poolel seda enam ei kasutatud. Rühma 2 savinõud levisid Eesti alal niisiis peamiselt 11. sajandil ja võib-olla ka veel 12. saj esimesel poolel.

2.2.3 Metallnõud

Hiljemalt viikingiajal kasutati jõukamates majapidamistes ka metallnõusid. Erinevalt keraamikast saab metalli taaskasutada ning seetõttu on kateldest säilinud vaid üksikuid rauast sangu ja aasu, mida on saadud näiteks Rõuge asulakohalt.

Seni on Eesti viikingiaja muististelt leitud ainult üks *raudpada*: Ida-Eestist Raatvere kalmistu 11. saj esimese poole VIII hauast (vt 6.1.9, jn 208). Paja läbimõõt on ülaosas 43–45 cm, kõrgus 24 cm. Nõu oli kokku needitud 11–12 cm laiustest, 40–50 cm pikkustest ja u 0,3 cm paksustest raudlehtedest. Paja seinad koosnevad kolmest rõhtsast raudlehevööndist, põhja moodustas 13–14 cm läbimõõduga kausjas plaadike. Plaatide vahelised praod olid tõenäoliselt saviga tihendatud. Sang oli sepistatud 2 cm laiusest raudribast, mille otsad olid peenemaks taotud ja konksuks keeratud. Sang kinnitus paja külge aasade abil. Raatvere katel erineb Skandinaavia kateldest, mis tavaliselt on kokku needitud püstistest raudlehtedest. Seetõttu on oletatud, et see oli kohalike seppade töö (Lavi *et al.* 1998, 327).

Eestis erandlikuks leiuks on kaks Bütsantsi päritolu *hõbenõud*. Mõlemad on saadud ajalooliselt Tartumaalt: üks Emajõest lõuna poolt Kriimanist, tõenäoliselt tarandkalmest, ja teine Peipsi rannikult Varnjast kivi alt juhuleiuna (jn 47). Võib oletada, et ka Varnja nõu leiti tegelikult kalme lõhkumise käigus. Mõlemad nõud on koosnenud jalast ja laia servaga kupast. Kriimani nõu dekoor koosneb vaid kahest eenduvate mummude reast nõu serval, Varnja nõu serv on aga kaunistatud graveeritud siksakkide, stiliseeritud taimornamendi ja kahe rea kummitud mummudega. Varnja nõul on kupa põhjale löödud neli templit, mis pidid näitama, et tegemist on ametliku töökoja toodanguga. Selliseid väike-seid anumaid (ladina k *acetabulum*) kasutati kunagistel Rooma impeeriumi aladel kastmete serveerimiseks. Kuigi täpseid vasteid Eesti kõnealustele nõudele teada pole, võimaldavad esemete kuju, kaunistused ja kontrolltemplid pidada nende valmistamiskohaks Bütsantsi alasid ja ajandada need 5. saj teise poolde või 6. saj algusesse. Arvestades, et mõlemad nõud leiti Eesti sisemaalt ida ja lõuna poole viivate veeteede lähedusest, pole välistatud, et need on siia jõudnud otse lõunast (Quast & Tamla 2010). Võimatu on kindlalt öelda, kas need Eesti oludes erakordsed anumad sattusid (oletatavatesse) kalmetesse hauapanusena, ohvrina, kalmeaardena või jäid maha mingi kalmel toimunud rituaalse jooma- või söömaaja käigus.

2.2.4 Puit- ja tohtnõud

Etnograafilistele allikatele ning Eesti keskaegsete linnade leiumaterjalile toetudes võib eeldada, et muinasaegsetes majapidamistes kasutati rohkelt puit- ja tohtnõusid. Eesti kliima ja vaadeldava perioodi matmiskombed paraku ei soosi orgaanilisest ainest esemete säilimist. Seetõttu on selliste anumate jäänuseid vaadeldavast ajastust teada ainult Raatvere VIII hauast, kust eespool (2.2.3) kirjeldatud raudkatla alt leiti niinenõoriga läbiõmmeldud kasetohust vakakese katke. Samast leiti ka puust kausikese servatükke (Lavi *et al.* 1998, 324).

2.2.5 Sarvest toosikaas

Eesti kagupiirilt, Setumaa põhjaosast Rõsna-Saare I kääbaskalmistu kääpast nr 3 on saadud sarvest toosikaane katked. Need olid koos põletusmatusega, mis sisaldas täiskasvanud naise, 15–20-aastase nooruki ja 8–10-aastase lapse luid. Toosikaas oli olnud u 4 cm läbimõõduga ning kaunistatud sisselõigatud punktist ja sõõrist koosnevate silmakestega. Kaasleidude (luukammi katked) abil võib selle ajandada 7. saj esimesse poolde. Vasteid on sellisele toosile teada nt 7. saj Hollandist ja Saksamaa loodeosast (Aun 2009a, 93; 2009c, 358–360).

2.2.6 Puitkonks

Valgjärve järveasulast on üles toodud hästi säilinud puidust konks, mille otsas on auk ja soon nõõri kinnitamiseks (jn 48). Samalaadne ese koos augus oleva nõõriga on leitud Novgorodi 13. saj kihistusest (Kolčín 1968, tahv 76: 1). Täpne vaste on Valgjärve konksole teada Põhja-Lätist Āraiši 9.–10. saj järveasulast, kusjuures ka sellel konksul oli augus säilinud nõõrijäänus. Āraiši leidu on etnograafiliste vastete põhjal peetud osaks plokksüsteemist, mille abil pääses puu otsa mesilaspesade juurde (Apals 2000, jn 1–2). Seletus pole siiski usutav, sest konks on liiga nõrk kandmaks täiskasvanud inimese raskust. Valgjärve puitkonks võis olla näiteks kaelkoogu küljes veeämbri riputamiseks.

2.2.7 Tulused

Teadaolevalt varaseimad Eestist leitavad tulesüütamisvahendid on *ovaalsed tuluskivid*, mis enamasti on valmistatud kvartsiidist. Sädeme tekitamiseks löödi noa otsa või mõne muu terava raudesemega vastu tuluskivi, millest on kivide külgedele jäänud vaod või täkked.

Eestist on leitud u 100 tuluskivi, enamasti juhuleidudena. Neid on saadud peamiselt metsastelt ja soistelt aladelt, kus rauaaja kinnismuistiseid ei tunta, nt Pärnu jõgikonna alalt ja Võrumaalt Hargla ümbrusest (Jaanits *et al.* 1982, 291). Teravovaalne tuluskivi on leitud ka Liivi lahes paiknevalt Ruhnu saarelt (Kriiska & Tamla 1997, jn 4), mis on mandrist kõige kaugemal asuv saar Eesti vetes. Mõned tuluskivid on leitud kalmetest, mitu seejuu-

res Kagu-Eesti põletusmatustega kääbastest, nt Rõsna-Saare II kääbastiku 10. kääpast (Aun 1980b, 370) ja Koseveski (varasemas kirjanduses Kose metsa) kääbaskalmistust ühe 7.–8. saj matuse juurest (Selirand 1965b, jn 5: 2). Lindora 16. kääpast leitud tuluskivil oli selle vööle riputamiseks metallist vits ja aas (jn 49). Tuluskive on leitud ka kivi-kalmetest, nt Loode-Eestist Lehmja-Loo I ja Mõigu Peetri kalmest. Nimetatud kivi-kalmetesse võisid tuluskivid sattuda juba rooma rauaajal.

Tuluskivid on levinud peamiselt Skandinaavias, Soomes ja Baltimaades. See esemetüüp on pärit tõenäoliselt Visla alamjooksu piirkonnast, kust levis rooma rauaajal lääne ja põhja poole (Salo 1990b, 49). Soomes on vanim neist dateeritud vanemasse rooma raua-aega, noorimad pärinevad 8. sajandist (Kivikoski 1973, 168j, nr 72; Salo 1990b, 49). Samasse aega kuuluvad ka Läti leiud (Moor 1938, 569–574, jn 84: 2). Ka Soome tuluskividest on märkimisväärne osa leitud aladelt, kus kinnismuistiseid teada ei ole. Leiukohad on siiski headel põllumaadel, millest on järeldatud, et tuluskivid on ohverdatud jahi- ja kalaretkede käigus kõnnumaale rajatud alepõldudele (Hackman 1905, 241–252; Meinander 1950, 134–136; Salo 1990b; Taavitsainen 1990, 50j; vt ka 6.3). Siinkohal on paslik märkida, et ülalnimetatud Koseveski kääpas oli tuluskivi panuseks koos raudkõplaga (Selirand 1965b, jn 5; jn 59: 1).

Hiljemalt eelviikingiajal hakati tuld lööma tulusraua ja tulekivitükikeste abil. Keskmisel rauaajal ja viikingiajal oli Eesti alal kõige levinumaks tulerauatüübiks *tagasipööratud rullotstega tuleraud*, mille siseküljel on kolmnurkne keel (jn 50: 1; 143). Selliseid leidub ka mõnes hästidateeritavas matuses, nt Iila matuses 10. saj teisest poolest (Mägi-Lõugas 1995b, 522) ja Raatvere 11. saj esimese poole laibahaudades (Lavi & Peets 1985, tahv XVI: 3). Neid on leitud ka linnustelt ja asulakohtadelt, nt Rõuge linnuse juures olevalt asulakohalt. Lätis olid tagasipööratud rullotstega tulerauad kasutusel juba 6. sajandil (Moor 1938, 549). Sellised tulusraudad olid eelviikingi- ja viikingiajal tavalised ka Soomes (Lehtosalo-Hilander 1982a, 72j). Novgorodis olid need kasutusel kuni 12. saj esimese veerandi lõpuni (Kolčín 1959, 103, jn 85).

Teisi tulerauatüüpe on eelviikingi- ja viikingiaja leiukontekstis vähe. *Ovaalne tulusraud* on leitud nt Saaremaalt Põide linnuselt (Lõugas & Mägi-Lõugas 1994b, 391, tahv XV: 5), Läänemaalt Pajusi kivi-kalmest ja Peipsi-äärse Lahepera kalmistu 11. saj esimesse poolde ajandatud mehematusest (jn 50: 2). Soomes on ovaalne tulusraud vanim ja laialt levinud tulusrauatüüp, mis võeti kasutusele 7. saj algul ja oli levinud rauaaja lõpuni (Lehtosalo-Hilander 1982a, 73). Loode-Eestist saadud Paluküla peitleius oli *võreja keskosaga kiilukujuline tuleraud* (jn 50: 3). Tartumaalt Konguta lähedal lõhutatud kalmest on leitud *kiilukujuline tuleraud pronksist valatud kaunistuste ja riputusaasaga* (jn 50: 4). Kiilukujulisi tuleraudu leidub Skandinaavia 7.–9. saj matustes, nt Birkas, kuid tegemist on siiski haruldase tüübiga (Arbman 1940, tahv 145; Hårdh 1984; Nordahl 2001, 17). *Kahte ratsanikku kujutava pronksist ülaosaga tuleraudadest* on teada vaid üks katke Läänemaalt hilisrauaaegsest Uugla II kivi-kalmest, millel on näha üks tugevasti stiliseeritud hobune ratsanikuga (jn 50: 5). Enim on selliseid leitud Edela-Soomest 10. saj esimese poole leiukontekstist. Üksikuid selliseid tulusraudu on aga teada alalt, mis ulatub Norra lõunaosas kuni Kaama jõgikonnani idas ning Väina alamjooksuni ja Gnjozdovoni lõunas (Lehtosalo-Hilander 1982a, 73j, jn 21).

Tulelöömiseks kasutatud väikesi *tulekiviükikesi* on saadud mitmest linnusest ja linnuse-asulast, aga ka 11. saj esimesel poolel kasutatud Lahepera laibakalmistust.

2.2.8 Noad

Nuga on keskmise rauaaja ja viikingiaja muististes kõige sagedamini esinev tarbeese ja tööriist. Suur osa leitud nugadest on tugevasti kulunud või katkised. Nuge sepistasid arvatavasti kõik sepäd erinevaks otstarbeks ning mitmesuguse kuju ja suurusega. Vaadeldava ajastu noad on enamasti rootsuga, mille külge kinnitati pide; erineb enamasti noaselja kuju ja üleminek teralt rootsule. Pidemed olid puidust või luust ning pole seetõttu säilinud. Eesti leidudele on lähedasi vasteid kõikjal naabermaades.

Rahvasterännuaja muististes on ülekaalus noad, millel *üleminek teralt rootsule on sujuv ja selg kumer*. Selliseid on saadud nt Lepna, Lehmja-Loo IV, Kurna IA ja Ojaveski kalmest (jn 51: 1). Nuge, millel on *kumer selg ja üleminekul teralt rootsule aste*, on saadud nt Tallinna lähedalt Proosa kalmest (Lang 1996a, 192), Läänemaalt Kirimäe matusest (Schmiedehelm 1924, jn 22–26) ja Kagu-Eestist Lindora kääbastest (Schmiedehelm 1965, jn 8: 7). Rahvasterännuaja nugade käepide oli sageli kinnitatud tilgakujulise kinnituspoleki abil (jn 51: 4). Eelviikingi- ja viikingiaja varasema poole leiukontekstis kohtab nuge, millel *üleminek teralt rootsule on sujuv ja selg sirge* (Lang 1996a, 99j, tahv XXVI: 3). Viikingiaja noorema poole nugal on enamasti *sirge selg ja astangud mõlemal pool üleminekul teralt rootsule* (jn 144). Viikingiaegsete nugade seljad võivad olla tahulised ja teramikud kaunistatud puntsitud ornamendiga (jn 51: 2).

Haruldaseks leiuks on *ornamenditud raudpidemega noad* (jn 51: 3), mida Eestist on leitud neli: üks Otepää linnamäelt, kaks Rõuge asulast ja üks Rõuge linnamäelt. Noad on 14–15,7 cm pikad ning nende käepidemel on joontest ornament, sageli kaldristid. On oletatud, et tegemist on importesemetega (Peets 2003, 249). Täpseid vasteid neile ei teata, kuid analoogilisi nuge hilisemast ajast on peetud kirurgilistel lõikustel kasutatud riistadeks (Kolčín 1959, 56, jn 43).

2.2.9 Luisud

Tavaliseks leiuks eelviikingi- ja viikingiaja muististes on kivist luisud. Nende hulgas võib materjali ja kuju ning arvatavasti ka otstarbe järgi eristada kahte tüüpi.

Suured, peamiselt liivakivist luisud on erineva suuruse ja kujuga, reeglina on neil korrapäratu nelinurkne läbilõige (jn 52: 1). Sellised luisud on sageli keskelt nii kulunud, et meenutavad kujult liivakella; mõned on ka pooleks murdunud. Need luisud on valmistatud kivimitest, mida leidub kõikjal Eestis, mistõttu võib arvata, et nad on kohalikku päritolu. Sellised luisud on tavalised just linnustel ja asulakohtadel. Arvatavasti teritati nendega suuremaid terariistu, nt kirveid ja vikateid.

Väiksemad, peeneteralisest kivimist luisud on sageli lameda kuju ning riputusauguga (jn 52: 2). Enamasti on need valmistatud mitmesugustest gneissidest. Küllap on selliseid luiske kantud vöö küljes, nagu näitab nende esinemine laibamatustes vöö piirkonnas koos vööosade ning noa ja tulerauaga (Lavi & Peets 1985, tahv XVI: 10; Mägi-Lõugas 1995b, tahv IV: 4). Auguga luiske on leitud Unipiha linnuselt (Aun 1975a, jn 4: 6), Aakre ja Rõuge linnuseasulatest jm. Nendega teritati arvatavasti nuge või kääre.

Saaremaalt Salme I paadismatusest on saadud *peeneteralisest kivimist pikk, ruudukujulise läbilõikega ja hoolikalt töödeldud luisk* (jn 52: 3). Selliseid leidub Ida-Rootsi eelviikingi- ja viikingiaegsetes ülikuhaudades (Arne 1934, 49, tahv 21: 15, jn 23a; Lindquist 1936, jn 105). Edela-Soomest on sedalaadi ese saadud nt Eura Käräjämäe rikkalike panustega, sh mõõga jm relvadega varustatud kamberhauast. Pirkko-Liisa Lehtosalo-Hilander (1984b) on oletanud, et see uhke luisk on olnud sõjapealiku tunnuseks. Reeglina on sellised luisud mehematustes koos mõõgaga, mistõttu võib arvata, et tegemist oli mõõgaluiskudega.

2.2.10 Kammid

Rahvasterännaegseid kamme ei ole Eestist seni leitud. Eelviikingi- ja viikingiaja muististest oli 2010. a alguse seisuga saadud vähemalt 12 kammi või kammikatket. Tegemist on luuplaatidest metallneetide abil kokku pandud ühe piireaga kammidega. Heidi Luik on Kristina Ambrosiani (1981) eeskujul Eesti kammid jaganud laiade ja kitsaste ühendusplaatidega kammideks (Luik 1998a, 12). Eelviikingiaega on ajandatud Iru asulakohalt ning Salme I paadismatusest saadud laiade ühendusplaatidega kammid (jn 53: 1–2; Luik 1998a, 23; Kõnsa *et al.* 2008). Laiade ühendusplaatidega viikingiaegseid kamme on leitud kolm: Saadjärve ja Rõuge linnuselt ning Mustivere asulakohalt. Kitsaste ühendusplaatidega viikingiaegseid kamme on seitse: Käku ja Viltina kalmetest Saaremaalt, Ila matusest, Rõuge ja Tartu linnuselt ning kaks Tartu asulast. Ila kamm oli luust kammiümbrises (jn 53: 3).

Võrreldes enamiku naaberaladega on kamme Eestist leitud vähe. Selle põhjuseks on peetud põletusmatuseid, mille käigus kammid hävisid. Ka on kammide hauda panemist peetud germaani tavaks, mis Läänemere idakaldal vähe järgimist leidis. Kammide vähesust on seletatud ka linnaliste keskuste puudumisega, sest mujal on kamme ning nende valmistusjääke palju leitud just linnaliste keskuste (nt Birka, Hedeby, Vana-Laadoga) kultuurkihist (Luik 1998a, 140). Kammide vähesus ning valmistusjääkide ja toorikute puudumine Eestis viitavad sellele, et kamme toodi Skandinaavia või Loode-Vene aladelt sisse (*ibid.*, 140j).

2.2.11 Pintsetid

Pintsette pandi Eesti alal koos habemenugadega kalmetesse juba pronksiajal ja eelrooma rauaajal. Vanema rooma rauaaja matmispaikadest neid saadud ei ole, kuid rooma rauaaja lõpul ilmusid pintsetid uuesti kalmetesse. Rahvasterännaajal olid pintsetid tavaliseks hauapanuseks.

Enamasti on rahvasterännuaegsed pintsetid pronksist, laiade otstega ja tihti ornamenditud. Selliseid on leitud kõikjalt Eestist: nt Tallinna lähedalt Proosa (Deemant 1978b, tahv VII: 2), Virumaalt Jäbara B ja E (Schmiedehelm 1955, jn 19: 14, 23: 15) ning Saaremaalt Paju (Tamla & Jaanits 1977, jn 2: 4) ja Lepna kalmest. Virumaalt Ojaveski kalmest on leitud ristikujulise ripatsiga pronkspintsetid (jn 54: 1). Harulduseks on Lepna kalmest saadud hõbepintsetid (Mägi 2004b, jn 8). Rahvasterännuaegseid raudpintsette on saadud nt Proosa (Deemant 1977, tahv VIII: 6; 1978a, tahv X: 5) ja Mõigu Peetri kalmest (Tamla, Ü. 1977, jn 2: 7) ning Hinniala linnuselt (Valk 2007, jn 13: 3).

Eelviikingi- või viikingiajast on pintsette kalmeleiuna saadud ainult Lindora (Schmiedehelm 1965, jn 8: 4) ning Rõsna-Saare I ja II kääbastikust (Aun 1980b, tahv IX: 10). Kaks esimesena mainitud leidu on pronksist, kolmas rauast (jn 54: 2). Rõuge linnuseasulast on saadud kahed kitsaste otstega pronkspintsetid (jn 54: 3), mis on ainsad kindlalt kõnealusesse ajavahemikku ajandatavad asulakohalt leitud pintsetid.

2.2.12 Lukud ja võtmed

Lukke ja võtmeid on Eesti I at teise poole arheoloogiliste leidude seas napilt. Peamiselt aidauste lukustamiseks kasutatud puust *riivlukkude rauast võtmeid* on saadud Aindu asulakohalt, Rõuge linnuseasulast (jn 55) ja Ehmja Varetmäe kalmest (Mandel 1984, tahv XI: 7). Sellised võtmed olid kasutusel ajavahemikus 600–1000 ning neid on leitud arvukalt Skandinaaviast ja Novgorodist (vt Petersen 1951, 465j; Arwidsson & Berg 1983, tahv 4, 19: 2–3; Horošev 1997, tahv 7: 3–7).

Väikesi rauast surulukke kasutati Põhja-Euroopas alates viikingiajast kirstude ja laegaste lukustamiseks. Eestist pole surulukke kindlast viikingiaja leiukontekstist teada. Tüpoloogiliselt võib viikingiaegseks pidada Saaremaalt kusagilt Kaarma kihelkonnast leitud *kastikujulise korpusega lukku* (Aspelin 1884, nr 1965), milliseid on leitud nii Skandinaavia maadest kui ka Vana-Vene aladelt ja mis ajandatakse 10.–11. sajandisse (Kolčín 1959, 78). Võtmetest võib mainida Saaremaalt viikingiaegsest Piila kalmistust leitud *ümara keelega surulukuvõtit* (jn 195: 8). Sedalaadi lukud ja nende võtmed olid kasutusel ka hilisrauaajal: näiteks Novgorodi võtmete tüpologia järgi kuuluvad ümara keelega surulukuvõtmed tüüpi, mis oli kasutusel 10. sajandist kuni 13. saj esimese pooleni (Kolčín 1958, jn 1–2).

2.2.13 Naelad

I at teise poole muististes on rauast naelad veel harvaks leiuks. Näiteks Rõuge linnuse ja linnuseasula arvukate leidude hulgas on vaid üksikuid raudnaelu. Naelu hakati enam kasutama hilisrauaajal nii hoonete, sisustuse kui ka mitmesuguste esemete juures. Naelte suurus ja kuju sõltus otstarbest ning välimuse järgi pole neid võimalik dateerida.

Alates hilisviikingiajast kasutati naelu ka surnukirstude juures. Raatvere VIII matuses oli kaheksa või üheksa raudnaela, mis neil säilinud puidujälgede ja asendi põhjal otsustades kuulusid kirstu juurde (Lavi 1986b).

2.3 KOKKUVÕTE

Rahvasterännuajast on Eesti linnustelt teada vaid mõned radiosüsiniku meetodil ajandatud põlenud puitkonstruktsioonide jäänused ja vähesed esemeleidud. Selleaegsete leidude vähesus linnustel näib viitavat sellele, et rahvasterännuajal linnustes veel pidevalt ei elatud – tõenäoliselt oli tegemist vaid kaitserajatistega. Eelviikingiajal tekkis Põhja- ja Kagu-Eestis arvukalt uusi linnuseid, kus elati püsivalt. Tollal hakkas linnuste juurde tekkima ka asulaid ning nii kujunesid linnusest ja asulast koosnevad keskused, mille õitse-aeg oli viikingiajal. Sellised linnuse-asula kooslused olid iseloomulikud eelkõige Põhja-Eestis, Kesk-Eesti idaosas ning Kagu-Eestis. Enamik linnus-asula-tüüpi keskustest jäeti maha 11. saj esimesel poolel.

Suurem osa rahvastikust elas vaadeldaval ajastul siiski üksiktaludes. Arvatavasti hakkasid viikingiaja lõpul Eesti kõige tihedama asustusega piirkondades, Loode- ja Põhja-Eesti rannikulähedases piirkonnas tekkima ka külad – mitme talu ja ühispõlluga asustusüksused. Asustusüksuste, sh linnuste ja linnuseasulate suurusest ja sotsiaalset taustast tuleb lähemalt juttu 7. peatükis.

I at teisel poolel ja hiljemgi elati siinmail väikestes, 5–6 × 4–5 m suurustes ristpalkhoonetes, mida hiljemalt eelviikingiajast köeti algelise kerisahjuga. Hoone oli ühtaegu eluase ja rehi. Eesti eelviikingi- ja viikingiaegsed elamud sarnanevad teiste läänemeresoome ja balti rahvaste tollaste taredega, erinedes oluliselt Skandinaavias kasutatud suurtest hoonetest. Kindlasti oli taludes ka muid rajatisi – aitu, suvekööke jms. Neist võivad olla tõendiks väljaspool elamuid olevad tuleasemed, sest vaevalt et kergehitistest midagi muud järele jäi.

Majapidamises kasutatud esemetest on säilinud eelkõige toidu valmistamise ja säilitamisega seostatavad, nt jahvekiivid ja savinõud. Kuni viikingiaja lõpuni kasutati Eesti alal käsitsi vormitud savinõusid, mis jagunevad otstarbelt kahte peamisse rühma: esiteks hoolikalt valmistatud ja töödeldud väiksemad serveerimis- ehk peenkeramikilised nõud ning teiseks jämedateralisest savimassist vormitud suuremad keedu- ja säilitusnõud. Peenkeramika on enamasti lihvitud, nn kiila pinnaga ja sagedasti plastilise ornamendiga kaunistatud.

I at teise poole käsitsikeraamika jaguneb kahte valmistustraditsiooni. Lääne- ja Põhja-Eestile oli iseloomulik Iru tüüpi keraamika. Vastavale peenkeramikale on omased püstiste või kumerate seintega (kuni 8. sajandini ka nivendiga) kausid, mida iseloomustavad eenduvad mõikad, aste üleminekul kaelalt õlale, sõrmedega veetud rõhtsad vaod ning joon-, siksak- ja nõorornament. Enamik Iru tüüpi jämekeraamikast on püstiste või veidi väljapoole kaarduvate seintega potid, mille ülaserv võib olla kergelt profileeritud; kuni 8. sajandini leidis jämekeraamika hulgas ka suuri nivendilisi potte.

Kagu-Eestile ja selle naaberpiirkondadele oli eelviikingi- ja viikingiajal omane Rõuge tüüpi keraamika. Selle tüübi peenkeramika hõlmab peamiselt nivendilisi kausse ja potte, mille iseloomulikuks kaunistuseks on lohukestest moodustatud geomeetriline ornament nõu ülaservas; joon- ja laineornamenti leidub harva. Rõuge tüüpi jämekeraamikale on iseloomulikud rohkemalt viimistletud püstiste külgedega nõrgalt profileeritud võrikuga potid. Iseloomulikuks tunnuseks on läbivad augud nõu ülaserva all; võib esineda näppeornamenti. Hiljemalt 11. saj teisel veerandil hakati Eesti idaosas kasutama slaavipäraseid lihtkedrakeraamilisi savinõusid.

Elupaikadest ja kalmetest on leitud ka muid igapäevaseid tarbeesemeid: nuge, luiske, pintsette, kamme, võtmeid ja tulesüütamisvahendeid. Kõik need esemed esindavad tüüpe, millele võib leida vasteid kõikjalt naaberaladelt.

3 III PEATÜKK. PÕHIELATUSALLIKAD

I at teise poole Eesti elanike peamiseks elatusallikaks oli põlluharimine ja vähemal määral loomakasvatus. Põllult saadud või saamata jäänud saak määras ära, kas inimesed elasid või surid nälga. Põllumajandustootmine oli rauaaja majanduse selgroog, mille kõrval muud majandusharud, nagu käsitöö ja kaubandus, olid teisejärgulise tähtsusega. Piirkonniti võis elatusallikana tähtsust omada ka jaht ning kalapüük.

Põlluharimisest on kõige otsesemaks tunnistuseks muistsete põldude ning kultuurtaimede jäänused. Viimaseid leitakse nii makrofossiilidena muististest kui ka õietolmuna soo- ja järvesetetest. Karjakasvatusest, jahist ja kalapüügist saab andmeid peamiselt loomaluude uurimise teel. Põhielatusaladest on tõendiks ka põlluharimisel, karjakasvatuses ning jahil ja püügil kasutatud tööriistad.

3.1 PÕLLUHARIMINE

3.1.1 Põllujäänused

Eesti muinaspõllud on maastikul äratuntavad peamiselt põllult korjatud kivide hunnikute ja põllulappe eraldavate põllupeenarde järgi. Sihikindlalt hakati muinaspõlde otsima alles 1980.–1990. aastatel, mistõttu neid on teada suhteliselt vähe. Muistseid põllujäänuseid on leitud peamiselt Lääne- ja Põhja-Eesti paepealsetelt aladelt, kus põllud on väga kivised. Lõuna-Eestis, kus aluskorra pealmise osa moodustavad devoni ajastu liivakivid, polnud muinasajal vajadust kive põllult kokku korjata ja seepärast on sealt teada vaid üksikuid fossiilseid põlde. Neid ei ole uuritud ning seetõttu pole ka teada, mis ajast need pärinevad. Kindlasti keskmisesse rauaajaga ja/või viikingiajaga kuuluvaid põllujäänuseid on teada vaid neljast kohast Põhja-Eestis (Ilmandu, Tõugu, Võhma, Uusküla) ja ühest kohast Lääne-Eestis (Kaseküla; jn 2–4). Avastatud fossiilsete põldude hulgas on neid arvatavasti rohkem, kuid ilma kaevamisteta ei ole tavaliselt võimalik muinaspõldude vanust kindlaks teha.

Osa vaadeldava ajastu põllujäänuseid on tänapäeval nähtavad *põllukivihunnikute väljade* kujul. Põllukivihunnikute välju tekkis maaharimise käigus hiljemalt alates nooremast pronksiajast kuni uusajani välja (Lang 2007b, 293jj; 2007c, 96jj). Tegemist on kivikoristuse käigus kokku visatud 3–5 m läbimõõduga mõnekümne sentimeetri kõrguste kamaratud kivihunnikutega, mille vahele jäid haritavad maalapid. Peale kivihunnikute võib sellistel põldudel leiduda ka üksikuid madalaid kividest ja mullast koosnevaid põllupeenraid. Kaitseks loomade vastu võidi põlde harimise ajal ümbritseda kergete puidust aedadega, millest tänapäevaks jälgi jäänud pole (Lang 2007c, 96).

Põllulappide suurust ja kuju pole selliste põldude puhul enamasti võimalik kindlaks teha. Põllukivihunnikute väljad on kujunenud sajanditepikkuse maaharimise tulemusel ja tänapäeval ühe kompleksina koos paiknevad kivihunnikud ja põllupeenrad võivad olla tekkinud vägagi erinevatel aegadel. Põldu hariti ühel kohal vaid mõned aastad, seejärel jäeti

see kesa alla või lasti metsastuda. Vastavalt kesa- või aletsüklile raadati põld kivihunnikute vahele korduvalt ja arvatavasti põllulappide piirid ka muutusid.

Põllukivihunnikute välja kujutas endast Tallinnast lääne pool, uuemal ajal maaparandusega tugevasti rikutud loopealsel paikneva Ilmandu muinaspõldude kompleksi kesk- ja loodeosa (Lang *et al.* 2004). Peale arvukate väiksemates rühmades paiknevate põllukivihunnikute avastati seal ka mõned põllupeenrad ja künniterrasse meenutavad moodustised. Kompleksi keskosas (Ilmandu II) kaevati nelja kivihunnikut ning kaht peenart (jn 56); ühest kivihunnikust kogutud süsi ajandati perioodi 5. saj algusest 7. saj keskpaigani, ühest peenrast saadud süsi aga 7. saj teisest poolest 9. saj lõpuni (jn 57). Ilmandu muinaspõldude loodeosas (Ilmandu III) uuriti kuut põllukivihunnikut. Saadud söeproovide põhjal järeldati, et põldu on siin järjepidevalt haritud 4.–6. sajandist 11.–12. sajandini (jn 57). Mainitud põllukompleksidest kagu pool leidub jäänuseid ka eelrooma rauaajal ja uusajal haritud põldudest (Lang *et al.* 2004, 75–79; Kaldre 2007, 18j).

Läänemaal Kasekülas uuriti põllukivihunnikute välja 10 ha suurusel alal, millelt leiti 78 kivihunnikut läbimõõduga 2–6 m (enamasti 2,5–3,5 m) ja kuus põllupeenart. Osaliselt või täielikult kaevati läbi 12 põllukivihunnikut ning 5,6 m² suuruse tranšeeaga uuriti ka üht põllupeenart. Kõikide uuritud kivihunnikute all oli õhuke mullakiht. Kuna selles oli äärmiselt vähe sütti, siis võis oletada, et siin oli põld juba enne kivide kokkuviskamist, st kivihunnikud ei tekkinud ale-, vaid põlispõllule. Vähesest kogutud söest õnnestus saada kolm radiosüsinikudateeringut, mis võimaldavad uuritud põllujäänused ajandada 8.–12. sajandisse (jn 57; Lang 2000b).

Virumaa lääneosas Tõugul oli väike rühm põllukivihunnikuid säilinud sealse kalmevälja serval. Väiksemad kivid olid siin visatud suuremate rahnude ümber. Ühe kivihunniku alumiste kivide alt kogutud söe radiosüsinikudateering langeb 8.–10. sajandisse (jn 57; Lang 2000a, 228).

Viikingiajast on teada Eesti vanimad pikad ja kitsad *ribapõllud*, mida üksteisest eraldasid maapinnal tänini nähtavad põllupeenrad (Lang 2007b, 306–309). Selline põllujaotus hakkas Eestis laiemalt levima alles ajaloolisel ajal. Varaseimad andmed sellisest põllujaotusest on Virumaalt Võhma Tandemäelt, kus oli säilinud rühm põllukivihunnikuid ja mõned pikad paralleelsed põllupeenrad (jn 58). Peenarde asend ja tihti ridades paiknevad põllukivihunnikud osutavad siin ribapõldude olemasolule, ka vastab põldude asend ja suund 19. saj alguse kaardil nähtavale ribade paiknemisele. Tandemäel kaevati ühte kivihunnikut ja ühte peenart; mõlema alt saadud süsi pärineb 7.–10. sajandist (jn 57; Lang 2000a, 235j). Ka Virumaal Uuskülas on uuritud 40 ha suurust sarnaste põllujäänustega ala. Uusküla ribapõldude raadamine algas hiljemalt viikingiaja lõpul (*ibid.*, 241; jn 57).

Ribapõldude ilmumine esmalt Virumaal on hästi seletatav. Tegemist on Eesti ühe viljakaimate muldadega piirkonnaga, mis oli juba rauaaja varasematel perioodidel tihedalt asustatud. Kuna ribapõllusüsteem peegeldab põllumaa jagamist külakogukonna liikmete vahel (vt Lang 1996a, 496), on Valter Lang oletanud, et I at viimasel veerandil hakkasid vähemalt Virumaa tihedaima asustusega aladel varasematest üksiktaludest kujunema külad (Lang 2000a, 246). Teiseks soodustas Virumaal ribapõldude kujunemist asjaolu, et

sealne pinnamood on tasane. Seetõttu tekkisid seal juba rauaajal suured põllumassiivid. Seevastu Kesk- ja Lõuna-Eesti künklikul ning soode ja veekogudega liigestatumal maastikul jäid põllud killustatuks ning üksiktaluline asustus püsis ka ajaloolisel ajal (Troska 1998, 257).

Pole võimatu, et I at teisel poolel leidus ka kolmandat tüüpi põlde – *kamberpõlde*. Virumaal (Iila, Vasta, Kutsala) ja Saaremaal (Mustjala Võhma, Pidula) on leitud pronksiaja ja eelrooma rauaaja kamberpõldudega väliselt sarnaseid põllusüsteeme, kus nelinurksed põllulapid on piiratud põllukivihunnikute ja põllupeenardega, kuid partsellid on suuremad ja peenrad kõrgemad kui nn balti ja kelti põldudel tavaliselt (vt Lang 2007c, 96–105). Valter Lang on oletanud, et sellised kamberpõllud pärinevad keskmisest rauaajast (Lang 2007a, 214; 2007b, 304–306).⁴

Lõuna-Eestis muinaspõlde seni leitud pole. Tõenäoliselt tuleb Kagu-Eesti künklikul maastikul otsida hoopis teistsuguseid põllujäänuseid kui Põhja- ja Lääne-Eesti paepealsetel tasandikel. Kagu-Eesti küngaste nõlvadel (nt Karula kõrgustikul Rebasemõisa külas, Otepää kõrgustikul Ala-Pika asulakohal) leidub künniterrasse, mis on tekkinud aastasadade jooksul künniga kaasneva erosiooni tulemusel. Tõenäoliselt oleks võimalik künniterrasside alt leida orgaanikat, mille abil nende tekkeage kindlaks teha. Seni selliseid uuringuid tehtud ei ole ja seetõttu tuleb Kagu-Eesti põllunduse ajaloo uurimisel tugineda eelkõige palünooloogia andmetele.

Arvatakse, et Otepää, Karula ja Haanja kõrgustike mullastiku ja pinnamoe iseärasuste tõttu oli I at esimesel poolel siin kõige tootlikumaks viljelusviisiks *alepõllundus* (Ligi 1963, 166; Laul & Kihno 1999). Tarandkalmete leviku põhjal otsustades saavutati rooma rauaajaks alepõllunduse oludes optimaalne asustustihedus ja tekkis konkurents maa pärast (Konsa 2005, 20). Alepõllu taastumisaeg oli ju pikk ning seetõttu vajas alepõllundusega tegelev talu palju rohkem maad kui põlispõllundusest elatuv majapidamine, hinnanguliselt 54–183 ha. Pealegi vähendavad kuplilistel aladel kasutuskõlbliku põllumaa pinda arvukad järved ja sood. Nii oli edasine rahvastiku juurdekasv võimalik ainult põllumajanduse tõhustamise korral, st põlispõldude ala suurendades ja aletamist vähendades. See kajastub ka õietolmudiagrammides. Näiteks Haanja kõrgustiku Hino sulglohu õietolmudiagrammi 6. saj kihist leitud rukkilille (*Centaurea cyanus*) õietolm viitab rukki alamliigile, mida alepõldudel ei kasvatatud ning mis seega on üheks põlispõllunduse tunnuseks (Laul & Kihno 1999, 12; Konsa 2005, 20). 6. saj paiku võib täheldada püsipõllunduse algust nii Haanja kui ka Otepää kõrgustikult saadud õietolmudiagrammides (Laul & Kihno 1999, 12, jn 3; Laul 2001, 208–210).

3.1.2 Põllutööriistad

I at teise poole maaharimisriistadest on leitud rauast kõpla- ja adraterasid ning löikeriistu: vikatnuge, vikateid ja sirpe. Enamik neist on pärit kalmetest; linnustest ja asulakohtadest on selle rühma esemeid saadud tühisel hulgal. Kuna põlluharimine ja karjakasvatus olid

⁴ Läänemaalt Salevere muinaspõldudelt hiljuti saadud dateeringud näivad seda hüpoteesi kinnitavat (Helena Kaldre autorile; vt ka Kaldre *et al.* 2009).

peamisteks elatusallikateks, on selge, et põllumajandusele viitavad esemed on arheoloogilises aineses arvuliselt alaesindatud. See tuleneb osalt sellest, et enamik maaharimise ja karjakasvatusega seotud töödest tehti väljaspool asulat. Ka oli suurem osa maaharimisriistadest puust ja nende metallosad liiga suured, et neid ära visata või kaotada. Kui adra-tera või vikat purunes või ära kulus, sepi-stati sellest uus ese.

3.1.2.1 Kõplaterad

I at teise poole rauast kõplaterasid on Eestist leitud vähe ning ainult maa kagu- ja idaosast. Tegemist on silma abil varretatud esemetega, mis on üsna sarnased samaaegsete kitsateraliste kirvestega (vt 4.2.4). Leitud on kahte tüüpi kõplateri: laia kanna ja kiilukujulise teramikuga ning kitsa kanna ja risti asetseva teramikuga.

Ainus laia kanna ja kiilukujulise teramikuga kõblas või kirka (jn 59: 1) on leitud Peipsi läänekaldalt ühest Koseveski arvatavalt 7.–8. saj kääpast (Selirand 1965b). Teist tüüpi kõplaid on saadud Võrumaalt Hannuste kivitsest koos keskmise rauaaja odaotsaga (Laul 2001, 163, jn 67: 3) ja Otepää linnamäelt. Ristiteralisi kõplaid on saadud ka juhu-leidudena, nt Kagu-Eestist Väike-Apja järve kaldalt (jn 59: 2).

Arvukamalt on kõplaid leitud balti hõimude aladelt. Semgallias on selliseid 5.–10. saj leiukontekstis, sh naiste matustes (Žiengaliai, nr 678–681). Kitsa kanna ning risti teramikuga kõblas on saadud ka nt Setumaa Venemaa poolelt Irboska linnamäelt (Sedov 2002, jn 26: 4).

3.1.2.2 Adraterad

Kõik Eesti vähesed I at teise poole dateeritavad adraterad kuuluvad konksadrade, teada-olevalt vanimale siinsele künniriistale (Moora 1968, 247).

Iru linnuseasulast on leitud 0,5–0,6 cm paksune rauast adratera katke (Lang 1996a, jn 45: 1). Iru asulas elati peamiselt 7.–11., kohati ka 12.–13. sajandil. Valter Langi hinnangul kuulub ese Eesti varaseimate adraterade hulka (*ibid.*, 116).

Tartu linnuselt on leitud kolme rauast adratera osi (Tvauri 2001, 147). Neist kõige paremini säilinud adraraud on olnud korrapärase kujuga, tahapoole kaarduvate servadega (jn 60). Tera pikkus on 14 cm, laius ülalt 10 cm, raua paksus 0,7 cm. Juri Krasnovi Ida-Euroopa künniriistaterade tüpoloogia järgi kuulub Tartu adratera tüüpi IA2, mille esindajaid on leitud peale Vana-Laadoga veel näiteks Novgorodist ja Beloozerost. Novgorodi seda tüüpi adraterad on leiukonteksti põhjal ajandatud 10. sajandisse, Beloozero adratera 12. sajandisse (Krasnov 1987, 31, 203). Künnipõllunduse tekkimist Loode-Vene aladel uurinud Rafael Minasjan peab Tartu adratera tüpoloogiliselt kuuluvaks 10.–11. sajandisse: tema hinnangul seostub see Tartu linnuse 1030.–1060. aastate kihistusega (Minasjan 1983, 84). Kaks Tartu adrarauale väga sarnast tera on hoiul ka Viljandi Muuseumis (VM

2182, 2190). Kahjuks pole nende kohta teada rohkem, kui et need on leitud Viljandi linnast.

Kuigi kõik seni leitud adraterad kuuluvad konksadradele, on kaudseid tõendeid ka sellest, et juba viikingiaja lõpul kasutati Eesti alal uuemat, kaheharulise künnipuuga adratüüpi – harkatra. Sellele viitab ribapõldude tekkimine. Põllu jagamine pikkadeks kitsasteks ribadeks ja mitte enam-vähem ruudukujulisteks lappideks osutab asjaolule, et künniriist pidi suutma mulda ümber pöörata. Alates pronksiajast oli Eesti alal põlde haritud konksadraga, mis erinevalt harkadrast ei pööranud kamarat ümber, vaid ainult lõhestas selle, ning seepärast tuli künda risti kahes suunas. Ribapõllud koosnesid aga pikkadest ja kitsastest partsellidest, mille harimine konksadraga oleks olnud ebaotstarbekas. Seega näib tõenäoline, et ribapõldude rajamine peegeldab ühtlasi harkadra levikut juba I at viimasel veerandil (Lang 2000a, 248; 2007b, 314). Harkader oli siinsetesse oludesse erakordselt hästi sobiv künniriist, mida näitab asjaolu, et see oli Eesti mandril põhiliseks künniriistaks 19. saj keskpaigani. Kuna harkadra puhul sobis veoloomaks hästi hobune, levis koos harkadraga hobuse kasutamine tööloomana (ERL, 30j).

3.1.2.3 *Vikatnoad ja vikatid*

Silvia Laul ja Evald Tõnisson on Eesti muistsete viljalõikusvahendite hulgas eristanud omaette tüübiks *vikatnoad* (Laul & Tõnisson 1991, 78–80). Teramiku ja rootsu omavahealise asendi poolest meenutavad need esiaja vikateid, kuid on neist palju lühema, kuni 18 cm pikkuse teramikuga (jn 61). Vikatnugadel on nagu vikatitelgi lai lame roots ja selle otsas ärapööratud kinnitustapp. Võimalik, et neid esemeid on kasutatud ka võsanoana. Täpsemini dateeritav on Harjumaalt Proosa 5.–6. saj kalmest saadud vikatnuga (jn 61: 1; Deemant 1978a, 81j). Viikingiaja leiukonteksti kuuluvad nt Saaremalt Asva linnuselt (Lõugas 1967, jn 6: 2) ja Tornimäe sadamakohalt (jn 61: 2) ning Virumaalt Pada (jn 61: 3) asulakohalt saadud vikatnoad. Vasteid Eesti vikatnugadele on teada Ojamaalt, Lätist ja Leedust, idapoolsetelt naaberaladelt aga mitte (Laul & Tõnisson 1991, 80).

Vikateid on Eesti keskmise ja noorema rauaaja kontekstist leitud sadakond eksemplari rohkem kui 60 leiukohast. Nende hulgas on varasemaid hilisematest raske eristada, sest vikateid leitakse tavaliselt pikka aega kasutusel olnud linnuste ja asulate kultuurkihist või kivikalmetest (Laul & Tõnisson 1991, 84). Vaadeldava ajastu vikatid olid kitsa ja kaarja teramikuga ning vikatnugadest hoopis suuremad – kuni 50 cm pikkused (jn 61: 4). Need tulid kasutusele juba I at keskpaigas. Sellised on leitud nt 5.–6. sajandisse dateeritud Saha D ja Viimsi I kalmest Tallinna lähedalt (Laul & Tõnisson 1991, 85; Lang 1996a, tahv LIX: 10, jn 59: 5). Vikateid on leitud ka mitmest viikingiaegsest matmispaiigast, nt Raatvere ja Õvi meestematuste juurest (nt jn 208). Vikateid võidi kasutada nii heina- kui ka viljalõikusel.

3.1.2.4 *Sirbid*

I at teisel poolel olid Eesti alal kasutusel väikesed sirbid, mille tera pikkus on ainult 10–12 cm. Nende roots on teramiku käepidemepoolse osaga samasuunaline, teramiku tipupoolne osa kaardub aga tugevalt (jn 62). Varaseimad sellised sirbid pärinevad rahvaste-rännu- või eelviikingiaja leiukontekstist, nt Kagu-Eestist Suure-Rõsna II kääbastikust (Aun 1985b, jn 3). Nagu näitavad mitmed sirpide leiud kivikalmetest, Rõuge (jn 62: 1) ja Pada asulast (Tamla 1983, tahv XIV: 4, 8), Otepää (jn 62: 2) ja Soontagana linnuselt jm, kasutati väikesirpe kuni hilisrauaajani, mil võeti kasutusele kaarsirbid (Laul & Tõnisson 1991, 82). Samasuguseid sirpe kasutati 6.–12. sajandil ka Lätis (Graudonis 1985, 30j; Žiemgaliai, nr 691–698).

3.1.3 Paleobotaanilised andmed

Kõige otsesemalt kõnelevad põllukultuuridest linnustest ja asulatest saadud viljaleiud. I at teise poole kalmete ja põldude uurimise käigus kultuurtaimede jäänuseid seni kogutud pole.

Suurimaks viljaleiuks Eesti eelviikingi- ja viikingiaja muististel on Kuusalu Pajulinna linnuses päevavalgele tulnud 10–20 cm paksune söestunud viljalasund, mis hõlmas kaevandis vähemalt 45 m². Arvatavasti pärines vili põlenud aidast. See koosnes peamiselt odrast, aga mõnevõrra oli ka nisu, rukist ja herneid (Schmiedehelm 1939, 131j, jn 81). Suuremal hulgal põlenud odra-, nisu- ja herneteri, lisaks veidi rukist, on leitud ka Iru linnuse põhjavalli siseküljelt. Vili oli tõenäoliselt olnud savinõudes, mis linnuse põlemise käigus purunesid (Vassar 1939, 67). Söestunud otra ja põlduba oli ka Iru linnuse lõunavalli rusude all (Indreko 1936, 167, jn 23). Söestunud odrateri on leitud ühest Rõuge linnusel uuritud ehitusjäänusest, kus terad olid olnud savinõus (Schmiedehelm 1959, 159).

Üksikute teradena on vilja leitud ka teistelt vaadeldava ajastu asulakohtadelt, nt Aindu asulast (Valk 1994b, 388). Keava linnuse juurest Linnaaluste I asulakohalt leiti söestunud odraterasid looduslikku pinnasesse kaevatud lohust, mis samast saadud söe abil dateeriti ajavahemikku 690–970 (jn 21; Konsa *et al.* 2002, 76).

Olulisi andmeid muistsest maaviljelusest ja maakasutusest annab soo- ja järvesetetes leiduva õietolmu analüüs. Tänapäevaks on Eesti holotseensete setete kohta koostatud üle 400 õietolmudiagrammi, millest siiski vähesed võimaldavad teha järeldusi inimtegevuse kohta (Poska *et al.* 2004, 41; Koff 2007). Põhjalikumalt uuritud piirkondadeks, kus dateeritud, piisava resolutsiooniga ja inimõju indikaatoreid sisaldavaid õietolmudiagramme on koostatud arvukamalt ning vastavat teavet ka arheoloogia uurimistulemustega kõrvutatud, on Saaremaa, Läänemaa, Pirita jõe alamjooks, Vooremaa Põhja-Tartumaal ning Haanja kõrgustik (jn 63; vt Saarse & Königsson 1992; Pirrus & Rõuk 1988; Poska 1994; Poska *et al.* 2004; 2008; Veski 1996; 1998; Veski & Lang 1996; Lang & Kimmel 1996; Lang 1996b). Arheoloogia küsimuseasetustest lähtuvaid suirauuringuid on väiksemas määras tehtud ka Otepää kõrgustikul Ala-Pika asulakohal (Kihno & Valk 1999) ning Loode-Eestis Keava linnuse ja selle kõrval olevate asulakohtade juures (Heinsalu *et al.* 2003).

Rauaajal, nagu juba nooremast kiviajast alates, oli peamine kultuurkõrreline nii meil kui ka kogu Põhja-Euroopas oder (*Hordeum*), mille õietolmu leidub kõikides õietolmuspektrites, kus üldse mingeid jälgi maaharimisest on tuvastatud. Eestis on oder ülekaalukalt esindatud nii vaadeldava perioodi makrofossiilsete viljaleidude kui ka vilja õietolmu hulgas. Rauaajal kasvatati kahte odraliiki: kahetahulist (*Hordeum distichone*) ja neljatahulist (*Hordeum vulgare subsp. tetrastichum*) otra. Kuusalu Pajulinnast leitud oder oli suures osas kahetahuline, neljatahulist leitud vähem (Schmiedehelm 1939, 131j); Rõuge linnuselt leitud oder esindas arvatavasti neljatahulist otra (Schmiedehelm 1959, 159, 173). Neljatahuline oder oli maa suhtes vähenõudlikum ja seda võis külvata hiljem kui kahetahulist, nii et üldiselt andis esimene kehvemates tingimustes suuremat saaki. Kahetahulist otra peeti aga vähemalt 19. sajandil paremaks õlleodraks (Moora 1980, 7). Soome merovingi- ja viikingiaja leidudes on esindatud ainult neljatahuline oder (Huurre 2003, 47). Skandinaavias ja Soomes on leitud odraterade põhjal kindlaks tehtud, et seal kasvatati erinevaid neljatahulise odra vorme, nt paljateralist otra (*Hordeum vulgare var. nudum*) (*ibid.*). Eesti viljaleidude kohta selliseid andmed pole.

Nisu (*Triticum*) kasvatati Eesti alal juba alates maaharimise algusest nooremal kiviajal (Lang 2007c, 33). Nisuteri on vähesel määral leitud ka I at teise poole linnustelt, kuid pole selge, kas nisu kasvas põllul omaette kultuurina või odra hulgas. Soome viikingiaja muististest leitud nisuterade põhjal on järeldatud, et seal kasvas tollal põldudel peale hariliku nisu (*Triticum aestivum*) ka vähemalt polb- ehk emmernisu (*Triticum dicocum*) ja kääbusnisu (*Triticum compactum*) (Huurre 2003, 47). Eestis pole nii täpseid uuringuid tehtud.

Rukis (*Secale cereale*) oli meie ajaarvamise alguseks levinud kogu Euroopas, kuid seda umbrohuna odra- ja nisupõldudel. Viljakasvatuse levides põhja poole hakkas rukki kui kõige külmakindlama kultuurkõrrelise osakaal saagis kasvama, kuni lõpuks hakati rukist kasvatama omaette kultuurina (Barker 1985, 46; Behre 1992; Lempiäinen 2005, 110). Seniste palünoloogiliste uuringute tulemused näitavad, et peaaegu kõikjal Eestis algas rukki kui omaette põllukultuuri kasvatamine 6. saj paiku pKr (Poska *et al.* 2004, 47), Loode-Eestis ehk ka pisut varem, rooma rauaajal (Veski & Lang 1996; Heinsalu & Veski 2010, 87, jn 4). Otepää kõrgustiku põhjaosas paikneva Ala-Pika järve õietolmuspektrisse ilmus rukis enam-vähem püsivalt aasta 600 paiku (Laul & Kihno 1999, 12). Haanja kõrgustikul algas ulatuslik metsade taandumine ja rukkikasvatuse levik samuti I at keskpaias: Plaani Külajärve ümbruses u 500 pKr, Verijärve ümbruses 700 pKr (Niinemets 2008, 66). Ka näiteks Skånes hakkas 8. sajandil rukki osatähtsus odra arvelt kiiresti suurenema (Pedersen & Widgren 2004, 383). Pole võimatu, et rukkikasvatuse levikut kiirendas 536. a kliimakatastroof, mille tõttu võis põldudel ikalduda nii odra- kui ka nisusaak, samas kui rukis vähenõudlikuma taimena vähemalt seemnevilja tootis. Nii saadi esmakordselt ulatuslikul alal puhas rukkiseeme.

Kaer (*Avena sativa*) nagu rukiski on kujunenud kultuurviljaks Põhja- ja Ida-Euroopas odra ja nisu hulgas kasvanud umbrohuks (Barker 1985, 46; Zohary & Hopf 1994, 73–78). Eestis kasvatati kaera kui mullaviljakuse suhtes vähenõudlikku, kuid suure toiteväärtusega kultuurkõrrelist juba nooremal kiviajal (Lang 2007c, 33). Eesti rauaaja leiukontekstist kaera teri siiski leitud ei ole. Et kaera sellegipoolest ka keskmisel rauaajal ja viikingiajal

kasvatati, näitab kaera õietolmu järjepidev olemasolu näiteks Tallinna lähedal Maardu järve setetes. Vähemalt Maardu ümbruses hakati viikingiaja lõpul kaera varasemast mõnevõrra rohkem kasvatama (vt Veski & Poska 2004, tab 2, jn 5). Kuna see teravili on alati olnud ka hobuste söödaks, võib oletada, et Loode-Eestis hakati viikingiaja lõpul varasemast rohkem hobuseid kasvatama või vähemalt tööloomana kasutama. Eestis on andmete puudusel kaera osatähtsust I at teisel poolel raske hinnata, kuid näiteks Ida-Rootsis on kaera osakaal sel ajal odraga võrreldes ligikaudu seitse korda väiksem (nt Pedersen & Widgren 2004, 384). Ka Irboska linnuse 10.–11. saj kihtidest leiti kaerateri vähem kui rukki-, odra- ja nisuteri. Kaerateri oli seal 23 korda vähem kui odrateri, mida oli kõige arvukamalt (Kirianova 1981, tab).

Olulised valguallikad rauaaja inimeste toidus olid kaunviljad. Nagu näitavad viikingiaegsed herneterad Iru ja Kuusalu linnuselt (Vassar 1939, 92; Schmiedehelm 1939, 131), kasvatati tollal hernest (*Pisum*). Kahjuks pole teada, kas tegemist on söödaherne (*Pisum arvense*) või söögihernega (*Pisum sativum*). Eesti vanimad, põlenud herneterad on leitud Kagu-Eestist vanemast rooma rauaajast pärinevast Mäletjärve tarandkalmest (Moor 1980, 20j). Ka Soomes on saadud makrofossiile, mis tõestavad, et hernest tunti juba I at esimestel sajanditel (Huurre 2003, 49). Rootsis on hernest kasvatatud alates nooremast kiviajast (Welinder 2004, 74). Herne lähisugulane on lääts (*Lens culinaris*), üks vanimaid kultuurtaimi, mille tera jäljend on leitud ühelt rahvasterännuaegselt savinõult Soomest (Huurre 2003, 49). Lääts on leitud ka Novgorodi vanimatest, 10. saj kihtidest (Kir'janov 1959, 323) ja Irboska linnuse 10.–11. saj kihtidest (Kirianova 1981, tab). Küllap kasvatati lääts I at teisel poolel ka Eesti alal. Põlduba (*Vicia faba*) on põline kultuurtaim, mida näiteks Rootsis kasvatati juba kiviajal (Welinder 2004, 74). Eestis on söestunud põldoateri leitud Iru linnuse keskmise valli rusude alt, viikingiaegsest leiukontekstist (Indreko 1936, 167, jn 23). Ka Soomes on I at teise poole kontekstist oateri leitud (Huurre 2003, 49). Traditsiooniliselt on hernest ja lääts kasvatatud põllul, uba aga talu juures aiamaal (Moor 1980, 22).

Keeleteaduslike uurimistulemuste põhjal võib järeldada, et naeris (*Brassica rapa rapa*) on Põhja-Euroopas üheks vanimaks, vanuselt odraga võrreldavaks kultuurtaimeks. Naerist kasvatati alepõldudel koos teraviljaga. Kahjuks pole naerikasvatusest paleobotaanilisi jäänuseid – selle õietolm ei sattunud sooturbasse või järvesetetes ega seemned muististesse, sest naeris koristati enne, kui ta jõudis õitseda ja viljuda. Oletatavasti oli naeris rauaajal tähtsusest teiseks toiduaineks pärast otra ning peamiseks C-vitamiini allikaks mitme kuu jooksul aastast (Ahokas 2002).

Vanim kiutaimena kasvatatud lina (*Linum usitatissimum*) õietolmutera pärineb Plaani Külajärvest võetud proovi u 800. a paiku tekkinud settekihist. See on kooskõlas arvamusega, et lina on Eestis kasvatatud vähemalt alates 10. sajandist (Niinemets 2008, 67). Kuna lina õietolm peaaegu ei levi, siis on võimalik, et tegelikult algas selle kultuuri kasvatamine palju varem. Vanimad linase tekstiili katked Eestis pärinevad rahvasterännuaegsest Villevere peitleiust (vt 4.3.5). Viikingiajal ilmus Eesti õietolmu-spektritesse uue kultiveeritud liigina ka kanep (*Cannabis*), mida kasutati köie toorainena (Kukk *et al.* 2000). Kanepi seemneid on hilisemal ajal ka toiduks tarvitatud (Moor 1980, 20).

3.2 KARJAKASVATUS

Luud säilivad Eesti maapõues suhteliselt hästi. Kõige usaldusväärsemat teavet sellest, milliseid loomi kasvatati ja toiduks tarvitati, annab linnuste ja asulakohtade osteoloogiline aines. Keskmise rauaaja elukohti on paraku uuritud nii vähe, et neist saadud loomaluude põhjal mingeid järeldusi teha ei saa. Põhjalikumalt on uuritud vaid mõne Läänemaa selleaegse kalme luuainest (vt ka 6.1.11). Rahvasterännuaegse Lihula kalme loomaluudest kuulus veisele 39%, lambale või kitsale 34%, seale 17% ja hobusele 5%; oli ka üksikuid koera- ja kanaluid (Maldre 2003, 276). Eelviikingiaegse Keskvere II kalme loomaluude jaotus ei erine palju: 36% lamba- või kitseluid, 35% veiseluid, 19% sealuid, 8% hobuseluid ja 2% koeraluid (*ibid.*).

Viikingiaja linnuseid ja asulaid on uuritud rohkem, kuid neist leitud loomaluud on määratud vaid üksikute juhtudel. Peamised koduloomad olid tõenäoliselt veis, lammas, siga ja hobune (jn 64). Põhja-Eesti osteoloogilises materjalis on enim veiseluid (Schmiedehelm 1939, 132; Tõnisson 1992, 86; Maldre 2007, jn 2), Saaremaal näivad domineerivat lambaluud (Maldre 2006). Mõneti erinev pilt koduloomade liigilise koostise osas avaneb Kagu-Eesti linnustel ja asulakohtadel, mida iseloomustab suurem hobuseluu osakaal (Trummal 1964, tab 1; Paaver 1965, lisa II; Aun 1975a, 348; Maldre 1996; 2004; 2006; 2007; Saks & Valk 2002).

Veistel (*Bos taurus*) oli tähtis roll künni- ja veoloomana ning põldude väetajana, samuti lihloomana. Tööloomana kasutati peamiselt härgi. Viljandi linnusest või linnuseasulast pärit 10.–13. saj kultuurkihist leitud luude põhjal otsustades olid tollased veised väikest kasvu ja lahja kehaehitusega, turjakõrgusega keskmiselt 100 cm; nende kere oli lühike, pea keskmise pikkusega ja sarved lühikesed (Saks & Valk 2002, 53). Samasuguse turjakõrgusega olid tollal veised ka Vana-Vene aladel (Černecov *et al.* 1985, 226). Skandinaavias on rauaaegsete veiste turjakõrgus olnud veidi suurem – u 110 cm (Pedersen & Widgren 2004, 337). Pada asulakoha luuainest järeldub, et umbes veerand veistest tapeti enne kaheaastaseks ja 30–50% enne nelja-aastaseks saamist. Selline vanuseline jaotus viitab osteoloog Liina Maldre (2007, 65–68) hinnangul eelkõige piimakarjale ja tööloomadele, kuigi veiseid kasvatati usutavasti ka lihloomana. Pole siiski tõenäoline, et rauaajal lüpsilehmi peeti: tollaste lehmade tõuomadused ja pidamistingimused viitavad sellele, et lehmade piim kulus peamiselt järglaste toiduks (Saks & Valk 2002, 53).

Lammaste (*Ovis aries*) ja kitsede (*Capra aegagrus hircus*) luid on teineteisest väga raske eristada. Pada asulakoha aineses liigini määratud luude hulgas oli valdavalt tegemist siiski lambaga, kitsede osatähtsus oli arvatavasti suhteliselt väike. Lambaid kasvatati nii liha kui ka villa, kitsi eelkõige piima ja naha saamiseks. Viljandi 10.–13. saj alguse lambaluude põhjal otsustades olid tollased lambad väikest kasvu, praeguse eesti maalamba taolised (Saks & Valk 2002, 54). Enamik lammastest tapeti enne 3,5-aastaseks saamist. Talleluude peaaegu täielik puudumine näiteks Pada asulakoha materjalis on seletatav asjaoluga, et talledelt saab väga vähe liha (Maldre 2007, 68–70).

Sigu (*Sus scrofa domestica*) kasvatati liha ja naha saamiseks. Viljandi viikingi- ja hilisrauaaja sealuude põhjal võib järeldada, et tollased sead olid väikest kasvu, saleda keha ja kiilukujulise näokoljuga (Saks & Valk 2002, 54). Pada asulakoha luuainese põhjal otsustades on peaaegu kõik sead tapetud enne 3,5-aastaseks saamist (Maldre 2007, 70j).

Hobust (*Equus caballus*) kasutati vaadeldaval ajastul kindlasti ratsuna, nagu näitavad alates rahvasterännuajast kalmetes leiduvad suitsed ja teised valjaosad ning viikingiajast alates ka sadulajalused (vt 4.4.2). Tööloomana ei saanud hobust arvatavasti tõhusalt rakendada enne rangide kasutusele võtmist, sest ilma nendeta suudab hobune vedada ainult kergeid koormaid. Rangid mõeldi välja Põhja-Hiinas või mongolite aladel. Bütsantsi riiki võisid rangid jõuda juba 6. sajandil, kuid Euroopas hakkasid need levima alles pärast 10. sajandit (Needham & Ling 1965, 304–315). Umbes samal ajal, viikingiaja lõpul, tekkisid Eestis ka esimesed ribapõllud, mille põhjal võib teha kaudse oletuse, et koos nendega tuli kasutusele harkader, mis oma kuju poolest sobib hobusega kündmiseks paremini kui konksader. See, nagu ka näiteks eespool mainitud Maardu järve õietolmudiagrammis avalduv kaerakasvatuse intensiivistumine, võib tähendada, et viikingiaja lõpul hakati hobust kasutama töö- ja veoloomana.

Pada asulakohalt kogutud hobuseluude anatoomiline jaotus ja purustuste aste ei erine oluliselt veiseluude omast, mistõttu võib arvata, et hobuseliha tarvitati ka toiduks (Maldre 2007, 72–74). Samale järeldusele on jõutud keskmise rauaaja Läti linnamägede luuainest uurides (LA, 165). Rangelt võttes ei pruugi purustatud hobuseluude leidumine linnustel ja asulakohtadel tähendada, et hobuseliha tarvitati just inimtoiduks: seda võidi süüa ka näiteks koertele ja sigadele (Saks & Valk 2002, 54). Samas leidub ka Läänemaa kalmetes üksikuid põletamata hobuseluid (Maldre 2003), mis arvatavasti on sinna sattunud koos lihaga, st panustena või mälestussöömaeegade käigus ning kõnelevad seega ikkagi hobuseliha söömisest (vt ka 6.1.11). Hobuseliha söödi ka viikingiaegses Rootsis, mida tõendavad kirjalikud allikadki (Wigh 2001, 117j).

Viljandi 10.–13. sajandist pärinevad hobuseluud kuulusid väikest kasvu loomadele, kes sarnanevad hilisemate eesti maatõugu hobustega, keda kasutati ühtviisi nii ratsa-, töö- kui ka veoloomana (Saks & Valk 2002, 54). Kuigi allikmaterjali on vähe, jääb mulje, et hobuste turjakõrgus on aja jooksul suurenenud. Muinasaja lõpul oli enamik hobustest turjakõrgusega 128–136 cm (Maldre 1998, 215).

Kanu (*Gallus gallus*) on kasvatatud arvatavasti kogu keskmise rauaaja ja viikingiaja vältel. Kaks arvatavat kanaluud on leitud rahvasterännuaekest Lihula kalmest (Maldre 2003, tab 1). Viljandi 10.–13. sajandist pärit kanaluude põhjal otsustades olid tollased kanad tänapäevastest tunduvalt väiksemad (Saks & Valk 2002, 55).

Vaadeldava aja jooksul loomakasvatuses toimunud muutusi on raske jälgida. Põhjuseks on see, et linnuste kultuurkihid on segatud ja enamasti ei saa luid kindlate asustusjärkudega seostada. Tõenäoliselt sarnanes vähemalt Eesti rannikualadel loomakasvatus toonase Ida-Rootsi vastavaga. Rootsi idarannikul ning Ojamaal ja Ölandil kogutud osteoloogiline aines näitab, et I at jooksul pKr suurenes lambakasvatuse osatähtsus. Selle põhjuseks on peetud eelkõige vajadust kasvava rahvaarvu tingimustes toiduainete toodangut suu-

rendada, milleks lammas kui söödabaasi poolest veisest vähenõudlikum loom hästi sobis. Teise põhjusena on esile toodud villa nõudluse kasvu (Pedersen & Widgren 2004, 367–369).

Jäänuseid viikingiaegsetest või varasematest lautadest või teistest karja kaitseks rajatud varjualustest Eestist leitud ei ole. Arvestades, et siinsetest muinasaegsetest puitehitistest jäi maapinda väga vähe jälgi, ongi selliste rajatiste tuvastamine kultuurkihis ülimalt keeruline. Viljandi veiseluude hulgas olid selges ülekaalus noorloomade luud, mis annab tunnistust noorloomade sügisesest tapmisest ja vaid väikese karjaosa ületalve pidamisest (Saks & Valk 2002, 53). Siiski vajas ka väiksem arv loomi talvel kaitset külma ja huntide eest. Vähemalt külmematel ja niiskematel talveperioodidel võidi loomi hoida ka eluhoo-nes. Loomadest erituv soojus ja põrandal kääriv sõnnik andsid sooja ka inimestele ja aitasid küttepuid kokku hoida. Viljandi täiskasvanud hobuste ja veiste juures äratas tähelepanu hammaste äärmiselt ebaühtlane kulumine, mis viitab kvaliteetse sööda puudusele talveperioodil. Tõenäoliselt pole loomadele antud heina, vaid mingit raskesti mälutavat sööta – kuivatatud lehtpuuokstest vihtu või rukkiõlgi (*ibid.*, 54).

Karjakasvatusega seonduvaid esemeleide on vaadeldavast perioodist ülimalt vähe. Vikateid kasutati arvatavasti peale viljalõikuse ka heinateol, vikatnuge ja väikesirpe võidi rakendada lehisevihtade tegemisel. Otseselt karjakasvatusega seotuvaid rauast krappe leitakse tavaliselt hilisrauaaegsetest kalmetest. Vaid Tartu lähedalt Õvi mehehauast saadud krapa võib kaasleidude põhjal dateerida päris viikingiaja lõppu, 11. saj esimesse poolde. Sellised õhukesest lehtrauast valmistatud krapid olid levinud kõikjal Ida-Euroopa metsavööndis. Vähemalt Novgorodi krapid olid algselt kaetud õhukese vasekihiga (Kolčín 1959, 76). Eestist leitud krappidil vase jälgi pole ning seetõttu on oletatud, et need on valmistatud kohapeal (Selirand 1974, 97).

3.3 JAHT, KALASTUS JA METSASAADUSED

3.3.1 Jahi- ja kalastusvahendid

Jahirelvadeks olid oda ja vibu. Küttemisel kasutati kindlasti ka mitmesuguseid püüniseid, kuid nende jäänuseid ei ole leitud.

Arvatavasti kasutati vähemalt käesolevas teoses vaadeldaval perioodil lahingus ja jahil ühesuguseid *odasid* (vt 4.4.1.4). Mõne üksiku odaotsa puhul viitab leiukontekst sellele, et ese võidi kaotada jahiretkel. Näiteks leiti Kagu-Eestist Tõrvaselt metsast otse samblakihi alt Peterseni E-tüüpi odaots (jn 163: 1). Puidujäänused putkes ja putke küljes säilinud varre kinnitusneet näitavad, et kunagi oli maha jäänud terve oda. Otsingud leiukohal ja selle ümbruses märke mingist muust inimtegevusest ei tuvastanud.

Vibudest ja nooltest on leitud ainult *nooleotsi* (vt 4.4.1.5). Ka nende puhul ei olnud sõja- ja jahirelvadel arvatavasti selget vahet. Üksnes Rõuge linnuseasulast leitud laia kiskudega nooleotsa (jn 164: 10) puhul võib oletada, et see pärineb just jahinoolest. Ka luust nooleotsad võisid rakendust leida peamiselt jahiretkedel.

Kalastusvahenditest on vaadeldava ajastu leiukontekstist leitud vaid rauast *õngekonkse ja lante*. Neid on saadud Iru, Aakre (Aun 1975b, tahv VIII: 5–6) ja Otepää linnuselt (Aun 1992, tahv XXII) ning Rõuge linnuselt (jn 65: 1) ja asulast (jn 65: 2–3).

3.3.2 Metsloomade ja kalade luud

Peamiseks tõendiks jahipidamisest on ulukite luud. Metsloomade luud mitmetes Eesti vaadeldava perioodi muististes näitavad, et vähemalt mõnel pool oli jahipidamisel elatusallikana oluline roll kuni viikingiaja lõpuni.

Suurulukitest leidis Eesti alal arvukalt põtru (*Alces alces*), karusid (*Ursus arctos*) ja ilvseid (*Lynx lynx*), kelle populatsioonid täienesid ka ida poolt, Loode-Venemaa tollal hõredalt asustatud ja metsastelt aladelt saabunud sisserände näol. Inimtegevuse tulemusel I at jooksul tekkinud avamaastikud ja kliima mõningane soojenemine soodustasid lõunapoolsete liikide nagu metssiga (*Sus scrofa*), metskits (*Capreolus capreolus*) ja punahirv (*Cervus elaphus*) (taas)levikut Eesti alale (Kukk *et al.* 2000). Lõuna-Lätis ja Leedus oli Euroopa piison (*Bison bonasus*) arheozooloogilise ainese põhjal otsustades I at teisel poolel üpris tavaline. Vähem on piisoniluid Põhja-Läti luuleidude hulgas ja Eestis on neid leitud vaid Rõuge linnuselt ja asulast (vastavalt 17 ja 2 luud) ning Viljandi 10.–13. saj kultuurkihist (vähemalt 3 luud) (Maldre 1996; Saks & Valk 2002, 55). See näitab, et vähemalt Lõuna-Eesti metsades võis tollal küttida ka piisoneid.

Metsloomaluude osakaal näib Eesti erinevate piirkondade asulate osteoloogilises aineses olevat erinev. Virumaal rannikulähedases piirkonnas asetseva Pada asulakoha luuleidude hulgas oli koduloomade luid 97%, hülgeluid 2% ja metsloomade luid vaid 1%, kusjuures põdraluudest enamiku moodustavad töötlemisjälgedega sarvede ja sarvesemete katked. Nende puhul võib tegemist olla ka metsast korjatud sarvedega. Mõne üksiku luuga oli Pada arheozooloogilises leiuaineses esindatud metssiga, hunt (*Canis lupus*), kobras (*Castor fiber*) ja jänes (*Lepus* sp.) (Maldre 2007, 74j). Luude põhjal otsustades oli Virumaa rannikuvöötmes küttimine toiduhankimisviisina vaadeldaval ajajärgul täiesti tähtsusetu.

Lõuna-Eestis oli küttimine viikingiajal märksa levinum: Rõuge linnuse luumaterjalis moodustavad ulukiluid koguni 57% kõigist määratud loomaluudest (Paaver 1965, tab 105). Seejuures kuulus 26,5% kõigist luudest koprале, st koprалuid oli isegi rohkem kui põdrалuid, mille osakaal oli 22,9%. Veel olid esindatud metssiga (2,5%), nugis (*Martes martes*) (1,8%), karu (1,4%) ja Euroopa piison (1,2%) ning leiti ka üksikuid metskitse, vesiroti (*Arvicola amphibius*), orava (*Sciurus vulgaris*), mägra (*Meles meles*), saarma (*Lutra lutra*) ja siili (*Erinaceus europaeus*) luid (Schmiedehelm 1959, 162).

Viljandi linnuselt pärit viikingiaegsest kihist kogutud loomaluudest kuulus 20% koprале (Rammo & Veldi 2005, 105). Koprаnahad olid tollal kogu maailmas kõrgelt hinnatud ja tõenäoliselt veeti neid välja ka Eesti alalt, arvatavasti eelkõige idamaadesse (Leimus & Kiudsoo 2004). Eesti ja Läti koprалуude võrdlemisi halba säilivust on seletatud koprალიha

söömisega (Calkin 1962, 121). Teiste karusloomade jäänused on linnuste ja asulakohtade osteoloogilises aineses kindlasti alaesindatud, sest nende loomade kehad jäeti enamasti pärast nülgimist metsa. Näiteks Viljandi 10.–13. saj kihist saadi vaid üks ilveseküünis, mis arvatavasti sattus linnusesse või asulasse koos naha külge jäänud käpaga (Saks & Valk 2002, 57).

Nagu näitavad Viljandist leitud üksikud hane (*Anserinae*) ja põldpüü (*Perdix perdix*) luud, kütiti ka metslinde (Saks & Valk 2002, 57).

Näib, et mereande kasutasid I at teise poole Eesti elanikud vähe. Hülgeluid on leitud suhteliselt palju üksnes Saaremaalt Tornimäe sadamakohast, mis paiknes omal ajal otse mererannal (Maldre 2006; Mägi 2005b, 72). Ka merekalastus ei omanud siinmail kuigi suurt tähtsust, nagu näitab nii kalapüügiriistade kui ka kalaluude ja -soomuste vähesus vaadeldava ajastu rannikupiirkonna muististes. Märkimisväärset hulgal on kalaluid saadud ainult juba mainitud Tornimäe sadamakohalt (Mägi 2005b, 72), kuid ka seal oli tegemist magevee- või riimveelise rannikumere liikidega. Tornimäe kalaluude hulgas on ülekaalukalt enim ahvena (*Perca fluviatilis*), vähem säina (*Leuciscus idus*) ja haugi (*Esox lucius*) luud; leiti ka mõned koha (*Sander lucioperca*) luud (Lõugas 2008, 28).

Kalapüügi areng pidurdus I aastatuhandel nii Eesti rannikul kui ka saartel. See suundumus näib olevat valitsenud juba alates hilisneoliitikumist, kui soolane Läänemere arengustaadium – Litoriinameri – muutus riimveeliseks Limneamereks (Lõugas 2001). Erinevalt Lõuna-Rootsist ja Taanist, mille vetes nimetatud protsessi tulemusel kalade biomass ei muutunud nii palju kui Läänemere idaosas, näib kogu rannikul Poolast Eestini rauaajal merekalastus peaaegu kaduvat. Merekalastus elavnes uuesti alles keskajal, kui võeti kasutusele paremad võrgud.

Lõuna-Eesti siseveekogudel kalapüük siiski säilis (Lõugas 2001). Kalaluid on leitud peaaegu kõikidelt Kagu-Eestis uuritud I at teise poole asulakohtadelt ja linnustelt (Aun 1992, 146), kuid luumääranguid on tehtud väga vähe. Milliseid kalaliike püüti ja söögiks tarvitati, võib otsustada näiteks Aakre Kivivare linnuseasulast kogutud ja määratud kalaluude põhjal. Sealtsaadi 91 haugi-, 48 latika- (*Abramis brama*) ja 11 linaskiluud (*Tinca tinca*); muude kalade luud oli vaid üksikult (Aun 1992, 146). Haug, latikas ja linask on kõik Eesti sisevetes tavalised ja tänapäevalgi toiduna hinnatud kalaliigid. Loomulikult tuleb nende andmete puhul arvestada, et väiksemate kalade luud söödi ära koos kalaga, et erinevate liikide luud säilivad erinevalt ja et suurte kalade luud on lihtsamini leitavad ja seetõttu arheoloogilises leiuaines ülesindatud.

3.3.3 Metsasaadused

Metsast ja loodusmaastikelt sai peale ulukite liha ja nahkade ning kalade ka vähke, linnumune, mett, sarapuupähkleid, marju, mitmesuguseid söödavaid rohttaimi, urbi ja mähka. Tõenäoliselt karjatati selleks sobivates metsades ka loomi ning lehisevihtu kasutati nende talvesöödaks (Saks & Valk 2002, 54). Otsesed arheoloogilised tõendid metsasaaduste kasutamisest vaadeldaval ajajärgul küll puuduvad, kuid kuna Eesti talupojad

nõutasid ka ajaloolisel ajal mingil määral metsast toidulisa (vt Luts 2008), on tõenäoline, et metsasaadusi korjati rauaajalgi. Kas Eesti tollased asukad ka seeni söid, pole teada; 18.–19. saj Eesti talurahvas suhtus seentesse põlgusega ja need ei omanud toiduna tähtsust (Jürgenson 2005, 26–31). Peaaegu olematu toiteväärtuse tõttu ei võinud seened ka rauaaegse inimese toidusedelis olulised olla.

3.4 KOKKUVÕTE

Peamiseks elatusalaks rauaajal oli põllundus ja sellega tihedalt seotud karjakasvatus; jaht ja kalastus omasid vaadeldaval ajastul elatusallikana tähtsust vaid Kagu-Eestis.

Viljelevast majandusest on säilinud põllujäänuseid Lääne- ja Põhja-Eesti paepealsetel aladel. Enamasti on tegemist kivikoristuse käigus kokku visatud põllukivihunnikute ja põllupeenardega, mille vahel paiknesid põllulapid. I at teise poolde on õnnestunud ajandada ainult kolm põllukivihunnikute välja, kuid see arv peegeldab esmajoones uurimisseisu. Viikingiajast on Virumaalt teada ka mõned pikad ja kitsad ribapõllud, mida üksteisest eraldasid põllupeenrad. Võimalik, et osa Lõuna-Eesti kõrgustike nõlvadel esinevaid künniterrasse pärineb juba I at teisest poolest.

Põlluharimise tehnoloogiast kõnelevad põllutööriistad, millest on leitud kõpla- ja adrateri, vikatnuge, vikateid ja sirpe. Vähesed vaadeldavast ajastust leitud adraterad pärinevad konksadralt. Ribapõldude tekkimine viitab võimalusele, et viikingiajal võeti kasutusele ka harkader. Väikesi, kuni 18 cm pikkuse teramikuga vikatnuge kasutati viljalõikusriistana ja võib-olla ka võsanoana. Viljalõikusel ja heinateol kasutati ka pikemaid vikateid. Vaadeldava ajastu sirbid on väikesed, kuni 12 cm pikkuse tugevalt kaarduva teraga.

Peamiseks kultuurtaimeks oli keskmisel rauaajal ja viikingiajal oder. Viljaleidude hulgas on ka nisu, mis võis aga kasvada vähesel määral odra hulgas. Rukist hakati kultuurtaimeks kasvatama 6. saj paiku ning seda võib pidada vaadeldava perioodi kõige olulisemaks põllunduses toimunud muutuseks. Nisu ja rukis olid sel ajal suviviljad ja pole teada, kas neid kasvatati eraldi või koos odraga. Tõendeid on ka kaera, herne, põldoa ning kiutaimede lina ja kanepi kasvatamisest.

Põhja- ja Lääne-Eestis olid peamiseks kariloomadeks veised ja lambad, lisaks kasvatati sigu ja hobuseid (kujuures ka viimatinimetatuid söödi). Kagu-Eestis oli hobuse- ja sea- kasvatusel suurem tähtsus kui rannikualadel.

Põhja- ja Lääne-Eestis olid jaht ja kalastus elatusallikana I at teiseks pooleks juba tähtsuse minetanud, kuid Kagu-Eestis oli sel toidu ja elatise hankimisel oluline koht. Tähtsaim jahiloom oli kobras, keda kütiti nii liha kui ka naha saamiseks; tähtsuselt järgmine uluk oli põder. Rannikupiirkonnas kütiti ka hülgeid.

4 IV PEATÜKK. KÄSITÖÖ JA TÖÖNDUS

Käsitööna käsitan luu-, puit- ja metallesemete, keraamiliste nõude ning tekstiilide ja rõivaste valmistamist, samuti nahkade töötlemist ja nahkesemete valmistamist. Töönduse hulka võib Eesti rauaaja kontekstis arvestada raua- ning tõrvatootmise, kuigi viimasest pole otseseid andmeid säilinud. Käsitöö ja töönduse uurimise kõige andmerikkamad allikad on valmistuskohad, kust võib leida jäänuseid nii kasutusel olnud seadmetest ja tööriistadest kui ka pooltooteid ning tootmisjätmeid. Teiseks allikaks käsitöö kohta on toodetud esemed ja materjalid ise.

Erinevatest käsitöö- ja tööndusharudest on allikaid erineval hulgal. Enim on teada käsitööst, mille tooted on säilivast materjalist, nagu metall, luu ja keraamika. Raua tootmine ja töötlemine vajab spetsiaalseid seadmeid ja tekitab maapinnas hästi säilivaid jääke. Mõned käsitööharud, nt tekstiilide ja rõivaste valmistamine, on uuritavad eriomaste tööriistade abil (värtnakedrad, nõelad, kangaspuude raskused). Puutöös kasutatud kirveid ja nuge on arvukalt säilinud, kuid kuna neid riistu kasutati ka muudel töödel ja relvana, ei saa ainult nende põhjal muistse puutöö mahtude kohta midagi täpsemat öelda. Tekstiili-, puu- ja nahatööst on väga vähe teada ka seetõttu, et nende käsitööharude tooted tavaliselt ei säili.

Alljärgnevalt annan esmalt ülevaate teadaolevatest valmistuskohtadest, tööriistadest ja valmistusjääkidest, seejärel käsitlen säilinud käsitöötooteid. Vaatlen siin põhjalikumalt ehteid ja relvi – kaht kõige arvukamat ja mitmekesisemat esemerühma arheoloogilises materjalis –, ehkki loomulikult kõnelevad need ka muistsest kaubandusest, kultuurikontaktidest, ühiskonnakorraldusest ja paljust muustki. Keraamikat vaatlesin juba eespool (2.2.2).

4.1 TOOTMISKOHAD

4.1.1 Rauatootmiskohad

Kuigi vanim Eestis uuritud rauatootmiskoht on dateeritud rooma rauaaja algusesse ja I at esimesest poolest on Eesti erinevatest piirkondadest teada vähemalt kaheksa rauasulatuskohta (Peets 2003, 51–126; Lang 2007c, 122–125), pole rahvasterännaegseid või vaieldamatult eelviikingiajast pärinevaid rauatootmispaiku seni leitud. Viikingiaegseid dateeringuid on saadud neljast uuritud rauasulatuskohast (Saunakünka Lääne-Virumaal, Raatvere Põhja-Tartumaal, Tõdva Harjumaal, Tuiu Saaremaal – jn 4, 66). Kokku on Eestis teada vähemalt 26 muinas- või keskaegset rauasulatuskohta, kuid nende täpsem dateerimine ei ole ilma arheoloogiliste uuringuteta võimalik.

Rauda on Eestis valmistatud peamiselt götiiti ($\text{Fe}^{3+}\text{O}(\text{OH})$) sisaldavast soomaagist ehk limoniidist, mida leidub peaaegu kõikjal Eestis (Peets 2003, 31j). Tõdva rauasulatuskohalt leitud šlaki koostis näitab, et toorainena võidi kasutada ka merepõhjas tekkivaid

mangaani-rauakongretsioone, mida leidub Eesti rannikualadel meresetelises liivapinnases (Kiudsoo *et al.* 2009).

Rauatootmine oli keerukas protsess. Maak kuivatati ja rikastati tuleriidal põletades. Rikastatud maagitükid laoti läbisegi puusõega sulatusahju šahti, mis Eesti rauaaegsetel ahjudel on olnud u 30 cm läbimõõduga ja 80 cm kõrge. Ahjus läbis süsiniku põlemisel tekkinud süsinikdioksiid (CO₂) söekihi, muutudes vingugaasiks (CO). See reageeris maagis oleva hapnikuga, taandades oksiidist raua. Piisava kuumuse (u 1500 °C) saavutamiseks pumbati sepalõõtsa abil ahju õhku. Toorraud valgus olenevalt ahjutüübist kas ahju põhjale (maasse süvendatud šahtahju korral) või ahju küljel olevast avast välja (maapealne šahtahi). Ahju keres olid ka avad šlaki eemaldamiseks ning ahju õhutamiseks. Et räburikast toorrauast saaks separaud, puhastati seda ääsil kuumutades ja alasil tagudes. Lõpp- tooteks olid puhta separaua kangid (Peets 2003, 31–49).

Eelnevast on selge, et rauasulatuskohal oli mitmeid erinevaid koldeid ja seadmeid: tuleriidad maagi rikastamiseks, sulatusahjud, sepalõõtsad, miiliaugud või -kuhjad ning väli- ääsid. Rauatootmisest jäi järele tootmiseseadmete jäänuseid ning hulgaliselt räbu, põlenud savi, söepuru, maagi- ja toorraua tükikesi ning sepistamisel tekkinud tagilaastukesi, mille järgi on rauasulatuskohta võimalik tänapäeval ära tunda.

Rauasulatuskohtade asukoha määras ära eelkõige rauamaagi leiukoha lähedus. Söe saamiseks oli vaja puitu ja seepärast paiknesid rauasulatuskohad metsastel aladel. Tegemist oli tuleohtliku tööga ning seetõttu tehti seda enamasti asulatest eemal. Näiteks Raatvere rauasulatuskoht on arvatavast samaaegsest asulakohast u 300 m kaugusel, Tuiu ja Saunakünka rauasulatuskohtade läheduses pole asulaid aga üldse teada.

Eelviikingiaegsest või viikingiaja varasema poole rauatootmisest on tunnistuseks Virumaal uuritud Saunakünka rauasulatuskoht. See asub metsalagendikul Punasoo serval, madalal 200 m pikkusel liivaosil, mille pealt ja ümbrusest võib leida rohkesti šlakki ja põlenud savitükke. Oosi ühte otsa tehtud kaevandist leiti toorrauatükke ja savist rauasulatusahju või ääsi jäänused. Kultuurikiht oli 30–40 cm paksune, kuid sellest vaid alumine 10–15 cm oli puutumata. Muistis on ¹⁴C-analüüsi (jn 66) ja leitud keraamika põhjal ajandatud 7.–9. sajandisse (Peets 2003, 71–73).

Peipsi rannikul Raatveres, sealse viikingiaegse kalmistu alal (vt 6.1.4 ja 6.1.9; jn 207) avastati kahe matmispaiagast varasema, 10. sajandist pärineva rauasulatusahju jäänused (jn 67). Neist olid säilinud u 50 cm sügavused meetrise läbimõõduga liiva sisse süvendatud lohud, mis olid täis šlakipuru ja ahjuvoodri põlenud savist tükke. Ahjupõhjade ees olid umbes meetripikkused 20 cm paksused savilaigud. Ühes neist (jn 67: I) oli näha 7–8 cm läbimõõduga õhutuskanal, mille ahjupoelses otsas oli raudkive. Võimalik, et need kindlustasid õhutusava kohas, kus see suubus ahju kõrge temperatuuriga tsooni. Teise ahjupõhja ees oli savikihti ehitatud 1,1 m pikkune õhutuskanal, mille põhi ja seinad olid laotud maakividest (jn 67: II). Ahjude õhutuskanalid olid üksteisest kõigest 1 m kaugusel, mistõttu võib oletada, et ahjusid kasutati samaaegselt nii, et nende vahel asunud lõõts sai korraga anda õhku mõlemasse ahju. Kuna ahjude kohal oli hiljem põld, polnud nende ülaosast midagi säilinud. Tõenäoliselt olid ahjude seinad nagu põhjadki savist (jn 67: III).

Kui sedalaadi ahjusid oleks kasutatud raua taandamiseks, siis oleks pidanud tekkima suu-remaid ahjupõhjakujulisi šlakikamakaid. Ahjujäänuste ümbruses oli aga peamiselt peen rääbupuru ning seetõttu võib neid pidada toorraua ja räbu sekundaarseks kuumutamiseks kasutatud maasse süvendatud põhjaga šahtahjude jäänusteks. Selline lisakuumutamine võimaldas vabaneda suuremast osast taandamisprotsessis toorrauda jäänud šlakist (Lavi 1999b, 44–49; Peets 2003, 72–76).

Ainus viikingiajast teada olev rauasulatuskoht Põhja-Eesti rannikupiirkonnas asub Tõdva külas ajaloolisel Harjumaal, u 20 km Tallinna kesklinnast lõuna pool. Rauasulatuskoht paikneb kuivendatud soo serval kivisel, maaharimiseks sobimatul kuni 1,5 m kõrgusel moreenikünkal. Arheoloogiliselt on seal läbi uuritud 207 m² suurune ala, kust leiti kolme rauasulatusahju ja kolme väliääsi põhjad (jn 68). Tõdva ahjud on olnud maasse süvendatud šahtahjud, millest olid säilinud u 35 cm sügavused ja 40 cm läbimõõduga maakividega vooderdatud šlakikogumisaujud ja ümber nende ahjude lammutamisel tekkinud pae-kivist vared – seda tüüpi ahjud tuli põhjale valgunud toorraua kätte saamiseks maha lõhkuda. Ahjujäänuste vahetus läheduses paiknevaid madalaid neljakandilisi, u 40 × 50 cm mõõtmetega auke, mis olid kolmest küljest ja põhja pealt vooderdatud paeplaatide või maakividega, tõlgendasid kohta uurinud arheoloogid väliääsidenä. Ääside ümbruses leidis rohkesti väikesi šlakitilku. Kõikide ääside juures oli u 25 cm läbimõõduga postiauk, mida tõlgendati alasipaku asukohana. Umbes kolmandiku kaevandist hõlmas tugevalt põlenud pae-kivitükkidest koosnev vare, mis täitis enam kui 1,5 m sügavust vagumust. Peale pae-kivide oli kõnealusel vares vähemal määral ka põlenud maakive, soomaagi tükke, savikamakaid ja üksikuid räbutükke. Arvatavasti oli siin tegemist loodusliku süvendiga, mille põhjast võeti ahjude ehitusmaterjal ning mis hiljem täideti ahjudes läbipõlenud kividega. Rauasulatuskohalt leitud savinõukillud võib liigitada Iru tüüpi peenkeramikarühmadesse AIIIa ja AIIIb ning ajandada 9.–10. sajandisse. Peale keramikaleidude osutavad Tõdva rauasulatuskompleksi kuulumisele viikingiaega ka radiosüsinikudateeringud, mis kalibreerituna jäävad ajavahemikku 894–1016 ja 689–1146 (jn 66; Kiudsoo & Kallis 2008; Kiudsoo *et al.* 2009).

Viikingiajal hakkas Eesti suurimaks rauasulatuskeskuseks tõusma Tuiu piirkond Põhja-Saaremaal. Seal, liivaluidetel Pelisoo ja Järise järve lääneküljel, u 5 km pikal ja 1 km laial alal leidub sadu rauatootmisest maha jäänud rääbuhelikke ja ahjupõhju, mida on arheoloogiliselt kaevatud umbes tosinas kohas. Teadaolevalt vanim sealne rauasulatusahi leiti Pelisoo serva rajatud väikesest kaevandist, kus uuriti ka šlakihunnikuid. Ahjujäänus oli kollases alusliivas selgelt eristatav 85–90 cm läbimõõduga punaseks põlenud liiva laiguna. Ahju põhjalt kogutud süsi dateeriti radiosüsiniku meetodil 8.–9. sajandisse (jn 66; Peets 2003, 122). Rauatootmise algus Tuius kajastub ka lähedalasuva Jõhvikasoo turba-profiilis, kus söeosakeste hulk suureneb plahvatuslikult viikingiaja alguse ladestustes (Hansson *et al.* 1996, jn 5b). Tuiu rauatootmise kõrgaeg oli 12.–14. sajandil, mil sinne rauatootmine saavutas lausa tööstuslikud mahud (Peets 2003, 122j). Kõnealusel rauasulatuspiirkonna edu põhjuseks võis muuhulgas olla siinse maagi väike fosforisisaldus, mis tagas raua kõrge kvaliteedi (Lavi & Peets 1984, tab 1; Peets 1991, tab 2).

4.1.2 Värviliste metallide sulatuskohad

Hõbeda- ja tinavalu ei nõua nii kõrget temperatuuri kui raua tootmine, mistõttu selleks sai kasutada ka tavalist kollet või ahju. Metallivalule viitavad sellisel juhul vaid sulatustiiglite tüügid koldeaseme ümber. Selliseid sulatuskoldeid on leitud Rõuge linnuselt ja Unipiha linnuseasulast.

Rõuge linnuse õuel, vahetult ühe savipõrandaga palkhoone jäänuse kõrval oli põlenud ja nõgistest kividest tulease. Tuleaseme juurest leitud kümme tervet või katkendlikku valuvormipoolmikku, kolm tiiglikatket ja räbutükid kinnitavad, et seal tegeleti pronksivalamisega. Tuleaseme ümbert leiti mõned põlenud tukid, mistõttu on oletatud, et kirjeldatud kolle asus mingis hoones – võimalik, et sepikojas (Moorra 1955, 59). Ei saa siiski välistada, et kolle oli lageda taeva all ja põlenud puit pärines kolde kõrval olnud tarest.

Unipiha linnuseasulakoha proovikaevamistel leiti põlluharimise käigus lõhutud kerisahju rusud, mille alt söesegusest liivast tuli nähtavale rohkesti šlakitükke. Ahjurusude lähedusest leiti suurel hulgal savist sulatustiiglite katkeid. Tiiglikatketel seintel oli hangunud pronksitilgakesi, osal ka hõbedajääke (Aun 1975a, 356; 1992, 21).

Pronksivalamise käigus tekib valuvormi valu- ja õhukanaleid täitnud metallist valujääke. Mõnikord valu ei õnnestu ja valatud ese osutub praagiks. Valujääke ja praaktooteid jäi kultuurkihti harva, sest neid oli võimalik uuesti ümber sulatada. Eestis ainukordseks leiuks on Tartu linnuseasula kihist saadud kaks skandinaaviapäraselt pronksist valatud praakripatsit (jn 69). Selliseid nn Borre-looma kujutavaid ripatseid on leitud Skandinaavia maadest, eriti arvukalt Mälari piirkonnast, sh Birkast. Neid on saadud ka Venemaalt. Sellised ripatsid tulid kasutusele 10. saj keskpaigas või veidi varem ning kadusid 10. ja 11. saj vahetusel (Callmer 1989, 29, 40; Metsallik 1996). Tartu ripatsite puhul on kindlasti tegemist praagiga: kujutis neil on ebaselge, pronksi on jäänud gaasimullid. Ühe ripatsi aatomiemissioon-spektraalanalüüs näitas, et sulami põhikomponentideks on vask, tsink, tina ja plii, vähesel määral leiti ka magneesiumi. Koos ripatsitega leitud metallitükikesed sisaldasid samu aineid (Metsallik 1996, 1353) ning on seega tõendiks, et kõnealused ripatsid valmistati kohapeal.

4.1.3 Savinõude valmistuskohad

Kuigi savinõukilde leidub peaaegu kõikides vaadeldava perioodi muististes ning pole põhjust kahelda siinse käsitsikeraamika kohalikus päritolus, on märke savinõude valmistamise protsessist napilt. Põhjuseks on arvatavasti see, et savinõude põletamiseks kasutatud koldeid, auke või algelisi ahjusid ei osata eristada toiduvalmistamisel või hoonete kütmisel kasutatud kolletest. Savinõusid võidi põletada ka maapinnal ning sel juhul on keraamikapõletuskoha tuvastamine ülimalt keeruline (vt Orton *et al.* 1993, 127–130). Savianumate valmistamiseks ei kasutatud tollal ka eriomaseid tööriistu. Isegi valmistuspraak – põletamisel sageli osa nõusid puruneb – on enamasti muudest savinõukildudest eristamatu.

Mõnikord on praakkeramikata äratundmine siiski võimalik. Kui temperatuur savinõusid põletades liiga kiiresti tõuseb, siis nõu pealispind paakub või sulab, samal ajal kui nõu sisemusest pole kogu vesi ja kuumutamisel tekkivad gaasid veel eraldunud. Tulemuseks on nõude purunemine ja väändumine ning savi punsumine ehk keramsiidiks muutumine. Paraku ei osuta punsunud killud mitte alati just praakkeramikale. Nimelt leidub selliseid kilde ka põletusmatustega kalmetes ja need võivad olla tekkinud savinõu põletamisel koos surnukehaga: algselt halvasti põletatud keramikata võis ka teistkordsel põletusel punsuda. Üksikute tükkidena leidub punsunud keramikata ka linnustel, mis on tulekahjus hävinud (nt Rõuge ja Peedu). Siiski on teada ka kaks sellist kohta, kust viikingiaegset punsunud keramikata on leitud palju ja suhteliselt suurte tükkidena: Pada ja Iru linnuse juures olevad asulad (jn 70). Kindlaid keramikapõletuskoldeid või muud keramikata valmistamisele viitavat neist kohtadest siiski saadud ei ole.

4.1.4 Luutöötlemisjääd ja -toorikud

Luust ja sarvest valmistati mitmesuguseid esemeid, millest I at teise poole muististelt leitakse arvukamalt viisuludasid (nt jn 91), värtnaketri (jn 85: 1) ja ripatseid (jn 118: 1–3, 5–6; 177: 2), harvem mitmesuguseid käepidemeid, nooleotsi, kamme (jn 53), ehtenõelu (jn 106) ja uiske (jn 71). Salme paadismatustest on leitud ka luust täringud ja mängunupud (jn 202–203) ning Rõuge linnuselt mõned oletatavalt luust vilepillide katked (Luik & Maldre ilmumisel, jn 22). Luutöötlemine ei eelda erilist hoonet ega sisseseadet, küll aga tekitab jääke, mida muuks kasutada ei saa ja mis seetõttu valmistuskohast kuigi kaugele ei satu. Enamik vaadeldava perioodi luuesemeid on väga vähese ja lihtsa töötusega ning sageli on ära kasutatud luu loomulikku kuju, mistõttu eseme valmistamise käigus tekkis jäätmeid väga vähe. Näiteks võib tuua Pada asulakohalt leitud hobuse põia- ja kämbla-luust tehtud uisud (jn 71). Uiskudeks on kitsamaks lõigatud luu, mille otstes on läbivad augud. Leiukonteksti järgi ajandatakse need 8.–10. sajandisse (Luik 2000).

Mitmesuguseid lõigatud luu- ja sarvetükke leidub rohkesti Pada asulakoha ning Rõuge linnuse ja asula leiuainese hulgas. Luuesemete toorikuid on saadud vaid üksikuid, nt kammikujulise luuripatsi tooriku katke Tartu linnuselt (Tvauri 2001, jn 78: 1) ja sama kujuga ripatsi toorik Pada asulakohalt (Luik 1999, 136j; Luik & Maldre 2005, jn 13: 2; Tamla 1983, tahv XV: 7). Rõuge linnuselt on leitud ka oletatav luust nooleotsa toorik (Luik & Maldre ilmumisel, jn 20: 2).

4.2 KÄSITÖÖRIISTAD

4.2.1 Sepatööriistad

Sepatööl läheb tarvis mitmeid spetsiaalseid rauast tööriistu. Selliseid on Eesti I at teise poole leiuaineses suhteliselt vähe. Vastavate leiukohtade seas on nii asulaid, kalmeid kui ka peit- või ohvrileid.

Viikingiaega ajandatavaid *sepavasaraid* on leitud ainult Raatvere kalmistu kahest 11. saj esimesest poolest pärinevast laibahauast. Mõlemal vasaral on alumised silmalapid. XV laibamatuse juurest saadud vasar kaalub 765 g ja selle varreaugus on raudkiil (jn 72: 1). Mitmeid sellise kujuga vasaraid on saadud Põhja-Euroopa viikingiaja kalmetest, asulakohtadelt ja peitleidudest (Peets 2008, 136). VIII matuse juures oli kirvekatkest valmistatud sepavasar kaaluga 720 g (jn 72: 2); ka selle varreaugus on raudkiil.

Eesti ainukesed muinasaegsed *pihid* (jn 72: 3) on saadud samuti Raatvere XV laibahauast. Kaarjate ja mitte täiesti sulgivate haardeotsade järgi otsustades võisid need olla toorrauapihid, millega sai rauasulatusahjust hõõguvaid toorrauakamakaid välja tõsta (Lavi 1999b, 50j), kuid sama hästi võidi neid kasutada ka suuremate esemete sepistamisel (Peets 2008, 144).

Eesti seni ainukesed rauaaegsed *plekikäär*id (jn 72: 4) on leitud Aakre Kivivare 8.–10. saj linnuseasulakohalt. Käär

id on otstest koolutatud erineva pikkusega pidemehaaradega (246 ja 196 mm). Teravaotsalised löikehaarad on korduva teritamise

4.2.2 Värvilise metalli töötlemise vahendid

lühemaks kulu-
nud. Aakre plekikäär

id on teada samaaegseid vasteid Põhjamaadest, kuid kõige sarnasem vaste on saadud Vana-Laadoga 8. saj sepatööriistade leiust (Peets 2008, 144–146).

Sepatööga on tõenäoliselt seotud ka *väikesed raudlabidad*, mida võidi kasutada söe tõstmiseks ja tule kohendamiseks ääsil. Sellistel labidatel on olnud puust käepidemed (Peets 2008, 146). Kaks labidakest on Virumaalt rabast päevavalgele tulnud Kunda I peitleius koos teiste raudesemete ja relvadega (jn 72: 5). Kaasleidude järgi dateeritakse need 6.–7. sajandisse (Tamla 1995, 105; Peets 2008, 146, jn 7: 3–4). Selliseid labidaid on leitud teisi, kuid nende leiukontekst ei võimalda neid täpsemalt ajandada.

Värvilisest metallist naastude ja ripatsite valmistamisest annavad tunnistust *valuvormid*. Rahvasterännuaegseid valuvorme Eestist leitud ei ole. Eelviikingiajast või viikingiaja algusest on teada neli poolmikku kaheosalistest valuvormidest, mis pärinevad kahest Kagu-Eesti kääbaskalmistust. Ühes Loosi kääpa matuseurnis oli koos põlenud luudega kolm valuvormipoolmikku. Üks neist on kolme trapetsi- ja ühe luunulakujulise ripatsi, teine nelinurkse naastu valamiseks (jn 73); kolmandal on olemas üksnes valukanalid. Erinevalt ülejäänud I at teise poole teadaolevatest valuvormidest on Loosi vormipoolmikud valmistatud viirsavist (Schmiedehelm & Laul 1970, 161j). Arvestades luunula- ja trapetsikujuliste ripatsite kasutusaega (vt 4.3.1.6), võib Loosi valem

väikese trapetsikujulise ripatsi valamiseks (Tvauri 2001, jn 75: 3). Samalaadseid ripatseid on valatud Unipiha linnuselt leitud vormipoolmikus (jn 74: 1). Valuvormpoolmik sama-suguste ripatsite valamiseks on leitud ka Pihkvamaalt Kamno linnuselt (Taranova 1956, 40, jn 20) ja Irboska linnuse 8.–10. saj kihist (Sedov 2002, jn 33: 1–2, 5). Kuna ühtegi trapetsikujulist valatud ripatsit Eestist seni leitud pole, on tõenäoline, et need valmistati tinast ja pole seetõttu säilinud. Väikeste ümmarguste kodaratega tinuliste valamiseks on kasutatud Rõuge (jn 74: 2) ja Otepää linnuselt saadud valuvormide poolmikke. Selliseid tinulisi on saadud Kagu-Eestist Pühaste peitleiust (jn 149) ja Päidla kalmest, mis mõlemad dateeritakse 11. saj esimesse poolde. Ainus Põhja-Eestist leitud valuvormipoolmik on pärit Kuusalu Pajulinnast ja sellega on valatud joonornamendiga naastu (jn 74: 3), mis sarnaneb Rõuge valuvormipoolmikul nähtava naastuga (jn 74: 2).

Rõuge linnuselt on leitud *valuvormipoolmiku toorik* (jn 74: 4). Tegemist on pehmest lubjakivist korrapäraseks töödeldud tahukaga. Valuvormid ongi reeglina valmistatud peene-teralistest mesosoikumi lubjakividest, mida Eestis ei ole; neid leidub vähesel määral Lõuna-Leedus, rohkesti aga Böömimaal (Jürgenson 1960). Seega tuleb järeldada, et valuvormide toorikuid toodi Eestisse sisse. Kuna näiteks semgalite maadelt on leitud valuvorme, mis ka valatava eseme osas vastavad täielikult Eesti leidudele (Žiemgaliai, nr 759), siis võib arvata, et ka valmis valuvormid olid kaubandusartikliks.

Savist *sulatustiiglite* katked on Kirde-, Ida- ja Lõuna-Eesti I at teise poole linnustes ja asulates tavalised. Varaseimad tiiglikatked pärinevad siiski Ida-Virumaalt Lemmaku kääpast, mis on ajandatud 6.–7. sajandisse (Aun & Ligi 1986). Kõige arvukamalt on tiiglikatkeid leitud Rõuge ja Unipiha linnus-asula-kompleksidest (vt Aun 1992, tahv XVIII: 5–6). Eriti rikkalikult õnnestus neid leida Unipiha linnuseasulast, kus 33 m² suuruselt kaevandist saadi u 600 tiiglikatket ja kaks peaaegu tervet tiiglit (Aun 1992, 55). Loode-Eestis on tiiglit katke saadud vaid Lohu II linnuselt (Tõnisson 1976, jn 2: 4). Lääne-Eesti muististest vaadeldava ajastu tiiglikatkeid teada pole.

Tiiglid on enamasti silindrikujulised ja ümara põhjaga (jn 75: 1). Nende kõrgus on 6–8,5 cm, läbimõõt 4–6 cm, seinapaksus keskmiselt 0,7 cm (Aun 1992, 55). Sellised tiiglid olid I at teisel poolel kõige tavalisemaks tiiglitüübiks ka Läti alal (Daiga & Grosvälds 1964). Erandlikuks leiuks on kolmnurkse suuavaga tiiglit katke Rõuge linnuseasulast (AI 4100: 2186). Tartu linnuselt on saadud kerakujuline laieneva suuosaga tiigel (jn 75: 2), millele on vasteid Läti I at teise poole muististelt (Daiga & Grosvälds 1964, 11).

Savist *sulatuskulpe* on leitud vähe. Kõige rohkem, viis sellist, on saadud Rõuge asulakohalt. Nagu eespool mainitud, oli üks sulatuskulp Arniko III kääbaskalmistu kääpas nr 6 (jn 76). Savist sulatuskulpe on leitud ka Läti I at teise poole muististest, kuid silindrikujuliste tiiglitega võrreldes palju vähem (Daiga & Grosvälds 1964). Eesti ja Läti vaadeldava ajastu sulatustiiglid ja -kulbid on reeglina tehtud kohalikust savist.

Ehtesepa tööriistad olid väikevasarad ehk *juveliirihaamid*. Üks selline on leitud Rõuge linnamäelt (jn 77). See kaalub 43 g ja selle riskülikukujulises silmas on raudkiil. Rõuge vasarake on ajandatud 8.–9. sajandisse (Moora 1955, 59; Peets 2008, 139). Teine selline on juhuleid Saaremaalt Ratla küla põllult koos paari 11. saj mündiga (Peets 2008, 137, jn

2: 3). Iru linnuselt on leitud väikesed *torn* ja *peitel* (Vassar 1939, jn 53: 3–4), mida võidi kasutada näiteks värvilise metalli töötlemiseks.

4.2.3 Nahatööstlusvahendid

Loomanahku ei ole võimalik töötlemata kasutada. Juba naha parkimisel vajati mitmesuguseid tööriistu: kaabitsaid ja nuge, et nahku puhastada ja lõigata. Ka naaskleid ja silmaga õmblusnõelu kasutati naha töötlemisel ja nahkesemete, nagu jalatsid, kasukad, mütsid, vööd, hobuseriistad jms, valmistamiseks.

Rauast naasklid olid läbi kogu vaadeldava ajastu ühesugused – teraosaga ümmarguse, rootsi riskülükukujulise läbilõikega (jn 78: 1). Ilma leiukontekstita pole need ajandatavad. Naaskleid on leitud kalmetest, nt Tallinna lähedal Proosa kivivarekalmes oli neid kuus tükki (Lang 1996a, 193). Eelviikingi- ja viikingiaja linnustes ja asulates on naasklid tavalised, nt Iru linnuselt on neid leitud kuus (*ibid.*, 100). Ühel Rõuge asulakohalt saadud naasklil (AI 4100: 5242) on säilinud puust käepideme jäänuseid.

Rahvasterännuaja kalmetes, aga ka I at teise poole linnustes ja asulakohtades on suhteliselt tavaliseks leiuks *väikesed rauast kõvernoad* (jn 78: 2–3). Need on kas sirge või rulli keeratud rootsuga. Mõlemad tüübid olid kalmeleidudena Põhja- ja Kesk-Eestile iseloomulikud juba rooma rauaajal (vt Lang 2007c, jn 79). Väikesi kõvernuge on peetud habemenugadeks (nt Deemant 1993, 57; Peets 2003, 212; Lang 2007c, 143), kuid kindlasti kasutati neid ka tööriistana. Nimelt on selliseid Skandinaavias ja Põhja-Saksamaal saadud noorema rooma rauaaja ja rahvasterännuaja naistematustest koos naasklite, rauast õmblusnõelte ja nahatöötlemisel kasutatavate luunulakujuliste kaabitsatega (Hagberg 1967, 115–122; Kaliff 1992). Ka Eesti kalmetes (nt Proosa, Nurmsi) leidub mõnikord koos kõvernugadega naaskleid ja õmblusnõelu.

4.2.4 Kirved ja muud puutööriistad

Rauast kirves oli nii relv kui ka tööriist. Varased kirjalikud ja pildilised allikad (nt Ibn Fadlan, 33; Bayeux' vaip) näitavad, et kirves oli Põhjas I at teisel poolel üks olulisemaid relvi. Ometi ollakse vaid ühe vaadeldaval perioodil kasutusel olnud kirvetüübi puhul üksmeelel, et tegemist oli eelkõige relvaga: see on Peterseni M-tüüp (vt allpool). Relvaks võib pidada ka teiste kirvetüüpide kaunistatud eksemplare. Siin käsitlen kirveid siiski tööriistade hulgas, sest kirvest kui tööriista vajati igas majapidamises: seda kasutati ehitus- ja puutööl, küttepuid tükeldamiseks ning ka rauaegne põllundus pole mõeldav kirveta, eriti aletamise puhul.

Rahvasterännuajal püsisid peamise kirvetüübina kasutusel *putkkirved*, mis esindavad vana, juba pronksiajal kasutusele võetud esemevormi. Rahvasterännuaja putkkirved on varasematest suuremad ja teraosas laienevad. Selliseid oli Alulinna peitleius Virumaal (Tamla 1995, jn 4: 1–3) ning Igavere peitleius Põhja-Tartumaal. Putkkirves on leitud Läänemaalt Lihula ja Kirimäe rahvasterännuaegsest kalmest (jn 79) ning Harjumaalt

Lehmja-Loo III 7. saj kalmest (Lõugas 1973, jn 5: 17). Neid on saadud ka linnustelt, asulakohtadelt ja juhuleidudena, mille kontekst täpsemat dateerimist ei võimalda. Putkkirved on seega püsinud kasutusel vähemalt 7. sajandini.

Eelviikingiajal said valitsevaks kitsateralised silmaga kirved. Neist üheks varasemaks tüübiks on *kitsateralised laieneva kannaga kirved* (jn 80: 1). Kõik Eesti sedalaadi kirved on saadud peitleidudest, juhuleidudena või muidu dateerimatust leiuseosest ja neid on raske ajandada. Kuus sellist kirvest on Kunda I peitleius (Tamla 1995, jn 5: 1–4) ning neli kirvest on leitud Igaverest koos putkkirvega. Üks kirves on juhuleiuna saadud Võrumaalt Kisejärve kaldalt (Konsa & Roio 2006, jn 2: 3) ja teine Lüllemäe lähedalt (VaM A 4). Sellise kirve katke on leitud Viljandimaalt Olustvere asulakohalt ja Setumaalt Obinitsa küla põhjapiirilt 1 m sügavuselt (Aun 2003b, 136, jn 11). Soomes on vaid mõned selliste kirveste leiud ja need pärinevad 6.–7. saj leiukontekstist (Wuolijoki 1972, 4). Selliseid kirveid on leitud ka Lätist (Atgāzis 1997, jn 5) ning arvukamalt leidub seda kirvetüüpi Ida-Leedus (Tautavičius 1966). Tegemist on nii suurte ja raskete kirvestega, et vaevalt saab neid relvaks pidada.

Eelmisest arvukamaks kirvetüübiks on *kitsateralised kitsa kannaga kirved*, mille ümara või ovaalse varreauguga kand läheb sujuvalt üle kitsaks teramikuks, mis on kannast vaid veidi laiem (jn 80: 2–4). Sellised kitsateralised kirved on kõik erinevad, kuid erinevused on vaevumärgatavad. Omaette rühmana võiks esile tuua sirge seljaga kirved, mille alaosa on nõgus, nagu Lõuna-Viljandimaalt Koorküla allikast leitud kirvel (jn 80: 2). Teise rühma kitsakannalistel kirvestel on teramiku mõlemad küljed kergelt nõgusad ja suhteliselt lai kand läheb sujuvalt üle teramikuks. Selline kirves on leitud nt viikingiaegsest Rõuge linnuseasulast (AI 4100: 2915) ja samasse perioodi kuuluvast Ilmatsalu kalmest Kagu-Eestist (jn 80: 3). Kolmandana eristub tüüp, mille kannaosajoonistub selgemalt välja. Sellisest võib näiteks tuua Peipsi läänekaldalt Tõnuvere külast juhuleiuna saadud kirve (jn 80: 4). Mõnel kirvel, nt Otepää linnamäelt leitud (AI 4036: I 2300), on alumised silmalapid. Kitsateralisi kitsa kannaga kirveid on saadud kõikjalt üle Eesti ja enamasti juhuleidudena. Seetõttu pole nende dateerimine ainuüksi Eesti ainese põhjal võimalik. Arvukalt on seda tüüpi kirveid leitud Lätis, kus need olid kasutusel 6.–10. sajandil (Atgāzis 1964; Žiemgaliai, nr 718–719, 722).

Viikingiajal oli Eesti alal kõige levinumaks kirvetüübiks Jan Peterseni kirveste tüpoloogia järgi *C-tüüpi kirved*, millele on iseloomulik sirge selg, alumised silmalapid, kannapiikendus ja pikk lõuaga tera (jn 81; Petersen 1919, jn 32). Seda tüüpi kirved on kogukad, paksu kaela ja teramikuga. C-tüüpi kirved levisid 8.–10. sajandil Skandinaavias ja Soomes (Wuolijoki 1972, 5–7; Kivikoski 1973, nr 617; Mandel 1991a, 114j). Eriti palju kasutati neid Ojamaal, kust need 9. või hiljemalt 10. sajandil levisid ida poole (Mägi-Lõugas 1995b, 520). Eesti leidude hulgas (peamiselt kalme- ja juhuleiud) joonistub selgelt välja paarikümnest eksemplarist koosnev rühm kõrgekvaliteedilisi ühetaolise välimuse ja teostusega laia teraga kirveid. Neil on kannast tera suunas ühtlaselt õhenev teramik, millel on kitsaimas kohas kaelaosas eriomane viietahuline läbilõige, alumised kolmnurksed silmalapid ja lühike nelinurkne alumine kannalapp (jn 81: 1). Sellised kirved on saadud nt Väike-Maarja ja Püssi põletusmatustest Virumaalt (Mägi-Lõugas 1995b, tahv V–VI). Virumaalt Essust ja Harjumaalt Nurme mõisa maalt juhuleidudena saadud sellised

kirved on kaunistatud puntsitud ornamendiga (Selirand 1974, 88). Kõnealuse rühma C-tüüpi kirved on väga kvaliteetselt tehtud. Näiteks Läänemaalt Rabaverest leitud kirve teramik oli valmistatud kahest kihist – kvaliteetsest, peaaegu süsinikuvabast rauast ning suure süsinikusisaldusega terasest; tera oli karastatud (Peets 2000, 260).

Eestis levis ka C-tüüpi kirveste variant, millele on iseloomulik kitsam tera kui klassikalisel seda tüüpi kirvel (jn 81: 2). Selline kirves on leitud nt Virumaalt Iila matusest (jn 206). Eestist on leitud veel mitmeid C-tüüpi kirveste variante, millel on n-ö klassikalisest tüübist lihtsama ehitusega kannaosaga või omapärase kujuga laba. Arvatavasti olid C-tüüpi kirved kasutusel pigem tööriista kui relvana. Seda tõendavad löögijäljed paljude, eelkõige just klassikaliste kirveste kannal.

Sirge seljaga või kumerselgsed lõuaga mõlemapoolsete silmalappidega kirved (jn 82: 1) on edasiarendus C-tüüpi kirvest. Nende kirveste lõua otsal võib olla näsa, laba keskel on mõnikord auk ja laba võib olla ilustatud sisselöödud ornamendiga. Sellised kirved olid kasutusel Skandinaavias 10. saj teisel ja 11. saj esimesel poolel (Paulsen 1956, 61). Läänemere idakaldal muutus see kirvetüüp viikingiaja lõpul väga menukaks. Soome viikingiaja leidudeski on need üpris arvukad (Kivikoski 1973, nr 881), samuti Venemaal, kus need ajandatakse 10.–11. sajandisse (Kirpičnikov 1966, 38, tahv XIV: 7, XXIII: 9). Tõenäoliselt tehti neid paljudes kohtades, sest kujult ja kvaliteedilt on peaaegu kõik seda tüüpi kirved erinevad. Eestis leitakse neid peamiselt kalmetest ja juhuleidudena.

Kumerselgsed lõuaga mõlemapoolsete silmalappide ja kannalappidega kirved on Eesti arheoloogilises aineses arvukad. Neid kasutati alates 11. saj algusest ka Loode-Vene, Poola ja Ida-Preisi aladel (Paulsen 1956, 27). Eesti varaseimaks seda tüüpi kirveks võib pidada Tartumaalt Ulila kalmest saadud kirvest (jn 82: 2), mille võib kaasleidude järgi dateerida hilisviikingiaega. Enamik sellesse tüüpi kuuluvatest kirvestest pärineb siiski hilisrauaajast (vt Selirand 1974, 91).

Raatvere kalmistu IV laibahuas oli kirves, mis vastab Peterseni *H-tüübile* (jn 82: 3). Sellistel kirvestel on silmalapid mõlemal pool, kusjuures alumised on teravamad. Kand läheb sujuvalt üle teramikuks, mille mõlemad servad on nõgusad. Petersen dateeris Norra sellised kirved 10. saj esimesse poole (Petersen 1919, 43, jn 39), kuid Raatvere kalmistu kirves pärineb kaasleidude põhjal otsustades 11. saj esimesest poolest.

Lõuata kirvestest olid kõige levinumad Peterseni *M-tüüpi kirved* (jn 82: 4–5), mida peetakse peamiselt relvadeks ja mis tulid kasutusele 11. saj algul (Petersen 1919, 45j; Paulsen 1956, 19). Seda kirvetüüpi iseloomustab eriti lai, ühtlaselt laienev õhuke teramik. Kirve kand on palju lihtsama ehitusega kui C-tüüpi kirvestel. On arvatud, et varasemad M-tüüpi kirved on õhemad, kitsama kannaga, suurema laba ning laiema teraga kui hilisemad (vrd jn 82: 4–5; Atgāzis 1997, 56, jn 5; Mäntylä 2005, 110). Üldiselt leitakse M-tüüpi kirveid Skandinaaviast ning kõikjalt, kus skandinaavlaste liikumine – Gröönimaast Venemaani. Peale Eesti on neid arvukalt leitud ka Soomest (Mäntylä 2005, 109) ja Lätist liivlaste asualalt, eriti aga Kuramaalt. Lätis püsisid seda tüüpi kirved kasutusel kuni 14. sajandini (Atgāzis 1997, jn 1). Eestis on M-tüüpi kirveid saadud nt Põhja-Tartumaalt

Raatvere (Lavi & Peets 1985, tahv XVI: 2) ja Lahepera kalmistust ja juhuleiuna Ida-Saaremaalt Suur-Rahula külast (SM 9255: 2).

Peale universaalsete tööriistade nagu kirved ja noad on Eesti keskmise rauaaja ja viikingiaja leiukontekstist teada ka paar spetsiaalset puutööriista. Kirimäe matuses olid *vool-med* (jn 83), mis leiukonteksti arvestades pärinevad rahvasterännuajast. *Tarutuur* on putkesse käiva varrega õõnestusriist, mida kasutati eelkõige kasvavate tarupuude ja pakkтарыude õõnestamisel, aga ka ühest puust silindriliste nõude valmistamisel (Viires 1960, 76j). Vanim Eestist leitud tarutuur (jn 84: 1) oli Saaremaal Salme I paadismatuses ja pärineb seega 7. saj teisest poolest või 8. saj algusest. Sellele on väga lähedasi vasteid Norrast 7.–8. saj haudadest. Skandinaavia uurijad on neid küll putkkirvesteks pidanud (Nørgård Jørgensen 1999, 106j, jn 93, 117), kuid see ei ole arvatavasti õige, sest tegemist on peitlikujuliste, putkkirvestest märgatavalt väikesemate ja kergemate esemetega. Teine Eestist leitud muistne tarutuur (jn 84: 2) oli Virumaal Püssi põletusmatuse panuste hulgas koos mõõga, C-tüüpi kirve, odaotste, suitsete ja käevõrudega. Saaremaalt Viltina oletatavalt sadamakohalt on koos laevaneetide, naelte, naaskli jm esemetega leitud *lusikpuur*, mis tõenäoliselt pärineb 10.–11. sajandist (Mägi 2007a, jn 6: 10)

4.2.5 Tekstiilitöövahendid

Tekstiili valmistamiseks vajati hulgaliselt tööriistu, mis enamasti olid puidust (nt kedervars, kangaspuud, kõlalauad). Säilinud on reeglina vaid metallist ja luust tööriistad (nõelad) või tööriistade kivist või savist osad (värtnakedrad, kangaspuude raskused).

Kedervarrega võidi Eesti alal kedrata juba hiljemalt nooremal kiviajal (Vedru 1999). Värten ehk kedervars on lõngaketramisvahend, mis koosnes 20–40 cm pikkusest puu-, luu- või metallpulgast, mille alumises otsas oli keder. See on kivist, savist, puust, luust või muust materjalist auguga ketas, mis toimis hoorattana. Kedra kaal sõltus kedratavast kiust: vill vajab kergemat puust või luust ketra, lina ketramiseks kasutati raskemat kivist või savist ketra (Vallinheimo 1956, 140).

Kedrad on Eesti nagu ka muu Euroopa arheoloogilises aineses arvukas leiuliik. Peamiselt leitakse neid asulakohtadelt ja linnustelt. Ainuüksi Rõuge linnuselt on leitud 38 ja asulakohalt 41 värtnaketra (Vedru 1999, tab 7). Kalmetest leitakse ketru väga harva (vt 4.5).

Keskmise rauaaja ja viikingiaja värtnaketru on raske liigitada, sest tegemist ei ole massitoodanguga, vaid oma tarbeks valmistatud esemetega ja seetõttu on nende varieeruvus suur. Tavaliselt on värtnaketrasid liigitatud nende materjali järgi. Eesti rahvasterännuaja muististelt on leitud savist, eelviikingi- ja viikingiaja muististelt luust, savist ja kivist värtnaketru. Enamasti on kedrad kaunistamata, harva leidub geomeetrilist dekoori.

Luust värtnakedrad on enamasti valmistatud reieluuepeast ja kuhikukujulised (jn 85: 1). Neid on leitud enamikult ulatuslikumalt uuritud I at teise poole linnustelt ja asulakohtadelt. Et selliseid tõesti kasutati värtnakedrana, tõestab näiteks Vana-Laadogast 8.–9. saj

leiuseosest saadud puust kedervars, mille küljes oli reieluuepeast värtnakeder (Staraja Ladoga, 62, jn 50). Luust värtnaketrasid on ka lapiku kujuga (Vedru 1999, 106).

Savist ketrasid on mitmesuguse kujuga. Kõige tavalisemad on lapikud kettakujulised kedrad. Kaksikkoonilised kedrad, millele on iseloomulik suhteliselt suur ava, olid kasutusel ainult Kagu-Eesti idaosas. Nagu näitavad vastavad leiud Rõsna-Saare II kääbaskalmistult (jn 85: 2) ja Hinniala linnamäelt (Valk 2009a, jn 2: 1), on kaksikkoonilisi savist ketru kasutatud keskmisel rauaajal. Rõuge asulakohalt on saadud üks kerakujuline savist keder (AI 4100: 4021), mille puhul ei saa välistada, et tegu on hoopis võrguraskusega. Enamasti on savist kedrad kaunistamata, kuid mõnikord võib neil esineda ka sissetorgatud lohuke-si.

Kivist kedrad on valmistatud lubja- või liivakivist. Enamasti on tegemist lamedate või kaksikkooniliste ketrade-ga. Ornamenti leidub neil harva ja sel juhul on enamasti tegemist sisseuuristatud lohukestega. Tähelepanuväärne on Ala-Pika asulakohalt saadud lubjaki-vist värtnakedra katke, millel leidub muu sisseuuristatud dekoori hulgas omapärane svas-tika (jn 86). Lubja- ja liivakivist ketradele on lähedasi vasteid saadud Eestist ida poole jäävatelt naaberaladelt, nt Pihkva linnuselt (Beletski 2009, jn 3: 2–3) ja Irboska linnuselt (Sedov 2002, jn 39). Tartust on saadud seitse võõrapärast kiltkivist värtnaketra, millest oli juttu eespool (2.1.6).

Lihtsamad kivist värtnakedrad valmistati kohapeal, nagu näitavad linnustelt leitud oletatavad *ketrade toorikud*. Rõuge linnuselt ja asulakohalt on leitud valmis voolitud kettakesi, millele auku pole jõutud teha, kuid augu koht on juba peale märgitud või on puurimine pooleli jäänud (jn 87).

Silmaga rauast õmblusnõelu (jn 88) kasutati vähemalt eelviikingi- ja viikingiajal, millest on tunnistuseks Iru linnuse selleaegsetest kihtidest leitud kümme nõela (Lang 1996a, 100), samuti kaks nõela Rõuge asulast (Aun 1992, tahv XXI: 4–5), Lehmja-Loo III kal-mest (Lõugas 1973, 124) ja mujalt. Silmaga rauast õmblusnõelad on olnud kasutusel pik-ka aega kõikjal Põhja-Euroopas. Eestis on neid leitud ka vanema rauaaja kalmetest (Lang 2007c, 139, jn 70). Ka *silmaga luust nõelad* on I at teise poole linnuste ja asulate leiuai-neses tavalised. Neid kasutati eelkõige nõelumistehnikas esemete nagu kindad ja sokid valmistamisel (Peets 1987).

Rauast *kääre* kasutati nii lammaste pügamiseks kui ka kangaste lõikamiseks. Kõik leitud vaadeldava ajastu käärid kuuluvad vedrukäärde hulka. Neid on saadud eri tüüpi muistis-test: Kurna IA kalmest Harjumaalt (Friedenthal 1911, tahv II: 170), Keskvere III kalme 10. saj matusepanuste komplektist Läänemaalt (jn 197), Peedu linnuselt (Moora 1939, jn 74), Rõuge linnuseasulast (Aun 1992, tahv XVII: 2) ning Tartu asula nn Jurjevi-perioodi (u 1030–1061) kihist (Tvauri 2001, jn 73). Eritunnuste puudumise tõttu on kääre ilma leiukontekstita raske ajandada.

Kangakudumisel püstistel kangastelgedel kasutati lõimelõngade pingutamiseks raskusi ehk *kangasvihte*. Eestis on neid leitud vaid Pada asulakohalt, kust saadi neli vihti (Tamla 1983, 305, tahv XIV: 7). Need on u 10 cm läbimõõduga savist kettad, mille keskel on auk

(jn 89). Selliseid on arvukalt leitud Vana-Laadoga 9.–10. saj kihtidest (Štachel'berg 1962, jn 1). Rohkesti on neid Skandinaavia ja Läti noorema rauaaja linnustel ja asulates (Peets 1992, 53). Kettakujulised kangasvihid on Skandinaaviast pärit esemetüüp, mis levis skandinaavlaste kolonisatsiooni käigus ka Läänemere idakaldale; eelkõige leitaksegi neid piirkondadest, kus skandinaavlaste kohalolust on muidki märke (*ibid.*, 55–57).

Kõla- ja kiripaelte ning kanga kudumisel kasutati koelõngade kinnilöömiseks *kudumismõõka*, mis võis olla valmistatud puust, luust või rauast. Viikingiajast pärinevad kaks Pada asulakohalt leitud veise roietest valmistatud kudumismõõka (jn 90; Peets 1992, 79). Teise tõlgenduse kohaselt võivad need olla ka nahatöötlemisriistad (Luik & Maldre 2005, 265).

4.2.6 Muud käsitööriistad

Luust tehtud *viisuluda* (jn 91) on I at teise poole linnuste ja asulate kultuurkihis tavaline leid. Selle abil punuti viiske, mässe jms. Viisuludaga kergitati juba põimitud puukoore-sugasid uue soa läbipistmiseks. Ka võeti viisuludaga puutüvelt spiraalseid tohuribasid (Truuvärk 1941, 4–6; ERL, 329). Rõuge linnuselt saadud viisuludadest enamik on valmistatud põdra tikkeluust (Luik & Maldre ilmunud). Täpselt samasuguseid esemeid on saadud ka Loode-Venemaa ja Läti muististelt. Latgalite alal on neid leitud isegi panustena laibahaudadest (Žeiere 2002, jn 23: 8–9).

4.3 EHTED JA RÕIVASTUS

Suurem osa Eestist leitud muistsetest ehetest on olnud hauapanustena kalmetes. Siinsete matmiskommete tõttu on erinevate matuste panused kalmes enamasti segamini ning esemed sageli katkendlikud. Seetõttu on ehteid raske dateerida. Ka sellest, millised olid ehtekomplektid ja kuidas ehteid kanti, võib aimu saada üksnes ehetega varustatud terviklikena säilinud laibahaudade abil. Selliseid laibahaudu on teada viikingiajast, keskmisest rauaajast aga mitte. Pealegi on kalmeleidude põhjal võimalik öelda vaid seda, milliseid ehteid pandi surnutele kaasa; kuidas kandsid ehteid elavad inimesed, sellest kalmeleidud kindlat teavet ei anna. Pole teada, kas vanemad inimesed kandsid ehteid, mis nad olid saanud juba lapsepõlves või nooruses, või oli kombeks ehteid vastavalt moele pidevalt uuendada. Samuti ei ole teada, kas keskmisel rauaajal ja viikingiajal oli kombeks ka ehteid järgmisele või ülejärgmisele põlvkonnale pärandada.

Ehteid on ka peit- ja aardeleidudes, kuid sageli kuuluvad need tüüpidesse, millele kalmetes vasteid pole. Arvatavasti sisaldavad peitleidud ka selliseid ehteid, mida siinmail ei kantud, mis on siia sattunud hõbedana või mida kasutati üksnes rituaalsel otstarbel. Ehteid, eelkõige nende katkeid, leidub ka linnustel ja asulakohtadel, kusjuures linnuste leiumaterjal on ehete osakaal suurem (Tvauri 2002). See on igati mõistetav: esiteks on ehted varakuse näitajaks ning ainelised ressursid olid koondunud keskustesse, mida linnused endast kujutasid; teiseks tegeleti keskustes metallitööga ning osa kultuurkihti jäänud ehetest võib olla vanametall.

4.3.1 Ehted

4.3.1.1 Sõled

Sõlg on nõelaga rõivastele kinnitav ehe, millel oli ühtlasi ka rõivaste kinnitamise ülesanne. Muinasajal Eestis kasutatud sõled kuuluvad kahte põhitüüpi: kaarsõled ja hoburaudsõled.

Kaarsõlg ehk *fibula*-tüüpi sõlg toimib samal põhimõttel kui haaknõel, kusjuures dekoratiivseks osaks on sõle kaar, mis võib olla väga erineva kujuga, isegi kettakujuline (jn 92–93). Kaarsõled arenesid välja rõivakinnitusnõeltest juba I at eKr. Eesti alal võeti need kasutusele rooma rauaaja algul.

Siinsetest kaarsõlgedest moodustavad kõige arvukama rühma ambsõled, mis on peamiselt rahvasterännuajale iseloomulik sõlevorm. Enamasti seostuvad Eestist leitud ambsõlgedega eeskujud lõunapoolse Baltikumi ja Ida-Preisi aladega, kusjuures sealset Samlandi poolsaart peetaksegi Eesti ambsõletüüpide lähtealaks. Praegugi kasutusel oleva Läti ja Eesti ambsõlgede tüpoloogia, mille aluseks on peamiselt sõle jala kuju, esitas Harri Moora 1938. a oma doktoriväitekirjas (Moora 1938). Hiljuti valmis Eesti ambsõlgedest ka põhjalik eriuurimus (Rohtla 2003; 2005).

Tagasipainutatud jala ja rõngasilustustega ambsõled kuuluvad juba rooma rauaajal levinud tagasipainutatud jalaga ambsõlgedega rühma, mille nõelahoidja moodustati kaare alaosa ehk jala tagasi painutamise teel. Nendele sõlgedele on iseloomulikud rõngad ümber kaare, pea juures või jalal. Rõngaskaunistusega ambsõled tulid kasutusele Ida-Preisi aladel u 2. ja 3. saj vahetusel (Nowakowski 1998, jn 4; Rohtla 2003, 54). Rõngaste paiknemise põhjal on Moora Eesti tagasipainutatud jala ja rõngaskaunistusega ambsõled jaganud kolme alatüüpi (Moora 1938, 132–144), millest noorim, alatüüp III, on rahvasterännuaeagne. Selliste sõlgedega kahe soonitud rõnga vaheline ala on enamasti kaunistatud pronks-, hõbe- või kuldplekiga, millele on võremuster peale vajutatud. Enamasti on rõngad ja plekk hinnalisemast metallist kui sõlg ise: pronkssõlgedel on hõbedast ja hõbesõlgedel kullast kaunistused (Rohtla 2003, 29j). III alatüüpi algkoduks peetakse Ida-Preisit ja Lääne-Leedut. Need sõled on tavalised eelkõige peit- ja aardeleidudes. Uhked selle variandi näited on leitud Tallinna lähedalt Proosa tarandkalmest ning Kagu-Eestist Kardla (jn 211) ning Paali I ja II aardest. Moora hinnangul (1925, 113) oli hõbedast tagasipainutatud jala ja rõngasilustustega sõlgedega III alatüüp kasutusel 5. saj teisel ja 6. saj esimesel poolel.

Lihtsate valatud nõelahoidjaga ambsõlgedega (jn 92: 1) nõelahoidja on valatud ühes tükis koos jalaga. Valatud nõelahoidjat tuleb ette juba rooma rauaaja sõletüüpidel, kuid rahvasterännuaja sõlgedel muutub see tunnus ainuvalitsevaks. Selliseid sõlgi on leitud peaaegu üle kogu Eesti. Kõige rohkem – kaksteist – on selliseid saadud Proosa kalmest. Valatud nõelahoidjaga ambsõled tulid kasutusele Samlandis 3. saj lõpul. Tarandkalmete

levikualal kasutati neid 4. saj lõpust kuni 6. sajandini (Moora 1938, 148j; Rohtla 2003, 55j; 2005, 127j, 144).

Tähe- ja labidakujulise jalaga ambsõlgi (jn 92: 2–3) käsitletakse tavaliselt ühe rühmana, sest arvatakse, et labidakujulise jalaga sõled on tähekujulise jalaga sõlgede edasiarendatud vorm. Tähekujulise jalaga ambsõlgi hakati valmistama Ida-Preis 4. saj teisel poolel, labidakujulise jalaga sõled ilmusid 4.–5. saj vahetusel (Schmiedehelm 1924, 34; 1934b, 220; Bitner-Wróblewska 2001; Rohtla 2003, 35, 56). Eestis kasutatud seda tüüpi sõled või nende eeskujud on pärit peamiselt semgalite juurest. Väga tüüpilised olid need sõled Eestis 5. saj lõpul ja 6. saj algul (Moora 1938, 152–156; Schmiedehelm 1955, 88).

Kagu-Eestist Pikkjärvelt on leitud *loomapeakujulise jalaga sõlg* (jn 93: 1). Sellistel sõlgedel on ambsõle kuju, valatud nõelahoidja ja loomapeakujuline jala ots. Tegemist pole siiski ambsõlega, sest pinge ja spiraaltelje imitatsioon on valatud kaarega ühes tükis. Rohkesti leidub selliseid sõlgi Lõuna-Skandinaavias ning Leedu ja Poola aladel. Need olid kasutusel 5. saj lõpul ja 6. saj algul. Pikkjärve sõlg kuulub tõenäoliselt Sensburg/Mragowo tüüpi sõlgede Läti-Leedu variandi hulka (Bitner-Wróblewska 2001, 81, 83; Rohtla 2003, 39–41, 57).

Jägala linnuselt on juhuleiuna saadud *sõrmiksõlg* (jn 93: 2), mis kuulub alatüüpi, mille algvariandis ääristavad sõle laiemat otsa linnupead. Jägala sõle kujundus on eeskujust juba sedavõrd kaugenenu, et linnupäid sel ära tunda pole võimalik. Enamik selliseid sõlgi on leitud tänapäeva Ukraina alalt Kiievi ja Zaporizje vahelisest piirkonnast, kus neid valmistati 7. sajandil (Rodnikova 2004).

Pronksist *vähksõled* on leitud Põhja-Eestist Lagedi V ja XIII kalme järelmatustest (jn 93: 3; Lang 1996a, tahv LV: 8). Need on Edela-Soomele tüüpilised 7.–8. saj kaarsõled. Lagedi leiud on ainsad väljastpoolt Soomet leitud vähksõled ja seepärast tuleb neid pidada importesemeteks (*ibid.*, 216). Sama kehtib Harjumaal Paluküla peitleiust olnud pronksist hõbedaga kaunistatud *öökullsõle* kohta (jn 93: 4). See sõletüüp kujunes kuršide asualal 7.–8. sajandil ning levis hiljem ka mujale Läti ja Leedu alale (Banytė-Rowell 2006, 27–29). Paluküla sõle vasted kuršide alal on ajandatud 8.–9. sajandisse (Bliujienė 1999, 111j).

Mooninuppotstega lamedad ammukujulised sõled on suurimad Eestist leitud kaarsõled. Väliselt meenutavad nad ambsõlgi, kuid nende konstruktsioon on erinev ja nad on ambsõlgedest ka palju suuremad. Sõle lame kaar ning spiraaltelje ja pinge imitatsioon on kaunistatud soontega ning spiraaltelje otstes on mooninuppu meenutavad kaunistused. Terveid selliseid pronksõlgi on saadud kaks: Paluküla peitleiust (jn 93: 5) ja Saaremaalt Põide kihelkonnast juhuleiuna (AI K 50: 5). Eesti alal ei saavutanud need sõled populaarsust, kuid mõnevõrra neid siiski kanti. Seda tõestavad Tallinnast idas Kostivere ja Parasmäe külade vahel asunud lõhutud põletusmatustega kivi-kalmest, Läänemaalt Keskvvere III maa-aluste põletusmatustega kalmest ning Saaremaalt Lümända Leedri kivi-kalmest saadud sedalaadi sõlgede katked. Mooninuppotstega ambsõled on pärit kuršide ja semgalite aladelt, kus need olid moes 8.–12. sajandil (Žiemičiai, nr 391–397). Balti hõimudel olid

öökullsõled ja suuremõõtmelised mooninuppotstega lamedad ammukujulised sõled eelkõige meeste eheteks (Vilcāne 2003, 132).

Pronksist *sümmeetriline sõlg* on leitud Iru linnuselt (jn 94). See kuulub sümmeetriliste kaarsõlgede alatüüpi, mida on teada kümnekond, sh kolm Kesk-Rootsist, üks Taanist, üks Edela-Soomest ja kaks Venemaalt. Arvatavasti pärinevad need sõled viikingiaja algupoolest (Lang 1996a, 96).

Tallinna lähedalt Kodusema kivikalmest on leitud *ovaalsõle* katked. Need pärinevad sõlest, mis sarnaneb Ingmar Janssoni ovaalsõlgede tüpoloogias tüübiga P 52/55 (Jansson 1985) ja võib pärineda 10. saj teisest või 11. saj esimesest poolest, omades vasteid eelkõige Rootsist (Luik 1998b, 5). Ülejäänud Eestist leitud ovaalsõled kuuluvad hilisrauaaegsetesse tüüpidesse (vt Luik 1998b).

Nagu eelnevast nähtub, oli rahvasterännuajal peaaegu ainuvalitsevaks kaarsõletüübiks ambsõlg oma mitmetes variantides. Seega jätkasid rahvasterännuaeagsed sõled selgelt rooma rauaegset valmistustraditsiooni ja moodi, kuigi 5. saj keskpaigaks oli kasutuselt kadunud enamik rooma rauaajal moes olnud kaarsõletüüpe. 6. saj keskel kadusid ka ambsõled kasutuselt. Erinevalt balti hõimudest, kelle juures kaarsõled arenesid suurteks ja massiivseteks eheteks ning püsisid populaarsed kuni 10. saj lõpuni, on Eestist teada vaid üksikuid 7.–10. saj kaarsõlgi.

Hoburaudsõlg on kaarsõlest lihtsama ehitusega (jn 95–97). Hoburaudsõle nõela kand on keeratud ümber hobuserauakujulise, lahtiste otstega sõlekaare ja liigub sellel vabalt; nõela teramikupoolne osa toetub vastu sõlekaart. Sõlenõel kinnitati läbi rõiva, mis nõela teramikupoolse osa vastu sõlekaart tõmbas.

Hoburaudsõled pärinevad Rooma riigi aladelt ja leidsid Eestis kasutust juba rooma rauaajal. 5.–7. sajandil hoburaudsõlgi Eestis senistel andmetel ei kasutatud. Uuesti ilmusid need siin ehte hulka 8. sajandil (Mägi-Lõugas 1994, 465; Pauts 1995, 13). Skandinaaviasse levis see sõletüüp rahvasterännuajal ning sealt edasi koos muude Skandinaavia mõjudega Baltimaadesse ja Soome, kus saavutas järgnevatel sajanditel isegi suurema populaarsuse kui Skandinaavias.

Lähipiirkondades on hoburaudsõlgede tüpoloogiad tehtud Soome (Kivikoski 1951; 1973, nr 690–706; Salmo 1956), Ojamaa (Carlsson, A. 1988), Vene (Mal'm 1967) ja Vadjamaa (Kolchatov 1980) sõlgedest. Hoburaudsõlel on kolm põhilist muutujat: kaare, otste ja nõela kuju. Erinevad uurijad on tüpoloogia aluseks valinud erinevaid muutujaid ning seetõttu on nende kõrvutamise keeruline. Alljärgnevalt tuginen Marika Mägi (Mägi-Lõugas 1994) ja Heikki Pautsi (1995) poolt eelkõige Soome ja Skandinaavia eeskujul välja töötatud hoburaudsõlgede tüpoloogiale, mis põhineb sõle otste kujul ning kaare ilustustel.

Rullotstega hoburaudsõled on Eestis ja naabermaades kõige tavalisem ja kõige kauem kasutusel püsinud hoburaudsõle vorm (Salmo 1956, 24–26; Mal'm 1967, 152; Pauts 1995, 26). 8.–11. sajandil olid Eestis valitsevaks tüübiks kitsaste rullotstega hoburaudsõled, kuna laiade rullotstega sõled muutusid populaarseks hiljem. Vanimad kitsaste rullots-

tega hoburaudsõled on valmistatud rauast (jn 95: 1–2). Need on välimuselt väga ühetaolised: läbimõõt keskmiselt 6–7 cm, kaar ümara läbilõikega. Mõnel varasemal seda tüüpi sõlel leiduvad pronkstraadi jäänused näitavad, et osa sõlgedest võis olla kaunistatud ümber kaare mässitud pronks- või hõbetaadiga (Mägi-Lõugas 1994, 471; jn 95: 1). Rauast hoburaudsõlgede leiuseostel põhinevad ajandused langevad 8.–9. sajandisse (Pauts 1995, 27). Kitsaste rullotstega pronksist hoburaudsõled (jn 95: 3–4) on rauast sõlgedest kujunduselt mitmekesisemad ja tihtipeale väiksemad. Enamasti on kaare läbilõige neil ümar, kuid leidub ka lamekumera või väänatud kaarega sõlgi. Leiukohtade põhjal otsustades olid sellised hoburaudsõled kasutusel 9.–11. sajandil (*ibid.*, 26). Eestis on nii rauast kui ka pronksist kitsaste rullotstega hoburaudsõlgi leitud arvukalt nii linnustelt, asulakohtadelt kui ka kalmetest.

Tahuliste otstega hoburaudsõled on suurte, kaare vastu surutud tahuliste otsanuppudega (jn 96: 1). Sellised sõled olid kasutusel 9. ja 10. sajandil. Neid on leitud üle kogu Eesti mandriosa, põhiliselt Ida-Eestist; Saaremaalt neid seni saadud pole. Peale Eesti levisid sellised sõled ka Lätis, Leedus, Loode-Venemaal, Soomes, Ojamaal ja Mälari piirkonnas (Mägi-Lõugas 1994, 466–468).

Lehterotsiste hoburaudsõlgede otsad meenutavad tahulisi otsi, kuid laienevad kergelt ülespoole (jn 96: 2). Lääne- ja Loode-Eestist on neid leitud suhteliselt rohkesti. Sedalaadi sõled on olnud ka Lätis, Soomes, Loode-Venemaal ja Ojamaal laialt levinud, kusjuures reeglina leitakse neid meestematustest. Need sõled on dateeritud 10. sajandisse (Mägi-Lõugas 1994, 469j; Pauts 1995, 58). Lehtrikujulistest nuppudest on välja arenenud *tähtotsiste hoburaudsõlgede* (jn 96: 3) nuppude kuju. Need sõled olid levinud nii Lääne- kui ka Ida-Eestis peamiselt 11. saj esimesel poolel (Mägi-Lõugas 1994, 469j, 477, jn 6).

Prismaotsised hoburaudsõled (jn 96: 4) on tüpoloogiliseks jätkuks tahuliste otstega sõlgedele. Prismaotsised sõled levisid peamiselt Ida-Eestis ja näiteks Saaremaalt pole neid üldse leitud. Sellised sõled võeti kasutusele 10. sajandil, kuid enamik neist on pärit 11. saj esimesest poolest (Mägi-Lõugas 1994, 477, jn 5; 1995b, 522).

Mooninuppotsised hoburaudsõled (jn 96: 5), mis Eestist leitud, on enamasti saadud maa lõunaosast. Arvatakse, et neid hakati esmalt valmistama kuršide juures, kuid neid kanti ka mujal Läti ja Leedu alal, Ojamaal, Ida-Rootsis, Soomes ja Loode-Vene aladel. Kõnealune sõletüüp tuli kasutusele 11. saj esimesel poolel ja selle põhiline kasutusaeg jäi hilisrauaaega (Selirand 1974, 156j).

9. saj ja 10. saj esimese poole Eesti hoburaudsõled on tavaliselt rikkalikult ornamenditud, enamasti puntsitud kolmnurgakeste, sõõrikeste või ristikeste ridadega või looklevate ja sirgete joontega. 10. saj lõpu ja 11. saj alguse sõled on kaunistatud tagasihoidlikumalt ja ühetaoliselt, kuid nad on suuremad ja nende nõelakanda ehib kõrge hari. Enamasti ongi nõela kand ainus sõle ornamenditud osa (Mägi-Lõugas 1994, 476). Pronksist täht- ja prismaotsiste hoburaudsõlgede otsad on sageli hõbetatud.

Peitleidudes tuleb ette mõningaid Eestile ebatüüpilisi hoburaudsõlgi. Paluküla leiust on saadud kaks *lameda kolmnurkse kaare ja rullotstega hoburaudsõlge* (jn 97: 1). Neil on

kitsad ja vastu kaart surutud lamedad rullotsad. Eripäraseks tunnuseks on see, et nõel kinnitati kaare sisse tehtud ava abil, nagu Eesti ajaloolise aja rõngas- ja kuhiksõlgedel. Selliseid sõlgi on leitud Soomest, kus need pärinevad umbes aasta 800 kandist. Lähimad vasted neile leiduvad ida pool, Kaama jõgikonnas (Mägi-Lõugas 1994, 471j). Võib arvata, et Eestisse on Paluküla sõled sattunud Soomest vanametallina. Arvatavasti kaaluhõbedana on Eestisse toodud *madala harikaare ja kitsaste rullotstega hõbesõlg*, mis leiti Läänemaalt Väike-Rõude 11. saj alguse aardest (Leimus 1991, 151, tahv XIX: 2). Sellised sõled on levinud Soome ja Loode-Vene aladel, kus varasemad neist kuuluvad 11. saj esimesse poolde (Leimus 1991, 151). Saaremaalt Uduverest on leitud kaks *pika nõelaga hõbedast hoburaudsõlge* (jn 97: 2–3), millele on lähedasi vasteid viikingiaegsetest mees- tehaudadest Ojamaalt (Nerman 1929, 145; Stenberger 1947, jn 204) ja Birkast (Arbman 1940, tahv 46: 1).

Kaarsõlgede kandmisviisi kohta on vähe teada, sest matmiskombestikust tingituna pole neid Eestis suletud ehtekomplektidena saadud. Ainus kindla matusega ühendatav ambsõlg on saadud Rõsna-Saare II kääbastiku ümarkääpast nr 8 koos 18–25-aastase mehe põletusjäänustega (Aun 2009b, 95). Sel kindlal juhul on mees kandnud ühte ambsõlge⁵. Lääne-Leedu 4.–6. saj kalmete uurimise tulemused näitavad, et ambsõlgi kandsid nii mehed kui ka naised (Bliujienė 1998, 284). Teisalt on arvatud, et vähemalt 10. saj paiku olid hoburaudsõled peamiselt meeste eheteks (Mägi-Lõugas 1994, 478). See järeldus võib aga olla mõjutatud asjaolust, et selleaegseid naisematuseid ei tunta. 11. saj algusest on naiste haudu leitud juba arvukamalt ja nende põhjal otsustades kandsid suuremõõtmelisi sõlgi nii mehed kui ka naised. Arvatavasti oli sõlgede kandmises ka piirkondlikke erinevusi. Näiteks eelviikingi- ja viikingiaja rikkalikult ornamenteeritud zoomorfseid kaarsõlgi kandsid balti hõimude juures mehed, kuid Skandinaavias kasutasid selliseid sõlgi ka naised (Bitner-Wróblewska 2001, 189, 193).

4.3.1.2 Ehtenõelad

Keskmisel rauaajal olid ehtenõelad populaarsemad ja tüübiliselt mitmekesisemad kui rooma rauaajal. Selle taga võis olla balti hõimude ehtemoe mõju, mida näitab ka baltipäraste nõelte levik Eesti alal.

Pronksist ketaspeaga ehtenõelte (jn 98: 1) pead on mõnikord kaetud õhukese hõbeplekiga ning kaunistatud kummitud kühmukeste ja silmade või ühiskeskmeliste ringikestega. Marta Schmiedehelm (1934a) dateeris väiksemad nõelad 5. saj lõppu või aasta 500 ümbrusse, suuremad peamiselt 6. sajandisse. Tema arvates on tegu 3. sajandil Masuuria aladel kasutusel olnud rauast ketaspeaga nõelte hilisema vormiga (Schmiedehelm 1934a, 110j). Valter Langi hinnangul kujunesid ketaspeaga nõelad välja 5. ja 6. saj vahetusel hoopis Tallinna ümbruses, kust neid seni kõige rohkem on leitud. Eeskujudeks võisid olla ketasjalaga sõled, ketasotsaga kaelavõrud, ketassõled, ketta- või rosetikujulise peaga ehtenõelad vms. Loode-Eestist levisid vaadeldavat tüüpi ehtenõelad mõnevõrra ka Kesk- ja Kirde-Eestisse, kuid mujal naaberladel nad puuduvad (Lang 1996a, 187). Kuidas ketaspeaga nõelu kanti, pole teada, sest kõik nad on saadud põletusmatustega kalmetest, kus ma-

⁵ Kahjuks puudub sel ambsõlel jalg, mistõttu sõle tüüpi täpsemalt määrata ei saa.

tused on segunenud. Kuna aga ühest kalmest leitud nõelad (näiteks Tallinna lähedal Proosa kalmes oli vähemalt seitse sellist nõela) on erinevad ning nõelal ei ole kinnitusaasa rinnakee jaoks, siis on neid arvatavasti kantud ühekaupa.

Rataspeaga ehtenõelu on leitud ainult kaks, mõlemad Saaremaalt Põide kihelkonnast endise Oti mõisa maalt, tõenäoliselt lõhutud kalmest (jn 98: 2). Nende suhteliselt suurte pronksist nõelte pea on olnud hõbetatud ja selle kohal on koonusekujuline nupp. Sellistele nõeltele on 6. sajandist pärit vaseid balti hõimudega asustatud aladelt (Moora 1938, 185–192, tahv X: 7, 9; STĽ, nr 725). Lähimad vasted Saaremaalt leitud nõeltele on teada semgalite asualalt Lätist ja Leedust (LA, tahv 41: 20; Vasilauskas 2007, jn 13: 1).

Koonuspeaga ehtenõelad, mille kaelaosas on auk (jn 98: 3), vastavad Baltimaade lõunaosas kasutatud samalaadsetele nõeltele, mis on dateeritud põhiliselt 5.–6. sajandisse (vt Moora 1938, 200–205, tahv XII: 4, 8). Koonuspeaga pronksnõelu on saadud arvukalt rahvasterännuaja kalmetest üle terve Eesti. *Profileeritud peaga auguta ehtenõelad* sarnanevad eelmistega, kuid neis pole auku kee jaoks. Selline pronksnõel on leitud Proosa kivivarekalmest (jn 98: 4) ja Jäbara E kalmest Virumaalt. Neile on teada kaks luust vastet Tallinna lähedalt Lagedi XV ja Saha D kalmest (Spreckelsen 1927, 56j).

Kolmnurkse peaga ehtenõelad tulid Eesti alal balti naabrite eeskujul kasutusele rooma rauaaja teisel poolel. Sellised nõelad olid levinud ka Leedus ja Lätis, kuid on seal Eesti omadest enamasti erinevalt kaunistatud. Kolmnurkpeanõelu on kasutatud Soomeski. Naabermaadest on teada ka üksikuid hõbedast seda tüüpi nõelu, kuid Eestist leitud on kõik valmistatud pronksist.

Rahvasterännuajale on iseloomulikud *lameda kolmnurkse peaga ehtenõelad*, mille varre ülaosas on auk kee riputamiseks. Nõelte pead on kaunistatud väikeste sisselöödud silmakeste ja joonekestega. Selliseid nõelu on saadud Läänemaalt Kirimäe kalmest (jn 98: 5) ning Saaremaalt Kuninguste ja Lepna kalmest. Need võib balti eeskujude põhjal dateerida 5.–6. sajandisse (Mägi 1997, 34).

Eelviikingiajal muutusid tavaliseks *otsanuppudega kolmnurkpeanõelad*. Rahvasterännuaja kolmnurkpeaga nõeltest on need märgatavalt suuremad. Kõnealused nõelad võib kujunduse põhjal jagada mitmeks variandiks (Mägi 1997, 34–36). Varasemad nuppotsalised kolmnurkpeaga nõelad on kas ornamentimata (jn 99: 1) või väga lihtsa ornamendiga (jn 99: 2). Need olid kasutusel 7.–8. sajandil. Omaette alatüübiks võib liigitada otsanuppudega kolmnurkpeanõelad, mis on kaunistatud lehtornamendiga (jn 99: 3). Need võeti kasutusele hiljemalt 9. saj lõpul ja olid moes ka 10. sajandil. Sellised lehtornamendiga nõelad olid peale Eesti levinud ka Semgallias ja Kuramaal (Mägi 1997, 39).

Teistest kolmnurkpeaga nõeltest erinevad enam-vähem *siidamekujuliste lamedate otstega kolmnurkpeanõelad* (jn 99: 4). Tavaliselt on kummalgi otsalaiendil kaks kõrgemat nuppu; üks või kolm väiksemat nuppu võib leida ka nõelapea ülaservast. Enamik sellistest nõeltest on leitud Saaremaalt, vähem Läänemaalt ja vaid üks Harjumaalt, mistõttu kutsutakse neid ka Saaremaa tüüpi ehtenõelteks. Need olid kasutusel 10. saj teisest poolest kuni 12.

saj alguseni. Selle tüübiga sarnanevaid nõelu leidub rohkesti Lätis, eriti Kuramaal, Semgallias ja Väina liivlaste asualal (Mägi 1997, 39–44).

Rauast ja pronksist *kargukujulised ehtenõelad* levisid peamiselt Lõuna-Eestis; neid on saadud nii kivikalmetest (Sammaste Kirikumägi), põletusmatustega kääbastest (Laossina II) kui ka linnustest (Otepää, Rõuge). Põhja-Eestis on neid leitud ainult Proosa ja Ojaveski (jn 99: 5) kivikalmest. Neile on vasteid teada ka Peipsi järve idakaldalt (Popov 2009b, jn 4: 4, 7). Needki nõelad olid levinud balti hõimude seas ning kuuluvad 6.–7. sajandisse (Aun 2009b, 95).

Varasemate karjasekeppnõelte edasiarenduseks olid *rauast karjasekeppnõelad, mille pea oli mässitud pronkstraadiga* (jn 99: 6). Selliseid nõelu kanti 7.–8. sajandil (Ariste 1938; Lang 1996a, 97). Neid on leitud vähe ja peamiselt Põhja-Eestist (nt Iru linnuselt, Rae I ja Kurna IA kalmest). Analoogsed nõelad olid levinud ka Lätis (LA, jn 40: 13) ja Soomes (Kivikoski 1973, nr 443).

Rõngaspeaga ehtenõelad olid moes eelviikingiajal ja viikingiaja algul (Mägi 1997, 29–33). Neid võib pidada balti, eelkõige Semgallia ja Žemaitia eeskujude Eestis ja Soomes tehtud edasiarenduseks. Üksikuid varasemaid, 7. saj algupoolest pärinevaid selliseid ehtenõelu valmistati nii rauast kui ka pronksist; nad on väikesed ja lihtsa kujuga (jn 100: 1). Hilisemad, 7. saj keskpaigast kuni 9. saj keskpaigani kasutatud rõngaspeaga nõelad on pronksist, varasematest suuremad ja rikkalikumalt ornamenditud; tihti on nõela pea kaunistatud hõbetaadist mässinguga ja kaelal leidub eenduvaid mõikaid (jn 100: 2). Ühel hiiliste rõngaspeanõelte variandil paikneb allpool rõngaspead ristikujuline laiend (jn 100: 3). Sellistel nõelteil ei ole hõbetaadist mässingut. Rohkem on need levinud Soomes ja on ka Eestisse jõudnud arvatavasti üle Soome lahe. Ristikujulise laiendiga rõngaspeanõelu kasutati 9. sajandil (Mägi 1997, 31–33).

Virumaalt Püssi mõisa põllult on juhuleiuna saadud pronksist rõngaspeaga nõel (jn 101), mis oma 36 cm pikkusega on kõige pikem Eestist leitud ehtenõel. Nõela külge on jadamiisi kinnitatud hõbedaga kaunistatud ehisnaastud, mis on kujult täiesti ainulaadsed – selliseid ei leidu ühegi teise ehtenõela küljes ega ole leitud ka üksikult, vähemalt Eestist mitte. Naastukee lõpus on pintsetikujuline ripats. Kee alumise otsa saab pronksaasa abil nõela külge kinnitada. Püssi nõelaga sarnane nõel on leitud Soomest Eura Pappilanmäe kalmistu rikkaliku varustusega ülikuhauast, mis pärineb 7. saj teisest poolest (Salmo 1941, 34–36). Ka Pappilanmäe nõela küljes on naastukee koos pintsetikujuline ripatsiga. Soomest Sääksmäki Jutikkala Muuntajamäki 7.–8. saj kivikalmest on saadud teinegi väga sarnane naastude ja ripatsitega rõngaspeanõel, kuid see on valmistatud rauast (Hirviluoto 1998, 13j, jn 5–6). Naastukee poolest sarnaneb Püssi leiuga enim Lääne-Soomest Kiikkast saadud ehtenõel (Tallgren 1925, jn 47; Kivikoski 1973, nr 448), kuid nõel ise on suur nuppotstega kolmnurkpeanõel, millised olid kasutusel 9.–10. saj (Mägi 1997, 39). Mainitagu siinkohal, et 8.–9. saj nuppotstega kolmnurkpeaga nõel kahest naastust koosneva naastukee jäänusega on leitud ka Läänemaalt Pajumaa kivikalmest (Mägi 1997, 39, tahv III: 4). Kaks suurt rõngaspeaga nõela, mille külge on kinnitatud suurtest rõngastest ehtekett ja pintsettripats, on leitud veel Pärnumaa põhjaosast Parasmaa ja Vahenurme vahelt kruusaaugust (jn 100: 2). Soome vastete põhjal otsustades pärinevad Põhja- ja Lääne-

Eesti suured naastukee ja ripatsitega kaunistatud ehtenõelad ajavahemikust 7. saj keskpaik kuni 9. saj keskpaik.

Kuigi ripatseid käsitlen allpool eraldi, tuleb just siin vaadelda pintsetikujulisi ripatseid ja pintsettripatseid, sest on alust arvata, et neid kanti ainult suurte ehtenõelte küljes. Eestist on peale Püssi nõela küljes oleva *pintsetikujulise ripatsi* (jn 101) teada teinegi selline, kuid ilma nõelata ripats, mis on leitud Läänemaalt Uugla Veskimäe asulakohalt (Mandel 2006, jn 2). Soomest on leitud vähemalt seitse pintsetikujulist ripatsit, mis on kõik kinnitatud ehtenõelte või teiste pronksripatsite külge (Koponen 1980, 64). Kõnealuste ripatsite eeskujuks või erivormiks on *pintsettripatsid*. Tegemist on kasutuskõlblike pintsettidega, mida kanti kui ripatseid. Ka neid kanti rõngaspeaga ehtenõelte küljes, nagu tõestavad eespool mainitud Pärnumaa põhjaosast saadud kaks sellise ripatsiga nõela (jn 100: 2). Selline ripats on leitud veel Tallinna lähedalt Rebala Presti kalmest, Lääne-Virumaalt Ojaveski kalmest (Friedenthal 1935/36, jn 13: 39) ning Ida-Virumaalt mingist Kukruse ümbruses juba 19. saj lõhutatud kalmest (AM A 69: 8). Kahe viimatimainitud pintsettripatsi külge oli rõngakesega ühendatud ristikujuline ripats, mis annab alust arvata, et ka neid kanti koos muude ripatsitega ehtenõela küljes. Rebala Presti kalmest leiti ka kaks suurt hõbetraadist mässinguga rõngaspeanõela, seejuures üks neist koos naastukee katkega. Võib oletada, et algselt oli samast kalmest leitud pintsettripatsi ühe või teise mainitud nõela küljes. Soomest on pintsettripatseid leitud vähemalt neli, kusjuures kõik ehtenõelte või pronkskettide külge kinnitatuna ja dateerituna 7.–8. sajandisse nagu pintsetikujulised ripatsidki (Koponen 1980, 61, 66).

Võttes arvesse ka ehtenõelad, mille küljes pintsett- ja pintsetikujulisi ripatseid esineb, võib kõnealuste ripatsite kasutusaja täpsemalt paigutada ajavahemikku 7. saj keskpaigast kuni 9. saj keskpaigani. Väliselt meenutavad mõlemat tüüpi ripatsid Skandinaavia jumala Thori atribuuti vasarat, kuid tõenäoliselt ei ole ei Eesti ega Soome pintsett- ja pintsetikujulised ripatsid Thori kultusega seotud, sest Skandinaavia maadest selliseid leitud ei ole. Skandinaavias levinud jämedate harudega Thori vasarripatseid pole jällegi Eestist teada. Ka levisid Thori vasarad Skandinaavias hiljem, peamiselt 9.–10. sajandil (Jonuks 2009, 299 ja seal viidatud kirjandus).

Väikesed *ristpea ja nuppotstega ehtenõelad* (jn 102), mida on leitud Põhja-Eestist rahvasterännuaja leiuseosest, on tõenäoliselt toodud balti hõimude juurest (Mägi 1997, 44). Põhja-Leedus ja Lätis dateeritakse vanimad sellised nõelad 6. sajandisse, enamik aga 7.–8. sajandisse (LAA, 81j, jn 48: 1).

Balti hõimude aladelt pärineb tõenäoliselt ka üks siinmail erandlik *ristpeaga nõel*, mis koos segmendikujulise keekandjaga saadi juhuleiuna Savastvere külast Peipsi läänekaldalt (jn 103). See nõel omab täpseid vasteid semgalite 7.–11. saj ehete seas (Mägi-Lõugas 1995a, 281; Žiemgaliai, nr 470, 474).

Kaksikristpeaga ehtenõelad on selgelt eestipärased ehted, mida naabermaadest on leitud vaid üksikult. Mõnevõrra rohkem on neid Soomes, kuid lääne poolt on teada ainult kaks sedalaadi nõela: üks Ojamaalt ja teine Mälari piirkonnast, kusjuures viimatimainitud on kasutatud hoopis ripatsina (Jaanusson 1971). Kaksikristpeaga nõelu kanti 10. saj teisel ja

11. saj esimesel poolel, kusjuures üheaegselt olid kasutusel lahtiste harudega (jn 109) ja ühendatud alumiste harudega sellised nõelad (jn 104). Kaksikristpeaga nõelad levisid peamiselt Eesti mandriosas (Mägi 1997, 44–49, jn 15, 17).

Seenekujulise peaga ehtenõelu on leitud Lääne-Saaremaalt Kõruselt mingist juba 19. sajandil või 20. saj algul lõhutud kalmest (jn 105) ja Muhust Mäla kiviringkalmistust (Schmiedehelm 1930, tahv XXXVIII: 3–4). Leiukonteksti ning Läti vastete (LA, tahv 41: 13; Žiemgaliai, nr 438–439) järgi otsustades pärinevad need 7.–8. sajandist.

Lisaks metallist nõeltele on Iru linnuselt (Lang 1996a, tahv XXIV: 4) ja Pada asulakohalt leitud *luust ehtenõelu* (jn 106). Need ei matki metallnõelu, vaid on iseloomuliku lihtsa kujundusega. Iru nõela ülaosas on reljeefne mõigas; mõikast kõrgemal olnud osa puudub. Sellele nõelale on lähedasi vasteid viikingiaegsest Skandinaaviast, sh Hedebyst ja Birkast (Lang 1996a, 97). Pada kaks nõela on profileerimata ja keekinnitusauguga. Kalmetest selliseid nõelu leitud ei ole – võimalik, et need hävisid surnu põletamise käigus. Võib oletada, et metallnõeltest kergemaid ja odavamaid luunõelu kasutati riiete kinnitamiseks peamiselt argiolukorras.

Ehtenõelad nagu sõledki olid nii ehted kui ka rõvakinnitusvahendid. Nagu osutavad balti hõimude I at teise poole ja Eesti hilisrauaaja laibamatustest leitud ehtenõelad, kandsid paarikaupa ja keega ühendatud ehtenõelu üksnes naised. Väikesi keekinnitusauguta rahvasterännuaegseid ehtenõelu (ketas- ja koonuspeaga nõelu) kanti arvatavasti ühekaupa. Ka enamikku eelviikingiajal populaarsetest rõngaspeanõeltest on kantud ühekaupa mingi pealistrüü kinnitusena ees rinnal (Mägi 1997, 49). Vähemalt Põhja- ja Lääne-Eestis ning Soomes levinud suured naastude ja ripatsitega ehitud rõngaspeaga nõelad on kuulunud meestele: Soomes on neid leitud enamasti ülikute või eliitsõdalaste rikkalike panustega haudadest (Lehtosalo-Hilander 1982a, 109).

4.3.1.3 Väikesed pronksist ehtenõelad

Peale suurte ehtenõelte leidub I at teise poole muististel ka väikesi, alla 10 cm pikkusi pronksnõelu (jn 107). Enamasti on sellistel nõeltel lihtne spiraalpea või prillspiraalpea. Saaremaalt 10. saj teise poolde ajandatud Käku XII kiviringiga kalmest on leitud karjasekeppnõela meenutav väike pronksnõel, mille küljes on ühekordsetest lülidest kee katke (Mägi 2002, tahv 12: 9). Nii spiraalpeaga kui ka karjasekeppnõelu meenutavaid väikesi nõelu on leitud ka Lätist Väina liivlaste (Spirģis 2008, jn 156: 3) ja latgalite haudadest (Žeiere 2002, jn 20: 3–7) ning Peipsi idakaldalt viikingiaja ja hilisrauaaja kalmetest (Hvoščinskaja 2004, tahv CI: 6). Võimalik, et selliste nõeltega kinnitati naiste peakate liinik, nagu see oli kombeks eelkõige 12.–13. sajandil (Selirand 1966).

4.3.1.4 Rinnakeed ja nende osad

Kahe ehtenõela vahele kinnitatud rinnakeed hakati Eesti alal kandma juba rooma rauaajal. Enamasti kinnitati kee nõela külge mitte otse, vaid keekandja abil. Nii sai nõela kül-

ge riputada mitu rida kette. Rinnakee moodustus ühest kuni kuuest õlgadelt kõhuni ripuvast ketireast (jn 104, 108–109).

Kette on valmistatud erinevalt. Vanemate keede lülid on tehtud lamedatest, u 3 mm laius- test pronksiribadest (nt jn 98: 2). Selliselt on valmistatud nt Lepna ja Kirimäe kalmest lei- tud rinnakeede katked. Alates eelviikingiajast levisid ketid, mille lüli koosnes kahest traatrõngast läbimõõduga tavaliselt 6–8 mm (nt jn 103).

Ehtenõeltega võrreldes on I at teise poole keekandjaid Eestist leitud vähe. Põhiliselt on tegemist kahte tüüpi keekandjatega: segmendi- ehk luunulakujulised ning ilmapuu- kujulised keekandjad. Mõlemat tüüpi keekandjate eeskujud on balti aladel.

Läänemaalt Kirimäe rahvasterännuaegsest matusest on leitud pronksplekist *segmendiku- juline keekandja* (jn 110: 1). Katke samasugusest, kuid hõbetatud keekandjast oli ka Saa- remaal Lepna samaaegses kalmes. Segmendikujulised keekandjad olid kasutusel veel 11. saj esimesel poolel, nagu näitavad Kagu-Eestist Pühaste peitleiust saadud valatud kee- kandjad (jn 110: 2–3) ning Järvamaalt Öötlast peit- või kalmeleiuna koos 11. saj kaela- ja käevõrudega saadud rinnakee keekandjad (jn 108: 1). Selgelt baltipärane sõõrilustustega keekandja on saadud Saaremaalt Rahu kalme 10. saj teise poole matusest (jn 110: 4). Unikaalne keekandja on Harjumaalt Keilast saadud ehtekomplektis (AM A 234: 1), mille täpne leiukontekst on nagu Öötla leiu puhulgi teadmata. Kaasleidude põhjal otsustades pärineb kõnealune keekandja 9. sajandist (Mägi 1997, 32). Täpseid vasteid sellele pole õnnestunud leida.

Segmendikujulistest keekandjatest hilisemad on *ilmapuu motiiviga võrejad valatud kee- kandjad*. Sellised keekandjad võeti kasutusele tõenäoliselt päris viikingiaja lõpul, 11. saj teisel veerandil, nagu näitab nende esinemine koos kaksikristpeaga nõeltega nt Raatvere ja Lahepera laibakalmistus (jn 104, 109).

Kõola kalmest Tartumaalt on leitud üks *liivipärane võrejas keekandja* (jn 110: 5), milli- seid liivlased kasutasid 10.–14. sajandil. Kõola keekandja näib kuuluvat liivi võrejate keekandjate alatüüpi, mida valmistati 10. saj lõpul ja 11. saj esimesel poolel (Spirg 2005, jn 20).

Rinnakee vahelülidest on vaadeldavast perioodist leitud vaid *nelinurkseid kahe mõikaga vahelülisid* (jn 108: 1). Sellised olid 9.–13. saj Baltimaades ja Soomes laialt levinud; üksikuid eksemplare on leitud ka Rootsist ja Loode-Venemaalt (Selirand 1974, 150j). Eesti tõenäoliselt varaseimad sellised keevahelülid on Keilast leitud kees, mis kaasleidude põh- jal otsustades pärineb 9. sajandist.

Kõige suuremad ja raskemad rinnakeed ulatusid üle õlgade seljale, kus paiknes teistest vahelülidest suurem ja dekoratiivsem *keskplaat*. Keskplaatidega rinnakeesid on arvuka- malt teada alles hilisrauaajast. Viikingiaja lõppu, 11. saj esimesse poolde võib kaasleidu- de põhjal ajandada vaid Öötlast leitud keskplaadiga rinnakee (jn 108: 1).

Rinnakeed ja selle kinnitamiseks kasutatud nõelad muutusid I at teise poole jooksul üha

massiivsemaks ning keedesse lisati uusi detaile. 11. saj esimeseks pooleks oli rinnakee saanud eesti naiste kõige raskemaks ja dekoratiivsemaks ehteks. Keede pikkus ning arv sõltus tõenäoliselt küll kandja jõukusest, kuid enamikus viikingiaegsetes naisematustes on vähemalt mõned rinnakee tükid.

4.3.1.5 *Helmed*

Helmetega kaelakeed olid moes juba rooma rauaaja teisel poolel ning püsisid kasutusel ka läbi keskmise rauaaja ja viikingiaja. Helmeid leidub nii kalmetes kui ka linnuste ja asulate kultuurkihis. Ühtegi ülevaatlikku uurimust Eesti rauaaja helmestest paraku tehtud ei ole. Väga põgusalt, seoses muu materjali käsitlemisega on puudutatud vaid rahvasterännuaja (Mägi 1993) ja viikingiaja lõpu helmeid (nt Selirand 1974, 142). Seepärast ei ole ka siinkohal võimalik helmestest ammendavat ülevaadet esitada.

Suurem osa leitud helmestest on *klaashelmed*. Enamikus rahvasterännuaja kalmetes leitud sinisest klaasist rõngakujulisi, tahulisi ja mitmikhelmeid (jn 111: 1–4). Sinised tahulised klaashelmed olid Ida-Euroopas laialdaselt levinud, eriti alates 6. sajandist (Rozenfel'dt 1982, 63, tüüp I, jn 14: 1–6). Saaremaalt Lepna kalmest on leitud valgest või rohekast klaasist pikisoonilisi helmeid. Saaremaalt Paju kalmest ja Virumaalt Ojaveski kalmest on leitud tumesinine valgete ja siniste täppidega tünnikujuline helmes (jn 111: 5).

Eelviikingi- ja viikingiaja klaashelmeste sortiment on rikkalikum. Jätkuvalt kasutati arvukaima tüübina sinisest klaasist helmeid, mida on rõnga-, kera-, tünni- ja silindrikujulisi, samuti kaksikkoonilisi ja tahulisi; rõnga- ja kerakujulised ning mitmikhelmed võivad olla pikisoonitud. Läti helesiniste klaashelmeste kohta on oletatud, et need on imporditud Vene aladelt (Mugurevičs 1965, 72). Lisaks on Eestist leitud üksikuid läbipaistvast, kollasest, tumepunasest ja pruunist klaasist helmeid. Alates viikingiajast leidub helmeid, mille sisse on sulatatud õhuke kuld- või hõbemetallfoolium.

Pärast aastat 700 algas Skandinaavias mitmevärviliste helmeste masstootmine. Neid valmistati peamiselt sinisest, valgest ja punasest klaasist. Toormaterjalina kasutati imporditud klaasi. Valmistuskeskused näivad olevat olnud Taanis või Lõuna-Rootsis, Norras, Ida-Rootsis ja Ojamaal. Pärast aastat 760 selliste helmeste valmistamine lõppes (Callmer 2007). Mõned sellised helmed on leitud ka Eestist, nt Harjumaalt Saha D (jn 111: 6) ja Lehmja-Loo III ning Virumaalt Koila kivikalmest.

Mitmevärvilistest helmestest saavutasid Eesti alal suurima populaarsuse suured tumesinisest klaasist helmed, mis olid kaunistatud silmade ja ristuvate joontega (jn 111: 7). Neid on leitud nii viikingiaegsetest kalmetest kui ka linnustelt ja asulakohtadelt. Need helmed pärinevad Kesk-Aasiast, võib-olla Lääne-Turkestani alalt. Skandinaaviasse ilmusid need 10. saj lõpul (Callmer 1977, 85–97); Novgorodis ja mujal Venemaal on need dateeritud 10. sajandisse ja 11. saj algusesse (L'vova 1968, 77j; Golubeva 1973, 181). Ka Soomes on sedalaadi silmakeste ja joontega tumesinised klaashelmed omased just viikingiaja lõpule (Ranta 1994, 93).

Peale klaashelmeste oli ka muust materjalist helmeid. *Savist helmeid* on leitud peamiselt linnuste ja asulate kultuurkihist, enim Rõuge linnuselt ja asulast. Enamasti on need kera- või rõngakujulised, harvem silindri või isegi tüvikoonuse kujuga. Mõnikord leidub kesk- või rauaaja ja viikingiaja muististes ka *pronksist ja tinast helmeid* (jn 111: 8–9). Kagu-Eestist Ala-Pika keskmise rauaaja asulakohalt on leitud seest õones kerakujuline pronks-helmes (Valk 1996, jn 2: 9). Haruldased on *merevaikhelmed*. Lepna kalmest (Mägi 2004b, jn 6: 4) ja Proosa kivivarekalmest on kummastki leitud rõngakujuline merevaikhelmes, mis kalmete kasutusaega arvestades on tõenäoliselt rahvasterännuaegsed. 11. saj algupoolest pärit Pühaste peitleius on kaks kaksikkoonilist merevaikhelme.

Lamekumera või kolmnurkse, harvem ümara läbilõikega jämedast *pronkstraadist spiraalitorukesi* kanti kaelakeedes ripatsite vahel juba rooma rauaajal. Rahvasterännuaegseid spiraalitorukesi on saadud Läänemaalt Ehmja Varetmäe kalmest. Neid oli ka eelviikingiaja kaelakeedes, nagu näitavad Rõsna-Saare II kääbaskalmistust saadud kaks pronkstraadist spiraalitorukest, mis leiti koos hõbeplekist luunularipatsiga (jn 112). Laossina II kääbaskalmistu kaevamisel leiti pronksspiraalike koos 6.–7. sajandist pärit kargukujulise ehtenõelaga. Viikingiaja leiukontekstist jämedast pronkstraadist spiraalitorukesi teada pole.

Helmekeedes kasutati rahvasterännuaajal arvatavasti ka 2–3 cm pikkusi *pronks- ja hõbeplekist torukesi*, millest mõned on profileeritud. Selliseid on leitud nt Lepna, Ojaveski ja Rõsna-Saare II matmispaigast.

Helmestena võidi kanda ka *kauriteo karpe*. Eelviikingi- või viikingiaja leiukonteksti kuuluvad kaks Unipiha linnuse kõrvalt asulakohalt saadud kaurikarpi (Aun 1975b, 356). Need kuuluvad väikeste karpide liiki *Cyprea moneta* ja on pärit India ookeani rannikult. Üldiselt jõudsid kaurikarbid Eesti alale alles hilisrauaaja lõpul ja keskajal. Põhja-Euroopast, peamiselt Rootsist, on teada üle poolesaja ajavahemikust 400–1000 pärit kaurikarpi. Nende levik Põhjalasse algas siiski põhiliselt pärast Araabia kalifaadi tekkimist 7. sajandil (Johansson 1996, 348). Soomes on kaurikarpe vähemalt kolmes 7.–10. saj peitleius (Kivikoski 1962). Kuna ka Ida-Lätis esineb neid juba alates 7. sajandist (Urtāns 1970, 75), on võimalik, et kaurikarpe kanti sel ajal ka Kagu-Eestis (Aun 1992, 63).

Keedes kanti koos mitmesuguseid klaas-, merevaik- ja metallhelmeid. Näiteks Pühaste peitleid Kagu-Eestist annab läbilõike 11. saj algul kasutatud helmestest: koos leiti filigraanilustustega tinapronksist ja sinisest klaasist kaksikkoonilisi helmeid, tumesinisest klaasist pikisoonitud kaksikhelmeid, kaks kaksikkoonilist merevaikhelme, suur silmade ja ristuvate joontega kaunistatud klaashelmes ja tumelillast klaasist pikisoonitud kolmikhelmes. Kalmeleidude (nt Aun 2009b, 95) põhjal otsustades näivad helmekeed olevat olnud naiste ja tüdrukute ehteks.

Klaashelmeste vähesus keedes (tavaliselt alla paarikümne helme) viitab sellele, et need olid omal ajal kallid ja neid võidi kasutada isegi maksevahendina. Ka araabia rännumees Ibn Fadlan kirjutab aastal 922 Volga jõel nähtud russide kohta, et need ostavad helmeid hinnaga üks dirhem helme eest (Ibn Fadlan, 33). Kuna Eesti rauaaja muististel ei ole märke klaasitöötlemisest, tuleb arvata, et kõik klaashelmed on mujalt toodud. Klaashelmeste hinnalisusest kõneleb ka tõik, et kui kalmetes leidub peaaegu üksnes klaashelmeid,

siis asulakohtade leiuaineses on ülekaalus hoopis savist helmed. Näiteks Rõuge linnuselt ja asulakohalt leitud 110-st helmest 68% on valmistatud savist ja vaid 32% klaasist.

4.3.1.6 Ripatsid

Ripatsid on ehted või ehte osad, mis augu või aasa abil riputati kaela-, rinna- või liniku- kee, kaelavõru, noatupe, peakatte või rõivaste külge. Üksikult leitava ripatsi puhul on enamasti võimatu öelda, kuidas seda kanti. Samuti on väga raske kindlaks teha, kas ripatsid olid ainult ehted või võib neid pidada ka amulettideks (vt 6.3). Käsitlen ripatseid koos ehetega, sest neid kanti eelkõige ehte küljes. Enamik ripatsitest leidis arvatavasti kandmist mitmel erineval viisil. Vaid pintsett- ja pintsetikujulisi ripatseid kanti teadaolevatel andmetel üksnes suurte ehtenõelte küljes, mistõttu käsitlesin neid juba eespool rõngaspeaga ehtenõelte juures (vt 4.3.1.2).

Kuigi Eesti rooma rauaaja kalmetest on leitud mitmesuguseid kaelakeedes kantud pronksripatseid, pole kindlalt rahvasterännuaega ajandatavaid ripatseid teada. *Pronkstraadist rõngad, mille küljes on traadist keeratud spiraalne kettake* (jn 113), kuuluvad küll rahvasterännuaega, kuid pole teada, kuidas neid kanti; Eestis on neid tavaliselt sõrmusteks peetud (Mandel 2003a, 29). Selliseid ehteid on Eestis saadud ainult Läänemaalt Lihula ja Ehmja kalmest, esimesest kolm ja teisest üks, lisaks üks juhuleid Lõuna-Viljandimaalt Leebikult (AI 3120). Lätis on selline ehe leitud nt Daugmale linnuselt (Mugurevičs 1965, tahv XXIV: 2). Sellised pronkstraadist rõngakesed on tõenäoliselt pärit Ida-Preisi ja Visla alamjooksu aladelt, kus neid kanti rooma rauaaja lõpul ja rahvasterännuajal ripatsite ja mitte sõrmustena (vt Gaerte 1929, 233, jn 178).

Ripatsid tulid uuesti moodi eelviikingiajal. Eestist leitud eelviikingiaegsed ripatsid on reeglina pronksist. Erandlik on juba eelmises alapeatükis mainitud hõbepλεκιστ *spiraalots-tega luunularipats*, mis leiti Rõsna-Saare II kääbaskalmistu ümarkääpast nr 2 põlenud inimluude kogumist koos kahe pronksspiraaliga (jn 112). Luunulakujulised ripatsid olid I at algusest kuni vähemalt 7. saj lõpuni levinud väga laial alal Lõuna-Uuralitest, Kaukaasiast ja Musta mere põhjakaldast kuni Madalmaade ja Lõuna-Skandinaaviani. Kujunduselt ja teostuselt on need siiski erinevad (Kargopol'cev & Bažan 1993; Rodnikova 2003). Rõsna-Saare ripatsile on kaks kujult väga sarnast pronksist vastet teada Loode-Venemaalt Ljubahini kääbaskalmistust (Kargopol'cev & Bažan 1993, 118, jn 6: 19–20). Sama kujuga, kuid ratsavarustuse juurde kuulunud rauast ripats on leitud ka Soomest Lieto Ylipää kalmistu aasta 700 kanti dateeritud matusest (Kivikoski 1973, nr 633). Järvamaalt Preedi kivilalmest on leitud luunulakujuline tinaripats (jn 114: 1), mis kalme dateeringut arvestades võib pärineda nii rooma rauaaja lõpust, rahvasterännuajast kui ka eelviikingiajast. Pronksist luunulakujulisi ripatseid pole Eesti keskmise rauaaja leiukontekstist saadud. Sellegipoolest näitab Võrumaalt Loosi kääpast saadud valuvormipoolmik (jn 73: 1), et luunulakujulisi ripatseid valati ka kohapeal.

Ühe helmega traatrõngakesi on saadud Kagu-Eesti põletusmatustega kääbastest kokku seitse. Need on 1,2–2,1 cm läbimõõduga pronks- või hõbetraadist rõngad, millele on lükitud sinine klaashelmes (jn 114: 2). Matustest leitakse neid ühe- või kahekaupa. Mare Au-

na hinnangul võib tegemist olla oimurõngakestega, mis pärinevad 7.–8. sajandist (Aun 1984, 353j; 1992, 126, jn 51: 9). Kuna nende kandmisviisi kohta kindlaid andmeid pole, käsitan neid esialgu siiski ripatsitena. Ühe, kahe või kolme helmega traatrõngakesi kasutati I at teisel poolel vähesel määral ja arvatavasti erineval viisil kantuna peaaegu kogu Euroopas. Neid on leitud ka Loode-Venemaa põletusmatustega kääbastest (Lyč 2000, jn 4: 3–4). Idapoolses Kesk-Euroopas kasutati neid nooremal rooma rauaajal ja rahvasterännuajal (Tempelmann-Maczyńska 1985, jn 22b, 23b), Inglismaal 7.–9. sajandil (Geake 1997, jn 4.10). Selliseid ehteid leidub ka Birka viikingiaegsetes haudades (Arbman 1943, jn 38: 8–10, 275: 21).

Kellukesekujulised ripatsid (jn 114: 3) võeti kasutusele eelviikingiajal. Neli sellist ripatsit, mis olid kinnitatud S-kujulise pronkstraadist vahelüli abil, on leitud ühest Rõsna-Saare I kalmistu kääpast koos täiskasvanud naise säilmetega. Neid on leitud ka Läänemaal Haimre kalmest, mis rajati 10. sajandil ja oli kasutusel ka hilisrauaajal. Kellukesekujuline ripats on leitud ka Saadjärve linnuseasulast ja Rõuge linnuselt. Sellised ripatsid olid laialdaselt kasutusel Dnepri ülemjooksul ja Väina vesikonnas 7.–11. sajandil ning olid omased balti hõimudele (Antoniewicz 1970, 46j). Väga levinud olid need Ida-Lätis (nt Ciglis 2001, jn 9: 2–4). Eesti lähikonnast on neid saadud veel nt Irboska linnuse alustest kihistustest (Sedov 2007, 95, jn 76: 11), aga ka Peipsi idakalda põletusmatustega kääbastest (Aun 2009b, 95).

Väga tavalised olid eelviikingi- ja viikingiajal *trapetsikujulised ripatsid*, mis on pronks-, harvem hõbeplekist välja lõigatud (jn 114: 4). Enamasti on need 1,5–2 cm pikad; kitsamas otsas on auk, milles mõnikord on traadist rõngake. Sellised ripatsid tulid kasutusele 6. sajandil ja nende levikuala ulatus Baltimaadest ida poole kuni Volga ülemjooksuni (Rozenfel'dt 1982, 29, jn 6). Eestis leidub neid enim Kagu-Eesti linnustes ja asulakohtades, kuna Põhja-Eestist on neid saadud vähe (nt Iru linnuselt). Tartumaalt Saadjärve linnuseasulast on leitud nii trapetsikujuline ripats kui ka sellise toorik, mis näitab, et selliseid ripatseid valmistati kohapeal. Trapetsikujulised ripatsid olid väga levinud latgalite juures, kus neid kandsid naised kaelavõrude, peahete, spiraalsõrmuste jms küljes (vt nt LA, tahv 60: 17–18; 61: 4; 66: 13). Mõni trapetsikujuliste ripatsitega kaunistatud 10. saj või 11. saj algupoole kaelavõru on saadud ka Eestist (vt 4.3.1.7). Ilma leiukontekstita või muu ehte külge kinnitamata pole kõnealuseid ripatseid võimalik täpsemalt dateerida, sest neid kasutati kaelavõrude ning peahete küljes ka hilisrauaajal. Nagu tõestavad vastavad valuvormileiud (vt 4.2.2), on selliseid ripatseid valmistatud ka valamise teel. Kuna aga valatud trapetsikujulisi ripatseid seni leitud pole, tuleb arvata, et neid tehti tinast, mis tavaliselt maapinnas ei säili.

Haruldased leiud on Rõuge linnuseasulast ja Ala-Pika eelviikingiaegselt asulakohalt leitud plekist *kaksikspiraalripatsid* (jn 114: 5). Siinkirjutajal on õnnestunud leida vaid üks vaste, mis on saadud Soomest Hämeenlinna Varikkoniemi asulakohalt (Schulz & Schulz 1992, tahv 2: 5).

Eestis ainukordseks leiuks on Saaremaalt Kurevere kalmest saadud pronksist *võrejas ripats*, mis kujutab triskelekujulist looma (jn 114: 6). Lähimad vasted sellele ripatsile on teada Ojamaalt ja need on ajandatud 7. saj teise poolde (Nerman 1929, 36, jn 35–39;

1975, 54). Sarnaseid ümmargusi vöö külge kinnitatud ripatseid kandsid 7.–9. sajandil ka balti hõimude naised Läänemere kaguranniku piirkonnas ja Lääne-Leedu alal. Seal väljendab see ese germaani kultuurimõju (Bliujienė 2003).

Granulatsioonitehnikas näguripatseid (jn 114: 7) valmistati Skandinaavias, tõenäoliselt Ojamaal. Neid on Rootsi, Eesti ja Venemaa aardeleidudes, mis dateeritakse ajavahemiku 10. saj lõpust kuni 13. saj alguseni. Eesti varaseim näguripats on saadud Läänemaalt Parivere mündiaardest, mille *tpq* on 953/954 pKr. Ivar Leimus (2004b) on sellest järeldanud, et näguripatseid hakati valmistama juba 10. saj keskel. Ülejäänud kaks Eestist leitud sedalaadi ripatsit pärinevad hilisrauaaegsest Olustvere ja Kose aardest (Molvõgin & Sokolovski 1979; Leimus 1986). Arvatavasti on kõik need ripatsid Eesti alale sattunud hõbedana – kalmetest neid leitud pole.

9. sajandil ilmusid Eestisse esimesed araabia hõbemündid ja järgnevast sajandist on mündiaardeid teada juba arvukalt (vt 5.2). Peale selle, et mündihõbedat kasutati maksevahendi ja ehtesepise peamise toorainena, leidsid ka mündid ise kasutust ehte või ehte osana. Selleks neediti raha külge hõbe- või pronksplekist aas ehk kand, mille abil sai mündi kee külge riputada, või tehti raha kinnitamiseks sellesse auk, kuhu pandi väike pronkstraadist rõngake. Vanimad sellised *ripatsmündid* ilmuvad Eesti arheoloogilistesse leidudesse enam-vähem üheaegselt koos müntidega. Näiteks on ripatsmünt esindatud Eesti vanimas suuremas araabia rahade aardes, mis saadi Virumaalt Kohtlast ning mille *tpq* on 837/838 pKr (vt Leimus 2007d, tahv 3: 71).

Ainuke viikingiaega dateeritav *ripatsmüntidest kaelakee* (jn 115) on leitud Harjumaa kaguservalt Paunkülast ja tuntud Paunküla IA aardena. See koosneb kümnest kannaga ja hõberõngakesega varustatud araabia dirhemist, mida ühendavad hõbetaadist punutud lülid. Peale nende on kees veel kaks neliksiirikujulist hõbeplekist ripatsikest ning kolm kuljust meenutavat pisikest ripatsit. Müntide *tpq* on 942/943 pKr (Bykov 1961; Leimus 2007d, 23). Samalaadse kee katkeid on veel ühes teises samast külast saadud aardeleius, Paunküla IB aardes, mille *tpq* on 1009 (Tõnisson 1962, 191). Eestis terveid selliseid keesid mujalt kui Paunkülast leitud ei ole, küll aga on üpris sarnaseid hõbekeesid saadud Soomest, kus neid peetakse kohapeal valmistatuiks ja dateeritakse 11.–12. sajandisse (Tõnisson 1962, 225 ja seal viidatud kirjandus).

Mil määral ripatsmünt Eesti alal ehtena kanti, on praeguste andmete põhjal raske hinnata, sest laibamatustest ripatsmünt leitud pole. Põletusmatustega kalmetes on münte väga vähe, kuid enamik neist näivad olevat just ripatsmündid. Näiteks Saaremaalt Randvere kalmest saadud neljast 10. saj teise või 11. saj esimese poole hõbemündist ühel on kand ning kahe mündi serv on purunenud nõnda, et võib arvata, et needki olid kannaga (Kustin 1962, 92). Mündiaardetes on ripatsmüntide hulk müntide koguarvuga võrreldes siiski tühi. Näiteks 421-st peamiselt araabia hõbemündist koosnevas Kehra aardes (*tpq* 978/979; jn 178) on ainult 5 kannaga ja 35 auguga münti (Dobrovolskij & Molvygin 1985, tab 1). Aarete ripatsrahad võisid olla kannaga või riputusauguga juba enne Eesti alale jõudmist ja pole kindel, et neid siin ripatsina kanti.

Ripatsmüntidega samaaegselt ilmusid *rinnalehed*, mis on kuld- või hõbeplekist ümmargused kannaga ripatsid. Kõige varasemateks rinnalehtedeks võib pidada Virumaalt saadud Essu peitleiu kuldripatseid, mis leiti koos 864/865. a araabia kuldmündist (dinaarist) tehtud ripatsiga (jn 116). Raskemaid Essu ripatseid kaunistavad neli sümmeetrilise paigutusega rõngast, mille sees on silmusnelinurkade kujutised. Üks niisugune ripats kaaluga 5,7 g on tänaseks kaduma läinud, teine kaalub 4,97 g (jn 116: 4). Teistel ripatsitel on ilmapuud meenutav kujund. Need ripatsid kaaluvad 4,40, 4,35 ja 4,03 g (viimasel on osa dekoorist kadunud). Ühtlane kaal viitab võimalusele, et toorikuks on kasutatud laiaks löödud kuldmünste, nt Bütsantsi solidusi või Kalifaadi dinaare. Essu rinnalehtedega sarnaseid ripatseid on leitud nii Skandinaaviast kui ka Venemaalt (Leimus 2006, 23j). Lisaks Essu rinnalehtedele võib viikingiaegseks dateerida Paunküla IB aarde (*tpq* 1009) hõbeplekist rinnalehed. Neist üks on kaunistatud kummitud ja puntsitud lainja ornamendiga, mis jäljendas araabia müntide kujundust. Ülejäänud kahel on ornament, mis jäljendab Lääne-Euroopa müntidel kujutatud risti. Muid kindlalt viikingiaega dateeritavaid rinnalehti Eestist teada pole, laiema tulid need kasutusele alles 12.–13. sajandil.

Eesti viikingiaja leiukontekstist saadud *pronkskuljused* on kõik ühte tüüpi – pirkujulised ja nelja soonitud ehk joontega kaunistatud lehega (jn 117). Sellised kuljused levisid väga laial alal Baltimaades ja Venemaa põhjapoolses osas 10. saj lõpust kuni 12. saj alguseni (Mal'm & Fehner 1967, 136). Hilisematel kuljustel joontest kaunistus puudub. Kuljused olid omased just Läänemere idakalda rahvastele, Skandinaavias kanti neid vähe (Selirand 1974, 153). Eesti viikingiaegsetes linnustes ja asulates on kuljused veel haruldased. Näiteks Rõugest on leitud vaid kolm kuljust, kuid hilisrauaaegselt Lõhavere linnuselt on neid kogutud 44.

Eesti I at teise poole linnus-asula-tüüpi muististest on leitud mitmesuguseid luust ripatseid, mille hulgas kõige arvukamad on *kammripatsid*. Kõige rohkem – kaksteist – on neid saadud Rõuge linnuseasulast; Aakre Kivivare linnuseasulast on neid kaks, mujalt (Tartu ja Tõrva Tantsumäe linnuselt, Pada linnuseasulast) üksikult (Luik 1999, tab 1). Kõnealused ripatsid võib liigitada kahte rühma. Esimese rühma ripatsite võrejas ülaosas on kujutatud pikakaelalisi (vee)linde või madusid, mis moodustavad väänleva motiivi (jn 118: 1). Sellesse rühma kuulub enamik leitud kammripatseid. Teiseks määratletavaks tüübiks on kahe S-tähe kujulise motiiviga ripatsid, mille ülaossa moodustuvad eri suundadesse vaatavad stiliseeritud looma- või linnupead; sellised on leitud nt Tõrva Tantsumäe linnuselt ja Pada asulast (jn 118: 2). Lisaks on leitud mõned ripatsid, millel kirjeldatud loomornament on äärmuseni stiliseeritud (vt Luik 1999, jn 6: 1–2; 7: 2). Kammikujulised luuripatsid dateeritakse eelkõige 8.–10. sajandisse. Neid valmistati kohapeal, nagu näitavad selliste toorikud Pada asulakohalt (jn 118: 3) ja Tartu linnuselt (Tvauri 2001, jn 78: 1). Rõuge linnuselt on saadud ka üks pronksist kammikujuline ripats (jn 118: 4). Luust ja pronksist kammripatsid on levinud väga laial alal Kaama jõest Eestini. Loode-Venemaal on neid saadud 9.–10. saj leiukontekstist ja neid peetakse seal soomeugrilastele omasteks esemeteks (Kondrat'eva 1981; Nosov & Khvoshchinskaya 2006, 149).

Linnukujulisi luust ripatseid (jn 118: 5–6; 177: 2) on leitud Rõuge ja Otepää linnamäelt ning Aindu asulakohalt (Valk 1994b, 387). Peale Eesti viikingiaja muististe on selliseid saadud Loode-Venemaalt, nt Vana-Laadogast (Davidan 1992, jn 29: 121–122). Väga sar-

naseid, kuid pronksist linnukujulisi ripatseid on leitud Lätist liivlaste muististest (nt Tõnisson 1974, tahv XXXII: 10).

Hammasripatseid võib muudest loomahammastest eristada nende ühes otsas oleva augu järgi. Suurimateks hammasripatsiteks on karukihvast tehtud ripatsid, mida on leitud Rõuge linnuselt (Jaanits *et al.* 1982, jn 169: 9) ja asulakohalt, Unipiha linnuselt (jn 119: 1) ning Tõrva Tantsumäe linnuselt. Kõik need pärinevad eelviikingi- või tõenäolisemalt viikingiajast. Karukihvast ripatseid on kasutanud ka soomlased ja Väina liivlased. Edela-Soomes leidub ka pronksist tehtud karuhambakujulisi ripatseid. Neid kandsid naised ning arvatavasti oli nende näol tegemist viljakusega seotud tõrjemaagilist otstarvet omavate esemetega (Asplund 2005). Viikingiaja muististelt on leitud ka koera (jn 119: 3; Luik & Maldre 2005, 266, jn 11: 2), väikekiskjate (jn 119: 2; Luik 2009, jn 60: 10–11) ja sea (arvatavasti nii mets- kui kodusea) kihvadest (jn 119: 5; nt Luik & Maldre 2005, 266, jn 11: 3;), samuti kopra hambast (jn 119: 4) ja hobuse piimahambast (Luik 2009, jn 60: 9) valmistatud ripatseid. Savastverest leitud 11. saj esimese poole kaelavõru küljes koos teiste ripatsitega olev koera- või hundihambas on teadaolevalt ainus ehte küljest leitud hammasripats (jn 125).

Lõuna- ja Ida-Eesti viikingiaja linnus-asula-kompleksidele omaste leidude hulka kuuluvad *kopra kontsluust ripatsid* (jn 120; Leimus & Kiudsoo 2004, 42j; Luik 2010, jn 3). Selliseid ripatseid leidub ka Soomes (Schulz & Schulz 1992, tahv 6: 18–19), Lätis (Aun 1975a, 355) ja mujal Ida-Euroopa metsavööndis kuni Volga ülemjooksuni välja. Vähemalt üks kopra kannaluust ripats on leitud ka Rootsist, Sigtuna 11. saj kultuurkihist (Ros 1990, 133).

Haruldasteks leidudeks vaadeldava ajastu kontekstis on Linnaaluste III asulakohalt leitud *kullilise küünisest ripats* (jn 119: 6) ja Pada asulakohalt saadud *tuura luuplaadist ripats* (jn 119: 7). Hilisrauaaegseid tuura luuplaadist labidakesi on leitud Daugmale ja Aizkraukle linnustelt Lätis; Novgorodist on saadud sellest materjalist ristikujuline ripats (Luik & Maldre 2005, 273).

4.3.1.7 Kaelavõrud

Eesti ja Läti keskmise ja noorema rauaaja kaelavõrude tüpologia pärineb juba 1920. aastatest (Tallgren 1925, 86–94; Karnups 1929; Moora 1929). Seni ainus Eesti kaelavõrude kohta tehtud eriuurimus on Margit Kruglova Tartu Ülikoolis kaitstud diplomitöö (Kruglova 1994). Alljärgneva kaelavõrude käsitluse aluseks olengi võtnud olemasoleva tüpologia, tehes selles mõningaid muudatusi.

Kõik Eesti rauaagegsed kaelavõrud on lahtiste otstega. Siin vaadeldava ajastu võrud saab jagada kahte suurde rühma vastavalt sellele, kas võrude otsad on omavahel kinnitatavad või ulatuvad lihtsalt vaheliti. Need põhitüübid on jaotatud alatüüpideks vastavalt võru otste kujule. Vaheliti ulatuvate otstega võrusid on Eesti alalt leitud vähemalt viite ja kinnitatavate otstega võrusid vähemalt kolme erinevat varianti.

Ümmarguse ristlõikega vöödiliste jämenevate vaheliti ulatuvate otstega kaelavõrud (jn 121: 1) on valmistatud hõbedast või pronksist. Kõik need pärinevad rahvasterännuaegsetest peitleidudest (nt Paali II) ja rikkamatest kalmetest (nt Lepna; Mägi 2004b, jn 6: 1). Need võrud olid laialt levinud kogu Läänemere piirkonnas, Norrast Soome ja Baltimaadeni. Sellised kaelavõrud tulid kasutusele 5. sajandil Põhja-Saksamaal ja lõunapoolses Skandinaavias, kus neid tehti kullast ja ornameenteeriti rikkalikult (Aun 1992, 139). Eestis on seda tüüpi kaelavõrusid ka Paluküla peitleius, mis on dateeritud 8. saj teise poolde, samuti 1200. a paiku maha jäänud Mõigu aardes. Seetõttu on arvatud, et sedalaadi võrud püsisid kasutusel kuni rauaaja lõpuni (Moora 1929, 142j). Tõenäoliselt olid need võrud mainitud peitleidudes siiski vaid vanametallina, sest rahvasterännuaegst noorematest kalmetest neid leitud pole.

Teiseks rahvasterännuaegseks kaelavõrutüübiks on hõbedast *vaheliti ulatuvate tahuliste otstega kaelavõrud*, mida on leitud aaretest, nt Kardla (jn 211), Villevere ja Uuri omadest (jn 121: 2). Selliste võrude katkeid oli ka Kirimäe kalmes. Kõnesolevad võrud olid arvukamalt levinud Läti alal, kus neid on peetud tüüpiliseks 6. sajandile (Urtāns 1977, 150, 241).

Vaheliti ulatuvate väänatud otstega kaelavõrude otsad tehti nelinurkse läbilõikega ning väänati seejärel vinti ehk tordeeriti. Neid on Eestist leitud vaid üksikuid. Rahvasterännuaegses Kardla aardes (jn 211) on üks väänatud otstega kullast võru ja Paali I aardes hõbedast võru (jn 121: 3). Ülejäänud seda tüüpi Eestist leitud võrud on pronksist ja pärinevad alles hilisrauaajast (nt Laul & Valk 2007, jn 71). Balti hõimudel olidki seda tüüpi kaelavõrud kasutusel väga pikka aega – 6. saj algusest 12. sajandini (Urtāns 1977, 241).

Vaheliti ulatuvate lamedate otstega kaelavõrud võeti kasutusele 7. sajandil Ida-Lätis latgalite juures (Urtāns 1977, 20; Šnore 1994). Eelviikingiajast näivad Läti paralleelide põhjal otsustades pärinevat kahest aardeleiuist, Lõuna-Viljandimaalt Hummulist (jn 122) ja Viljandimaa põhjaosast Navesti jõe äärest saadud hõbedast vaheliti ulatuvate lamedate tahuliste otstega võrud, milliseid Eestis mujalt leitud ei ole. Hilisemad, 10.–12. sajandist pärit kõnealust tüüpi kaelavõrud on pronksist ja nende lamedad otsad on kolmnurkse läbilõikega. Selliste kaelavõrude pealmise otsa külge riputati sageli trapetsikujulisi ripatseid (Urtāns 1977, 20; Šnore 1994; vt ka 4.3.1.6). Eestist on saadud vähemalt kaks tervet vaheliti ulatuvate lamedate otstega kaelavõru, mille küljes on selliseid ripatseid: juhuleiuuna Tartust Tähtvere mõisa põllult (jn 123) ja Tartu lähedalt Vesneri kaldest. Vesneri võru pealmise otsa alaserva oli algselt kinnitatud 24, Tähtvere võru külge 28 trapetsikujulist plekkripatsit. Vanim sellise võru katke Eestis pärineb aga Rõuge linnuselt, kuid selle ripatsid polnud säilinud (Aun 1992, 62, jn 20: 3). Kuna enamik kõnesolevatest kaelavõrudest on leitud Lõuna-Eestist, võib neid pidada latgalite aladelt sisse tooduks (Kruglova 1994, 15).

Pronksist *vaheliti ulatuvate nuppotstega kaelavõrude* ühes otsas on enamasti tahuline nupp ning teine, kuusnurkse läbilõikega ots on profileeritud ja otsa tipp naelapea sarnane. Need kaelavõrud olid kasutusel viikingiaja lõpul. Selliseid võrusid on saadud eelkõige Lõuna-Eestist, nt Päidla kaldest (Moora 1929, jn 4) ja Pühaste peitleiust, mis mõlemad

pärinevad 11. saj esimesest poolest. Ka Peipsi idarannalt Zalahtovje kalmistust on selline võru leitud (Hvoščinskaja 2004, tahv XCIX). Selle kaelavõrutüübi erimiks võib pidada võrusid, mille mõlemad otsad on kuusnurkse läbilõike ja naelapeakujulise tipuga. Järva- maalt Öötlast on saadud (teadmata leiuseosel) 11. saj esimese poole ehtekomplekt, milles on koos kõnealuse kaelavõrutüübi mõlemad variandid: nii kahe naelapeakujulise nupuga (jn 108: 5–8) kui ka tahulise ja naelapeakujulise nupuga võrud (jn 108: 9). Kõik mainitud võrud on tõenäoliselt valmistatud ühe meistri poolt. Täpselt samasuguse, arvatavalt sama meistri tehtud tahulise ja naelapeakujulise otsaga kaelavõru katke on leitud Edela-Soome rannikult Halikko Mustamäe kivilalmest (Kivikoski 1942, 23, jn 12). Ella Kivikoski hinnangul on see pärit Eestist.

Väiksem osa Eesti keskmise rauaaja ja viikingiaja kaelavõrusid kuulub kinnitatavate ots- tega tüüpidesse. Neist varaseimad on *aasa ja haagiga kinnitatavad pikkade tahuliste ots- tega kaelavõrud*. Tegemist on Eestis harvaesineva tüübiga, mille esindajaid on teada vaid Lõuna-Eestist Villevere ja Viira aardeleüst (jn 212). Need võrud on pärit Dnepri ülem- jooksu piirkonnast Valgevenest ning Läti ja Leedu idaosast ning nad ajandatakse 5.–6. sa- jandisse (Aun 1992, 140; Urtāns 1977, 241).

Sadulotsaga kaelavõrud on nimetuse saanud sadulat meenutavast otsast, mis haakub tei- se, kargupeakujulise otsaga. Kõik Eestist teada olevad seda tüüpi võrud on valmistatud hõbedast. On leitud vaid mõned terved võrud, lisaks katkeid. Ilusaimaks näiteks võib pi- dada võru Kagu-Eestist Loosi aardest (jn 124), mis on dateeritud 7.–8. sajandisse (Tõnis- son 1962, 208; Aun 1992, 140). Vähemalt neli sadulotsaga kaelavõru oli ka Tallinna lähedalt Sauelt saadud aardest, mis müntide põhjal otsustades on jäänud maapõue 10. saj keskel (Leimus 2007c, jn 1–2). Seda tüüpi kaelavõrude põhiliseks levikualaks oli Vidzeme keskosa ja Latgale tänapäeva Lätis (Kruglova 1994, 17). Eestist leitud eksemplarid ja nende katked võisid siia sattuda kaaluhõbedana; pole andmeid, et selliseid võrusid siinmail kantud oleks.

11. saj esimesel poolel kasutati Kesk- ja Ida-Eestis ka *haagiga kinnitatavaid lameda keskosaga kaelavõrusid*. Selline pronksvõru, mille laieneva keskosaga külge on kinnitatud neli erinevat metallripatsit ja koera- või hundihambast ripats, on saadud juhuleiuna Peipsi läänekaldalt Savastverest (jn 125). Selliseid võrusid või nende katkeid on Eestist teada viis, kusjuures kolm aaretest leitud võru on hõbedast (vt Selirand 1974, lisa 7, XXVI: 2b). Seda tüüpi võrud olid levinud peamiselt Peipsist ida pool. Mitmeid sarnaseid kaelavõru- sid on saadud Zalahtovje kalmistu 11. saj esimese poole matustest (nt Hvoščinskaja 2004, tahv XLI: 9, XLIII: 9). Soomest on teada vaid üks selline võru, leitud Halikko Mustamäe kivilalmest. Ella Kivikoski (1942, 23, jn 11; 1973, nr 730) on pidanud seda Eestist päri- nevaks.

Liitkaelavõrusid, mis on ühendavate klambrite abil kokku pandud tavaliselt kolmest eral- di pronksvõrust, on leitud ainult Saaremaa kalmetest, nt Käku kalmistult (jn 126). Saare- maa liitkaelavõrud sarnanevad Kuramaa leidudega; selliseid võrusid kandsid 10.–11. sa- jandil ka semgalid (vt Mugurevičs 1965, tahv XXVIII: 3; Žiemgaliai, nr 371). Seda tüüpi kaelavõrusid kasutati Saaremaal arvatavasti veel hilisrauaajalgi (Moor 1929, 157).

Eesti alal kanti I at teisel poolel kaelavõrusid kaugelt vähem kui lõuna pool, Läti ja Leedu aladel. Kuigi vaadeldava aja kaelavõrusid on leitud kõikjalt Eestist, on neid enim saadud just maa lõunaosast. Kõik Eestist leitud I at teisest poolest pärinevad kaelavõrude tüübid omavad eeskujusid balti hõimude aladel või on sealt sisse toodud.

Kogukate, keeruka teostusega ja nähtaval kohal kantavate ehetena on kaelavõrudel arvatavasti olnud tähtis kommunikatiivne roll. Hõbekaevõrud on vaadeldava ajastu kõige raskemad hõbedast esemed, kusjuures nii Eestis kui ka Skandinaavias pärinevad need enamasti aaretest või on saadud juhuleidudena (Hårdh 1996, 49). Teatud kaelavõrutüübid, nt pikkade tahuliste otstega aasa ja haagiga kokkukäivad hõbekaevõrud ja sadulotsised kaelavõrud, esinevad ainult peit- või ohvrileidudes. Seetõttu ei saa kindlalt väita, et neid Eesti alal kanti: sama hästi võidi neid siin käsitada pelgalt väärismetallina või oli tegemist üksnes rituaalesemetega.

4.3.1.8 Käevõrud

Käevõrud olid keskmisel rauaajal ja viikingiajal Eesti alal üheks soositumaks ehteks. Käevõrude arvukus tuleneb muuhulgas sellest, et neid kanti sageli mitmekaupana ja mõlemal käel. Peamiselt pärinevad käevõrud kalmetest, kuid neid on ka peitleidudes ning mõnevõrra linnustel ja asulakohtadelgi.

Eesti keskmise rauaaja ja viikingiaja käevõrud on peamiselt pronksist, hõbedast võrusid on suhteliselt vähe. Kõik võrud on lahtiste otstega, valmistatud kas valamise teel või pronksplekist. Valatud käevõrude laius püsis läbi kogu vaadeldava ajastu ühesugusena, tavaliselt 1–2 cm ümber, kuid plekkvõrud muutusid aja jooksul laiemaks. Kui rahvasterännaegsed plekiribast käevõrud on vaid 0,5–1 cm laiused, siis viikingiaja plettornamendiga käevõrude laiuseks on enamasti juba 3–4 cm. Eelviikingiaegsed õoneskumerad plekkvõrud jäävad mõõtmetelt nende kahe äärmuse vahele. Omanäolise rühma moodustavad metalliribast kokku keeratud spiraalvõrud.

Eesti rauaaja käevõrude kohta pole ühtki üldistavat uurimust. Allpool esitatud liigitus on kokkuvõtte neist publikatsioonidest, milles Eesti keskmise rauaaja ja viikingiaja käevõrusid on suuremal või vähemal määral puudutatud (Moora 1931; Selirand 1974, 161–173; Tamla 1991; Mägi-Lõugas 1995a; Lang 1996a, 188–190).

Rahvasterännaajal olid kasutusel pronksplekist *paeljad lamekumera ristlõikega plekkvõrud* (jn 127: 1). Enamasti katab nende võrude otsi puntsitud ornament, harva on kaunistatud kogu käevõru. Ornament moodustub sõõridest, täppidest või kaartest, mis on sageli paigutatud nii, et neist kujuneb lainejoon. Rohkesti on selliseid võrusid leitud Tallinna ümbruse rahvasterännaegsetest kalmetest, üksikult ka mujalt Eestist (Lang 1996a, 188–190). Sedalaadi võrude hulgas on erandlikud Lepna kalme leiud Saaremaalt, mis on valmistatud hõbedast (Mägi 2004b, jn 6: 6).

Rahvasterännaegsed on ka *õhukesed pikiharjalised valatud käevõrud* (jn 127: 2), mis kujult sarnanevad paeljate käevõrudega, kuid erinevad neist piki võru kulgeva madala

harja poolest. Neid on arvukamalt leitud Loode-Eesti kalmetest, üksikult ka mujalt Eestist (Lang 1996a, 190; Laul 2001, jn 61: 2). Ka Soomes on sellised võrud ajandatud rahvasterännuaega (Cleve 1943, 94).

Laienevate otste ja massiivse pikiharjaga valatud käevõrusid (jn 127: 3) on saadud mitmest rahvasterännuaegsest peitleiust (nt Kardla, Villevere), matusest (Kirimäe, Proosa, Kurna IB) ja juhuleiuna Tallinna lähedalt Väost (Lang 1996a, tahv XLV: 1). Neid on nii hõbedast kui ka pronksist. Sellised võrud olid Eesti ja Läti alal küllaltki levinud, Leedust teatakse neid vähem. Nende võrude eeskujud võeti Preisimaal kasutusele 2. saj lõpul (Moora 1925, 115). Eesti ja Läti seda tüüpi võrud ajandatakse 5.–6. sajandisse. Ajapikku muutus see ehtevorm üha kogukamaks. Need laienevate otste ja massiivse pikiharjaga käevõrud, mille otsad on seestpoolt pisut õõnsad (nagu Kirimäe ja Väo võrud), on arvatud pärinevat 6. sajandist (Moora 1925, 115; 1938, 440–445; LAA, 91, nr 5).

Laienevate otstega õõneskumerad käevõrud (jn 128: 1) on valmistatud õhukesest pronksplekist; otsi kaunistab võremuster ja otste servad on hambulised. Selliseid on saadud Põhja-Eesti, Järvamaa ja Saaremaa kalmetest (nt Lehmja-Loo III, Toila I, Inju, Preedi, Kõruse). Soomes olid sellised käevõrud väga tavalised 7.–8. sajandil (Cleve 1943, 90–94). Võimalik, et ka Eesti sellised võrud on pärit Soomest.

Paksenevate ehk tümikitstega valatud käevõrud on valmistatud pronksist. Otste läbilõige võib olla korrapäraselt ümmargune või tahuline. Neid on saadud nt rahvasterännuaegsest Kirimäe matusest Läänemaalt (Schmiedehelm 1924, jn 11–12), samuti Tartumaalt Kardla (jn 211) ja Paali II aardest (jn 127: 4). Sellised võrud on kaunistatud kolmnurgakestest, silmakestest ja joontest koosneva puntsitud ornamendiga. Eelviikingi- ja viikingiajal olid kasutusel vaadeldava võrutüübi hilisemad vormid (jn 128: 2), peamiselt Loode-Eestis, Virumaal, Järvamaal ja Põhja-Tartumaal. Kõige hilisemate, 9. sajandist pärit seda tüüpi käevõrude laienevatel otstel on pikisoon (jn 128: 3; Tamla 1991; Mägi-Lõugas 1995a, jn 30). Kõik tümikitstega võrud peale ühe erandi (Rõuge linnus) on saadud kalmetest, peitleidudest või juhuleiuna.

Eelmisest tüübist kujunesid otste laienemise ja läbilõike õhenemise teel *laienevad, läbilõikelt lamekumerate otstega valatud käevõrud* (jn 128: 4), mis olid kasutusel 10. sajandil. Nendele on iseloomulik plettmotiiv või piki- ja ristijoontest tempelornament otstel. Selliseid käevõrusid on leitud Põhja-, Kesk- ja Lääne-Eestist (Mägi-Lõugas 1995a, 284–294). Viikingiaja lõpul, 11. saj algul võeti kasutusele *õhukesed ühtlase laiusega lamekumerad käevõrud* (jn 108: 2–4; 128: 5), mille otstel on tavaliselt kõrgem rant. Ka nendele on iseloomulik plettmotiiv. See tüüp on iseloomulik Kesk- ja Lõuna-Eestile. Väljaspool Eestit on üksikuid selliseid käevõrusid leitud vaid Loode-Venemaalt ja liivlaste asualadelt (Mägi-Lõugas 1995a, 297–300).

Eestist on leitud ka skandinaaviapäraseid *lainja ornamendiga valatud võrusid* (jn 128: 6). Need on lame- või õõneskumera läbilõikega ning looklevatest joontest või kaartest koosneva ornamendiga. Sellised võrud kujunesid välja Skandinaavia maades viikingiaja algul ja olid sageli valmistatud hõbedast või isegi kullast. Kasutusel olid need veel 11. sajandilgi. Skandinaaviast levis see tüüp ka Soome ja Loode-Vene aladele, kust leitud võrud

on enamasti pronksist. Kõik Eesti seda tüüpi käevõrud on saadud maa mandriosast, enamik Ida-Eestist (nt Raatvere ja Lahepera kalmistult), mistõttu võib arvata, et siia jõudis kirjeldatav käevõrutüüp idaviikingite vahendusel. Siiski tulid sellised võrud Loode-Venes ja Eestis kasutusele hiljem kui Skandinaavias ja omavad kohalikku eripära. Pole tõendeid, et selliseid käevõrusid oleks Eestis kasutatud enne 11. saj algust (Selirand 1974, 166; Mägi-Lõugas 1995a, 300–302).

Mansetikujulisi plekk-käevõrusid on Eestist saadud vaid Läänemaalt Lihula kivivarekalmest (jn 128: 7), Virumaalt Inju põletusmatusest ja Kagu-Eestist Otepää linnuselt. Tegemist on baltipärase ehtega, mis semgalitel ja latgalitel oli kasutusel 8.–10. sajandil (Žiemgaliai, nr 498; STĻ, nr 881).

Spiraalkäevõrud (jn 129) ilmusid 5. sajandil (Moora 1938, 453) ja olid kasutusel läbi kogu keskmise rauaaja ja viikingiaja. Sellised võrud on keeratud lamekumera või lameda kolmnurkse ristlõikega metalliribast; tavaliselt on nad pronksist, mõned rahvasterännaegsetest kalmetest leitud eksemplarid ka hõbedast. Spiraalkäevõrud on enamasti ilma ornamendita või koosneb ornament tagasihoidlikest siksakkidest või kolmnurkade ridadest. Harjumaalt Paluküläst ja Läätsesest on juhuleidudena saadud eriti kogukad kolmnurkse läbilõikega spiraalkäevõrud (jn 129: 3). Nendele on vasteid nt semgalite ja latgalite aladel, kus sellised võrud ajandatakse 8.–11. sajandisse (Žiemgaliai, nr 515; Ciglis & Rādiņš 2002, jn 58: 3; Vasilauskas 2007, jn 2).

Nagu ülaltoodust paistab, olid Eestis keskmisel rauaajal ja viikingiajal soositud spiraalkäevõrud ning lahtised, laienevate otstega või ühtlase laiussega valatud või plekist sepistatud käevõrud. Samalaadsed võrud olid arvukad ka Läti ja Leedu aladel. Soomes on niisuguste käevõrude hulk väiksem ja Skandinaavia maadest on neid leitud hoopis tühisel hulgal. Seal olid tollal populaarsed mitmesugused kinnised ja lahtised traatvõrud (Mägi-Lõugas 1995a, 271). Eestist leitud rahvasterännaaja käevõrud esindavadki peamiselt baltipärasest moodi ja on enamjaolt arvatavasti sisse toodud. Eelviikingiaja ja viikingiaja esimese poole käevõrusid on leitud suhteliselt vähe, kuid ka selleaegsete käevõrude hulgas leidub rohkesti impordi balti hõimude alalt. Tollal on käevõrusid Põhja-Eestisse toodud ka Soomest. Kuigi otsesed tõendid valuvormide või pooltoodete näol puuduvad, võib arvata, et enamik Eesti alal viikingiaja teisel poolel kasutatud käevõrudest on kohapeal valmistatud. Selle tõestuseks on asjaolu, et 10. ja 11. saj Eesti käevõrud kuuluvad tüüpidesse, mille peamine levikuala on just Eestis.

Kui Eesti keskmise rauaaja käevõrude hulgas leidub ornamentimata võrusid, siis viikingiaegsed võrud on kõik ornamendiga. Käevõrude kaunistamiseks kasutati ainult abstraktsed geomeetrilist ornament. Valatud võrudel võib osa ornamendidetaile olla valatud, osa sisselöödud või -lõigatud. Eestist leitud rahvasterännaaja käevõrude nagu ka muude tolle ajastu metallehete dekoorile on eriti iseloomulikud sõõrid (jn 127: 1), silmakesed (jn 127: 4) ning lainejoon; eelviikingiaja jooksul muutusid tavaliseks ristuvad jooned. Viikingiaja lõpul levis laiemalt põimuvatest joontest või täketeridadest moodustatud punutud ehk plettornament (jn 128: 4–5), mis arvatavasti jälgendas tekstiilides kasutatud punutist ning omas sümboolset tähendust (Piho 2006). Kuigi kindlat tüüpi esindavate võrude ornament on sarnane, on iga ese siiski kordumatu. Suurem osa siinsete käevõrude ornamendiele-

mentidest oli kohaliku iseloomuga, kuigi neis võib täheldada ka välismõjutusi (Mägi-Lõugas 1995a, 271).

Käevõrusid kandsid peamiselt naised ja sageli mitmekaupa. Siiski leidub käevõrusid ka meestematustes, nt Iila matuses 10. saj teisest poolest (jn 206; Mägi-Lõugas 1995a, pl. IV: 6) ja Raatvere kalmistu nn sepamatustes (jn 208; Lavi 1999b, jn 10, 13). Ka mehed võisid käevõrusid kanda mitmekaupa: näiteks oli ühel Lahepera kalmesse maetud mehel neli käevõru (Mägi-Lõugas 1995b, tahv X). Spiraalkäevõrusid vaadeldava perioodi laibamatustest leitud ei ole.

4.3.1.9 Sõrmused

Keskmisel rauaajal ja viikingiajal kasutati Eesti alal kaht põhitüüpi sõrmuseid: lahtisi ja spiraalseid. Viimased olid seejuures levinumad nagu rooma rauaajalgi. Sõrmuseid leetakse enamasti kalmetest, vähem linnustelt ja asulakohtadelt. Neid valmistati reeglina pronksist, harvem hõbedast. Kuldsõrmuseid, täpsemalt kullast spiraalsõrmuseid, on Eestist leitud ainult neli: Tallinna lähedalt Mõigu Peetri kalmest (jn 130: 3), Virumaalt Ojaveski kalmest, Põhja-Tartumaalt Kõola kalmest ning Kagu-Eestist Virunuka IV kalmest. Kõik need kivilimed olid kasutusel nii rooma rauaaja lõpul kui ka rahvasterännuaajal (vt 6.1.1). On siiski tõenäoline, et kõnealused sõrmused kuuluvad rahvasterännuaega, sest see on kõige kullarikkam metalliaja periood Põhja-Euroopas.

Rahvasterännuaegsed *spiraalsõrmused* on enamasti keeratud pikiharjalisest ribast, äärel on siksakornament ja paljudel sõrmustel otstes ka profileering (jn 130: 1–2). Leidub ka lamedast ribast keeratud sõrmuseid – näiteks Mõigu Peetri kalme kuldsõrmus on selline (jn 130: 3). Spiraalsõrmuseid leidub rahvasterännuaaja kalmetes kogu Eesti alal. Eelviikingi- ja viikingiaja spiraalsõrmused on erinevad: vaheldub nii keerdude hulk kui ka sõrmuseks keeratud pronksiriba jämedus ja läbilõige. Enamasti on tollased spiraalsõrmused tehtud lamekumera või kolmnurkse läbilõikega traadist, mõnikord leidub sõrmustel siksakornamenti. 10. saj teise poole ja 11. saj esimese poole leiukontekstist, nt Saaremaalt Käku XII ja Piila I kiviringkalmest (Mägi 2002, tahv 13: 7, 18: 8), on saadud spiraalsõrmuseid, mille otsad on keeratud aasakeseks. Sellised sõrmused olid populaarsed semgalite, latgalite ja seelide juures (Zemgaļi senatnē, 64; Rādiņš 2001, 79).

Spiraalsõrmuseid ei kantud üksnes sõrmes, vaid ka näiteks hoburaudsõle küljes, nagu tõendab Saaremaalt Piila IV kiviringkalme viikingiaegsest matusest pärit sõrmusega sõlg (jn 195: 4). Võimalik, et sellise kandmisviisi näol on tegemist kuršide ehtemoe mõjuga: nende asualalt Lääne-Leedus on leitud mitmeid spiraalsõrmustega hoburaudsõlgi (nt Bliujienė 2001, jn 11: 11; 12: 7). Ühe sealse hilisviikingiaegse hoburaudsõle kaarele oli lükitud lausa kuus spiraalsõrmust (Bliujienė 1999, jn 58: 6).

Spiraalsõrmuste alatüübiks on *laiema keskkeermega spiraalsõrmused* (jn 130: 4), mis võeti kasutusele 5. sajandil. Neid kanti kogu vaadeldava ajastu vältel, kusjuures 11. saj esimesel poolel hakati keskplaati kaunistama puntsitud kolmnurkadest ornamendiga.

Laiema keskkeermega spiraalsõrmuseid on vaadeldava ajastu kalmetest leitud üle Eesti. Selle sõrmusetüübi eeskujud võivad olla Leedu ja Kirde-Poola aladel (Moora 1938, 462).

Lintjaid lahtiste otstega sõrmuseid (jn 130: 5) on leitud rahvasterännaegsetest Põhja-Eesti kalmetest. Sõrmuste otsad võivad olla kaunistatud kaldristi ja joonekestega (Lang 1996a, 160). Teiseks lahtiste otstega sõrmusetüübiks olid *prillspiraalsõrmused* (jn 131), mida Eesti alal nagu ka mujal Baltimaades ja Soomes hakati kandma 4. saj pKr (Moora 1938, 462j; Jaanits *et al.* 1982, 232). Prillspiraalsõrmused olid kõikjal Eestis moes viikingiaja lõpuni ja hiljemgi (Selirand 1974, 174). Eelviikingi- ja viikingiajal oli see ainsaks lahtiste sõrmuste tüübiks.

Rahvasterännaaja, eelviikingiaja ja viikingiaja esimese poole kohta pole võimalik öelda, kuivõrd kandsid sõrmuseid naised, kuivõrd mehed. 10. ja 11. saj leiukompleksidest nähtub, et erinevalt näiteks Skandinaavia maadest kandsid Eestis tollal peale naiste sõrmuseid ka mehed. See on joon, mis ühendab eestlaste esivanemaid balti hõimudega, kus mehed suhteliselt rohkesti ehteid kandsid.

4.3.2 Vööd ja vööosad

Eesti I at teise poole arheoloogilises aineses leidub enamasti vaid vööde metalloosi: pandlaid, rihmakandu, rihmakeeli, rihmajagajaid ja vööid kaunistanud naaste. Rahvasterännaajast on leitud vaid üks vöödetailide komplekt: see pärineb 500. a paiku maha jäänud Paali II aardest (jn 132; Schmiedehelm 1934b, 223). Paali hingega vöödetailile on väga sarnane vaste teada Ojamaalt (Nerman 1935, nr 171). Paremini säilinud vööid on saadud viikingiaja lõpuosa laibamatustest, nt Laheperast ja Raatverest (jn 133–134). Nende põhjal võib järeldada, et nahast vööd olid ligikaudu 2 cm laiused ja kaunistatud naastudega. Vöö ühes otsas oli pannal, teises otsas rihmakeel. Tavaliselt oli vöös ka rihmajagaja ehk vaherõngas, mille külge võis kinnitada mõõga või varrasaheliku tarbeesemetega. Harilikult leitakse rihmajagajaid koos 2–3 rihmakannaga. Vöö ise võis olla kokku ömmeldud kahest nahakihist, mille vahele oli pandud kasetohtu.

Meeste ja naiste vööd olid erinevad. Jõukamatel meestel olid mõõga kandmiseks spetsiaalsed nahast mõõgavööd pronksist pandla, vahelülide, rihmakandade ja rihmaotsikuga. Mõõgavöö võis olla kaunistatud metallnaastukestega. Näib, et naised naastudega vöösid ei kandnud.

4.3.2.1 Pandlad

Pandlaid tehti nii rauast kui ka pronksist. Erinevast materjalist pandlaid ei saa ühendada ühe tüpologia alla, sest ka nende valmistamise meetod oli erinev: raudpandlad sepistati, pronksipandlad valati. Peamine erinevus on aga pannalde otstarbes: raudpandlaid kasutati eelkõige ratsavarustuse juures, mistõttu käsitleti neid ka eraldi vastavas alapeatükis (4.4.2.1).

Rahvasterännuaja pronkspandlad on selgelt ajastule iseloomuliku ovaalse põhikujuga, kuid detailides siiski väga mitmekesised. Moes olid *ovaalsed ühtlase paksusega* (jn 135: 1, 6), *ovaalsed pakseneva esiosaga* (jn 135: 2–3), *südamekujulised* (jn 132: 1; 135: 4) ning *D-* (jn 167: 5) ja *B-tähe kujulised* (jn 135: 5) pandlad. Sellistele pannaltele, eriti B-kujulistele, on omane põikisoontest kaunistus. Rahvasterännuaja pandlad on tavaliselt ühe nööelaga, kuid on leitud ka üksikuid kahe nööelaga pandlaid, nt Saaremaalt Lepna kalmest (jn 135: 3). Pandlad olid sageli rihma külge kinnitatud plekist rihmakanna abil, mis oli rihma külge needitud. Eespool mainitud pandlatüüpe või nendega väga sarnaseid pandlaid on saadud rooma rauaaja lõpu ja rahvasterännuaja leiukontekstist laialt alalt Lääne-Euroopast kuni Uuraliteni. Eestis on kõige arvukamalt leitud ovaalseid pakseneva esiosaga pandlaid. Südamekujulisi pandlaid leidub kõige rohkem Lääne-Eesti kalmetes, teised pandlatüübid on levinud üle Eesti.

Haruldane on *rihmakannaga ühes tükis valatud ovaalse soonitud esiosaga pannal* (jn 135: 7), mis on leitud Tallinna lähedalt Proosa kivivarekalmest. Samalaadne, kuid Proosa omast erineva rihmakannaga pannal on saadud Saaremaalt Paju kalmest (Tamla & Jaanits 1977, jn 1: 11). Täpsemaid vasteid nendele pannaltele teada ei ole (Lang 1996a, 193).

Proosa rahvasterännuagaegsest kivivarekalmest on saadud ka Skandinaavia päritolu luksuslik *loomornamentikas (Salini stiil I) kaunistatud pannal* (jn 136). Pronksist valatud 6 cm pikkusel hõbetatud pandlal on massiivne ovaalse kujuga pandlaraam ja rihmakand; pandlanõela tagumine ots kujutab neljajalgset looma, esiosa aga inimpead. Tõenäoliselt on tegemist mõõgavöö pandlaga. Lähimad vasted sellele on teada Lõuna-Norrast Snartemo V hauast ja Lõuna-Rootsist Sjörupi ohvrileiust (Franzén 2009, jn 2–3; Stenberger 1977, jn 218). Need pandlad koos veel mõne Rootsist ja Taanist leitud samalaadse leiuga on Rootsi uurija Rickard Franzén liigitanud rahvasterännuagaegsete Skandinaavia luksuspannalde Proosa rühma. 5. saj teisel poolel valmistatud Proosa pannal on selle rühma teadaolevatest pannaldest noorim (Franzén 2009).

Eelviikingiaja pannalde kohta on suletud leiukomplekside puudumise tõttu raske midagi üldistavat öelda. Ainult 7.–8. sajandile ja viikingiaja algusele omaseid pandlatüüpe ei tundu olevat: kasutusel püsisid juba rahvasterännuajal populaarsed üheosalised ovaalsed ja südamekujulised pandlad. Viikingiaja teise poole pandlaid on leitud juba suhteliselt arvukalt, sh ka suletud kompleksidest. Need on ühtlasema ilmega kui rahvasterännuagaegsed, reeglina kaheosalised ja jagunevad kahte peamisse tüüpi: Ojamaa-Balti tüüpi pandlad ja viisnurkse kujuga kaheosalised pandlad. Muid pandlaid, nt lihtsaid ristkülikukujulisi, leidub viikingiaja muististes vähe.

Ojamaa-Balti tüüpi pandlad (jn 133: 2) on kaheosalised; pandlaraam on ovaalne ja selle esiosas on terevaotsaline laiend (Nerman 1929, 125). See tüüp kujunes arvatavasti välja Läänemere idarannikul 10. saj lõpul; tüüpilised sellised pandlad ilmusid 11. saj algul ja olid viikingiaja lõpul kõige levinumaks pandlatüübiks (Lehtosalo-Hilander 1982a, 149–151; Mägi-Lõugas 1995b, 524). *Viisnurkse kujuga kaheosalised pandlad* (jn 137) tulid kasutusele Ojamaa-Balti tüüpi pannaldest hiljem. Selliseid on saadud nt Raatvere kalmistu 11. saj esimese poole leiukontekstist. Viisnurksete pannalde põhiline kasutusperiood

oli hilisrauaaeg. Kõige arvukamalt on neid leitud Kuramaalt ja Ojamaalt (Nerman 1929, 229; Selirand 1974, 130).

4.3.2.2 Rihmajagajad, -aasad, -kannad ja -keeled

Lihtsaimaks rihmajagajaks on *pronksrõngas*, mille külge oli kinnitatud rihm või rihmakannad (jn 134: 3–4; 138: 1). Selliseid kasutati läbi kogu vaadeldava ajastu. Viikingiaja lõpul tulid kasutusele *ümmargused kolmeosalised rihmajagajad*, mille keskosa võib olla ka ketta- või tähekujuline (jn 133: 3).

Rihmajagajaga sarnast otstarvet täitsid *rihma-aasad*: plekist kanna abil vöö külge needitud aasad, mille abil riputati vööle varrasahelik vms. Neid on saadud nt rahvasterännuaegsest Paali II peitvarast (jn 132: 3–4) ning 11. saj esimese poole matus-test Saaremaalt (Mägi 2002, tahv 5: 13).

Rihmakannad on pronksplekist aasotsad või valatud plaadikesed, mille abil kinnitati rihm rihmajagaja või pandla külge. Pronksplekist rihmakannad, mis neediti rihma külge (jn 132: 2–4; 133: 2–3; 138: 1), on tavalisemad kui valatud rihmakannad (jn 132: 1; 135: 7).

Rihmakeel on nahkvöö otsas paiknev metallilustus, millel erinevalt rihmakannast ei ole kinnitusotstarvet. See vööosa tuli kasutusele juba rooma rauaajal. Rahvasterännuajale ja eelviikingiaja algusele on omased pronksist valatud *pika kitsa otsa ja laia kannaga rihmakeeled* (jn 138: 2) ning *pikad lamekumera läbilõikega rihmakeeled* (jn 138: 3). *Keelekujulised valatud rihmakeeled* on ristkülikukujulise kinnitusosa ja rombikujulise keskosa, mis läheb sujuvalt üle keelekujuliseks tipuks. Selline rihmakeel on leitud nt Käbi-küla kivi-kalmest Lõuna-Harjumaalt (jn 138: 4) ja Nurmsi tarandkalmest Järvamaalt (Vassar 1943, jn 23: 4). Ojamaal on neile arvukalt vasteid, mis on ajandatud 6. saj teise poolde (Nerman 1929, 36; 1969, nr 232–261). Suure-Rõsna II kääbaskalmistust on saadud tõenäoliselt rahvasterännuaegne rihmakeel, millele pole täpset vastet teada (jn 138: 5). Viikingiaja lõpupoolel tulid kasutusele *aasotsised rihmakeeled*, mis on pronksplekist kokku keeratud (jn 138: 6; 133: 4–5).

4.3.2.3 Naastud

Naastud on nahkesemete kaunistamiseks kasutatud õhukesed metallist ilustused. Tavaliselt olid need needitud vöö, valjaste või mõõgatupe peale. Eesti rahvasterännuaja muististest on saadud väga mitmesuguse teostuse ja välimusega naaste. Kõige rohkem on plekist naaste, millele on antud kuju või neile dekoor kantud kummimistehnika abil. Teine, arvu-liselt väiksem naastude rühm koosneb valatud naastudest.

Plekist naastude hulgas on arvukaimad *väikesed kühmnaastud* (jn 139: 1), mida on leitud rahvasterännuaja kalmetest Saaremaalt Setumaani. Teine kõikjalt Eestist rahvasterännuaja kalmetest leitud suhteliselt arvukas naastutüüp hõlmab *kübarakujulisi naaste* (jn 139: 2). *Hõbetatud pronksplekist nelinurksete kummitud ornamendiga naastu-*

de iseloomulikuks ornamendimotiiviks – nagu ka rahvasterännuaegsetel sõlgedel ja käevõrudel – on silmake (jn 139: 3–4). Põhja-Eestist Proosa ning Ojaveski kalmest on leitud nelinurksed plekist naastukesed, millele on kummitud maokujutised (jn 139: 5); Ojaveski kalmes oli ka veelindude, arvatavasti hanede kujutisega naast (jn 139: 6). Need on äravahtamiseni sarnased Leedu 5.–6. saj joogisarvede plekk-kaunistustel kujutatud mao- ja linnumotiividega (Kazakevičius 1987, jn 1, 5, 10). Proosa kalmest on leitud kahe hirvekujutisega naastu katked (jn 139: 7–8). Proosa ja Ojaveski kõnesolevad naastud on väikesed ja lamedad ega pärine seega mitte joogisarve, vaid tõenäoliselt vöö või mõõgatupe küljest. Küllap on tegemist Läänemere kaguranniku piirkonnast pärit importesemetega.

Valatud naaste on leitud märgatavalt vähem kui plekknaaste, kuid nad väärivad siiski suurt tähelepanu, sest nende hulka kuulub mitmeid Eestis ja mujalgi ainulaadseid leide. Proosa kivivarekalmest on leitud *Salini I stiilis kaunistatud kullatud pronks- ja hõbenaaste*. Üks neist on loomornamendiga riskülükukujuline kullatud pronksnaast (jn 140: 1), mis ärapäöratud külje järgi otsustades on paiknenud mingi eseme servas. Täpseid vasteid pole teada, aga võib oletada, et see on mõõgatupe serva naast (Deemant 1993, 43). Samast on leitud kahe tahavaatava looma kujutisega kullatud hõbenaast (jn 140: 2). Läbi ornamendi löödud neediaugud näitavad, et naastu on kasutatud korduvalt. Ka sellele naastule pole vasteid teada. Veel on Proosa kalmest saadud kullatud pronksist ristikujuline loomornamendiga naast või rihmajagaja, mille harudel on stiliseeritud inimnäod (jn 140: 3). Sarnase kujuga ja samas stiilis, kuid teistsuguse ornamendiga ese on leitud rahvasterännuaegsest Helgö käsitöökeskusest Ida-Rootsist (Vierck 1967, 61, jn 1: 5). Peale eelnimetatute on Proosa ja ka Lihula kalmest leitud teisigi väiksemaid või katkendlikke *Salini I stiilis kaunistatud naaste* (Lang 1996a, 191, tahv L: 2–3; Selirand & Deemant 1985, jn 8: 1; Mandel 2003a, tahv II: AM 478: 87). Ojaveski kalmest pärineb hõbedast pealt kullatud naast, mille ühel harul on kujutatud inimnägu ja kolme väiksemat haru katvas ornamendis on loomornamendi elemendid ühendatud stiliseeritud inimnägedega (jn 141). Väga sarnane inimnägu on ühel Suurelt Tütarsaarelt saadud hingedega vöönaastul (Kivikoski 1973, nr 334). *Salini I stiilis ehted* levisid germaani aladel 5. saj viimasel veerandil ja 6. saj esimesel poolel (Haseloff 1981).

Proosa kalmest on leitud kuus Eestis ainulaadset *number 3 kujulist pronksist vöönaastu*, kujult kõik täpselt ühesugused, kuid pooled neist n-ö peegelpildis (jn 142: 1). Need on toodud ida poolt, Kaama jõe vesikonnast permi aladelt. Üks Proosa naastudega sarnanev W-kujuline vöönaast leiti koos teiste permi päritolu naastudega Edela-Soomest Eura Pappilanmäe 7. saj teise poole sõjamehehauast (Salmo 1941, jn 16). Pappilanmäe permi päritoluga naastude hulgas on ka *pilujaid hõbetatud pronksnaaste*, milliseid Eestist on leitud neli, kõik Ojaveski kivikalmest (jn 142: 3; Friedenthal 1935/36, jn 13: 25; Schmiedehelm 1955, 144, jn 36: 4). Mõlemat tüüpi naaste valmistati Kaama jõgikonna aladel 7.–9. sajandil (Gening 1979; Goldina & Vodolago 1990, 80j, tahv XXIX, LXVIII). Tõenäoliselt on permi päritolu ka üks Proosa kalmest leitud naast, millele pole seni kuskilt vastet leitud (jn 142: 2). Soome 7.–8. saj kalmetest on permi vöönaaste leitud rohkem kui Eestist (vt Salmo 1941, 28j). Arvatavasti viitavad sellised naastud Eestis pigem kontaktidele Soome rannikupiirkonnaga kui otsesidemetele kaugemate idapoolsete piirkondadega. Eura Pappilanmäe haualeiu toel võib oletada, et ka Eestis võisid selliste naastudega eksootilisi võid kanda mehed.

Nii nagu pandlaid pole ka vöönaaste kindlast eelviikingiaja ja viikingiaja esimese poole leiukontekstist teada. Hilisviikingiaegsete vööde naastud erinevad varasematest dekoori ja kujunduse poolest; ka naastude tüüpe on hoopis vähem kui rahvasterännuajal. Kõige arvukamad on *väikesed plekist kuhiknaastud*, mille läbimõõt on 1–1,5 cm. Nende keskel on neet, servas sageli kummitud kühmud. Sellised naastud on leitud nt Saaremaalt 11. saj esimese poole Käku V kiviringiga kalmest (Mägi 2002, tahv 5: 13). Väikeste kuhiknaastudega kaunistatud nahkvöö oli ka ühes Lahepera kalmistu 11. saj matuses (jn 133: 1).

Hilisviikingiaegsetest matustest on leitud ka *piklikke palmetornamendiga valatud naaste*. Nende ornament võib olla erinev, kuid põhikujundiks on väänduv puu- või väänkasvumotiiv. Eelmistega koos leitakse mõnikord *väikesi südamekujulisi valatud naaste*. Nii palmetornamendiga kui ka südamekujulised naastud kuulusid nn Novgorodi tüüpi vöö juurde (jn 134). Selliste vööde peamiseks tunnuseks ongi nii pronksist pannalt kui ka naaste kaunistav reljeefne palmetornament. Kõige levinumad olid need vööd Loode-Vene aladel, kuid neid on leitud ka Ida-Rootsist, Soomest ja Lätist. Novgorodi tüüpi vööd võeti kasutusele 11. saj teisel veerandil ja neid kanti arvatavasti kuni 12. saj lõpuni (Mikhailov 2007).

4.3.2.4 Varrasahelikud

Nii naiste kui ka meeste vööde juurde kuulusid alates 11. saj algusest varrasahelikud. Need koosnesid paarist-kolmest aasotstega pulgataolisest lülist, mis mõnikord olid pronksraadiga mässitud. Vööle võidi kanda mitut varrasahelikku, mille külge kinnitati mitmesuguseid tarbeesemeid nagu tulusraud, noad jms (jn 143).

4.3.3 Noatuped

Nuga oli rauaajal nii meeste kui ka naiste igapäevane tarbeese, mida tõenäoliselt pidevalt kaasas kanti. Nagu hiljemgi, kanti seda nahast tupes vööle kinnitatuna. Noatuppedest on säilinud peamiselt metalloosad. Et kalmetest on leitud suur hulk nuge ja vaid üksikuid tuppede metalloosi, siis võib arvata, et enamik noatuppedest oli ilma metallidetailideta.

5.–9. sajandist ei ole kindlaid noatuppede metalloosi autori teada Eestist leitud. Vanimad pronksplekist noatuppedetailid pärinevad 10. saj kalmetest. Näiteks on Saaremaalt Käku XIV-st 10. sajandisse ajandatud kiviringiga kalmest koos noaga leitud noatupe pronksplekist ääris (Mägi 2002, tahv 16: 6). Nuga koos tupe pronksplekist otsiku ja äärisega saadi ka Piila III kiviringiga kalme mehematuses, mis dateeritakse 10. saj teise või 11. saj esimesse poolde (jn 144). Pronksplekiga oli ääristatud nahast tupe noaterapoolne osa, mis äärise abil kokku neediti. Äärise tupesuudme poolses osas on auk, milles olnud keti abil selline tupp püstiselt vööle rippus. Samasuguse pronksääristusega noatuppesid kasutasid viikingiajal ka Väina liivlased, nii mehed kui ka naised (nt Spirgis 2008, 189–196).

Viikingiaja lõpul, 11. saj esimesel poolel ilmusid naiste hauapanuste hulka *pronksplekiga kaetud ühtlase laiusega noatuped* (jn 145), mis püsisid kasutusel kuni 13. saj keskpaigani. Sellise noatupe esi- ja tagakülj on kokku needitud pronksplekist servaliistu abil. Tuppedel on kaks serva külge needitud plekist aasa, milles on pronksrõngad. Eesti vanimad, 11. saj esimesest poolest pärinevad sedalaadi noatuped on saadud Ida-Eesti laibamatus-test: kaks Raatvere ja üks Lahepera kalmistust. Kõiki kolme viikingiaega dateeritud noatuppe ühendab sarnane kuju ja kummitud ornament; ornamendi kujundus võib olla erinev, koosnedes labast tekstiilidust meenutavast põimornamendist, joontest või kaartest.

Teadaolevalt vanimad, 10. saj algusesse dateeritud ühtlase laiusega ning pronksplekiga kaetud noatuped on leitud Edela-Soomest (Riikonen 2009, 288). Enamjaolt olid sellised noatuped kasutusel siiski hilisrauaajal. Peale Eesti mandriosa ja Edela-Soome levisid need ka Peipsi idakalda läänemeresoomlastega asustatud aladel. Pronksplekiga kaunistatud noatuppede vähesuse tõttu on oletatud, et need oli jõukamatest peredest pärit naiste staatusesemad (Selirand 1970). Soome leiud näitavad, et tupp kinnitati kõhule põlle peale põllepaela või eraldi paela abil (Riikonen 2009, 294).

4.3.4 Agrafid

Skandinaavias ning selle naaberladel Inglismaal, Soomes ja Eestis olid rooma rauaaja lõpul ja rahvasterännuajal kasutusel metallist rõivakinnitushaagid ehk agrafid. Neid kasutati näiteks pükste ja varrukaotste kinnitamiseks. Agrafid on konstruktsiooni järgi jagatud kolme rühma (Hines 1993): rühma A kuuluvad traadist kinnitushaagid, rühma B plekist haagid ja rühma C valatud agrafid. Iga rühma saab jagada veel alarühmadeks. Eestist on leitud ainult rühma B1 agraffide osi. Selle alarühma agraffidel oli haagi peale needitud ilunupp ehk agraffnupp – neet, mille abil plekist haak rõiva külge kinnitati. Nupud võivad olla kaunistamata või dekoreeritud triskele-, svastika- või spiraalmotiiviga või Salini I stiilis ornamendiga. Paljud agraffnupud on kullatud. Skandinaavias leidub B1 alatüüpi agraffe reeglina meeste haudades (*ibid.*, 78).

Eestist on kõige rohkem agraffnuppe – 16 – leitud Tallinna lähedalt Proosa kivivarekalmest (jn 146). See on ühtlasi kõige suurem agraffnuppude leid Läänemere idakaldal. Üks pronksplekist agraff on leitud Proosa kalmerühma lähedalt Saha D tarandkalmest (jn 147: 1). Kuna selle kalme muu leiuaines pärineb ajavahemikust 3. saj – 5. saj keskpaik (Lang 1996a, 246), siis on see arvatavasti üks vanimaid Eestist leitud agraffe. Kaks agraffnuppu on saadud Läänemaalt Ehmja kalmest (jn 147: 2), üks nupp Läänemaalt Konuvere linnamäelt juhuleiuna ning üks Saaremaalt Paju kalmest (Tamla & Jaanits 1977, jn 1: 8). Pronksplekist agraffe on leitud ka Virumaalt Jäbara B (Schmiedehelm 1955, jn 17: 5), Erra (jn 147: 3) ning Kukruse tarandkalmest.

Eesti B1 alarühma geomeetrilise või loomornamendiga kaunistatud agraffnupud on arvatavasti valmistatud Helgös, kust leitud 526 agraffnupu valuvormikatke hulgas leidub siinsetele nuppudele vastavaid vorme (vt Lamm 1972). Eestist leitud nupud kuuluvad idapoolse levikuga variantidesse, mida kasutati Mälari piirkonnas, Ahvenamaal, Ojamaal, aga ka Soome alal (Kuiv 1991b).

4.3.5 Tekstiilileiud ja rõivastus

Muistseid rõivajäänuseid võib Eestis kohata enamasti laibahaudades. Rõivastusest on seal säilinud metallist osad ja koos nendega tänu metallisoolade konserveerivale toimele mõnikord ka üht-teist rõivaste orgaanilisest materjalist – riide- ja nahakatkeid. Et Eestis oli vaadeldaval perioodil valitsev põletusmatus, siis on tekstiilileiud haruldased: rõivaste orgaanilised osad põlesid ära juba enne kalmesse sattumist.

Ainsaks rahvasterännuaegseks tekstiilileiuks on koos Villevere peitleiuga (vt 6.2.2) saadud kaks labases koes linase riide tükikest suurusega 9×8 ja 26×13 mm (Moora 1925, 113). Eelviikingiajast ja viikingiaja algusest tekstiilileide saadud pole.

Viikingiaja lõpuosast pärinevaid kangajäänuseid on teada üksnes Raatvere kalmistust (Peets 1992, 21; 1993, 216). Raatvere tekstiilikatke hulgas on tuvastatud sõbade ja punase punutud paela katkeid. Siit saadud riidejäänused pärinevad eranditult toimsest villasest kangast, mis oli Eestis valitsevaks siduseks kuni 14. sajandini. Raatvere kangastes on kasutatud väga ühtlast villa, mis kvaliteedinäitajatelt on sarnane Novgorodist leitud kohalikku päritolu tekstiilide villaga (Peets 1992, 17; 1993, 225). Raatvere matustest leitud tekstiilid on ühtlasi vanimaks tõendiks tekstiilide värvimisest Eesti alal: on saadud sinise, punase, pruuni ja võib-olla ka roheline kanga katkeid (Peets 1998, 281).

Rohkem on rõivastuse jäänuseid säilinud 12.–13. saj laibamatustes. Eesti muinasrõivast käsitlevad publikatsioonid keskenduvadki eelkõige hilisrauaaja rõivastusele (nt Laul 1985; 1986; 1997; 2004; Mägi & Ratas 2003; Rammo 2006). Nende ja naabermaade noorema rauaaja rõivastusest teada oleva põhjal (nt Zariņa 1970; 1988; 1999; Hvoščinskaja 1984; Lehtosalo-Hilander 1984a) võib moodustada väga üldise pildi ka I at teisel poolel ja 11. saj algul Eesti alal kantud rõivastest. Loomulikult oli mood piirkonniti erinev ja muutus aja jooksul. Ka sõltus rõivaste ja aksessuaaride materjal, kvaliteet ning hulk kandja või tema perekonna ühiskondlikust positsioonist ja jõukusest.

Meeste rõivakomplekt koosnes villastest pükstest, pikast linasest või villasest särgist ning ülekuuest. Viimase kaelus ja servad olid viikingiaja lõpust alates ääristatud pronksspiraalidega. Pükste peal, säärite ümber võidi kanda jalamähiseid; Raatvere mehematustes olid needki pronksspiraalidega kaunistatud. Meeste rõivastuse juurde kuulus ka nahkvöö, mis kinnitati pandlaga ja mille otsas oli pronksist rihmakeel. Uhkemaid vöösid, arvatavasti eelkõige mõõgavööid, kaunistati pronksist või hõbedast naastudega. Vööle võidi kinnitada mitmesuguseid esemeid, nt vöökoti või noatupe koos noaga. Vöö külge sai varrasaheliku abil kinnitada ka tuleraua.

Sarnaselt naabermaadega kuulus eesti naise riietusse tõenäoliselt linane või villane särk, mida kattis villane varrukata umbkuub ehk kleit. Suvel või soojas ruumis võidi olla üksnes särki väel, külmade ilmadega võidi kanda mitut särki. Umbkuue asemel võidi kasutada vaipseelikut: nelinurkset kokkuõmblemata kangatükki, mis keerati ümber puusade ja mähiti kinni tekstiilvööga. Pidulikel puhkudel ning külmal ajal võisid naised kanda

mitmekordseid villasest riidest sõbasid, mille ääred olid kaunistatud sissekootud või külgeõmmeldud pronksspiraalidega. Sõba mähiti ümber õlgade ja kinnitati eest sõlega. Liivlaste laibamatustest saadud andmete põhjal võib oletada, et kanti ka varrukatega ülekuubesid. Võöl kanti kootud või nahast vööd, millel võisid rippuda noatupp, võtmekimp jms. Säärte ümber võidi kanda jalamähiseid.

Talvel kandsid nii mehed kui ka naised tõenäoliselt lamba- või karusnahkset kasukat ja mütsi. Jalatsite jäänuseid Eestist keskmise rauaaja ja viikingiaja leiukontekstist saadud pole. Tõenäoliselt olid jalatsid valmistatud nahast, kuid töö- ja argijalatsitena võidi kasutada ka puukoorest viiske.

Päris viikingiaja lõpul hakati rõivaid ilustama pronkstraadist keeratud pealeõmmeldud spiraalikestega. See komme sai alguse volgasoome hõimude alal ja läänemeresoomlastega asustatud piirkonna kaguosas 5.–8. sajandil. Rauaaja lõpusajanditel olid pronksspiraalikestest põiminguga kaunistatud pidurõivad omased juba kõikidele läänemeresoome rahvastele. Eesti vanimaks, 11. sajandisse dateeritud pealeõmmeldud spiraalkaunistuseks võib pidada sõba otsal olnud spiraalpõimingut, mis leiti Raatvere kalmistust (jn 148). Põhiliselt kaunistati eestlaste, liivlaste ja soomlaste rõivaid spiraalidega 12.–13. sajandil (Laul 1985, 415).

Hiljemalt viikingiajal hakati rõivaid kaunistama ka tinulistega – väikeste tinast valatud naastukestega, mis arvatavasti õmmeldi rõivaste külge. Neist on väga vähe andmeid, sest siinsetes tingimustes lagunevad kultuurkihti sattunud väikesed tinaesemed külma mõjul. Tõendiks tinuliste valmistamisest on valuvormid: väikeste ümmarguste kodaratega tinuliste valamiseks on kasutatud Otepää ja Rõuge linnuselt saadud vorme (jn 74: 2). Selliseid tinulisi endid on saadud ainult kahest kohast Kagu-Eestist – Pühaste peitleiust, mis ülejäänud esemete põhjal otsustades on pärit 11. saj esimesest poolest (jn 149), ning samaaegselt Päidla laibamatustega kalmest. Ümmargusi kodaratega tinulisi võib pidada skandinaaviapäraseks rõivakaunistusteks: neid on arvukalt leitud nt Hedeby ja Birka 9.–10. saj kihtdest. Vana-Vene aladelt – Gnjozdovost – on saadud ainult üks tinuliste valamiseks kasutatud valuvorm. Ka see seostub skandinaavlastega, sest Gnjozdovo oli skandinaavlaste asula (Eniosova 1999).

4.3.6 Areng ja piirkondlikud eripärad ehtemoes

Käesolevas teoses vaadeldava enam kui pooletuhanda aasta jooksul jõudis ehte teostuses ja kandmisviisis toimuda märgatavaid muutusi. Sellest hoolimata püsis läbi kogu vaadeldava ajastu metallehete peamise materjalina pronks; hõbeehteid on leitud palju vähem ja kuldehteid haruharva. Üksikuid ehtetüüpe (nt mõningaid ehtenõelu ja hoburaudsõlgi) on valmistatud ka rauast. Mõnikord kasutati mitut metalli: näiteks pronksist või hõbedast sõlgede nõelad tehti rauast ning rauast või pronksist ehtenõelte päid ja rauast hoburaudsõlgede kaari kaunistati vask- või hõbetaadist mässinguga (nt jn 95: 1–3; 100: 2; 101). Pronksehete kaunistamiseks on mõnikord kasutatud hõbetamist ja hõbeehteid on kullatud. Ripatseid ja ehtenõelu valmistati peale metalli ka luust, helmeid klaasist ja savist.

Rahvasterännuajale on iseloomulikuks ehteks kaarsõled, täpsemalt ambsõle hilisemad vormid (tagasipainutatud jala ja rõngasilustustega, lihtsad valatud nõelahoidjaga, tähe- ja labidakujulise jalaga ambsõled). Sellele perioodile on omased ka mitmesugused väikesed ehtenõelad, mida kanti nii üksikult kui ka paarikaupa koos keega. Nõeltest arvukaimad olid koonuspeaga pronksist (Lääne- ja Põhja-Eestis) ja kargukujulised rauast nõelad (Lõuna-Eestis). Põhja-Eestis kanti rahvasterännuajal ka kohalikku ehtenõelatüüpi – keetaspeaga nõelu. Moodi tulid mitmesugused pikiharjalised ja paksenevate otstega käevõrud, kanti ka sõrmuseid. Kaelavõrudest olid kasutusel peamiselt ümmarguse ristlõikega vöödiliste jämenevate vaheliti ulatuvate otstega vormid, mida on leitud nii aaretest kui ka kalmetest. Rahvasterännuaja helmekeedes, mida kandsid naised, oli tavaliselt ainult mõni helmes, enamasti sinisest klaasist; helmestena kanti ka pronkstraadist spiraalikesi ja hõbeplekist keeratud torukesti. Ranniku-Eestis oli kasutusel Skandinaaviale iseloomulikke rõivakinnitusvahendeid agraffe, mis olid enamasti dekoratiivsed ja täitsid ühtlasi ehete ülesannet. Skandinaavia analoogiatele toetudes võib oletada, et agrafid kuulusid eelkõige meeste rõivaste juurde. Arvatavasti pärinevad meeste vöödest ka mitmesugused Skandinaavia päritoluga luksuslikud naastud ja suurem osa pannaldest.

Rahvasterännuajast on teada suhteliselt arvukalt ehtetüüpe ja hinnalisi, sh väärismetallist ehteid. Rikkalikumate panustega rahvasterännuaja kalmed (nt Proosa ja Lepna) sisaldavad palju rohkem hõbeehteid kui rooma rauaaja kalmed; leidub ka üksikuid kuldesemeid ja kullaga kaunistatud ehteid. Üldiselt jätkas ehtemood siiski rooma rauaageid traditsioone ning järgis põhiselt balti hõimude ehtemoe eeskujusid. Selgelt ajastuomane on rahvasterännuageste ehete ornament. Üheks iseloomulikuks motiiviks on kohrutatud kühm, mida ümbritseb ring. See on tuletatud ehetele, kroonidele, laegastele jms kinnitatud kalliskividest ja klaasitilkadest. Kalliskivide ja klaasi kasutamine ehetele levis germaanlaste ehtekunsti Rooma ja Kreeka kultuuriruumist (Sarvas 1973).

Eelviikingiaja ja *viikingiaja alguse* (9. saj) ehteid on teada hoopis vähem. See tuleneb tõenäoliselt eelviikingiaegsete muististe üldisest vähesusest; sellest ajast ei ole leitud ka panustega laibamatuseid ning pole muidki suletud leidudena käsitletavaid ehtekomplekte.

Eelviikingiajaks kadusid lõplikult moest rooma rauaajal kasutusele tulnud ambsõled. 8. sajandil ilmusid hoburaudsõled; varasemad neist olid rauast, kuid alates 10. sajandist tehti hoburaudsõlgi peamiselt pronksist, harvem hõbedast. Ajastule iseloomulikud, eelkõige just rannikupiirkonnas, on õhukesed õõneskumerad, arvatavasti Soome päritolu käevõrud. Helmekeedesse ilmusid siniste klaashelmeste kõrvale ka polükroomsed klaashelmed. Nii naiste kui ka meeste ehtekomplekti silmatorkavamaks osaks olid aga endisest uhkemad ja suuremad ehtenõelad: rõngas- ja kolmnurkpeaga nõelad ning mässitud peaga karjasekeppnõelad. Omaette nähtuseks, mis on iseloomulik just eelviikingiajale ja viikingiaja algusele, on suured rõngas- ja kolmnurkpeaga ehtenõelad, mille külge oli kinnitatud dekoratiivsete naastudega kee ning pintsett- või pintsetikujuline ripats. Sellised ehted olid kasutusel Põhja- ja Lääne-Eestis ning Soomes. Iga teadaolev selline dekoratiivne nõel koos selle juurde kuuluvate naastude ja ripatsitega on unikaalne. Arvatavasti on nende nõelte näol tegemist meeste staatusehetega.

Rahvasterännuajal peamiste ornamendielementidena kasutusel olnud ringide ja sõõride kõrvale ilmusid 7.–8. sajandil ehetele kolmnurgakeste read. Kolmnurgakujulised templijäljendid olid algul miniatuursed ja sügavalt sisse löödud, hiljem muutusid aga suuremaks ning nende keskele ilmusid reljeefsed nupukesed. Kolme või enama nupukesega kolmnurgad võeti Eesti ehetel ornamendimotiivina kasutusele arvatavasti 10. sajandil, kuid õitsengu saavutas see nn hundihammasonament alles 11.–13. sajandil (Mägi-Lõugas 1995a, 313j).

Selle kohta, kuidas ja milliseid ehteid kanti *viikingiaja teisel poolel* (10. sajandil ja 11. saj algul), on juba rohkem teavet. Viikingiaegse jõuka naise ehtekomplekti kuulus helmestest ja ripatsitest kaelakee, sageli ka üks või mitu kaelavõru. Tavaliseks ehteks olid käevõrud. Et neid tõesti pidevalt kanti, mitte ei pandud vaid hauda kaasa, näitavad kulumisjäljed käevõrudel. Hoburaudsõlgedega kinnitati sõba ja särgikaelust. Kõige uhkemaks ehteks oli rinnakee, mis kinnitati õlgade juures ehtenõeltega. Kee küljes võidi kanda ripatseid ja kuljuseid. Kanti ka sõrmuseid, peamiselt spiraal- või prillspiraalsõrmuseid. Viikingiaja lõpul tulid kasutusele pronksplekiga kaunistatud noatuped, mida võib samuti pidada ehteks.

Viikingiaegsed mehed kandsid ehte ja rõivakinnitusvahendina hoburaudsõlge, mis tähtsamatel meestel olid kogukad ja hõbedaga kaunistatud. Erinevalt Skandinaavia viikingitest kandsid eesti mehed palju sõrmuseid ja käevõrusid. Kui balti rahvastel olid olemas spetsiaalsed sõjameeste käevõrud, siis Eestis leitakse meeste- ja naistehaudadest samu käevõrutüüpe (ainult spiraalvõru ei esine kunagi meeste haudades).

Kogu viikingiaja jooksul on jälgitav ehetel hulga järjekindel suurenemine; ka ehted ise, nt sõled, ehtenõelad ja käevõrud, muutusid mõõtmetelt suuremaks. Kui rooma rauaajal ja rahvasterännuajal oli rinnakee tavaliselt üksainus kett kahe väikese ehtenõela vahel, siis viikingiaja lõpuks olid kasutusele tulnud suured massiivsed mitmest keerivist ning arvukatest detailidest (keekandjad, vahelülid, ripatsid) koosnevad rinnakeed. Samalaadsed tendentsid – ehetel arvu suurenemine ja ehtetüüpide mitmekesisustumine – on jälgitavad ka naaberaladel, nt latgalite ehtemoes (Vilcāne 2003, 127).

Kuigi suurem osa ehtetüüpidest levis üle Eesti, joonistub ehtemoe põhjal Eesti alal läbi kogu keskmise rauaaja ja viikingiaja välja kaks selge omapäraga piirkonda, mida võib üldjoontes nimetada Ranniku- ja Sise-Eestiks (vt ka 7.6).

Rahvasterännuajal moodustas ühe ehtetraditsiooni ala Lääne- ja Põhja-Eesti (Saaremaa, Lääne-, Harju- ja Virumaa ning Järvamaa põhjaosa), ja teise Kesk-, Ida- ja Lõuna-Eesti (Järvamaa lõunaosa, Pärnumaa kaguosa, Viljandi-, Tartu-, Võru- ja Setumaa). Ranniku- piirkonnale iseloomulikeks ehteks olid sel ajal paeljad lamekumera läbilõikega ning õhukesed pikiharjalised käevõrud. Siinseks eripäraks olid ka üksikud Skandinaavia päritolu ehted ja rõivadetailid. Ainult Põhja-Eestis levinud ehtetüübiks olid pronksist ketaspeaga ja profileeritud peaga auguta nõelad. Saare- ja Läänemaale olid vaadeldaval perioodil iseloomulikud lameda kolmnurkse peaga ehtenõelad. Enamik Eesti rahvasterännuaegsetest ehetest ongi saadud Ranniku-Eesti kalmetest. Sise-Eestist on

hoopis vähem ehteleide, mistõttu sealseid ehtemoe eripärasid on raskem esile tuua. Eelkõige Sise-Eestile omase rahvasterännuaegse ehtena võib esile tõsta kargukujulisi rauast ehtenõelu. Selliseid ehtetüüpe, mida kanti ainuüksi Lõuna- ja Ida-Eestis, teada ei ole.

Eelviikingiajal ja 9. sajandil iseloomustab Ranniku-Eesti ehtemoodi mitmesuguste, sageli suurte ehtenõelte kandmine. Leitud on suuri rõngaspeaga ja karjasekeppnõelu, neist paljudel on pea mässitud pronks- või hõbetaadiga. Moodi tulid kolmnurksepeaga ehtenõelad. Põhja-Eestist on leitud mitmeid Soome päritoluga ehteid, nt laienevate otstega õõneskumeraid käevõrusid ja vähksõlgi. Soomega ühendab Põhja-Eestit eelviikingiajal ka kaugelt idast, permi aladelt pärit vööde kasutamine, millest on tõendiks Proosa ja Ojaveski kalmetest saadud eksootilised vöönaastud. Sisemaalt leitud ehte hulk on aga endiselt nii väike, et sealse ehtemoe iseloomustamine on keerukas. Rohkem kui rannikupiirkonnas näib olevat kantud mitmesuguseid ripatseid: just Sise-Eestile olid omased kellukese- ja trapetsikujulised pronksripatsid.

Viikingiaja teisel poolel, 10. sajandil ja 11. saj algul, hakkas Virumaa ehtemood sarnanema rohkem Ida- ja Lõuna-Eesti omaga. Sisemaale iseloomulik ehtemood levis sel ajal ajaloolise Virumaa, Põhja-Tartumaa, Kagu-Eesti ja Viljandimaa alal. Ka Loode-Eestis ja Järvamaal kanti peamiselt idapoolsele kultuurialale omaseid ehteid, kuid Lääne-Eesti mõju on nähtav.

Sisemaa ehtemoele olid viikingiaja teisel poolel omased kaksikristpeaga ehtenõelad, vaheliti ulatuvate lamenevate otste ja lameda keskosaga haagiga kinnitatavad kaelavõrud, prismaotsised hoburaudsõled, õõneskumerad plettornamendiga käevõrud ja mitmesugused luust ripatsid. Saare- ja Läänemaal sel ajal kantud ehetest paistavad silma eelkõige kolmnurkse peaga ehtenõelad; Saaremaal kujunes välja ka selliste ehtenõelte eriomane variant. Käevõrusid kanti Saare- ja Läänemaal vähem kui mujal Eesti alal. Hoburaudsõlgedest olid Saaremaale iseloomulikud lehterotsised sõled. Erinevalt ülejäänud Eestist kanti Saaremaal baltipäraseid liitkaelavõrusid. Sealse ehtemoe eripäraks olid ka üksikud Skandinaavia, arvatavasti eelkõige Ojamaa päritolu ehted.

Osaliselt on piirkondlikud erinevused ehtemoes seletatavad erinevate väliskontaktidega. Rahvasterännuajal levis peamiselt Ranniku-Eestis Skandinaavia päritolu ehteid (agrafid, naastud, pandlad). Eelviikingiajal ilmnisid eelkõige Põhja-Eesti ehtemoes kontaktid Ede-la-Soomega (ripatsitega rõngaspeanõelad, pintsetikujulised ja pintsettripatsid, õõneskumerad käevõrud, vähksõled). Saaremaa ehtemood omas viikingiajal ühiseid jooni Ojamaa, Kuramaa ja liivlaste ehtemoega, kuid oli siiski selgelt eristuv. Kagu- ja Ida-Eestist on leitud arvukalt mitmesuguseid luuripatseid (kammi- ja linnukujulisi, kopra kontsluust valmistatuid), mis osutavad kultuurikontaktidele idapoolsete soomeugrilastega kuni Volga ülemjooksuni välja. Vaheliti ulatuvate otstega kaelavõrude levik Kagu-Eestis viitab suhtlusele latgalitega. 10. saj teise ja 11. saj esimese poole Lõuna- ja Ida-Eesti ehtemoele avaldas arvatavasti mõju ka Novgorodi ja Pihkva lähedus. Võib arvata, et osa, eelkõige suurte sarjadena väga ühetaoliselt valmistatud laialt levinud ehted (nt soonitud alaosaga kuljused, laia keskkeermega spiraalsõrmused) ja kvaliteetsemad ehted (osa rinnakeedest) on valmistatud nendes linnalistes keskustes.

Kõige selle juures tuleb rõhutada, et enamik Eesti alal keskmisel rauaajal ja viikingiajal kasutatud ehetest on pärit või omab eeskujusid lõuna pool, balti hõimude alal. Sealt on pärit kõik siin kasutusel olnud ambsõlgede ja ehtenõelte tüübid, samuti enamik hoburaud-sõlgede, sõrmuste ning käe- ja kaelavõrutüüpidest. Balti hõimudelt võeti üle ka kelluke-se- ja trapetsikujuliste ripatsite kandmise komme.

Ehteid on peetud nn etnilisteks markeriteks. Aladel, mida on võimalik ühendada erinevateks võimupiirkondadeks või rahvasteks, on tavaliselt ka selgelt eripärane ehtemood. Skandinaavias joonistuvad vaadeldaval perioodil selgelt välja erinevused Norra, Taani ja Ida-Rootsi ehete vahel. Omanäolise ehtekultuuriga piirkonnaks kujuneb alates eelviikingiajast Soome. Balti hõimude ehtemoodides on märgatavaid omavahelisi erinevusi. Väina alamjooksul kujunes viikingiaja lõpuks välja omanäoline liivlaste aineline kultuur, mille ehtemoes ühinevad balti-, läänemeresoome- ja skandinaaviapärased elemendid.

Kuigi Eesti alale levisid paljud ehtetüübid balti hõimude juurest, ei võetud kõiki seal laialt levinud ehteid omaks. Kui balti naabrid kandsid rohkesti mitmesuguseid krooni-laadseid peaehteid, siis Eesti alal see ehtetüüp populaarseks ei saanud. Peaehetest, mida siinmail rohkesti kanti, võib mainida üksnes linikuid ja nende kinnitusnõelu. Läti ja Leedu alal oli levinud ka näiteks selliseid sõlgede ning käe- ja kaelavõrude tüüpe, mida Eestis kunagi omaks ei võetud. Ka rinnakeede kandmisviisis on Läänemere maades jälgitav selge piirkondlik või etniline eripära. Latgali naised kandsid rinnakeesid kukla tagant läbi käivate loogakeste abil, liivlased, soomlased ja karjalased riputasid keed mõlema õla juurest ovaalsõle abil, Eesti alal aga kinnitati kee mõlema õla juures ehtenõeltega. Piirid pole siiski teravad ja identseid esemeid võib leida ka eri kultuuripiirkondadest.

4.4 RELVAD JA RATSAVARUSTUS

4.4.1 Relvad

Eestis olid 5.–11. sajandil kasutusel samad relvatüübid, mis kogu Läänemere piirkonnas. Põhiosa relvastusest oli Skandinaavia päritolu või jäljendas sealseid tüüpe, ehkki Läänemere idakaldal ja Ojamaal olid relvakomplektid siiski mõneti teistsugused kui lääne pool. Teine relvastusalaste innovatsioonide päritolupiirkond oli balti hõimude asuala. Kui Soome asukatel ja balti hõimudel olid vaadeldaval perioodil kasutusel ka kohalikud omanäolised relvatüübid, siis Eesti alalt lokaalseid relvatüüpe teada ei ole.

Enamik keskmise rauaaja ja viikingiaja relvadest on saadud kalmetest, väiksem osa peitleidudest ja juhuleidudena ning veelgi vähem on neid välja tulnud linnustelt ja asulakohadelt. Suurem osa vaadeldava perioodi relvadest on leitud Põhja- ja Lääne-Eestist, mis tuleneb suuresti sellest, et Kesk- ja Lõuna-Eestis on kalmeid vähe teada ja uuritud. Ka ajaliselt jaotuvad relvaleiud väga ebahühtlaselt: rahvasterännu- ja eelviikingiaja relvi on leitud vähe, kuid viikingiaja, eriti 10. saj ja 11. saj esimese poole relvi on rohkesti. Suurem osa teadaolevatest rahvasterännuaja relvadest jaguneb mõne üksiku leiukoha vahel, nagu Rikassaare peitleid (jn 210) ning Kirimäe ja Proosa kalmed.

Käesolevas alapeatükis on vaatluse all mõõgad, võitlusnoad, odad ning vibu ja nooled, kaitserelvastusest kilbid. Relvana on kasutatud ka kirvest ja võimalik, et nugagi, kuid need on ühtlasi mitmeotstarbelised riistad ja seetõttu käsitletud juba eespool (4.2.4 ja 2.2.8). Koos relvadega on vaatluse all ratsavarustus, sest hobuseid kasutati ka sõjakäikudel ning matmiskombestikus käsitati relvi ja ratsavarustust sageli kokkukuuluvana.

4.4.1.1 *Mõõgad ja nende osad*

Matmiskommetest johtuvalt on suur hulk Eestist leitud muinasmõõkadest katkendlikud või deformeeritud. Siinsetest kalmetest leitakse peamiselt mõõkade pidemeosi, teramikud on haruldased. Võimalik, et selle põhjuseks oli komme panna surnule kaasa vaid osa esemest, mis pidi esindama tervet eset, ja nii jäi teramik kui mõõga hinnalisim osa pärijate valdusse. Arvatavasti on paljud kunagi kalmetesse asetatud mõõgad hauaröövi tõttu kaduma läinud: kujutas ju isegi katkimurtud mõök väärtust vanametalli näol. Enamik Eesti tervetest mõõkadest on saadud juhuleiuna (Mandel 1991a, 101; 1992, 10).

Mõõgateramikke on väga raske ajandada – selleks on neil liiga vähe selgeid tunnuseid, ka on ühesugused teramikud pikka aega kasutusel olnud. Muutused moes ja piirkondlikud eripärad avalduvad aga selgelt mõõgakäepidemete juures. Eraldi leitud pidemeosi (kaitseraudu, pidemeõsiku, pidemenuppude üla- ja alaosi), mida kalmetes sageli ette tuleb, pole paraku enamasti võimalik täie kindlusega tüüpidesse liigitada ega täpsemalt ajandada. Eestist leitud mõõkade ajandamise teeb raskeks ka asjaolu, et nii mõnegi mõõga pidemeosad on teramikust hoopis nooremad ja sarnanevad vaid üldjoontes rahvusvaheliselt tuntud tüüpidega. Samu pidemetüüpe võidi kasutada nii ühe- kui ka kaheteraliste mõõkade juures.

Ühtki tervet rahvasterännaegset mõõka ega isegi terviklikku mõõgapidet Eestist seni leitud ei ole: sellest ajast on vaid üksikuid teramikukatkeid ja pidemeosi. Terviklikult säilinud eelviikingi- või viikingiaegseid mõõku on Eestis praeguseks teada 13. Neile lisandub 15 terviklikku pidet, mille tüüpi on võimalik määrata, ning vähemalt 7 pidemeta mõõgateramikku, mille võib neil leiduva kirja või leiukonteksti põhjal dateerida perioodi 7. sajandist kuni 11. saj algupooleni. Naabermaadega võrreldes on seda väga vähe. Soomest oli viikingiaegseid mõõku juba 1985. aastaks teada 316, Rootsist Mälari järve ümbruse maakondadest (Västmanland, Närke, Uppland, Gästrikland, Södermanland, Dalarna) 186 ja Norrast ligikaudu 3000 (Lehtosalo-Hilander 1985, 6j).

Enamik Eestist leitud eelviikingi- ja viikingiaegsetest mõõkadest on tulnud päevalgelge Põhja- ja Lääne-Eestist. Kolmekümne viiest ülalnimetatud leiust (terviklikud mõõgad, terviklikud pidemed ja dateeritavad pidemeta teramikud) 16 on saadud ajaloolise Harju- ja Virumaa alalt, 14 Saaremaalt ja Läänemaalt ning vaid kaks mõõka mujalt Eestist, täpsemalt Tartu lähedalt Õvi laibakalmistult ja Peipsi äärest Raatvere laibakalmistult. Kolme mõõga täpsem leiukoht pole teada. Osaliselt tuleneb mõõgaleidude ebaühtlane jaotumine arvatavasti sellest, et Põhja- ja Lääne-Eestis on vaadeldava ajastu kalmeid arvukamalt

teada ja kaevatud kui mujal Eestis. Teisalt võib arvata, et tänu ülemerekontaktidele jõudiski Eesti rannikualadele läänest rohkem mõõku kui sisemaale.

Eesti 8.–13. saj mõõku on põhjalikult uurinud Mati Mandel, kelle töödele (Mandel 1991a; 1992) alljärgnevalt suuresti tuginengi.

Üheteralised mõõgad leidsid Eestis vähe kasutust. Enim on selliseid mõõku leitud Saaremaalt Salmelt, kus 7. saj teise poole või 8. saj alguse Salme I paadismatusest (vt 6.1.7) saadi kaks üheteralist mõõka pikkusega 108 ja 74,5 cm (Konsa *et al.* 2008). Salme paadis maetud sõjamehed ei olnud tõenäoliselt kohalikud, vaid Skandinaavia päritolu. Skandinaavias olid erinevalt Eestist üheteralised mõõgad 7. ja 8. sajandil laialt levinud (Nørgård Jørgensen 1999). Mujalt Eestist on teada vaid kaks üheteralist mõõka: juhuleid Põhja-Viljandimaalt Suure-Jaanist (jn 150: 3) ja üks teadmata leiukohaga mõök (AI 3136). Pidemosade põhjal võib need mõõgad ajandada 10. sajandisse või 11. saj esimesse poolde (Mandel 1991a, 123).

Euroopas varakeskajal kasutatud pikad *kaheteralised mõõgad* on arenenud Vana-Rooma mõõgatüübist *spatha*. Seda kasutasid eelkõige germaani päritolu palgasõdurid, keda rakendati impeeriumi piiride kaitsel (Marek 2005, 10). Tegemist oli ratsaväelase mõõgaga. Pärast Rooma riigi lagunemist levis see mõõgatüüp kiiresti kõikjale Põhja-Euroopasse.

Läänemaalt Kirimäe rahvasterännuaegsest matusest on leitud viie kaheteralise mõõgateramiku katked (Mandel 1992, 19). Vanimad terved kaheteralise rauast mõõga teramikud on saadud Harjumaalt 7. sajandisse kuuluvast Lehmja-Loo III kalmest (Lõugas 1973, 124, 129, jn 5: 1) ja Virumaalt 6.–7. saj Kunda I peitleiust (Mandel 1985, 82; 1992, 129).

Suurem osa Ida-Euroopast leitud 7.–11. saj kaheteraliste mõõkade teramikest pärineb Lääne-Euroopast. Enamiku spetsialistide arvates tehti neid Reini piirkonnas ja tänapäeva Prantsusmaa alal paiknenud relvatöökodades, mis tootsidki peamiselt ekspordiks. Eestist leitud kaheteraliste mõõkade teramiku pikkus (ilma pidemerootsuta) on 64,5–98 cm ning laius 4,3–6,3 cm (jn 150: 1–2). Piki teramiku keskosa jookseb mõlemal pool madal süvend – nn veresoon, mille otstarve oli vähendada teramiku kaalu. 7.–9. saj mõõgateramikud on enamasti damaskitud, st teramiku valmistamisel on kokku sepistatud erinevate omadustega terasekihte.

Vähemalt kuue Eestist leitud viikingiaegse mõõga teramikule on inkrusteeritud rauast kiri *VLFBERHT* (jn 151), ühel Pärnumaalt Tori ümbrusest juhuleiuna saadud mõõgal ka *LEUTLRIT* (AI 2635: 1757). Ulfberht-kirjaga teramikke on Põhja- ja Ida-Euroopast leitud sedavõrd palju, et kindlasti pole tegemist ühe meistri taotud mõõkadega. Tõenäoliselt kasutati selle relvasepa nime mingis Reini-äärses töökojas ka tema kolleegide ja järglaste poolt valmistatud teramil. Peamiselt Skandinaavia kaupmeeste vahendusel levisid need mõõgad üle kogu Põhja- ja Ida-Euroopa, kusjuures suur osa mõõgateramikest varustati pidemega just Skandinaavias (Mandel 1991a, 124).

Ühel Virumaalt Vatkult juhuleiuna saadud, pideme põhjal 9. sajandisse dateeritava mõõga teramikul on ühel küljel kolm kriipsukest ja kaks S-tähe moodi kujutist, teisel küljel

rist ja ladina tähti meenutavad märgid (jn 152). Viimast on tõlgendatud kui tähti IC + CI, lühend vormelist IESUS CHRISTUS, CHRISTUS IESUS (Drboglav 1984, 114). Ühel teisel samaaegsel Virumaalt Lepna-Taaravainu külast leitud mõõgal on ühel küljel oomega-kujund, teisel Andree rist ja paar kriipsukest (Lääne & Selirand 1979, 62).

Mõõga pide koosnes kaitserauast, rootsu ümber kinnitatud puust, luust või nahast käepidemest või metallist torujast pidemeõõsikust ning pidemenupust, kusjuures viimane võis koosneda mitmest osast. Pidemenupp oli sageli massiivne, sest nii aitas see pidemel paremini peos püsida, aga ka tasakaalustas mõõka. Eestist leitud I at teise poole mõõkadel oli kaitseraud ja pidemenupp reeglina rauast, väga harva ka pronksist, ning luksuslikumate mõõkade pidemeosad olid kaunistatud hõbedaga või kullaga. On teada ka vähemalt seitse eelviikingi- või viikingiaegset mõõgateramikku, mille küljes pidemeosi pole. Nende mõõkade pidemed võisid olla luust või puust, ehkki on ka võimalik, et nende metallist pidemeosad on matuserituaali käigus või hiljem kaotsi läinud. Skandinaaviast leitud 10.–11. saj mõõkadest on koguni 39% pidemeosadeta (Jakobsson 1992, 45–49). Ka Soome viikingiaja kalmistutest on leitud arvukalt pidemeosadeta mõõgateramikke või nende katkeid (Lehtosalo-Hilander 1985, 6).

Rahvasterännaegseid pidemenuppe on Eestist leitud vähe. Enamik neist on *kolmnurksed pidemenupud*. Rauast kolmnurkne pidemenupp on leitud Tartumaalt Peedu linnusel (Moora 1939, 114, jn 69) ning dateeritud Kesk-Euroopa ja Soome analoogide põhjal 6. sajandisse (Mandel 1985, 82). Uhkeim, ornamenditud ja kullatud kolmnurkne pidemenupp on leitud Tallinna lähedalt Proosa kivivarekalmest (jn 153: 1). Sarnane, kuid halvasti säilinud nupp oli ka Rebala Presti kalmes, samuti Tallinna lähedal. Kolmnurksed kullatud pidemenupud on pärit Skandinaaviast ja Soomes laialt levinud pidemenupu alaosa küljes oleva dekoratiivse rõngaga nn rõngasmõõkade küljest. Eestist pole terveid rõngasmõõkade pidemeid ega isegi rõngaga pidemenupu detaile leitud. *Loomapeakujuliste otstega mõõganupp* on saadud Saaremaalt Paju kalmest (jn 153: 2). Selliseid on arvukalt leitud Taani noorema rooma rauaaja ja rahvasterännaaja sooleidudest ja matustest. Vähemalt paar sellist on saadud ka Lõuna-Norrast, üks Bornholmilt, üks Ölandilt ja üks Lõuna-Saksamaalt (Menghin 1983, kaart 1).

Põhja-Euroopa 8.–13. saj mõõgapidemeid liigitatakse enamasti Jan Peterseni poolt välja töötatud Norra mõõgapidemete tüpoloogia (Petersen 1919) abil. Peterseni pidemetüpoloogia hõlmab 26 tüüpi (tähistatakse tähtedega) ja 20 alatüüpi (tähistatakse numbritega). Kuigi Petersen töötas oma tüpoloogia välja vaid ühe piirkonna materjali põhjal ja juba ligi 100 aastat tagasi, on see, küll mõningate täiendustega, Skandinaaviast, Soomes ja Baltimaades jätkuvalt kasutusel (nt Lehtosalo-Hilander 1985; Mandel 1991a; Jakobsson 1992; Kazakevičius 1996). Briti saarte mõõgapidemete tüpoloogia (Wheeler 1927; Oakeshott 1960) pole Eesti materjalile kohandatav, sest suur osa siinsetest pidemetest ei sobi ühegi Wheeleri-Oakeshotti tüübi alla. Küll aga võib enam-vähem kõik Eesti 8.–13. saj mõõgapidemed jagada Peterseni tüüpidesse. Eelviikingi- ja viikingiajast on Eestist leitud mõõgapidemeid, mida võib liigitada Peterseni tüüpidesse A, B, E, H, I, S, V, X ja Z.

A-tüüpi mõõgapide koos üheteraliste mõõgateramike katketega on leitud Salme I paadismatusest (jn 154: 1). *B-tüüpi pidemega* mõõku on Eestist teada kolm: Tallinna lähedalt Kanama laibamatuse juurest (jn 150: 1) ja Lehmja asulakohalt ning Lõuna-Harjumaalt Paluküla peitleiust. See pidemetüüp pärineb 8. saj teisest poolest (Mandel 1991a, 102; 1992, 21). *E-tüüpi pidemega* (jn 148: 3) on Eestis ainult üks mõök, mis on leitud Virumaalt Püssi maa-alusest põletusmatusest, kuid eraldi on seda tüüpi pidemete osi saadud ka mujalt erinevatest leiukohtadest (Mandel 1991a, 114; 1992, 22). Petersen (1919, 79) dateeris selle pidemetüübi 9.–10. sajandisse.

I-tüüpi pidemega mõõku on Eestist saadud ainult üks, Harjumaalt Paluküla peitleiust (jn 154: 2). See pidemetüüp oli laialt levinud Lääne-Euroopas ja Soomes 7.–8. sajandil (Mandel 1991a, 102; 1992, 21). *H-tüüpi pidemega* (jn 154: 3) mõõku või terviklikke pidemeid on Eestist teada kaheksa, lisaks veel hulk pidemeosi (kaitseraudu ja nuppude detaile) peamiselt Virumaalt Järve peitleiust. See pidemetüüpi levis peamiselt Skandinaavias, Soomes ja Vene aladel 9.–10. sajandil. Eestist saadud H-tüüpi pidemed pole hilisemad 9. sajandist (Mandel 1991a, 114; 1992, 21). Tüübid H ja I on nii sarnased, et mõnikord loetakse need üheks tüübiks H-I (nt Lehtosalo-Hilander 1985).

S-tüüpi pidemed on ajandatud 10. sajandisse ja 11. saj algusesse (Mandel 1991a, 115; 1992, 22). Eestist on saadud ainult üks terve S-tüüpi pidemega mõök (AI 3131), mille leiukoht pole teada; leitud on ka seda tüüpi pidemete nuppe ja kaitseraudu. *V-tüüpi pidemega* mõõku või terveid pidemeid on teada viis, neist kaks Saaremaalt (jn 150: 2; 151), kaks Lääne-Eesti mandriosast ja üks Raatvere kalmistust Põhja-Tartumaalt; on saadud ka mõned pidemeosad. Sellised pidemed dateeritakse 10. saj teise ja 11. saj esimesse poole (Mandel 1991a, 118; 1992, 22). Samasuguse dateeringuga on *X-tüüpi* ja *Z-tüüpi pidemed* (Mandel 1991a, 119; 1992, 22). X-tüüpi pidemega mõõku on Eestist teada kaks: üks juhuleiuna Harjumaalt Kaersoolt (AI 4888), teise (jn 154: 4) leiukoht pole teada. Z-tüüpi pidemega mõõku on Eesti alalt teada seitse, lisaks pidemeosi paarist leiukohast. Enamik Z-tüüpi pidemega mõõku või pidemed on leitud Saaremaalt ja Läänemaalt, erandiks on üksnes Tartu lähedalt Õvi laibakalmistust saadud mõök (jn 154: 5) ja eespool mainitud Suure-Jaani üheteraline mõök (jn 150: 3).

Kirjalike, pildiliste ja arheoloogiliste allikate põhjal otsustades oli mõök germaani kultuuriruumis kõige suurema rituaalse ja sümbolse tähendusega relv (Jakobsson 1992, 79–83). Küllap oli see nõnda ka Eestis. Arvestades mõõgateramike keerukat valmistamistehnoloogiat ja võõramaist päritolu, oli mõök kindlasti väga hinnaline ese. Siiski võib näha, et paralleelselt mõõkade osakaalu suurenemisega relvastuses muutusid nad ka odavamaks. Selgelt näitab seda mõõkade lihtsustumine aja jooksul. Kui rahvasterännu- ja eelviikingiajal olid Skandinaavias ja sellega piirnevatel aladel levinud väga keeruka ja detailirohke kujundusega mõõgapidemed, mis olid sageli kaunistatud kulla ja hõbedaga, siis viikingiaegsete mõõkade pidemed on märgatavalt lihtsama kujundusega ja kullatud pidemeosi leidub väga harva. Kui veel 8.–9. sajandil kasutati mõõgateramike valmistamisel keerukat damaskimist, siis hiljem sellest loobuti. Hoopis lihtsaks ja üksluiseks muutusid mõõgapidemed hilisrauaajal, mil senisest luksusesemest sai tarbeese (Mandel 1991a, 125).

4.4.1.2 Võitlusnoad

Võitlusnugadeks loetakse arheoloogilises aineses leiduvaid suuremaid nuge, mida võidi kasutada relvana. Eesti võitlusnuge uurinud Mati Mandel (1977; 1992) on võitlusnugadeks liigitanud üle 25 cm pikkuse teramikuga noad. Üheteralistest mõõkadest eristab võitlusnuge teramiku pikkus ja kuju: mõõga pikkus on vähemalt 65–70 cm ning teramik on laiem ja õhem kui võitlusnoal (Mandel 1977, 236). Ka käepide on võitlusnugadel lihtsam kui mõõkadel: reeglina arvatavasti puust või luust ning selle juurde ei kuulunud pidemenuppu ega kaitserauda.

Üldlevinud seisukoha järgi tõid võitlusnoa Euroopasse hunnid 4. sajandil. Balti hõimude alal Läänemere kaguranniku piirkonnas ilmusid need kalmetesse 5. saj keskel (Šimenas 1992, 100), kuid laiemalt tulid võitlusnoad kasutusele 5.–6. saj vahetusel (Gjessing 1934, 98; Salmo 1938, 156; Nørgård Jørgensen 1999, 44j). Võitlusnuge kasutati Skandinaavias, Baltimaades ja Soomes; seevastu Baltimaadest ida pool paiknenud soome-ugri hõimud ja hiljem slaavlased neid märkimisväärselt ei tarvitanud. On tõendeid, et tegelikult võisid võitlusnoad kasutusel olla ka juba enne rahvasterännuaega. Näiteks on Virumaalt Jäbara A kivilalmest saadud suur laia teramiku ja kumera seljaga nuga (Lang 2007a, jn 96: 1), mis pärineb eelrooma rauaajast. Ka on nii Eesti, Läti kui ka Soome hilise eelrooma ja rooma rauaaja kalmetest ja peitleidudest saadud nuge, mis oma suuruse poolest võiks olla relvad (Mandel 1977, 238). Selliseid suuri terariistu võidi kasutada ka tööriistana, näiteks võsaraiumiseks.

Kumerselgseid võitlusnuge (jn 155: 1–2) iseloomustab võrdlemisi lai, tipu suunas kitsenev teramik ja veidi kaardus selg; kõige laiem koht on tavaliselt teramiku keskosas. Noad on kuni 40 cm pikad. Mõnikord on rootsul raudplekist rõngas, mille abil oli kinnitatud puust käepide (jn 155: 1). Mõnel sellisel noal on pikisooned teramiku külgedel seljapoolses osas (jn 155: 2). Kesk-Eestist Rikassaare leiust on saadud seitse katkist kumerselgset võitlusnuga; neid on teada ka Virumaalt Jäbara E ja Türsamäe kivilalmest, aga ka mujalt. Seni on need dateeritud 5.–6. sajandisse (Schmiedehelm 1955, 103; Mandel 1977, 239; 1992, 4). Samalaadseid või üpris sarnaseid nuge on rahvasterännuajal kasutatud ka Läti alal (LA, tahv 40: 27). Eesti kõnealused võitlusnoad on nähtavasti import kunagistelt preislaste asualadelt Läänemere kaguranniku piirkonnas (Mandel 1977, 239).

Sirgeselgseid soonitud külgedega võitlusnuge on teada ainult kaks, mõlemad Läänemaalt Kirimäe rahvasterännuaegsest põletusmatusest (Mandel 1977, tahv I: 2). Tervema noa pikkus on 28 cm. Mõlema terariista seljapoolse osa külgedel on kolm soont. Mandeli hinnangul (1977, 239) on need noad pärit Läänemere kagurannikult Ida-Preisi aladelt, kust on leitud samasuguseid terariistu (Engel 1931, 321, jn 3a). Sellised võitlusnoad olid rahvasterännuajal kasutusel ka Leedu alal (Šimenas 1992, 99).

Üks *laia teramiku, sirge selja ja kaarja teraga võitlusnuga* on leitud 7. saj Lehmja-Loo III kalmest (jn 155: 3). Mujalt Eestist niisuguseid nuge seni teada pole. Sellised noad levisid eelkõige Soomes, kus need on dateeritud 7. saj lõppu ja 8. sajandisse (Salmo 1938, 139–146). Ka *tipu suunas laieneva teramikuga võitlusnuge* on Eestist saadud ainult üks –

Otepää linnuselt (jn 155: 4). Selliseid relvi kasutasid semgalid, žemaidid ja latgalid 7.–11. sajandil, kusjuures eriti palju on neid leitud Semgaliast (Vaškevičiūtē 2007, 219, jn 6–8).

Kõige nooremaks Eestis kasutatud võitlusnugade tüübiks on *paksuseljalised kitsa teramikuga võitlusnoad* (jn 155: 5), mida iseloomustab peaaegu ühtlase laiusega, enamasti siiski tipu pool veidi laienev teramik ning sirge, 0,6–1 cm paksune selg. Kitsa teramiku ning paksu selja tõttu on neil nugadel kiilukujuline ristlõige. Eestist leitud paksuseljaliste võitlusnugade pikkus on kuni 54,5 cm, enamikul 40–50 cm vahel. Tüüpi iseloomustavad veel selgelt nähtav teritusnurk ning enamikul nugadel ka pikisuunalised vaod seljal. Viimased on tekkinud sellest, et teramik on kokku sepistatud mitmest erinevast, tavaliselt kolmest või enamastki terase- ja rauakihist; seejuures on keskmine, terana esile ulatuv terasekiht teistest veidi õhem. Selliseid nuge on leitud üle Eesti peamiselt põletusmatuste kontekstist kokku u 50 ning nad pärinevad 10. saj teisest poolest (Mandel 1977, 240, 243; 1992, 13). Samalaadseid nuge kasutati tollal ka Ida-Rootsis Mälari piirkonnas, Ojamaal, Soomes ja Lätis (Mandel 1977, 242; Stjerna 2007). Venemaa Euroopa-osast oli kitsateralisi võitlusnuge kümmeaastat tagasi teada 13 ning reeglina kalmetest, kust on saadud Skandinaavia päritoluga esemeid (Artemlev 1998). Erinevused eri maadest leitud vaadeldavat tüüpi võitlusnugade vahel lubavad arvata, et neid valmistati kohapeal (Mandel 1977, 243).

Kuna enamik võitlusnugadest pärineb põletusmatustest, siis pole teada, kuidas neid kanti. Vaid Saaremaalt Laadjalast on leitud 10. saj laibamatus, kus luust käepidemega kitsateraline nuga asetseb surnu põlvede vahel (Holzmayer 1868, 12; jn 156). Laadjala võitlusnuga on ka ainus, mis on leitud koos käepideme ja tupega (vt kohe allpool, 4.4.1.3). Mandeli hinnangul asendas võitlusnuga mõõka, mis veel viikingiajal oli kallis ja raskesti kättesaadav relv. Eestist on teada ainult üks juhus – Virumaalt Püssist –, kus matuses olid koos kaheteraline mõök ja võitlusnuga (Mandel 1977, 243, 249; 1992, 15).

4.4.1.3 Mõõgatuppede osad

Eestis on mõõgatuppelist säilinud üksnes metallist otsikud ja neidki on leitud vähe. Arvatavasti oli mõõgatuppelist ka muid metalloosi ja kaunistusi, kuid nende äratundmine põletusmatuste materjali hulgas on raske, kui mitte võimatu. Võimalik, et osa eespool (4.3.2.3) kirjeldatud rahvasterännuaegsetest vöönaastudest kaunistasid tegelikult hoopis mõõgatuppelid. Paremini oli säilinud ülalmainitud Laadjala võitlusnoa tupp.

Rahvasterännuaaja mõõgatuppelist on säilinud *U-kujulisi otsikuid*. Harjumaalt Proosa kivivarekalmest leitud selline otsik on valmistatud rauast (jn 157: 1). Üsna samasugune pronksist otsik on leitud Harjumaalt Lagedi I kalmest (Spreckelsen 1927, jn 99), Lääne- maalt Ehmja Varetmäe kalmest (Mandel 1984, tahv XI: 10) ja Tartumaalt Peedu linnuselt (Moora 1939, jn 70). Saaremaalt Paju kalmest saadud U-kujuline rauast otsik (Tamla & Jaanits 1977, jn 1: 10) on nii väike, et võib pärit olla hoopis noatupe küljest. Samalaadset otsikuid olid rahvasterännuaajal ja hiljemgi kasutusel ka Ojamaal ja Soomes (Kivikoski 1973, nr 293–294; Nerman 1935, nr 271–272, 586, 589–591; Pihlman 1990, 72).

Eelviikingi- ja viikingiaja leiumaterjalid on mõõgatupeotsikud harvaesinev leiuliik – neid on teada ainult kaks, mõlemad Saaremaalt. Neist vanem on Salme I paadismatusest leitud U-kujuline pronksplekist tupeotsik. Ida-Saaremaalt Tõnijalt on juhuleiuna saadud pronksist valatud *võrejas jahikulli kujutisega tupeotsik* (jn 157: 2), mis dateeritakse 10. saj keskpaika ja teise poolde või 11. sajandisse (Paulsen 1953, 17–34, 142).

Laadjala 10. sajandist pärinev võitlusnuga (vt 4.4.1.2) oli nahast tupes, mille otsa ja tera-poolset serva kattis kaheosaline pronksplekist ääris, mida kaunistas sissepuntsitud täketest, kolmnurgakestest ja siksakkidest ornament (jn 156). Tupe küljel oli eraldi plekkilustus, mille noaseljapoolne serv meenutab saehambaid.

4.4.1.4 Odaotsad

Oda oli rauaajal levinuim relv. Enamasti on säilinud vaid odaotsad, varre katkeid leidub koos otsikuga haruharva. Odad jagunevad torke- ja viskeodadeks, mida väliselt eristavad teineteisest peamiselt kaal ja mõõtmed. Tüübiti ei ole selline vahetegemine alati võimalik: paljude odaotsatüüpide hulgas leidub nii suurte kui ka väikeste mõõtmetega otsikuid. Eelkõige viskeodadena tulevad Eesti keskmise rauaaja leiumaterjalid kõne alla peaaesjalikult erinevad kiselised odaotsad. Viikingiaja haudadest leitakse mõnikord kaks sama tüüpi, kuid erineva suurusega odaotsa, mis tõenäoliselt esindavad torke- ja viskeoda. Oda kasutati nii sõja- kui ka jahirelvana, ehkki pole andmeid, mis võimaldaksid mingit kindlat keskmisel rauaajal või viikingiajal kasutatud odaotsatüüpi seostada üksnes sõjanduse või üksnes jahindusega.

Kuigi odaotsad on Eestis nagu ka naabermaades teadaolevalt kõige arvukam rauaegne relvaliik, pole Eesti odaotstest ühtki üldkäsitlust koostatud. On olemas vaid mõned eriuurimused teatud odaotsatüüpidest või odaotste valmistus- või kaunistusvõtetest (Anteins 1962; Selirand 1974, 109–115; 1975; Kuiv 1991a; Mägi-Lõugas 1993; Creutz 2003). Nii puudub ka üldiselt heaks kiidetud või järjekindlatel alustel loodud tüpologia Eesti odaotste kirjeldamiseks. Rahvasterännu- ja eelviikingiaja odaotste liigitamisel tuginen seni tehtud erinevatele uurimustele (nt Salmo 1938; Mandel & Tamla 1977; Pihlman 1990), vajadusel tüüpe täpsemalt defineerides ja piiritledes mõned uued tüübid. Viikingiaja ja osalt ka eelviikingiaja odaotste kirjeldamisel on kasutatav Jan Peterseni (1919) odaotste tüpologia (kokku 12 tüüpi). On esitatud ka teisi tüpologiad (Kirpičnikov 1966; Selirand 1975; Solberg 1984), kuid Peterseni oma, mida on aja jooksul täpsustatud ja täiendatud (nt Lehtosalo-Hilander 1985; Creutz 2003), on kõige laiemalt kasutusel.

Odaotste tüüpe määratletakse peamiselt lehe ehk teramiku kuju järgi. Teiseks oluliseks tunnuseks on osa, millega odaots varre külge kinnitati – kas seest õõnsa toruja putke või rootsu abil. Eesti keskmise rauaaja ja viikingiaja odaotste hulgas on suures ülekaalus putkega odaotsad.

Rahvasterännuajal olid peaaegu ainuvalitsevaks *putke ja kitsa rombikujulise lehega odaotsad*. Selliseid on saadud nt Harjumaalt Proosa, Läänemaalt Kirimäe (jn 158: 1) ja Põhja-Viljandimaalt Taadikvere Kõõre kalmest ning sellesse tüüpi kuulub ka enamik Rikas-

saare peitleiu odaotstest (jn 210; Mandel & Tamla 1977, 159). Vähem levinud olid *putke ja teravovaalse lehega odaotsad* (jn 158: 2). Mõned sellised olid ka Kesk-Eestist saadud Rikassaare peitleius (jn 210). See küllaltki lihtsa kujuga tüüp püsis kasutusel kuni viikingiaja alguseni (vt allpool).

Paljudel rahvasterännuaja odaotstel on piki lehte kulgev kõrge lamekumera või kolmnurkse läbilõikega lehehari (jn 158: 1). Kõrget leheharja kohtab ka 7. saj odaotstel, kuid nendel on see alati kolmnurkse läbilõikega. Kõrge harjaga odaotsad olid levinud Rootsis, Soomes ja Lätis alates eelrooma rauaajast; idas ulatub nende levikuareaal kuni Okaa jõgikonnani (Mandel & Tamla 1977, 160; Kazanski 2007, 241).

Eelviikingiaegsete odaotste valik on juba mitmekesisem. Peale putkega odaotste olid sel ajal laialdaselt kasutusel ka rootsuga vormid. Iseloomulikud on mitmesugused pika kaela ja kiskudega odaotsad. Rahvasterännu- ja eelviikingiajale omaseks odaotste kaunistusviisiks on pronksist ilunupud varrekinnitusneedi otstes (jn 158: 8–9; 159).

Yliskylä tüüpi odaotsi iseloomustavad putk, lehe tagaosas olevad laiendid ning kolmnurkse läbilõikega lehehari. Vastavaid leide on saadud nt Kirimäe põletusmatusest ja Kunda I peitleiust; seda tüüpi meenutab ka üks Rikassaare odaotstest (Mandel & Tamla 1977, 160, tahv IV: 4), samuti Järvamaalt Esna mõisa põllult (jn 158: 3) ja Ida-Harjumaalt Haljava külast saadud juhuleiud (jn 158: 4). Haljava odaots erineb teistest sama tüübi esindajatest astmeliselt kitseneva lehe poolest, kuid oletatavasti pole see siiski esemele valmistades antud välimus, vaid vigastatud tipu teritamisel tekkinud kuju. Kesk- ja Põhja-Euroopas olid Yliskylä tüübile vastavad odaotsad laialdaselt kasutusel (Solberg 1984, 13j, jn 6). Ojamaal oli analoogiline tüüp levinud peamiselt 6. saj teisel poolel (Nerman 1969, nr 555–556, 561–565). Soomes, kus sellele tüübile on antud nimi Perniö Yliskylä kalmistu järgi, kasutati neid 6. saj lõpust 7. saj keskpaigani (Salmo 1938, 165, 174; Kivikoski 1973, nr 534). Leedus on sellised odaotsad ajandatud 6. ja 7. sajandisse (Kazakevičius 1979, 59; Vaškevičiūtė 2007, 216).

Vendeli tüüpi odaotstel on putk ning lai ovaalne leht, mille iseloomulikuks tunnuseks on kaks sügavat ja laia pikisoont mõlemal küljel. Eestist on teada ainult kaks sellist odaotsa Harjumaalt Paluküla leiust (jn 158: 5). Nimetuse on see tüüp saanud Vendeli kalmistu järgi Rootsis (Stolpe & Arne 1912, tahv XXVIII, jn 6). Sellised odaotsad tulid I at keskel kasutusele Kesk-Euroopas, kust levisid ka Skandinaaviasse (Gjessing 1934, 45–50). Soomes olid Vendeli tüüpi odaotsad kasutusel 7. sajandil (Schauman-Lönnqvist 1996).

Tilgakujulise lehega putkega odaotstel on teravovaalne leht, mille suurim laius on putkepooles osas, nii et odaots meenutab tilka; lehe keskel on sageli kolmnurkse läbilõikega hari. Sellised odaotsad pärinevad peamiselt 7. sajandist: mitu sellist on leitud Harjumaalt Lehmja-Loo III ja Kurna IA kiviakalmest (jn 158: 6–7). Ühel Kurna kõnealusel odaotsal on lehe keskel mõlemal küljel ovaalne nõgu, nii et leht on keskelt õhem kui servadelt (jn 158: 7). Üks tilgakujulise lehega odaots on saadud juhuleiuna Harjumaal kaguosast Alaveere mõisa põllult (AM A 72: 1).

Kitsa rombja või teravovaalse lehega, pika kaela ja putkega odaotsi on saadud nt Ehmja Varetmäe kalmest Läänemaalt, Kurna IB ja Lehmja-Loo III kalmest (jn 158: 8) Harjumaalt ning Kunda turbaraba I peitleiust Virumaalt; on ka mõned juhuleiud. Üks paremini säilinud seda tüüpi odaots on saadud Lääne-Harjumaalt Sõrve külast, tõenäoliselt lõhutud kalmest (jn 158: 9). Selle teevad eriliseks hästi säilinud pronksplekist ilunupud varrekin-nitusneedi otstes. Ka vähemalt osal Lehmja-Loo III kalmest leitud odaotstel on olnud ilunupud. Soomes on kõnealust tüüpi odaotsad ajandatud 7. sajandisse (Kivikoski 1973, nr 538), mis sobib hästi Eesti samasuguste odaotste leiukontekstiga.

Rahvasterännuajal kasutusele võetud *lühikesed teravovaalse lehega putkelised odaotsad* olid kasutusel ka eelviikingiajal. Need meenutavad Peterseni A-tüüpi odaotsi (Petersen 1919, 22j), mis Skandinaavia maades ja Soomes levisid peamiselt 8.–9. sajandil (Salmo 1938, 248–250; Lehtosalo-Hilander 1982a, 25j). Eestis on selliseid odaotsi saadud Saaremaalt Salme I paadismatusest, mis pärineb 7. saj lõpu- või 8. saj algupoolest, ja Harjumaalt Paluküla peitleiust (jn 158: 10), mis on maasse jäänud 8. saj teisel poolel. Üks omapärane, keset lehte kulgeva pikisoonega seda tüüpi odaots on leitud juhuleiuna Saaremaalt Iilaste külast (jn 158: 11).

Lääne-Virumaalt Hõbeda külast on põllult juhuleiuna saadud ainulaadne odaots (jn 158: 12). Kujult meenutab see Peterseni B-tüüpi, mida A-tüübist eristavad kaks laiendit putkel (vt Petersen 1919, 23). Hõbeda odaotsa laiendid on aga B-tüübile omastest laienditest erinevad. Sellegipoolest võib Hõbeda odaotsa tema sarnasuse tõttu Peterseni A- ja B-tüüpi odaotstega dateerida samuti 8.–9. sajandisse. Kõnealuse odaotsa omapäraks on veel lehele süvistatud silmusnelinurk ehk nelikand. Ühtki teist sellise märgiga muistset relva pole Eestist teada.

Kõik *putkega kisulised odaotsad* on pikkuse ja lehe kuju poolest erinevad. Kõige pikem (46 cm) selline odaots on saadud Läänemaalt Lihula kangurkalmest (jn 159). Selle kinnit-usnaelad on pronksplekist ilunuppudega, mis on rahvasterännuajale ja eelviikingiajale tüüpiline ilustus (vt Sarvas 1973). Üks selline odaots, küll palju lühema putkega, on saadud ka Rikassaare peitleiust (Mandel & Tamla 1977, 160, tahv V: 2) ja Rõuge linnuselt, samuti on neid juhuleidudena mitmelt poolt üle Eesti (jn 160). Soomes on sellised odaotsad ajandatud peamiselt 5.–7. sajandisse (Kivikoski 1973, nr 548; Pihlman 1990, 114–121, 144–146). Kisulise lehe ja putkega odaotsad olid kasutusel rooma rauaajal ja rahvasterännuajal Lääne- ja Kesk-Euroopas, Skandinaavias, balti hõimude alal ning Dnepri ülemjooksul. Selliseid relvi on leitud ka Eestist ida poolt soomeugrilastega asustatud alalt kuni Volga ülemjooksuni välja (Pihlman 1990, 144–146; Kazanski 2007, 238–241, jn 4).

Kisulise lehe, ülipika kaela ja astmelise rootsuga odaots ehk *angoo* on Eestis üsna haruldaseks leiuks. Kaks sellist on saadud Lääne-Harjumaal Sõrve külas lõhutud kalmest. Sellised odaotsad on tavaliselt väga pikad: näiteks Sõrvest saadud terve angoo on 60,5 cm pikk (jn 161). Angoode eeskujuks oli *pilium*, Rooma leegionäride viskeoda hilisvorm, mida kasutati palju Kesk-Euroopas. Baltimaades ja Skandinaavias angoo märkimisväärselt ei levinud, küll aga saavutas see relvatüüp suure populaarsuse Edela-Soomes 7. sajandil ja 8. saj algupoolel (Salmo 1938, 211j, 218–222; Cleve 1943, 132; Lehtosalo-

Hilander 1982a, 39). Angoodel oli ka lühike, alla 40 cm pikkune variant, mis Eestis oli tavalisem kui pikk angroo. Selliseid on leitud Võrumaalt Hinniala kalmest ja Rõuge linnusest (Schmiedehelm 1959, tahv VIII: 11), Virumaalt Kunda I peitleiust ning Lõuna-Tartumaalt Suure-Kambja asulakohalt (jn 162: 1). Soomes levisid need samal ajal kui pikad angood, kuid leitud on neid viimastest peaaegu poole vähem (Lehtosalo-Hilander 1982a, 39).

Teravovaalse lehe ja rootsuga odaotstel on kaks peamist varianti. Lihtsamaks neist on ühtlaselt kitseneva rootsuga odaotsad, mida on leitud nt Rõuge linnusest (Schmiedehelm 1959, tahv VIII: 1). Vanemad sellised odaotsad on kergemad ja lühema lehega, nt Ida-Harjumaalt Rebala Presti kalmest saadu (jn 162: 2). Selliseid odaotsi on leitud ka Soomest, kus neid peetakse vanimaks rootsuga odaotste tüübiks; neist varaseimad on dateeritud umbes aasta 500 kanti (Kivikoski 1973, nr 311).

Teravovaalse lehe ja rootsuga odaotste teise variandi iseloomulikuks osaks on astmeliselt peenenev roots (jn 162: 3–4), kusjuures üksikutel otsikutel on rootsu peenem osa väänatud. Soomes, kus sellised odaotsad on tavaliseks leiuks, kasutatakse nende kohta nimetust “Aspelin 1651”, tulenevalt järjekorranumbrist Johannes Reinhold Aspelini piltkataloogis (1880). Üks selline odaots on leitud Kagu-Eestist Metste kalmest, kus kaasleiud ei võimalda seda 11. sajandist varasemaks ajandada. Kõnealust tüüpi odaots oli panuseks ka Raatvere 11. saj alguse VIII matuses (jn 208). Peale kalmeleidude on seda tüüpi odaotsi saadud peitleidudest ja juhuleidudena üle kogu Eesti, kusjuures lehe ja rootsu kuju on neil erinev. Helmer Salmo arvates (1938, 242) kujunes vaadeldav tüüp ovaalse lehega putkega odaotstest, kuna rootsu on märgatavalt lihtsam sepistada kui putke. Soomes olevat neid kasutatud 7.–8. sajandil (*ibid.*), semgalite alal 6.–9. sajandil (Žiemgaliai, nr 616–620). Ain Mäesalu järgi (1992, 20) olid aga nii ühtlaselt kui ka astmeliselt peeneneva rootsuga teravovaalsed odaotsad kasutusel 8.–13. sajandil ning pole õnnestunud leida tunnuseid, mille abil Eesti sedalaadi odaotsi täpsemalt ajandada. Ka Loode-Venemaal on mõlemad nimetatud variandid olnud kasutusel kuni 12. sajandini (Kirpičnikov 1966, jn 1). Tuleb siiski märkida, et 11. saj esimesest poolest hilisemasse aega ajandatud leiukompleksides teravovaalse lehe ja rootsuga odaotsi Eestis seni teada ei ole. Kuna Raatvere VIII matuses oli vaadeldavat tüüpi odaots koos massiivse M-tüüpi torkeodaga, võib arvata, et selliseid astmeliselt peeneneva rootsuga odasid kasutati viskeodana.

Viikingiaegsete Eesti odaotste seas on peaaegu ainuvalitsevad Peterseni tüübid E ja M. A-tüüpi odaotsad kuuluvad osalt varasemasse aega, kuid olid kasutusel veel 10. sajandilgi. Leidub ka tüüpide G ja K esindajaid, kuid nende peamiseks kasutusajaks Eestis oli hilisrauaaeg. Peterseni D- ja I-tüüp on esindatud kumbki ainult ühe leiuga.

A-tüüpi odaotsad dateeris Petersen (1919, 23) 8.–9. sajandisse. Nagu eespool öeldud, ilmusid Eestis sellele tüübile sarnased odaotsad kasutusele juba rahvasterännuajal ja neid on teada ka eelviikingiajast. Saaremaalt Käku kalmistu XIV matuse juurest saadud kaks kõnealust tüüpi odaotsa on leiukonteksti põhjal otsustades pärit aga 10. sajandist (Mägi 2002, 84, tahv 16: 1–2). Ka Soomest on mitmeid selliseid odaotsi saadud 10. saj matustest (Lehtosalo-Hilander 1982a, 25j). Seetõttu tuleb arvata, et Läänemere idakaldal on Peterseni A-tüübile vastavaid odaotsi valmistatud ja kasutatud kauem kui Norras.

Veidi üle 60 Eestist leitud odaotsa kuulub Peterseni *E-tüüpi*, mida iseloomustab kitsas lantseti või pajulehe kujuga leht ning selle sujuv üleminek putkeks (jn 163: 1–3). Seda tüüpi odaotsad olid Läänemere ümbruses alates 9. saj algusest laialt levinud (Kivikoski 1973, nr 853). Tõenäoliselt kujunesid need välja pisut varasematest Peterseni A-tüüpi odaotstest. E-tüübile vastavaid odaotsi on rohkesti leitud ka Venemaalt, kus kasutatavas Kirpitšnikovi tüpoloogias (Kirpičnikov 1966) vastavad need tüübile I.

Teostuselt ja suuruselt on E-tüüpi odaotsad erinevad. Suurim Eestist teada olev E-tüüpi odaots (ÕES 132), mis on leitud kusagilt Saaremaalt, on 57 cm pikk. Vähemalt 18 Eesti E-tüüpi odaotstest on damaskitud lehega (Selirand 1975, 176). Skandinaavia maades on suurem osa sellistest odaotstest damaskitud, Eestis ja Soomes aga mitte ning sellest lähtuvalt on oletatud, et damaskimata E-tüüpi odaotsad on Läänemere idakaldal kohalikku päritolu (Lehtosalo-Hilander 1985, 13). Ühel selgemini eristuva E-tüüpi odaotste alatüübil kaunistavad putke sügavad pikiurded (jn 163: 2). Eestist on soonitud putkega E-tüüpi odaotsi leitud vähemalt viis. Bergljot Solbergi tüpoloogias vastavad need alatüübile VI.4B, mille kasutusaeg langeb 9. saj esimesse poolde (Solberg 1984, 67). Juhuleiuna Saaremaalt Kaarmast on saadud ka üks selline E-tüüpi odaots, mille putk on kaunistatud hõbetaušeringuga (jn 163: 3).

Soome Luistari kalmistu andmestik näitab, et ornamentimata putkega E-tüüpi odaotsad olid kasutusel kuni 10. saj keskpaigani (Lehtosalo-Hilander 1982a, 26–29). E-tüüpi odaotste väiksemad variandid, nt Iila matuses Virumaal, levisid peamiselt Läänemere idakaldal ja on suurematest E-tüüpi odaotstest hilisemad, pärinedes 10. sajandist (Mandel 1991a, 115; Mägi-Lõugas 1995b, 519). E-tüüp oli oma kasutusperioodil ülekaalukalt kõige populaarsem odaotsatüüp: 9. saj ja 10. saj esimese poole Mälari piirkonna odaotstest 91% ja Soome odaotstest 84% kuulub sellesse tüüpi (Lehtosalo-Hilander 1985, tab 6). Ka Eestis olid E-tüüpi odaotsad oma kasutusajal teiste odaotsatüüpidega võrreldes absoluutses ülekaalus.

E-tüübiga sarnaneb *D-tüüp*, mida esimesest eristavad kolmnurksed laiendid putkel (Petersen 1919, 24j). Eestist on teada ainult üks selline odaots (jn 163: 4), mis on leitud Saaremaalt; täpne leiukoht pole kahjuks teada. Selle leht on damasseeringuga (Selirand 1975, 175j, nr 204). Tegemist on Skandinaavia päritolu importesemega. Selliseid odaotsi kasutati 9.–10. sajandil (*ibid.*, 176).

Saaremaalt on leitud kitsa lehega odaotsi, mis meenutavad Peterseni *K-tüüpi*, mida Norras kasutati viikingiaja teisel poolel (Petersen 1919, 32j). Saaremaal tuleb K-tüübiga sarnanevaid odaotsi ette peamiselt hilisrauaaegsetes muististes või juhuleidudena, kuid mõned neist, nt Pöide linnuselt saadud odaotsa (jn 163: 5), võib leiukoha järgi dateerida mitte hilisemaks kui 10. saj (Mägi 2002, 85). Kuna K-tüüp oli Rootsis viikingiaja lõpul kõige populaarsem odaotsatüüp, on oletatud, et seda tüüpi odaotste suhteline rohkus Saaremaal viitab tihedatele sidemetele Rootsi alaga (Kuiv 1991a, 18). Samas on K-tüüpi odaotste peamine levikuala Baltikumis siiski Kuramaa lääneosa (vt Anteins 1968) ja sama hästi võivad Saaremaa K-tüüpi odaotsad olla pärit sealt.

Arvukalt on leitud *M-tüüpi odaotsi* (jn 163: 6–7), mida iseloomustab pikk rombjas leht ja pikk putk (Creutz 1995; 2003). See tüüp oli kasutusel 11. saj esimesel poolel ja keskpaigas. *M-tüüpi* odaotsad on levinud ka kõikjal Skandinaavia maades, Soomes, Lätis ja Loode-Venemaal (jn 173). Eestist on neid teada veidi üle saja: kõige rohkem Saaremaalt, arvukalt ka Läänemaalt ja Loode-Eestist, natuke vähem Peipsi läänerannalt. Seda tüüpi odaotstel on selgeid piirkondlikke tunnuseid. Näiteks Saaremaa *M-tüüpi* odaotstel on rombja ristlõike ja kõrge harjaga leht ning reljeefsed mõikad lehe ja putke üleminekuosas. Mujalt on selliste tunnustega odaotsi leitud väga vähe, mistõttu on alust arvata, et neid valmistatigi Saaremaal (*ibid.*).

G-tüüpi odaotstel on putke suhtes pikk ja lai leht, mille suurim laius on tagaosas; lehe tagaosa on sirge. Norras pärinevad need Peterseni hinnangul (1919, 29) 10. saj viimasest veerandist ja 11. sajandist. Soomes oli see tüüp hilisviikingiajal kõige levinumaks odaotsatüübiks, mis oli kasutusel 11. saj lõpuni (Lehtosalo-Hilander 1982a, 15, 34). Eestis pole *G-tüüpi* odaotsi puhtalt viikingiaja leiukompleksidest teada. Siiski leidub neid koos *M-tüüpi* odaotstega Läänemaa kivistmetes (Mandel 1992, 12) ja seetõttu võib oletada, et ka Eestis olid need kasutusel juba 11. saj esimesel poolel.

I-tüüpi odaotsi, mille tunnuseks on kitsas leht, pikk putk ja piki putke reas paiknevad varrekinnitusneedid, on Eestist teada ainult üks – Saaremaa idaosast Kärneri külast leitu (Creutz 1996; jn 163: 8). Seda tüüpi odaotsad on Skandinaavia maades üpris tavalised, kuid väga haruldased Läänemerest ida pool (Lehtosalo-Hilander 1985, 14). Need odaotsad pärinevad hilisviikingiajast, st 10. sajandist ja 11. saj esimesest poolest (Creutz 1996, 326).

Hilisviikingiajal hakati odaotste putki kaunistama hõbeplateeringuga, täpsemalt hõbetaušeeriringuga. Sellist kaunistust võib kohata Eestist leitud *E-*, *M-* ja *G-tüüpi* odaotstel. Teadaolevatest *E-tüüpi* odaotstest on selliselt kaunistatud küll ainult üks: juhuleid Saaremaalt Kaarmast, mille putkel on rombideest moodustuv geomeetriline ornament (jn 163: 3). *M-tüüpi* odadest võib aga u 45% olla hõbedaga kaunistatud. Vähemalt seitsmel sellisel odaotsal on Skandinaavia loomstiilis hõbekaunistus, mis kuuel juhul (sh jn 163: 7) esindab Ringerike stiili (Creutz 2003, 207). Sellised odaotsad levisid peamiselt Saaremaal.

Odad võisid olla kaunistatud tekstiilist lippude või lintidega. Näiteks Raatvere VIII hauast (jn 208) saadud *M-tüüpi* otsaga odast oli peale otsiku säilinud ka 8,5 cm pikkune tammepuust varrekatke putkest kümmekond sentimeetrit allpool ja selle ümber oli pronkstraat tekstiilijäänustega (Lavi 1999b, 51).

Viikingiaegsetes üksikhaudades on odaotsad enamasti paarikaupa, kusjuures reeglina on koos ühesugused, *E-* või *M-tüüpi*, kuid erineva suurusega otsikud. On teada mõned sellisedki matused, kus panuste hulgas oli vaid üks odaots (nt Mäetaguse laibamatus ja üks Lahepera kalmistu laibamatus, vt ka 6.1.9), kuid nende puhul on võimalik, et kõik maetule kaasa pandud esemed ei ole arheoloogiakogudesse jõudnud. Odaotste paarikaupa esinemine hauas on eriti iseloomulik just Läänemere idakalda ning osalt ka Ojamaa matuste-

le (Mägi-Lõugas 1995b, 518j). Võimalik, et väiksemat oda kasutati viske- ja suuremat torkerelvana.

4.4.1.5 Nooleotsad

Nooleotsi on Eesti eelviikingi- ja viikingiaja muististelt leitud vähe ning rahvasterännaegsetelt seni üldse mitte. Enamik nooleotstest on saadud linnustelt ja asulakohtadelt; kalmetesse on nooli pandud harva. Kõik vaadeldavasse perioodi ajandatavad nooleotsad (peale ühe ebakindla erandi) kinnitati noolevarre külge rootsu abil.

Kõige rohkem on Eesti eelviikingi- ja viikingiaja muististes *teravovaalse lehega nooleotsi* (jn 164: 1–2), mida vahel nimetatakse ka pajulehekujulisteks (nt Lang 1996a, 95). Suuruselt ja proportsioonidelt on need nooleotsad erinevad, kuid neid ühendab teravovaalne või pajulehekujuline leht ehk teramik, mis läheb sujuvalt üle rootsuks. Selliseid nooleotsi on saadud Põhja-Eestist nt Iru ja Purtse Tarakalda linnuselt (jn 164: 1) ning Toila I kalmest, Saaremaalt Asva linnuselt, Kagu-Eestist Tartu, Unipiha (jn 164: 2), Alt-Laari, Otepää ning Rõuge linnuselt ja Rõuge linnuseasulast. Skandinaavias on sellised nooleotsad olnud kasutusel 4. saj teisest poolest kuni 7. saj esimese pooleni (vt Lindbom 2006, jn 61). Soomes on neid leitud enamasti ajavahemikku 600–1050 pKr dateeritavatest leiukontekstidest (Hiekkanen 1979, 71j). Tegemist on kõige lihtsama kujuga nooleotstega, mis võisidki kasutusel püsida väga pikka aega.

Eelmise tüübiga on üpris sarnased või võiks isegi samasse tüüpi liigitada *rombikujulise lehega nooleotsad*, mida on leitud Iru ja Otepää linnuselt, Maidla II kivivarekalmest ja Lahepera laibakalmistust (jn 164: 3). Neile on lähedasi vasteid teada Lätist (Urtāns 1977, 164, jn 73: 1), Soomest (Hiekkanen 1979, 76–78, tüüp 3B IV), Loode-Venemaalt (Nosov 1990, jn 40: 13) ja Skandinaaviast (Arbman 1940, tahv 12: 2). Leiukontekstide põhjal on arvatud, et Eestis tulid sellised nooleotsad kasutusele alles päris viikingiaja lõpul, 11. sajandil, ja on iseloomulikud pigem hilisrauaajale (Mäesalu 1989, 31).

Eespool kirjeldatud nooleotstega sarnanevad *tilgakujulise lehega nooleotsad*, mille suurim laius on lehe rootsupoelses osas. Kolm sellist nooleotsa on saadud Rõuge linnuselt ja asulast (Schmiedehelm 1959, tahv VIII: 1, 7, 10), üks Iru (Lang 1996a, tahv XXVIII: 14) ja Peatskivi (jn 164: 4) linnuselt ning Maidla II kivivarekalmest (Mandel 1991b, tahv XVIII: 6). See esemetüüp dateeritakse viikingiaja teise poolde (Lang 1996a, 95j).

Hiljemalt viikingiaja algul võeti Skandinaavias kasutusele *nooleotsad, mille teravovaalset või rombjat lehte eristab rootsust selge astang* (Lindbom 2006, jn 61). Erik Wegraeuse Skandinaavia nooleotste tüpoloogias (Wegraeus 1971) kuuluvad sellised nooleotsad tüüpi A1. Eesti viikingiaja muististes on see kõige arvukam nooleotsatüüp, samas kui kindlast eelviikingiaja leiukontekstist neid teada ei ole. Näiteks Iru linnuselt on neid leitud viis, lisaks üks Iru asulast, üks Kuusalu III asulast, üks Põide linnuselt, kaks Purtse Tarakalda linnuselt ja üks Rõuge asulast. Neid on saadud ka kalmetest: nt Iila kalmest kaks, Toila II kalmest üks, Maidla II kalmest kolm (jn 164: 5). Skandinaavias on see väga arvukas nooleotsatüüp; vähemal hulgal leidub neid Soome, Läti ja Loode-Vene viikingi-

aja muististes (Hiekkanen 1979, 118–120; LA, tahv 47: 1; Nosov 1990, jn 41: 3). Nende levikut ida pool Läänemerd võiks seostada skandinaavlaste retkedega, sest Venemaal kohtab neid just muististes, mida võib seostada skandinaavlastega (Mäesalu 1989, 33). Ka Eestis on seda tüüpi nooleotste leviku põhjal järeldatud, et need viitavad eeskätt Põhja-Eesti rannalähedaste linnuste kontaktidele Skandinaavia viikingitega (Lang 1996a, 94). Kas need on tõendiks rannikupiirkonna linnuste ründamisest skandinaavlaste poolt, on seni leitud nooleotste põhjal võimatu öelda.

Saaremaalt Salme I paadismatusest ja Valjala linnuselt ning Läänemaalt Maidla II kalmele on leitud nooleotsi, mis kuuluvad *Wegraeuse tüüpi C* (jn 164: 6). Sellele on iseloomulikud rombikujulise või teravovaalse lehe suhtes risti asetsevad “tiivakesed” nooleotsa keskosas. Nende ülesandeks oli arvatavasti panna nool pöörlema ja nii parandada selle lennuomadusi. Enamik teadaolevatest seda tüüpi nooleotstest on leitud Rootsi sisemaalt Dalarna maakonnast, vähem on neid leitud Lõuna-Norra sisemaalt, üksikult ka Taanist ja Soomest (Wegraeus 1971, 24; Lindbom 2006, kaart 3). Wegraeus dateeris C-tüüpi nooleotsad viikingiaega (1971, 23–25), kuid Salme I paadist saadud leid näitab, et seda tüüpi nooleotsi kasutati juba 7. saj teisel poolel või 8. saj algul. Maidla II kalme leiuaines pärineb 10.–13. sajandist (Mandel 2003a, 59) ning Valjala linnusest saadud dateeritav leiuaines 11.–13. sajandist (Tõnisson 2008, 245). Ainuüksi Valjalast saadud nooleotsa põhjal pole siiski võimalik väita, et vaadeldavat tüüpi nooleotsad oleksid olnud kasutusel veel hilisrauaajalgi.

Skandinaavia algupärana on ka *naasklikujulised rootsuga nooleotsad*, mis Wegraeuse tüpoloogias kuuluvad tüüpi D (jn 164: 7–8). Ka nendel eristab rootsu sihvakast teramikust astang. Wegraeus jagas D-tüüpi nooleotsad teramiku läbilõike järgi kahte alatüüpi (Wegraeus 1971, 26–30): D1, mille teramik on kolmnurkse läbilõikega, ning D2, mille teramik on nelinurkse läbilõikega. Mõlemad alatüübid esinevad paralleelselt, kuid D1 on arvukam. Sellised nooleotsad tulid laialdasemalt kasutusele 9.–10. sajandil seoses rõngassärkide levimisega, sest pikk ja naasklitaoline tera tungis rõngassärgist paremini läbi (Mäesalu 1989, 33). Rootsis on need levinud maa idapoolsemas osas Mälari järve ümbruses. Eestist on naasklikujulisi rootsuga nooleotsi leitud vähemalt kuus: kolm Tartu linnuselt (ühel on teramik nelinurkse, kahel kolmnurkse läbilõikega – jn 164: 7), üks Harjumaalt Iru linnuselt, üks Virumaalt Iila laibamatusest (jn 164: 8; 206) ja üks Saaremaalt Põide linnuselt (viimasel kolmel on teramiku läbilõige nelinurkne). Tänu Vene vürstide družiinades teeninud skandinaavlastele olid sellised nooleotsad ka Vana-Vene aladel 10.–11. sajandil laialt kasutusel (Kainov 1999, 54j).

Rõuge linnuse kõrvalt asulakohalt on leitud ainulaadne *kolmnurkse lehe ja kiskudega nooleots* (jn 164: 9), millele pole seni kuskilt ligilähedasigi vasteid teada. Tegemist on keeruka ja meisterlikult valmistatud esemega. Leiukontekst ning astang lehe ja rootsu vahel näitavad, et arvatavasti kuulub see eelviikingi- või viikingiaega. Samalt asulakohalt on leitud teinegi ainulaadne *laia kiselise lehega nooleots* (jn 164: 10), kuid see on ebasümmeetrilise kuju ja väga lihtsa teostusega – raudplekist välja lõigatud.

Tartu asula kihist on leitud seni teadaolevalt ainulaadne *naasklikujuline putke ja kahe kistsuga nooleots* (jn 164: 11), mis kaasleidude põhjal otsustades pärineb ajast u 1030–1060.

Ei saa siiski välistada võimalust, et see nooleots on 11. saj kihti sattunud hiljem. Kuna see leiti linnusest u 150 m kauguselt, võib see pärineda linnusest 1224. a kaitsmise käigus välja lastud ja maapinda tunginud noolest.

Rauast nooleotste kõrval on tõenäoliselt läbi kogu vaadeldava perioodi kasutatud ka *luust nooleotsi*. Arvatavasti valmistati neid vastavalt vajadusele oma tarbeks ja seetõttu varieeruvad need nii kujult kui ka viimistlusastmelt: leidub nii teravovaalse kui ka kolmnurkse lehega ning kolmnurkse kisulise lehega nooleotsi. Luust nooleotsi on leitud ainult linnuselt, nt Irust, Purtse Tarakaldalt ja Rõugest.

Vibu kasutati ka jahirelvana. Laiema lehega rauast nooleotsad ja luust nooleotsad sobisid paremini jahil, naasklikujulisi rauast nooleotsi on peetud eelkõige võitluses sobivaks (Wegraeus 1971; Lindbom 2006, 165). Mõned nooleotsad, nt Rõuge laialeheline kiskudega nooleots, olid arvatavasti valmistatud spetsiaalselt jahipidamiseks. Eesti arheoloogiliste leidude hulgas on enamuses jahiks sobivad nooleotsad ja seetõttu võib arvata, et vibu ja nooli kasutati keskmisel rauaajal ja viikingiajal enamasti just selleks otstarbeks.

Läänemerest ida poole jäävates maades on nooleotsad harva hauapanuseks, kuid Skandinaavia viikingiaja matustes on need tavalised (Mägi-Lõugas 1995b, 520). Eestis leidub nooleotsi eelkõige rannikupiirkonna kalmetes. Võib arvata, et juba varakult kultuuristatud maastikega Lõuna-Skandinaavias, aga ka Ranniku-Eestis oli jaht I at teiseks pooleks jäänud üksnes eliidi meelelahutuseks ja seega oli põhjust jahiriistu kui staatusesemeid ka hauda kaasa panna. Läänemere idakalda metsastel aladel, sh ka Eesti lõuna- ja idapiirkondades, kus jaht vähemalt linnuste osteoloogilise materjali põhjal otsustades omas vaadeldaval ajal elatise hankimisel veel olulist kohta (vt 3.3.2), ei olnud jahirelvad usutavasti piisavalt elitaarsed, et neid hauapanustena kasutada.

4.4.1.6 *Kilbiosad*

Muistsetest kilpidest on Eestis leitud vaid nende juurde kuuluvaid raudosi – kuplaid, käepidemeid ja neete –, ning neidki palju vähem kui näiteks Soomest või Lätist.

Kilbikupal oli kilbi väliskülje keskele needitud ümmargune koonuse- või poolkerakujuline metallist kaitse, mis varjas kilbikandja käelaba löökide eest (Stephenson 2002, 17). See kattis puitkilbis olnud ava, milles paiknes kilbi käepide. Vähemalt selliseid kilpe, mille kupal oli varustatud piigiga, võidi vajadusel kasutada ründerelvanagi. Võib ka arvata, et võitluses üritati vastase mõõgalööki just massiivsesse kuplasse püüda, et tema mõõgateramik kahjustada saaks või puruneks. Põhja-Euroopa rahvad võtsid kuplaga kilbid üle Rooma relvastusest.

Eesti rahvasterännuaegsete kilbikupalde kirjeldamiseks sobib kõige paremini Sirku Pihlmani Soome kilbikupalde tüpoloogia (Pihlman 1990, 126–137). *Rühma 1* kuplad on madalad ja koonusja ülaosaga, mida kupla servast eristab lühike kael. 1a alarühma kupalde ülaosa on lame koonus. Selliseid kilbikuplaid on leitud Tallinna lähedalt Proosa kivi-varekalmest (Lang 1996a, tahv LI: 5). 1b alarühma iseloomulikuks tunnuseks on piik

koonuse otsas. Selle alarühma esindajaid on leitud Proosa, Läänemaalt Kirimäe (jn 165: 1) ja Saaremaalt Paju kalmest. Pihlmani hinnangul on alarühm 1b puhtalt rahvasterännaegne (Pihlman 1990, 134). Daumantas Kiulkyse Leedu rooma rauaaja ja rahvasterännaaja kilbikupalde tüpoloogias vastavad rühma 1 kuplad V tüübi variantidele D ja E, mis olid Leedus kasutusel 3. saj algusest vähemalt 6. saj lõpuni (Kiulkys 2010, 56–66, jn 32).

Rühma 2 kupaldel on eriti kõrge kaelaosa, mis on koonuse servast kitsam, nii et koonuse ja kaela üleminekukohale moodustub nivend. Neile on iseloomulik ka massiivne otsast laienev tipp, mis moodustab lameda pealispinnaga nupu. Pihlman on selle rühma jaganud kolmeks alarühmaks, millest Eestis on seni esindatud ainult alarühm 2b ja seegi ainult ühe leiuga, mis pärineb Läänemaalt Ehmja Varetmäe kalmest (jn 165: 2) ning on ajandatud 6.–7. saj vahetusse või 7. sajandisse (Mandel 2003a, 35). 2b alarühma kupaltele on iseloomulik, et nende läbimõõt on suurem kui kõrgus. Pihlmani hinnangul kasutati selle alarühma kilbikuplaid Soomes nii rahvasteränna- kui ka eelviikingiajal (Pihlman 1990, 134).

Rühma 3 kilbikuplaid on Eestis saadud ainult Kirimäe matmispaigalt (jn 165: 3). Selliseid kuplaid iseloomustab poolkerakujuline ülaosa, mis läheb ilma nivendita üle sirgeks lühikeseks kaelaks. Rühma 3 kilbikuplaid on Soomes leitud nii rahvasterännaaja kui ka 7.–8. saj leiukontekstist (Pihlman 1990, 134). Leedu kilbikupalde tüpoloogias vastab Pihlmani kõnealune rühm tüübi I variantidele A ja B. Leedus olid sellised kilbikuplad kasutusel 3. saj algusest 5. saj lõpuni (Kiulkys 2010, 42–46, jn 32).

Peale mainitud tüüpide on mitmest rahvasterännaaja kalmest (Lepna, Paju, Proosa, Jäbara E, Pada) leitud kilbikupalde katkeid, mida väiksuse tõttu tüüpidesse paigutada pole võimalik.

Kindlalt eelviikingiaega ajandatavaid kilbikuplaid Eesti ala asukate matmispaikadest või elukohtadest leitud ei ole.⁶ Uuesti ilmusid need matuseinventari hulka viikingiaja teisel poolel. Selleaegsed kilbikuplad on kujunduselt varasematest lihtsamad, tavaliselt *poolkerakujulised*. Harjumaalt Jõelähtmest saadi viikingiaegselt lõhutud matusepaigalt koos kahe Peterseni E-tüüpi odaotsaga poolkerakujulise ülaosa ja kitseneva kaelaga kilbikupal (jn 165: 4), mis on pärit 10. sajandist. Viikingiaega dateeritav lihtne poolkerakujuline kilbikupal on leitud ka Harjumaalt Kuusalu külast, võib-olla kalmest (AI 4725: 1). See leiti koos kahe Peterseni M-tüüpi odaotsaga, mis pärinevad 11. saj esimesest poolest või keskpaigast. Tõenäoliselt on viikingiaegseid lihtsaid poolkerakujulisi kilbikuplaid muuseumikogudesse jõudnud rohkemgi, kuid kuna see kuplatüüp oli kasutusel ka hilisrauaajal, pole need sellistes kalmetes, kus on nii viikingi- kui ka hilisrauaaja leiuainest, eristatavad.

Kilpide käepidemeid on Eesti rahvasterännaaja leiuaineses kahte tüüpi. *Pikki kilbikäepidemeid*, mis ulatusid peaaegu kilbi servadeni ja olid needitud kilbi laudade külge, on saa-

---

⁶ 2010. a suvel leiti Saaremaalt Salmest eelviikingiaegne paadismatus, milles oli ka kilbikuplaid. Kuna leid on käesoleva raamatu avaldamise ajaks veel publitseerimata, siis ma neid kilbikuplaid siinkohal ei käsitlen.

dud Paju, Kirimäe, Ehmja, Pada ja Proosa kalmest (jn 166: 1). Pika käepidemega kilbid olid rahvasterännuajal, peamiselt 6–7. sajandil, levinud kõikjal Põhja-Euroopas (Nerman 1935, nr 608; Kivikoski 1973, nr 295–297, 299; Pihlman 1990, 58, jn 16). Paralleelselt pikkade käepidemetega olid rahvasterännuajal kasutusel ka *lühikesed kilbikäepidemed*, mida on leitud Harjumaalt Proosa ja Virumaalt Jäbara E kalmest (jn 166: 2). Eelviikingi- ja viikingiaja leiukontekstist kilbikäepidemeid Eestis leitud ei ole.

Proosa rahvasterännuaegsete kilbikupalde küljes olevate neetide põhjal võib järeldada, et kilbi paksus oli u 2 cm. Kuusalust leitud hilisviikingiaegse kilbikupla neetidest ühe otste vahe on aga ainult 4 mm, samas kui teisel on see koguni 4,5 cm. Tõenäoliselt oli pikem kilbikuplaneet ulatunud läbi puidust käepideme. Mis puutub väiksemasse neeti, siis kilbid võisidki olla üsna õhukesed. Edela-Soomest Lieto Ylipää kalmistust leitud kilp oli neetide põhjal otsustades samuti vaid 4 mm paksune (Salmo 1938, 275).

Tollaste kilpide väljanägemisest annab aimu näiteks Kuramaalt Tira soo peitleiust saadud peaaegu terve 9. saj kilp. See oli ümmarguse kujuga, valmistatud õhukestest laudadest ja kaetud nahaga; kilbi läbimõõt oli 90 cm ja selle keskel oli lihtne poolkerakujuline rauast kilbikupal (Urtäns 1961, 221–223, jn 6; Kiulkys 2010, jn 38).

Arvatavasti kasutati rahvasterännuajal ja eelviikingiaja algul kilpi võitluses aktiivselt: püüti vältida vastase mõõgalöögi pareerimist oma mõõgaga, sest mõõgateramik oleks muidu kahjustada saanud, ning selle asemel püüti mõõgahoopi tõkestada kilbiga, parimal juhul massiivse kilbikuplaga, mis võis vastase mõõgale kahju teha. Tõenäoliselt just kilbi kasutuskõlbmatuks muutmiseks olid rahvasterännuajal ja eelviikingiaja algul laialt kasutusel odad, millel oli pikk kiskudega otsik: isegi siis, kui see ei tabanud vastast enast, vaid tema kilpi, jäi kiskudega oda kilbi külge kinni ja muutis selle kasutamise raskeks.

Rahvasterännuaja lõpul ja eelviikingiaja algul kadusid samaaegselt kasutuselt luksusliku käepidemega mõõgad, rauast kilbikäepidemed ning massiivsed kilbikuplad, mis tõenäoliselt osutab muutustele lähivõitluse võtetes. Raske kilp vähendas võitleja liikuvust ja arvatavasti sel põhjusel massiivsest kilbikuplast loobuti. Kuplaga kilpide kasutamine vähenes eelviikingi- ja viikingiaja jooksul kogu Põhja-Euroopas ja II aastatuhandel selliseid kilpe enam ei kasutatud. Kilbi tähtsuse vähenemist kahevõitluses näitab ka asjaolu, et mõõga kaitserauad muutusid I at teise poole jooksul üha pikemaks: hilisrauaaegsetel mõõkadel on kaitserauad ligikaudu poole pikemad kui viikingiaegsetel.

4.4.2 Ratsavarustus

Keskmise rauaaja ja viikingiaja ratsavarustusest on Eestis leitud vaid metalloosi – sadulajaluseid, kannuseid ning valjaste juurde kuulunud suitseid, pandlaid, rihmajagajaid, rihmakandu, rihmakeeli ja naaste. Kõik ratsavarustuse jäänused on leitud kalmetest, seejuures põhiliselt Lääne-Eestist.

4.4.2.1 Valjaste osad

Ühte komplekti kuuluvaid valjaste metalloosi on Eestis leitud ainult Läänemaalt Ehmja Varetmäe kivivarekalmest, kust saadi hulk kobaras koos maetud valjaosi (jn 167). Selles leius olid lamedate rõngastega suitsed koos kahe rauast rihmajagaja, kahe rauast rihma-aasa, ühe rauast rihmakeele ja ühe pronkspandlaga. Peale nende olid leius veel ühed rauast suitsed, mille mõlema rõnga küljes on kaks rihmakanda, neist üks pronkspandlaga. Viimatimainitud suitsed on Ojamaa vastetele (Nerman 1969, nr 682) toetudes dateeritud ajavahemikku 550–600 (Mandel 1983, 301; 2003a, 32), kuid miski ei välista, et need võivad pärineda ka 6. saj esimesest poolest. Tavaliselt leitakse valjaste osi siiski eraldi ja põletusmatustega kalmetes ei ole enamasti võimalik aru saada, millised valjaosad kuuluvad kokku.

Suitsed on Eesti rahvasterännuaja ja eelviikingiaja leiuaineses üpris haruldased. Neid on saadud üksnes Lääne-Eesti kivi kalmetest. Tollased suitsed esindavad peamiselt kahte erinevat tüüpi. *Laiade lamedate rõngastega suitsed* on kolme või nelja S-tähe kujuliselt kokku keeratud lüluga. Selliseid suitseid on leitud Lihula, Maidla I ja Ehmja Varetmäe kalmest (jn 167: 2). See on Läänemaale iseloomulik suitsetüüp: mujalt selliseid seni leitud ei ole. *Suurte rõngastega suitsed* on teada Saaremaalt Lepna kalmest (jn 168: 1) ja tõenäoliselt samalaadsetest suitsetest pärit rõngas on leitud ka Liiva-Putla kalmest, samuti Saaremaalt. Ehmja Varetmäe kalmes olid peene töötusega väikeste ümmarguste rõngaste ja viie S-kujulise lüluga suitsed, millest oli ka eespool juttu (jn 167: 1).

Kindlast eelviikingiaja kontekstist suitseid teada ei ole. Kirjanduses mainitud rauast suitsekätk Harjumaalt Lehmja-Loo III kalmest (Lõugas 1973, 124, jn 5: 21) on arvatavasti hoopis rihmajagaja, kui otsustada selle väikeste mõõtmete järgi. Alates 10. sajandist on suitsed ja muud valjaosad Lääne- ja Põhja-Eesti kalmetes aga tavalised (Lang 2009, 77). Viikingiaegsed suitsed kuuluvad enamasti kahte põhitüüpi. Mõlemal tüübil on lihtsad ümara läbilõikega rauast suitserõngad ja tavaliselt kolm suitsetüüpi; erinevus seisneb lülide kujus. *S-kujuliste lülidega suitsetel* (jn 168: 2) võivad lülide mõõtmed olla erinevad, näiteks võib keskmine lüli teistest väiksem olla. Teiseks tüübiks on *traadist keeratud lülidega suitsed* (jn 168: 3), mis leiukohtade põhjal otsustades tulid kasutusele arvatavasti alles 11. saj esimesel poolel. Mõlemale tüübile on arvukalt vasteid kõikjalt Läänemere maadest, nt Soomest (vt Taavitsainen 1976).

Läänemaalt Keskvere III kalmest on leitud *Jellinge stiilis kaunistatud suitsed*; rõngaste asemel on nendel suitsetel kangikesed (jn 169). Suitsed olid matuses koos tüüpilise C-tüüpi kirvega (Mandel 2003a, tahv LV) ja pärinevad seega 10. sajandist. Ese on Eestis ainulaadne, arvatavasti Skandinaaviast pärit.

Ülejäänud valjadetaile on põletusmatustega kalmetes raske eristada näiteks sadularihmade detailidest. Tõenäoliselt olid valjaste juurde kuulunud pandlad, rihmajagajad, naastud jmt enamasti rauast, erinevalt rõivastuse juurde kuulunud vööde osadest, mis tehti pronksist. Kindlalt võib hobusevarustuse juurde kuulunud pannaldeks pidada viikingiaegsetes kalmetes leiduvaid *üheosalisi rauast pandlaid*, mis reeglina on pronkspannaldest suuremad. Selliseid on leitud nt Saaremaalt Randvere kalmest ühest 11. saj esimesse poolde

dateeritud matusekompleksist (Mägi 2002, tahv 45: 25, 27). Valjaste juurde kuulunud rihmajagajatest on omanäolised *lamedate ketastega kolmeharulised rihmajagajad* Ehmja Varetmäe kalmest (jn 167: 3, 6), mis kuulusid eespool mainitud komplekti samas stiilis suitsetega.

Võimalik, et juba enne viikingiaja lõppu kaunistati valjarihmumetallnaastudega, kuid seni ei leitud võimaldavaid valja-, vöö- ja nt mõõgatupenaaste üksteisest kindlalt eristada. 11. saj algul hakati valjaid kaunistama *pronksplekist saehambulise äärega naastudega*. Selliste naastudega nahast valjarihma katke on saadud Lahepera kalmistust (jn 170). See on nii hästi säilinud, et alles on isegi kahe nahakihi vahele pandud kasetoht.

4.4.2.2 Sadulajalused

Sadulajalused tõid rahvasterännuajal Euroopasse rändrahvad Aasiast. Põhjalas võeti need kasutusele 8. sajandil. Teadaolevalt vanimateks sadulajalusteks on seal Vendeli III hauast leitud jalused, mis on dateeritud ajavahemikku 720–750 pKr (Jonsson 1954, 234j; Sundkvist 2001, 236). Eesti viikingiaja leiuaineses on jalused veel ülimalt haruldased: viikingiaegseks võib ajandada ainult kuskilt Saaremaalt leitud sadulajaluse katke. See on pika kolmnurkse kujuga jalus, mille ülemise otsa küljes on riskülikukujuline rihmakinnitusaas (jn 171). Sellised jalused olid 10. saj teisel poolel ja 11. sajandil levinud Skandinaavia maades ja Inglismaal (Jonsson 1954; Seaby & Woodfield 1980).

4.4.2.3 Kannused

Eesti I at teise poole leiukontekstist on teada ainult kaks kannust. Vanem neist on väike, kõigest 4,5 cm pikkune rauast kannus, mis leiti Tallinna lähedalt Kurna IB kalmest (jn 172: 1). Kaasleidude põhjal otsustades pärineb see kas rahvasterännu- või eelviikingiajast. Pronksist kannus, millele on vasteid näiteks semgalite alalt 10. saj leiukontekstist (Žiemgaliai, nr 189), oli Harjumaal Paluküla peitleius (jn 172: 2). Kannuste ühekaupa esinemine varasemates leiukontekstides on seletatav sellega, et kuni 10. sajandini kantigi kannust ainult ühe jala küljes (Šnore 1962, 578; Sundkvist 2001, 135).

Rootsis leidub kannuseid eelrooma ja rooma rauaaja kalmetes. Hiljem kadusid need peaaegu täielikult ning alles 10. sajandil ilmusid jälle laiemalt kasutusele (Wikborg 1997; Sundkvist 2001, 135). Ida-Euroopa metsavööndis leidub kannuseid enne 11. sajandit peamiselt vaid balti hõimude asualal rikkalike panustega matustes. Vene aladel muutusid kannused tavaliseks leiuks alles 11. sajandil (Perhavko 1978, 126) ja ka Eestis levisid need laiemalt alles hilisrauaajal.

4.4.3 Relvastuse areng

Käesolevas uurimuses vaadeldava 600 aasta jooksul jõudis relvastus ja sõjapidamine Põhja-Euroopas märgatavalt muutuda ja edasi areneda. Kuigi Eestist on leitud hoopis vähem I at teise poole relvi kui näiteks Skandinaavia maadest või isegi Soomest, vastas sinne relvastus naabermaade omale. Uuendused relvastuses levisid kiiresti ühest piirkonnast teise, sest oli vaja olla sama hästi relvastatud kui potentsiaalsed vaenlased. Relvamood levis Eesti alale kahest suunast: perioodi algupoolel peamiselt balti hõimude alalt, kust on pärit eelkõige rahvasterännu-, eelviikingi- ja viikingiaja varasema poole võitlusnoa- ja kirvetüübid, kuid aja jooksul muutus valitsevaks skandinaaviapärase relvastus. Viikingiajal Eestis kõige populaarsemad odaotsatüübid (Peterseni E ja M) ning kirvetüübid (Peterseni C ja M) olid skandinaaviapärased. Eestis kasutatud mõõgapidemete tüübid olid kõik pärit germaani aladelt või omasid sealseid eeskujusid. Kvaliteetsemad viikingiaegsed mõõgateramikud olid pärit kaugelt läänest, Reini-äärsetest relvatöökodadest.

Rahvasterännuajal kasutati Eesti alal peamise relvana odasid ja võitlusnuge, kaitserelvastusest oli kasutusel kilp. Tolleaegse relvakomplekti koosseisu kohta võib paraku teha üksnes oletusi, sest relvi sisaldavad suletud matusekompleksid puuduvad. Skandinaavias on need olemas ja seal arvatakse 6. saj keskpaiga tüüpiline relvakomplekt olevat koosnenud kaheteralisest mõõgast, odast, väikesest võitlusnoast ja raudkuplaga kilbist (Nørgård Jørgensen 1999, jn 132). Üldjoontes samad esemed kuulusid ka Edela-Soome 5. saj ja 6. saj esimese poole sõdalase relvastusse (Pihlman 1990, jn 25–26). Kuna Eesti rahvasterännuaegses leiumaterjalis on esindatud needsamad relvad, mis tüüpilises Skandinaavia relvakomplektis, võib oletada, et sinne rahvasterännuaegne relvakomplekt oli üldjoontes samasugune. Tolleaegsete relvade eeskujud olid Rooma relvastuses, mis selektab enamiku relvatüüpide väga laia levikuareali Lääne-Euroopast kuni Volga ja Okaa jõeni idas.

Eelviikingiaja kohalikust relvakomplektist annab Eesti arheoloogiline aines veelgi kesisema pildi kui rahvasterännuaegsest, põhjuseks relvaleidude vähesus kalmetes ja suletud leiukomplekside puudumine. Kasutusel olid odad, mõõgad, võitlusnoad, kirved ja vibu; perioodi jooksul kadusid kilbikuplad arheoloogiliste leidude hulgast. Tolleaegne relvastus oli kogu Põhja-Euroopas üpris maailmeline. Edela-Soome 6. saj keskpaiga ja teise poole rikkalikumate mehehaudade relvakomplekti kuulus kaheteraline mõök, torkeoda, kisuline angoo ning massiivse raudkuplaga kilp (Pihlman 1990, jn 27). Skandinaavia tüüpiline relvakomplekt sisaldas 600. a paiku kaheteralist mõõka, võitlusnuga, oda ja raudkuplaga kilpi (Nørgård Jørgensen 1999, jn 134). 7. saj lõpul ja 8. saj algul oli komplektis jätkuvalt oda, raudkuplaga kilp ja kaheteraline mõök (mille käepideme kujundus oli varasemaga võrreldes tunduvalt lihtsustunud), kuid võitlusnoa asemel oli nüüd enamasti üheteraline mõök (*ibid.*, jn 136). 8. saj keskpaigaks oli tüüpiline relvakomplekt lihtsustunud, koosnedes üheteralisest mõõgast, odast ja raudkuplaga kilbist (*ibid.*, jn 138). Latgalite tüüpiline relvakomplekt koosnes 8.–10. saj matuste põhjal otsustades odast, kirvest ja võitlusnoast (Radiņš 1999, jn 39).

Viikingiajal nagu varasematelgi perioodidel oli kõige levinumaks relvaks tõenäoliselt oda, mille otsad olid nüüd massiivsemad kui kunagi varem. Enamik neist kuulub vaid paari põhilisse tüüpi: 9.–10. sajandil olid valdavaks Peterseni E-tüüpi, 11. saj esimesel poolel M-tüüpi odaotsad. Varasemate perioodidega võrreldes näib viikingiaja relvastuses

suurenevat kirve osatähtsus. 10. saj mehematustes leidub koos relvadega Peterseni C-tüüpi kirveid, mis kasutusjälgede põhjal otsustades olid nii tööriistad kui ka relvad. Viikingiaja lõpul võeti aga kasutusele M-tüüpi kirved, mida peetakse üksnes relvadeks. Varasemaga võrreldes kasutati rohkem kaheteralisi mõõku, mida kergemas ja odavamas relvakomplektis asendas kitsateraline võitlusnuga. Viikingiaja teisest poolest on taas teada kilbikuplaid, mis on aga märgatavalt kergemad kui rahvasterännuaja või eelviikingiaja alguse kuplad. Viikingiaja muististelt on leitud ka nooleotsi, kuid arvatavasti kasutati viibu eelkõige jahirelvana.

10. saj teisest poolest on Eestist teada ka relvi sisaldavaid suletud matusekomplekse. Suurem osa neist on leitud Virumaalt. Iila varasesse tarandkalmesse järelmatusena sängitatud mehele oli kaasa pandud kaks eri mõõdus oda (üks odaotstest teisest poole lühem), kirves, kaks nooleotsa ja suitsed (jn 206). Mäetaguselt leitud meheluustiku juures oli oda ja võitlusnuga, lisaks suitsed (Mägi-Lõugas 1995b, tahv VII). Püssi põletusmatuse relvakomplekti kuulub kaheteraline mõök, võitlusnuga, kirves ja kolm odaotsa (*ibid.*, tahv V), Väike-Maarja põletusmatuses oli aga kaks odaotsa, kirves ja võitlusnuga (*ibid.*, tahv VI). Kõikide loetletud komplektide odaotsad kuulusid Peterseni E-tüüpi ja kirved C-tüüpi. Seega võis vähemalt Virumaa 10. saj teise poole sõjamehe relvakomplekti kuuluda mõök või võitlusnuga, kirves ja kaks eri suuruses oda (arvatavasti torke- ja viskeoda).

11. saj esimese poole või keskpaiga relvakomplektide näiteid leiab Põhja-Tartumaalt Raatvere ja Lahepera laibahaudadest. Raatvere VIII matuses oli kaheteraline mõök ja kaks eri mõõdus oda, suurem putkega, väiksem rootsuga (jn 208). Raatvere XV matuse panuste hulka kuulusid muuhulgas kirves ja oda (Lavi 1999b, jn 10). Kirvest ja odast koosnes ka ühe Lahepera kalmistule maetud mehe relvastus (Mägi-Lõugas 1995b, tahv X). Nii 11. saj esimese poole kirved kui ka odaotsad kuuluvad reeglina Peterseni M-tüüpi. Latgalite tavalisim relvastus koosnes 11. sajandil matuseinventari põhjal otsustades odast ja kirvest või odast, mõõgast ja võitlusnoast (Radiņš 1999, jn 39).

Mõistagi ei pruukinud kõik sõjamehed kanda mitut eri tüüpi relva. Näiteks Edela-Soomes Luistari rikkalike panustega laibakalmistus olid 9.–10. saj relvadega matuste hulgas ülekaalus sellised, kus surnule oli kaasa pandud ainult üks või kaks oda (Lehtosalo-Hilander 1982b, 48). Võimalik, et paljudel meestel polnudki muud relva peale oda või ei pandud kõiki relvi lihtsalt hauda kaasa.

Luksuslikumad relvad olid kaunistatud kulla ja hõbedaga. Rahvasterännuajal kullati üle luksuslikumate mõökade pronksist pidemeosad, millistest Eestist on vaid üks näide: kullatud pidemenupp Proosa kivivarekalmest (jn 153: 1). Eelviikingiaegseid kullatud relvi või nende osi Eestist teada pole (peale Salme II paadismatuse, mida eespool mainitud põhjustel selles raamatus ei käsitleta), kuid sellest ajast on üldse vähe leiuvainest säilinud. Luksuslikumaid mõõgapidemeid, odaotste putki ja kirveterasid kaunistati alates 10. sajandist hõbetaušeeringuga, mis seisnes eelnevalt karestatud raua pinnale hõbetaadist või -plekist kaunistuse sissevasardamises. Kujund võis moodustuda hõbetaatidest või graveeriti see hõbedasse. Varasemad, 10. saj hõbeornamendid moodustusid geomeetrisest kujunditest, peamiselt rombidest ja joontest (jn 163: 3). 10. saj teisel või 11. saj esimesel poolel muutus valitsevaks Skandinaavia loomornament (jn 163: 7), täpsemalt Rin-

gerike ja Urnesi stiil (Kuiv 1991a, 21). Eesti ja Soome hõbetaušeeringuga odaotsi on peetud Skandinaaviast pärit importesemeteks (Lehtosalo-Hilander 1985, 28–30), kuid viimasel ajal on oletatud, et sellist tehnikat võidi Skandinaaviast pärit nahast või kasetohust šabloonide abil rakendada Läänemere idakaldalgi (Creutz 2003, 215). Hõbetaušeeringuga kaunistatud relvi leidub Eesti arheoloogiakogudes arvatavasti rohkem, kui neid praegu teada on, sest tõenäoliselt sulas tuleriidal paljudel juhtudel hõbekaunistus relvalt maha ja pole tänapäeval enam palja silmaga nähtav.

Kvaliteetsemate mõõgateramike ja odaotste valmistamisel on kasutatud damaskimist. See seisnes raua ja erineva süsinikusisaldusega teraseliikide kokkusepistamises, mis andis terariistale paremad füüsilis-mehaanilised omadused; ühtlasi moodustus damaskitud teramike pinnale dekoratiivne muster. Damaskitud teramikud on tavalised 7.–8. saj mõõkadel. Damaskitud oli teramike keskosa; lõiketerad valmistati puhtast terasest ja sepistati damaskitud keskosa küge. Hilisemate mõõgateramike puhul on damasseering üksnes dekoratiivne element: mõõgateramiku keskosa mõlemale küljele on keedetud vaid õhuke damaskitud raualeht või on damaskitud raudvardast sepistatud ainult kiri teramikul (Tomanerä 1982). Damasseeringuga odaotsad on damaskitud teramikuga mõõkadest nooremad, pärinedes 9.–11. sajandist. Eestis on damasseeringut leitud Peterseni D-, E-, K- ja M-tüüpi odaotstel (Selirand 1975). Kui damasseeringuga mõõgateramikud on arvatavasti kõik Eestisse imporditud, siis selliselt valmistatud odaotste puhul on arvatud, et osa neist võib olla ka kohapeal tehtud. Seda oletust toetab tõsiasi, et damaskitud odaotste peamine levikuala hõlmab vaid Ida-Rootsit, Ojamaad, Edela-Soomet, Eestit ja Lätit (Selirand 1975, 185j, jn 4).

Võib märgata, et aja jooksul muutusid relvad üha massiivsemaks. Arheoloogilises aineses on selgelt näha ka relvade hulga suurenemine viikingiajal. Arvatavasti tulenes see vähemalt osaliselt sellest, et relvade peamine valmistusmaterjal – raud – muutus aja jooksul täiustunud valmistusviisi ja areneva kaugkaubanduse tõttu üha odavamaks. Kui relvi hakati valmistama masstoodanguna, muutusid need üha standardsemaks ja lihtsamaks ning ühtlasi odavamaks. Kui rahvasterännu- ja eelviikingiajal oli kasutusel suhteliselt arvukalt odaotste tüüpe ja iga otsik oli detailides erinev, siis 10. sajandiks oli kasutusele jäänud küll umbes sama palju tüüpe, kuid suurem osa odaotstest kuulus ikkagi mingisse populaarsesse tüüpi, peamiselt Peterseni E- ja M-tüüpi. Kirveste puhul olid kõige levinumad Peterseni C- ja M-tüüp.

Koos relvadega ilmus rahvasterännujal kalmetesse ka ratsavarustus. Eelviikingiajast kindlaid ratsavarustuse leide teada pole, kuid alates 10. saj teisest poolest on ratsavarustus koos relvadega Põhja- ja Lääne-Eestis sagedaseks hauapanuseks (Lang 2009, 79). See näitab, et ratsutamine ja sõdimine käisid käsikäes või vähemalt oli neil sarnane sümbolne tähendus. Kuna vaadeldavast 600 a pikkusest perioodist on teada ainult kaks kannust ja ühe sadulajaluse katke, tundub, et hobuse kasutamine lahingus pole tõenäoline. Ka Skandinaavia viikingid kasutasid hobust vaid liikumisvahendina ja väga harva lahingus (Roesdahl 1982, 139; Wikborg 1997, 236).

4.5 TOOTMISE MAHUD JA KORRALDUS

Eelnevalt tutvustasin teadaolevaid tootmiskohti, käsitööriistu ja kõige arvukamalt säilinud käsitöötooteid. Nüüd tuleks eeltoodud andmete põhjal hinnata seda, milliseid tooteid kohapeal valmistati, milline oli siinse käsitöö arengutase naaberaladega võrreldes ning milline oli käsitöö korraldus ja käsitööliste spetsialiseerumise tase.

Eestis avastatud ja uuritud rauasulatuskohad näitavad, et rauda toodeti vaadeldaval perioodil kohapeal, seda vähemalt Saaremaal ning Põhja- ja Ida-Eestis. Ka linnustelt, asulakohtadelt ja kalmetest leitud sepatööriistad ning rauašlakk näitavad, et sepatöö oli üks peamisi käsitööharusid. Enamiku rauadesemete puhul on siiski äärmiselt raske öelda, kus need on valmistatud, sest suurem osa siit leitud rauast tarbeesemetest, tööriistadest ja relvadest esindavad tüüpe, mis levisid mujalgi Läänemere maades või isegi laiemalt. Siiski on näiteks Peterseni C- ja M-tüüpi odaotste ning G- ja M-tüüpi kirveste puhul esemete välimuse ja valmistusvõtete põhjal võimalik piiritleda lokaalseid alarühmi, mis tõenäoliselt on tõendiks kohalikust valmistamisest.

Eesti muistset sepatööd uurinud Jüri Peetsi hinnangul on sepatöö arengutaseme hindamisel aluseks kolme peamise tehnoloogilise võtte olemasolu. Nendeks on suutlikkus rauda ja terast kokku keeta, oskus rikastada lõikeriista teraosa kohttsementiitumise abil ning noolutamise ja karastamise kasutamine. Kõiki neid võtteid on Eestis kohaliku päritolu rauadesemete valmistamisel kasutatud juba hiljemalt viikingiaja algul. Sellest võib järeldada, et u 7.–8. sajandiks oli sepatöö siin saavutanud taseme, mis vastas muu Läänemere piirkonna standardile (Peets 2003, 267j). Hiljemalt hilisviikingiajal leidis Eesti alal seppi, kes tegid väga kvaliteetseid relvi: näiteks on Kristina Creutz (1995; 2003) M-tüüpi odaotste põhjal tuvastanud vähemalt kaks meistrit Saaremaal, kes valmistasid damaskitud tooteid (jn 173). Ka osati siinmail relvi hõbedaga kaunistada: näiteks Saaremaal Põide kandis tegutsenud meister on arvatavasti enda sepistatud odaotsad ise ka hõbetanud (Creutz 2003). Selleks võidi kasutada šabloone, mis tähendab, et isegi juhtudel, kui relvade hõbekaunistus on kujunduselt ja motiividelt skandinaaviapärase, võis ese olla valmistatud ja ilustatud ida pool Läänemerd. Masstootmiseks sobivaid lihtsustatud ja odavamaid tehnoloogiaid, mis Põhja- ja Ida-Euroopa linnalistes keskustes levisid juba 10.–11. sajandil, Eesti alal vaadeldaval perioodil siiski ei rakendatud. See näitab, et siinsed sepad ei tootnud viikingiajal mitte turu, vaid üksiktellija jaoks (Peets 2003, 268).

Erinevate ambsõletüüpide leviku põhjal on oletatud, et juba rooma rauaajal valmistasid Baltimaades ehteid väikesed iseseisvad töökojad teatud kitsaste piirkondade jaoks (Bliujienè 2002, 153). Seda oletust toetab asjaolu, et erinevused ei ilmne üksnes sõlgede kujunduses, vaid ka valmistamisvõtetes: Leedu ja Poola ambsõlgedel on nõel ja spiraal valmistatud ühest pronkstraadist, kuid tarandkalmete alalt saadud sõlgede nõel on spiraalset eraldi ja enamasti rauast (Rohtla 2003, 76). Arvatavasti jätkus sõlgede valmistamine kohapeal ka rahvasterännuajal. Erinevused Eesti ja Ida-Preisi sõlgede vahel on sel ajal isegi suuremad kui rooma rauaajal (*ibid.*).

Võrreldes rahvasterännuajaga suurenes viikingiajaks kordades nii leitud ehete hulk kui ka sortiment. Hoolimata sellest, et igalt vähegi ulatuslikumalt kaevatud Eesti eelviikingi- ja

viikingiaja linnuselt on leitud märke pronks- või tinaesemete valmistamisest, ei saa selle käsitööharu toodangumahtu suureks hinnata. Selle tõestuseks olgu kas või asjaolu, et valuvorme või nende katkeid on Eestist vaadeldava 600 aasta peale kokku ainult paarikümne ringis ja neistki enamik pärineb ühestainsast muistisest – Rõuge linnuselt. Võrdluseks võib tuua ühe varaviikingiaegse töökoja Birkas, kust lisaks muule rikkalikule leiuväinemale on saadud u 25 000 valuvormikatket (Ambrosiani 1997, 167). Isegi kõigest 571 m² ulatuses uuritud Asva noorema pronksiaja kindlustatud asulast Saaremaalt on saadud üle 800 valuvormikatke (Lõugas & Selirand 1989, 204). Ka on nii Birkas kui ka Asvas, aga üldiselt kõikides Skandinaavia käsitöökeskustes, kus vaieldamatult tegeleti pronksesemete masstootmisega, pronksi valatud ühekordselt kasutatavatesse savivormidesse. Eesti vaadeldava perioodi leiuväinemale hulgas pronksesemete masstootmisele viitavad savivormide katked aga puuduvad täielikult. Savist valuvormipoolmikke on teada ainult kolm (Loosi kääbaskalmistust) ja needki on mitmekordselt kasutatavad (jn 73). Ka kõik ülejäänud siinsed valuvormid on lahtikäivad mitmekordselt kasutatavad vormid, aga valmistatud lubjakivist.

Peale selle ei saa mööda vaadata tõsiasi, et kõik seni leitud valuvormid on mõeldud pisikeste ripatsite või tinuliste valamiseks. Selliste toodete valmistamine ei eelda ehtesepise kõrget taset. Mitte ühtegi ehtenõela, käevõru, sõle või isegi rinnakee detaili valuvormi Eesti alalt leitud ei ole. See sunnib arvestama võimalusega, et ehete lokaalsed variandid ei pruugi olla piisavaks tõendiks nende kohalikust päritolust.

Keraamika valmistamisest vaadeldaval perioodil on vaid üksikuid ebakindlaid tõendeid valmistuspraagi näol ja neidki üksnes viikingiajast. Võib siiski kindel olla, et enamik tollal kasutatud savinõudest valmistati kohapeal. Selle poolt räägib esmalt nõude väga lihtne teostus ning selge piirkondlik eripära vormis ja kaunistusviisides. Teiseks oli tollaseid kergesti purunevaid savinõusid väga keerukas transportida. Ka leidub savinõude valmistamiseks sobivat savi peaaegu kõikjal Eestis. Importnõusid, täpsemalt Loode-Vene keskustest pärit slaavipärast kedrakeraamikat hakkas Ida-Eestisse jõudma alles 11. saj esimesel poolel.

Kindlasti on siinsetes linnustes ja asulates tegeletud ka luutöötlemisega. Enamik luuesemetest on väga lihtsa teostusega ja nende valmistamiseks ei vajatud spetsiaalseid tööriistu. Selliseid esemeid on tõenäoliselt tehtud enda tarbeks, st valmistajaks oli see, kes ise üht või teist eset vajab. Lihtsamate luuesemete (nt luuripatsite) valmistamisest kohapeal kõnelevad ka leitud toorikud. Märkid keerukamate luuesemete (nt kammide) valmistamisest siiski puuduvad ja seega võib need arvata importtoodete hulka (Luik 2005, 45).

Nagu eespoolsest ilmnes, on käsitööd tehtud erineval eesmärgil ja erineval professionaalsel tasemel. Käsitöö professionaalsuse taset võib iseloomustada tootja ja tarbija vahelise suhte alusel, nagu seda on teinud keskaegse Lundi käsitööd uurinud Axel Christophersen (1980, 14–16):

- (1) *Kodukäsitöö* puhul valmistatakse vajalikud mittepõllumajanduslikud tooted majapidamises oma tarbeks. Arheoloogilises aineses on sellise käsitöö tunnuseks väike

hulk väga erinevate esemete valmistamisele viitavaid tootmisjäake või toorikuid eluasemetes või nende vahetus läheduses. Kõik esemed on üksikasjades erinevad.

- (2) *Tootmist tellijale* iseloomustab otsene kontakt tootja ja tarbija vahel: ese valmistatakse tellimustööna vastavalt tellija soovile. Suurem osa seda laadi toodangust on suunatud ühiskonna mittetootvas sektoris tegutsevatele tarbijale (valitsejad, kaupmehed, vaimulikud jne). Selline tootmisviis eeldab sotsiaalselt spetsialiseerunud ja kihistunud ühiskonna olemasolu, kus leidub väljaspool põllumajandustootmist või viimasega vaid kõrvaltööna tegelevaid kindlale käsitööharule spetsialiseerunud käsitöölisi. Käsitöömeister võib tegutseda mingis keskuses või rännata oma tooteid turustades ringi. Arheoloogilises leiuaaines avaldub niisugune tootmine enamasti suhteliselt väikese hulga piiratud aja jooksul tekkinud jäätmetena, tavaliselt mingi keskse asula kontekstis. Tootmisjäätmel ei pea olema seotud kindla hoone ega töökojaga. Toodete varieeruvus on suur.
- (3) *Tootmine turule* tähendab, et tegemist on elukutseliste käsitöölise toodanguga, mis läheb müügiks anonüümsele tarbijale. See eeldab stabiilse “turumajanduse” olemasolu ja raha kasutamist maksevahendina (kas nominaalväärtuses või hõbeda kaalu järgi). Turule tootmine nõuab palju suuremat käibekapitali kui tootmine tellijale (tooraine hangib käsitöölise või tema “ülemus”). Selline tootmine toimub alati spetsiaalses töökojas keskses asulas. Toote valmistamine eeldab erinevaid tööfaase ja korraga tehakse valmis suurem hulk tooteid. Leiumaterjalil avaldub selline tootmine pika aja jooksul töökoja lähedusse kogunenud tootmisjääkidenähtena. Iseloomulik on spetsialiseerumine mingi kindla toote valmistamisele. Toodang on standardne ja ühetaoline.

Kodukäsitööst on märke kõigilt põhjalikumalt uuritud Eesti linnustelt ja asulakohtadelt. Selle kategooria alla võib lugeda eelkõige tekstiili-, naha-, luu- ja puutöö ning kõige lihtsamate savinõude valmistamise. Enamik rõivastest ja muudest tekstiilidest, lihtsamatest jalatsitest, nahkrõivastest, -vöödest ja -rihmadest, puust, tohust ja luust tööriistadest ning muudest tarbeesemetest valmistati Eesti talus kuni 19. sajandini ise (Vunder 2008).

Tellijale toodeti tõenäoliselt enamik Eesti alal valmistatud relvadest, rauast töö- ja majapidamisriistadest, ehetest, kallimatest pidurõivastest (nt spiraalkaunistustega rõivad), keerulisematest jalanõudest (saapad), keerukamatest puidutoodetest (vankrid, kangasteljed) ning kvaliteetsematest savinõudest (peenkeraamika). Sedalaadi tootmine oli tavaline just linnustes ja linnuseasulates. Arvatavasti oligi peamiseks tellijaks ühiskonna eliit, kes paljudel juhtudel võis olla ka tootmise rahastajaks ja korraldajaks, kes käsitöölise palkas ja majutas. Kontroll toormaterjali (eriti metalli) ning käsitöö üle oli üks eliidi võimuteostamise vahenditest. Eriti relvasepise puhul võib oletada, et ülikud tellisid käsitööliselt suurema koguse sarnaseid relvi, mida oma kaaskonnale jagada. Tõsi, pole mingit alust arvata, et meie linnustel tehtud esemeid oleks eksporditud väljapoole linnuse poolt kontrollitavat piirkonda. Mõne toote puhul võisid tellijaks olla kaupmehed, kes neid tarbijale edasi müüsid. Sel viisil võis Eestisse sattuda ka mõnes võõramaises käsitöökeskuses valmistatud esemeid.

Ainuke tootmisharu, kus oli eeldusi turule tootmiseks, oli soomaagist raua sulatamine. Rauatootmispiirkondadest oli suurimate tootmismahtudega arvatavasti Tuiu piirkond Saaremaal, kus rauda hakati sulatama hiljemalt viikingiaja algupoolel (vt 4.1.1). Hilisrauaajaks oli sealne rauatootmine paisunud tööstuslike mahtudeni ning suur osa toodangust veeti Saaremaalt välja (Peets 2003, 135j). Võib oletada, et rauatootmine oli otseselt kohaliku ülikonna organiseeritud või vähemalt otsese kontrolli all. Soomaagi näol on tegemist maavaraga, mille hankimist ja sellest raua tootmist on suhteliselt lihtne kontrollida ja maksustada. Et Saaremaal oli rauatootmise näol tegemist suurejoonelise ettevõtmisega, näitab seegi, et rauatootmise piirkonda – eemale püüasustusest, kuid soodsasse sadamakohta – oli juba viikingiajal rajatud Kärla linnus.

Hoolimata sellest, et käsitöösaduste turule tootmisest on väga vähe märke, ei tähenda see sugugi, et sellisel viisil valmistatud tooteid ei oleks siin tarbitud. Sedalaadi tooteid – relvi, ehteid, kedral vormitud savinõusid – võidi hankida naabermaade linnalistest keskustest kas otse või kaupmeeste vahendusel (vt 5. ptk).

Elukutseline ehk professionaalne käsitöeline tegeles toorainete töötlemise ja mõnikord ka tootmisega (nt raua puhul), milleks vajati spetsiaalseid teadmisi ja vilumust. Ühiskonnas, kus puudusid linnad, vajati küll professionaalselt valmistatud tooteid, kuid eeldused ühes kohas ühest käsitöölalast elatuvate spetsialistide tekkimiseks olid vähesed. Et käsitöeline end ja oma peret toita võiks, olid mõeldavad eelkõige kolme liiki elatusalade kombinatsioonid (Martens 1995, 176):

- (1) osaaegne spetsialist, kes elas ühe koha peal ning elatus maaharimisest ja käsitööst;
- (2) ringirändav spetsialist, kes elatus ainult käsitööst ja teenindas suurt piirkonda;
- (3) mitmekülgne spetsialist, kes valdas mitut käsitööliiki, millega end ja oma peret elatas.

Loomulikult oli nende kolme liigi kombinatsioone: näiteks võis osaaegne spetsialist osa aastast ringi rännata või pidada mitut ametit. Igal juhul pidi paikse käsitöölise pere suurema osa toidust ise kasvatama. Olgu selle väite toeks kas või tõsiasi, et karjakasvatuse ja põlluharimisega tegeles põhitöö kõrvalt ka enamik Eesti kesk- ja varauusaegsete linnade käsitöölisest ja väikekaupmeestest või nende pereliikmetest.

Eesti keskmise rauaaja ja viikingiaja oludes näib tõenäoline, et paiksete osaaegsete spetsialistidena tegutsesid eelkõige sepad. Sepatöö eeldab vastava sisseseadega sepikoja olemasolu ning sepa toodetele ja teenustele oli piisavalt nõudlust. Arvatavasti leidis seppi suhteliselt arvukalt üle terve maa. Näiteks on Kristina Creutz (2003, 166–176) 11. saj esimesel poolel kasutatud Peterseni M-tüüpi odaotstel ilmnevate erinevuste piirkondliku jaotumise põhjal järeldanud, et Eesti alal oli vähemalt üheksa M-tüüpi odaotsi valmistanud seppa, kusjuures nende toodang levis võrdlemisi piiratud alal (jn 173). Kõige rohkem – 18 odaotsa – on tuvastatud Läänemaal Maidlas tegutsenud sepa toodangust.

Võimalik, et paiksete meistrite hulka kuulusid ka keerukamate rõivaste ja savinõude valmistajad ning ehtesepad. Ringirändavad spetsialistid pakkusid tõenäoliselt tooteid ja tee-

nuseid, mille järgi oli nõudlus väike või mida vajati vaid aeg-ajalt. Selliselt võisid tegutseda näiteks ehituspusepad ja laevameistrid.

Rauaaja oludes ei pidanudki käsitöö tänapäeva majanduslikus mõistes “end ära tasuma”, sest vaba turgu oma toodete turustamiseks ei olnud olemas. Võib oletada, et sageli tegid käsitöölised tööd turbe, peavarju ja maalapi eest, tasudes oma toodanguga ülikule, kes seda pakkus. Ülikute jaoks ei pruukinud sellisest korraldusest saadav kasu piirduda üksnes käsitöötoodetega: ka tootmise korraldamine ja toodete jaotamine võis tõsta nende mainet ja autoriteeti. Linnuses tegutsenud käsitöölise ühiskondlik positsioon oli kindlasti erinev tavalises talus töötava omast. Võib ka oletada, et linnustes või linnusasulates tegutsenud käsitöömeistrid võisid olla ülikute sugulased või kaaskondlased.

Kui hakata muistseid käsitöölisi kalmetest otsima, siis tuleb esmalt märkida, et hauapanustena leitakse käsitööriistu Eestis väga harva, vähemalt ehete ja relvadega võrreldes. Ka ei ole matustes leiduvate käsitööriistade põhjal võimalik öelda, kas maetu oli käsitöölise, kas ta korraldas tootmist või omasid teatud käsitööriistad mingit sümbolset tähendust või edastasid elitaarset sõnumit.

Põhja- ja Kesk-Eesti rahvasterännuaegsetest kalmetest on leitud nahatöötlemisvahendeid: väikesi kõvernuge, naaskleid ja silmaga nõelu. Kahjuks ei võimalda tollane matmiskombestik neid kindlate maetutega siduda. Võimalik, et nahatöötlemisega tegelesid naised, sest germaani aladel pandi rooma rauaajal nahatöötlusvahendeid just naiste haudadesse (vt 4.2.3).

Eelviikingi- ja viikingiaegsetes matustes leidub üksikuid metalli- ja tekstiilitööriistu. Viimased on esindatud üksnes värtnaketradega ja neidki on leitud kõigest kaks või kolm. Savist värtnakedrad olid Võrumaal Rõsna-Saare II kalmistu kahes kääpas (nr 2 ja 6) ning seejuures olid nad matustes ainsaks panuseks (jn 85: 2; Aun 1985b, tab 2; Vedru 1999, 94–97). 11. saj esimesse poolde võib kuuluda Läänemaalt Maidla II kivivarekalmest leitud Ovrutši kiltkivist värtnakeder (AM A 580: 2053). Kahjuks ei saa seda seostada ühegi matusega ja pole ka võimalu, et see ese on Maidla kalmesse pandud alles hilisrauaajal.

Kolmest eelviikingiaegsest kääpast on leitud värvilise metalli töötlemisega seotud vahendeid (vt ka 4.2.2). Võrumaal Arniko ühes kääpas oli põletusmatuse juures peale kuue pronksist kellukesekujulise ripatsi (jn 114: 3), kolme klaashelme ja rauast needipea ka savist sulatuskulp (jn 76) ning väikeste naastukeste valamiseks mõeldud kivist valuvormi katked (Moora 1963, 357). Võrumaal Loosi kääbastiku ühe matuse juurest leiti kaks väikest spiraalorukest, kaks väikest tükki rauaräbu ja kolm savist valuvormipoolmikku (jn 73; Schmiedehelm & Laul 1970, 161j). Ida-Virumaalt Lemmaku kääpa alt leitud põletusmatuses oli sulatustiiglite ja savinõude katkeid (Aun & Ligi 1986, 357).

Rauasulatamise ja -sepistamise tööriistu on leitud Peipsi läänerannikult Raatvere hilisviikingiaegse laibakalmistu VIII ja XV hauast (vt 4.2.1 ja 6.1.9). On oletatud, et neist haudadest leitud tööriistad ja teised raudesemed on kadunukeste eneste kätetöö (Lavi 1999b). Teisalt on ka arvamusi, et Raatveres ei pruugi olla tegemist sepamatustega: maetud võisid olla ka pealikud (Creutz 2003, 121, 198–200). Norras moodustavad sepatöö-

riistadega hauad kümnendiku merovingi- ja viikingiaegsetest meestematustest, millest on järeldatud, et igas suurtalus tegutses sepp (Petersen 1951, 72).

4.6 KOKKUVÕTE

Keskmisel rauaajal ja viikingiajal tehti Eesti alal suurem osa käsitöötoodetest oma majapidamises omaenda tarbeks. Sellisteks toodeteks oli enamik maaharimisel ja majapidamises tarvilikest esemetest, lihtsamad tekstiilid, rõivad ja nahkesemed, samuti lihtsamad luu- ja saviesemed.

Peamised professionaalse käsitöö tooted olid ehted, kvaliteetsemad tekstiilid, keerukamad rõivad ja jalatsid ning relvad. Seejuures näib sedalaadi toodete hulk ja sortiment I at teise poole jooksul järjepidevalt suurenevat. Kahjuks on arheoloogiliste esemete endi põhjal väga raske öelda, kus need on valmistatud: suurem osa ehetest ja peaaegu kogu relvastus kuulub tüüpidesse, mis levisid ka naabermaades. Ehtesepise taseme iseloomustamiseks tuleb rõhutada tõsiasja, et Eestist pole leitud tööriistu ega valmistusjääke, mis annaksid tunnistust naastukestest ja ripatsitest suuremate või keerukamate pronksesemete valmistamisest. Kõige arenenumaks käsitööharuks oli alates eelviikingiajast raua sulatamine ja raudesemete valmistamine. Relvade juures ilmnevate kohalike omapärade põhjal võib arvata, et suurem osa Eestist leitud odaotstest ja kirvestest oli kohaliku päritolu. Küllap oli siin valmistatud ka enamik väiksematest rauast tarbeesemetest, nt noad. Eesti sepad valdasid keerukaid tehnoloogilisi võtteid, nt damaskimine ja raudesemete hõbetamine. Mõõgateramike kohapealsest valmistamisest andmed siiski puuduvad.

Niisiis olid olemas elukutselised sepad ja relvasepad, kuid nende toodang levis reeglina piiratult ühe asustuspiirkonna siseselt. Kindlasti tegeleti ka seppade taludes kõrvalelatusalana põllumajandustootmisega. Arvatavasti leidis ka selliseid käsitöölisi, kes põhilise või kõrvalelatusalana valmistasid kvaliteetsemaid tekstiili- ja nahktooteid ning savinõusid. Lisaks võis leiduda rändavaid käsitöölisi, kes tegutsesid ehitusmeistri või laevapuu-sepana. Masstootmisele viitavate valmistuskohtade ja -jäätmete puudumine ning näiteks raudesemete valmistamisel kasutatud töövõtted näitavad, et käsitöölised tegid oma tooteid tellimustööna, mitte turule. Arvestades seda, et suurem osa tootmisele viitavatest leidudest on saadud linnusest ja asulast koosnevatest keskustest, võib arvata, et professionaalne käsitöö oli suuresti ülikonna korraldatud ja kontrolli all. Tõenäoliselt oli eliit ka elukutseliste käsitöölise toodangu peamiseks tarbijaks. Eliidi kontrolli all oli ka rauasulamine, mis oli ainus tootmisharu, kus toodangumahud võisid ületada kohaliku tarbimise vajaduse ja kus võib näha eeldusi turule suunatud tootmiseks. Alates 10. sajandist tegeleti rauatootmisega kõige suuremal määral Saaremaal.

5 V PEATÜKK. KAUBAVAHEATUS

Kuigi rauaaegse inimese elus tagas igapäevase toiduse põlluharimine ja karjakasvatus, mida toetas kodukäsitöö, näitab arheoloogiline leiuaaines, et Eesti alal omati ja tarbiti ka kaugemalt siia toodud tooraineid ja esemeid. Küllap vahetati kaupu ka lähemate naabritega Eesti ala piires või ühe kogukonna sees, aga seda on arheoloogiliselt väga raske jälgi-
da.

Kaupade vahetussüsteemid rajanesid traditsioonilistes ühiskondades teistsugustel põhimõtetel kui meie tänapäevane kaubandus, mis seisneb kaupade vahendamises tootjalt tarbijale, kusjuures eesmärgiks on majandusliku tulu teenimine. Peale kahe võrdse osapoole vabatahtliku kaup kauba või kaup vääringu vastu vahetuse, mida rauaaja kontekstis võiks ka kaubanduseks nimetada, võisid esemed ja toorained liikuda veel röövsaagina, kingitus-
tena ning pere- või kogukonnasisese ümberjagamise tulemusel (Stjernquist 1985, 61–64):

- (1) *Vahetus* on kahe võrdse osapoole vaheline vabatahtlik tehing, mille käigus tooted vahetavad omanikku. Vahetus võib toimuda kas erinevaid tooteid vahetades, teenust toote vastu vahetades või vääringut (nt väärismetall või raha) kasutades. Ainult kaup kauba või kaup vääringu vastu vahetust võib nimetada kaubanduseks.
- (2) *Kinkimine*, enamasti staatuseesemete kinkimine, toimub kinkija ja kingi saaja poliitiliste ja sotsiaalsete suhete määratlemiseks ja kinnistamiseks. Kingile võidi vastata vastukingiga, aga ka näiteks teene või külalislahkusega või muul mitteainelisel viisil.
- (3) *Aineliste väärtuste ümberjagamine* toimub kas osaliste vabatahtlikul kokkuleppel või liidri poolt korraldatuna. Ümberjagamist on arheoloogilises materjalis raske näha, sest muinasajal jagati ümber eelkõige jahi-, korilus- ja põllumajandussaadusi. Tüüpilisteks näideteks on jahisaagi jagamine võrdselt kõigi jahil osalejate vahel ja perekonnas toimuv ümberjagamine. Enamasti toimub ümberjagamine väikese rühma sees ning jagatav ei liigu kuigi kaugele. Samas võisid esemed mõnikord isegi perekonnasisese ümberjagamisega liikuda väga kaugele: näiteks olukorras, kus valitsev eliit või kaupmehed omasid perekondlike suhteid kaugetes võimu- või kaubanduskeskustes.
- (4) *Maksustamise ja röövimise* korral kasutab saaja osapool väärtuste hankimiseks vägivalda või sellega ähvardamist ning andja osapool ei saa “tehingust” mingit kasu või on kasuks näiteks pealiku poolt pakutav turve.

Arheoloogilises materjalis sulanduvad need esemete ja kaupade omanikuvahetuse viisid kokku ning neid on ülimalt keeruline üksteisest eristada. Tavaliselt pole võimalik öelda, kuidas konkreetset esemed omanikku vahetasid. Isegi kauplemisest jääb järele väga vähe just selle tegevusalaga seostatavaid leide. Läänemere piirkonnas on otseseks tõendiks kaubandusest kaalud ja kaaluvihid, kaudsemaks tõendiks vääringud (hõbemündid, hõbe-

esemed ja nende katked) ning importesemed. Suurem osa Eestist leitud väeringutest on pärit maa sisse peidetud aaretest, mistõttu aarete leiukontekst ja koostis on üks olulisemaid kaubandusajaloo allikaid. Paraku annavad aarded selles osas ühekülgset teavet: peamiselt selle kohta, kuidas liikus ja akumulerus hõbe. Kuidas aarde omanik hõbeda hankis, ei ole tänapäeval enam võimalik kindlaks teha. Veelgi kaudsemalt kui hõbeaarded kõnelevad kaubavahetusest või õigupoolest selle eeldustest transpordivahendid ning transpordiga seotud rajatised – teed, sillad, randumis- ja sadamakohad.

Ajaliselt jaotuvad kaubandusest (või kaupade liikumisest laiemalt) kõnelevad arheoloogilised allikad Eestis väga ebaühtlaselt. Rahvasterännu- ja eelviikingiaegsest kaupade liikumisest on tõendiks peamiselt ainult importesemed, kuna asjakohaseid peitleide on vaid üksikuid. Seevastu viikingiajast on kaubandusest kõnelevat allikmaterjali palju rohkem, sest 9. sajandil hakkas Eesti alale jõudma hõbemünne, millest osa jäi aaretena maasse. Transpordiga seotud muistiseid on vaadeldavast perioodist teada väga vähe.

5.1 PÕHJA-EUROOPA KAUBANDUSRUM

Kauplemine, eelkõige kauplemine võõramaalastega ja kaugkaubandus, oli osa suuremaid piirkondi hõlmanud poliitilisest ja majanduslikust süsteemist, millesse pidi kuuluma ka Eesti ala. Seetõttu annavad kogu Euroopa, eelkõige aga Põhja- ja Ida-Euroopa kaubandusvõrgustike uurimisel saadud andmed kaudset teavet ka Eesti ala kohta ning kõnelevad sellest, milline oli siinsete asukate roll kaugkaubanduses.

Rahvasterännuajal ja osalt ka eelviikingiajale vastaval perioodil oli kaubandus Skandinaavia aladel vähearenenud. Ulf Näsman (1984) on järeldanud, et tollastes germaanlaste majapidamistes toodeti enamik eluks vajalikku ise ning toodangu ülejääk oli väga vähe. Eliit kogus ülejäägi kokku ja hankis selle eest prestiižkaupu, mida kasutati võimu kinnistamiseks ning diplomaatiliste kinkidena. Selle tegevuse eesmärgiks ei olnud majanduslik kasum, vaid maine, mis oli võimu teostamisel keskse tähtsusega. Esemed võisid korduva edasikinkimisega levida kiiresti kaugele. Valdava osa luksuslikumatest käsitöötoodetest tellisid ülikud enda teenistuses olnud käsitöölislalt – kuni u 7. saj lõpuni olid võimukeskused ühtlasi ka käsitöö- ja kaubanduskeskused (Skre 2008, 343). Käsitöölised tootsid tellimustööna seal, kus olid tarbijad eliidi näol (Hjärthner-Holdar *et al.* 2002, 164–169) ning tooteid polnudki vaja kuhugi müügiks transportida.

Viikingiajal arenes kaubandus Põhja- ja Ida-Euroopas kiiresti. 8. saj algul tekkisid Lõuna-Skandinaavias esimesed püsivad turukohad (vt jn 5), nt Ribe ja Århus Taanis, kust on muuhulgas leitud Skandinaavia vanimad märgid standardsete käsitöötoodete (klaashelmed, pronksehted) masstootmisest (Skre 2008, 346). Ajavahemikus u 750–800 asutasid kohalikud kuningad Läänemere piirkonnas mitmed varalinnalised kaubandus- ja käsitöökeskused (nt Hedeby, Kaupang, Birka, Wolin, Truso). 8. saj keskpaigas rajasid skandinaavlased kaubanduskeskuse ka Vana-Laadogasse ja Rjuriku linnusele Novgorodi lähedal ning 10. saj keskpaigas asutati Novgorodi linn. Sealt edasi laienes skandinaavlaste võim ja asustus lõuna poole Gnjozdovosse tänapäeva Smolenski lähedal ning Kiievisse. Linnaliste keskuste tekkimise tegi võimalikus 7.–8. sajandil Lõuna-Skandinaavias toimu-

nud põllumajandustootmise intensiivistumine (Näsman 2000, 60–62), mille tulemusel tekkinud põllumajandustoodete ülejääk võimaldas linnaliste keskuste elanikkonda toita (Skre 2008, 353).

Seoses varalinnaliste kaubanduskeskuste tekkimisega ilmusid iseseisvad elukutselised kaupmehed (Näsman 1984, 124–129; Clarke & Ambrosiani 1993; Jansson 1997, 17) ning keskuste vahel tekkinud kaupmeeste suhtevõrgustikud tegid võimalikuks tõelise kaugkaubanduse (Skre 2008, 343). Viikingiaja kaugkaubandus oli juba professionaalne tegevus. Kuid varalinnalistes kaubanduskeskustes tegutsenud kaupmehed moodustasid vaid väga väikese osa ühiskonnast ja nii vahetas ka viikingiajal suur või suurem osa ainelistest väärtustest omanikku mitte kaubanduse, vaid kinkimise, maksude ja ümberjagamise kaudu.

Põhja-Euroopa jagunes viikingiajal kahte suurde majandussüsteemi, kus mõlemas olid juhtivas rollis skandinaavlased. Põhjamere ümbruses – anglosaksi aladel Inglismaal, Friisimaal ja Taani läänerannikul – hakati juba 8. saj algul kasutama maksevahendina Frangi riigis löödud penne ehk denaare. Raha arvestati Põhjamerd ümbritsevas kultuuriruumis tollal juba müntide nominaalväärtuse, mitte kaalu järgi (Steuer 2004, 69). Selle piirkonna kaubavahetuse põhiteljeks oli Frangi riigi, Briti saarte ning Skandinaavia lääneosa vaheline kaupade liikumine.

Teiseks Põhja-Euroopa kaubandusareaaliks oli Läänemere piirkonda ja Ida-Euroopat kuni Volga jõeni hõlmav kaugkaubandusvõrgustik (jn 174). See oli kujunenud arvatavasti Ida-Rootsi alalt pärit skandinaavlaste retkede tulemusel Läänemere idarannikule ja sealt piki tänapäeva Venemaa ja Ukraina jõgesid kaugemale ida, kagu ja lõuna suunas. Kaubateed itta nimetati Idateeks (*Austrvegr*), mis ühtlasi tähendas ka neid maid, mille kaudu Idatee kulges (Jackson 1995). Skandinaavlasti, keda leetopissides nimetatakse varjaagideks, asus sel ajal Vana-Vene aladele ka püsivalt elama. Alates 860. aastatest kuni 10. saj teise pooleni olid kõik Vana-Vene suurvürstid varjaagi päritolu. Varjaagide ja teiste kohalike kauplejate poolt Põhja- ja Ida-Euroopas kokku kogutud kaupade sihtkoht oli Araabia kalifaat, täpsemalt tänapäeva Iraagi, Iraani ja Kesk-Aasia alad, kust saadi vastu peamiselt araabia hõbemünte – dirhemeid.

Läänemere ümbrust ja Ida-Euroopat hõlmanud kaubanduspiirkonnas hakati hõbedat maksevahendina kasutama 9. saj algul. Hõbe sobis maksevahendiks hästi, sest see säilib hästi, seda on kerge transportida ja vajadusel täpse väärtusega tükkideks tükeldada (Hårdh 2008). Seoses sellega hakati 9. saj keskpaigas, algul varalinnalistes keskustes ja 10. saj algul ka laiemalt, kasutama üheselt määratletud kulla ja hõbeda kaaluühikuid ning kaalusid ja kaaluvihte hõbeda kaalumiseks, st kujunes kaalurahandus (Steuer 1987). Sellest hoolimata püsis peamise vahetusviisina endiselt kaup kauba vastu vahetus, eriti väljaspool varalinnalisi keskusi (Skre 2008, 343).

Kuigi hõbe voolas viikingiajal Põhja-Euroopasse suuremas koguses kui kunagi varem, ei kasutanud Läänemere maade kaubandusareaali kuulunud skandinaavlased seda kauplemisel Põhjamere piirkonna kaubandusareaaliga: sealt pole araabia hõberahasid peaaegu

üldse leitud. Vahejaamana kahe kaubandussüsteemi vahel toimis Hedeby (Steuer 1987, 466).

5.2 MAJANDUSLIKUD PEITVARAD

5.2.1 Peitvara mõiste ja liigid

Peitvarad on esemekogumid, mis on maa sisse kaevatud või veekogusse uputatud. Väärismetallist esemetest või müntidest koosnevaid peitvarasid nimetatakse ühtlasi aareteks.

Ajavahemikust 5.–8. saj on Eestist teada vähemalt 19 peitvara, mis koosnevad ehetest, relvadest ja tööriistadest, sisaldades kokku veidi üle 400 eseme (Oras 2009, 16, 26). Ajavahemikust 9. saj kuni u 1050. a teatakse ligikaudu 55 peamiselt hõbemünste sisaldavat aaret (Molvõgin 1994; Leimus 2007d). Nendele lisandub Järve relvadest koosnev leid, Essu kunagisest rabalaukast saadud kuldripatsid, pronksehetest koosnev Pühaste peitleid ning Kunda ohvriallika juurest leitud hilisviikingiaegne ehtenõel.

Peitmise ajendi põhjal võib peitleiud jagada kahte rühma: esiteks *majanduslikud peitvarad*, mis on peidetud plaaniga need vajadusel üles võtta, ning teiseks *rituaalsed ehk pühad peitvarad*, mis koosnevad jumalatele ohverdatud esemetest või on peidetud hauataguses elus kasutamiseks. Rituaalseteks peitvaradeks peetakse traditsiooniliselt kõiki veekogudesse või märgaladele ning kalmetesse peidetud esemekogumeid, ülejäänud liigitatakse majanduslikeks (Urtāns 1977, 73; Oras 2008; 2009). Keskmisel rauaajal on ülekaalus rituaalsed, viikingiajal majanduslikud peitleiud. Loomulikult pole paljudel juhtudel võimalik täie kindlusega öelda, kas tegu on majandusliku või rituaalse peitvaraga ning seetõttu on see liigitus mõneti subjektiivne. Kuna rituaalseteks arvatavad peitvarad ei seostu otseselt kaubavahetusega, tuleb neist lähemalt juttu allpool seoses uskumustega (6.2).

Koostise järgi võib Eesti keskmise rauaaja ja viikingiaja peitleiud, nii majanduslikud kui ka rituaalsed, jagada nelja põhilisse rühma (jn 175):

- (1) *Rauast relvad või rauast relvad ja tööriistad*. Selliseid peitvarasid on teada kuus (Rikassaare, Alulinna, Kunda I, Igavere, Koorküla, Järve) ja need on maasse jäänud tõenäoliselt rituaalsetel põhjustel (nt ohverdamine).
- (2) *Pronksist ehted*. Selliste peitvarade hulgas on kaks majanduslikku (Piilsi ja Pühaste) ja kaks rituaalset (Kunda II ja Kunda küla ohvriallika juurest saadud ehtenõel). Kõige arvukamaks ehteliigiks sellistes leidudes on kaelavõrud, veidi vähem on käevõrusid ja ehtenõelu. Muid ehteid on neis vähem.
- (3) *Hõbe- ja kuldeseimed*. Selliseid peitvarasid on kokku tosin (Hummuli, Kardla, Kriimani, Loosi, Navesti, Paali I ja II, Uuri, Varnja, Viira, Villevere, Essu) ja nende näol on tegemist rituaalsete peitvaradega. Kõige arvukamalt on neis kaela- ja käevõrusid; kaks leidu (Kriimani ja Varnja) sisaldavad üksnes hõbenõud.

- (4) *Mündiaarded*. Eesti alal hakati mündiaardeid peitma viikingiaja algul, kui ilmusid hõbemündid. Mündiaarded on Läänemere piirkonnas peitvarade kõige arvukamaks liigiks. Nagu eespool öeldud, on Eesti viikingiajast neid teada natuke üle poolesaja. Paljud mündiaarded sisaldavad ka hakkhõbedat ning harvadel juhtudel terveid ehteid. Mündiaarete näol on tõenäoliselt tegemist majanduslike aaretega.

Ainsaks erandiks sellest jaotusest on allpool põhjalikumalt käsitletav Paluküla peitleid, milles relvi ja ehteid on arvuliselt üsna võrdselt (Oras 2009, 28).

Majanduslikud peitvarad võib jagada *hüdaohuaareteks* ja *säästuaareteks*. Hüdaohuaarded on peidetud rüüsteretkede, sõjakäikude jms tõttu, kaitsmaks varandust rüüstajate eest. Säästuaarded moodustusid pikema aja jooksul ning neisse koguti vara, mida omanik parasjagu ei kasutanud – seda, mida suudeti säästa igapäevase majandustegevuse käigus. Sellised aarded koosnevad peamiselt maksevahenditest, eelkõige müntidest. Säästuvarasid hoiti enamasti maa sees. Mingil põhjusel (nt omaniku surm) jäi osa sellistest varadest kasutamata ja maha (Oras 2008).

5.2.2 Ehetest või ehetest ja relvadest koosnevad majanduslikud peitvarad

Ehetest ja relvadest koosnevaid peitleide, mida võib pidada majanduslikeks peitvaradeks, on vaadeldavast ajajärgust teada ainult kolm. Paluküla leid sisaldab nii relvi kui ka ehteid, Piilsi ja Pühaste leiud ainult ehteid. Sellised peitvarad ei pruugi küll otseselt kauplemisega seostuda, kuid otstarbekas on käsitleda kõiki majanduslikke peitvarasid koos.

Ida-Eestist ajaloolise Tartumaa põhjaosast Piilsi jõe äärest on päevavalgele tulnud 5 kaelavõru, 17 käevõru, 11 oletatavalt sarikäevõru(de) osa, 2 silmiksõlge, tähekujulise jalaga ambsõlg, emaililustustega pronksist hoburaudsõlg ning paar ebamäärast metallikatket. Enamik ehetest on pronksist, üks kaelavõru ka rauast. Ehted pärinevad peamiselt rooma rauaajast, noorim (tähtjalaga ambsõlg) aga rahvasterännuaja algusest. Leid tuli nähtavale Piilsi jõe orulammist 0,8–0,9 m sügavuselt, vanast jõesängist. Pole selge, kas esemed olid algselt sattunud jõe põhja või peidetud kaldasse, kust vesi nad hiljem välja uhtus (Moor 1935). Leiukoha poolest võiks Piilsi leidu pidada rituaalseks peitleiuks, kuid koostise poolest – eriaegsed ja purustatud ehted – on tegemist pigem vanametalli kogumiga, kusjuures on võimalik, et esemed on saadud kalmeröövi tulemusel. Soomest Hämeenlinna Hattelmalast on saadud samalaadne peitleid, mis koosneb suurest hulgast pronksehetest ja nende tükkidest. Vanimad esemed selles on valmistatud 8. saj lõpul, noorimad 10. sajandil (Ailio 1928). Huarööviga hangitud esemetest koosnevaid leide on Soomest teada teisi (vt Taavitsainen 1990, 45).

Üks Eesti suurimaid ja koostiselt mitmekesisemaid peitleide kogu I at teise poole kontekstis on tulnud välja Harjumaalt Palukülalt Kunilepa talu maalt 1920. aastail. Selles on 5 mõõka (jn 154: 2–3), millest 3 oli väänatud kõveraks, 21 odaotsa (jn 158: 5, 10), 4 nuga, kannus (jn 172: 2), 21 sõlge (jn 93: 4–5; 95: 1; 97: 1), 2 rõngaspeaga ehtenõela (jn

100: 3), 2 kaelavõru, 4 käevõru jm, kokku 70 eset. Hiljem on tõenäoliselt samast kohast korjatud veel ka käevõru. Leid künti välja soo servast ning on dateeritud 8. saj teise poolde (Tallgren 1924; Mandel 1991a, 102; Oras 2009, 64, 162).

Paluküla leidu on tõlgendatud mitmeti. Tallgren (1924, 52, 54) pidas seda põletusmatuks, milles võib kahelda, sest vaid ühel noal leidub rauatagi (Mandel 1991a, 102). Seda on peetud ka hauaröövli saagiks (Lang 2007a, 257) ja sepikojaga seostatavaks vanametallikogumiks, millele viitab ka samast leitud toorraud ja asjaolu, et peitvara oletatava leiukoha piirkonnas näitab metallidetektor maapinnas rohkesti leiduvat rauda (Mägi & Haljak 2000). Muudest peitvaradest eristab Paluküla leidu selgelt ehete ja relvade koosesinemine. Tõenäolisim seletus ongi, et tegemist on vanametallikogumiga, kusjuures võib arvata, et vähemalt osa esemeist on röövitud kalmetest.

Lõuna-Tartumaalt Pühaste külast saadud peitleius on kaksikristpeaga ehtenõel, kaks keekandjat (jn 110: 2–3), keekatkendeid, kolm pronkskaelavõru, kaheksa sõrmust (jn 131: 2), paarkümmend kuljust, emailist, klaasist, merevaigust ja tinast helmeid (vt 4.3.1.5; jn 111: 8–9), rohkesti tinulisi (jn 149) jm. Kõik asjad olid kaelavõrude sees 0,2–0,3 m sügavusel otse mättakihi all (Vassar 1938a). Leid pärineb 11. saj esimesest poolest või keskpaigast (Mägi 1997, 47). Tegemist näib olevat ühe naise ehtekomplektiga, mis oli mingil põhjusel maasse peidetud.

5.2.3 Mündiaarete levik ja leiutaust

Eestist on teada u 55 viikingiaegset mündiaaret, mille varaseim maasse jäämise aeg (*tpq*) on 1050 või enne seda (jn 176; Molvõgin 1994; Leimus 2007d). Suurem osa mündiaaretest on leitud rannikupiirkonnast, peamiselt Läänemaalt, Harjumaalt ning Virumaalt (jn 175). Eesti sisemaal on viikingiajal mündiaarete poolest kõige rikkam Tartu ümbrus ja Emajõesst põhja poole jääv Põhja-Tartumaa lõunaosa. Mujal Eestis on mündiaardeid hõredamalt.

Kahjuks on enamik mündiaaretest leitud juba 19. sajandil või 20. saj esimesel poolel, mil aarde leiukontekstile veel tähelepanu ei pööratud. Siiski näib, et suurem osa mündiaaretest on peidetud asulakohale. Tavaliselt on aarded maetud kuni 30 cm sügavusele, enamasti omaniku eluasemesse või selle lähemasse ümbrusse. Seal oli varandus omaniku kontrolli all ja vajadusel sai selle kiiresti kätte. Linnustelt on saadud kaks viikingiaegset mündiaaret: üks väike, ainult neljast mündist ja kahest luuripatsist koosnev aardeke Rõugest (*tpq* 808/809; jn 177) ja vähemalt 41 mündist koosnev aare (*tpq* 984/985) Tartust. Viimane leiti küll linnamäe jalamilt, kuid see oli sinna sattunud linnusest erosiooni või mullatöödega (Leimus 2007d, 48j).

Mõnikord peideti raha-aardeid siiski ka elamutest kaugemale. Näiteks võib tuua tänapäeva Tallinna territooriumilt saadud Paljassaare aarde (*tpq* 1010/1011), mis avastati mere kaldalt 30 cm sügavuselt. Omal ajal oli see peidetud mere põhja kunagise laiu lähedusse. Asjaolu, et aarde 130 münti leiti kahe kõdunenud puitvaia vahelt, mis võisid olla mere põhja löödud peitmiskoha tähiseks (Friedenthal 1932/1934), näitab, et tõenäoliselt ei ole

tegemist kaotatud või ohverdatud varaga. Ka Harjumaalt Metsakülast saadud aarde (*tpq* 964/965) leiukohal ei olnud jälgegi asula kultuurkihist. Leid tuli välja suure kivi kõrvalt, mis võis olla peidukoha tunnuseks (*ibid.*). Selliste aarete näol võib tegemist olla hädaohuaaretega.

Kui koos aardega on leitud või osatud tähele panna, milles see on maetud, siis on tegemist enamasti savinõuga (jn 178), aga aardeid on maetud ka puit- või tohtnõus või riidest või nahast kotis.

5.2.4 Mündiaarete koostis

Viikingiaegsed mündiaarded koosnevad peamiselt *Araabia kalifaadi alal löödud hõbedirhemitest*, mille normikohane kaal oli 2,97 g (jn 177–178, 179: 1). Varasemad dirhemite leiud Venemaal, Rootsis ja Poolas dateeritakse 8. saj lõppu ja need koosnevad peamiselt Põhja-Aafrika vermingutest. Euroopa vanim araabia rahasid sisaldav aare (*tpq* 786/787) on leitud Vana-Laadogast (Noonan 1982). Eesti varaseima araabia müntide leiu, Rõuge linnuselt saadud aardekese (jn 177) neljast mündist noorim on löödud 808/809. a (Leimus & Kiudsoo 2004, 32). Varaseim suurem araabia rahade aare (*tpq* 837/838) pärineb Ida-Virumaalt Kohtlast ja selles oli algselt üle 500 münti, mis olid löödud peamiselt Bagdadis ja teistes tänapäeva Iraagi alal paiknenud rahapajades. Kokku sisaldas aare üle kilo hõbedat (Anderson 1926; Leimus & Kiudsoo 2004, 32j).

Rootsist on araabia dirhemeid teada üle 80 000, neist ligemale 67 000 on välja tulnud Ojamaalt (Östergren 2009). Ojamaa saarel ongi viikingiaegseid hõbeaardeid maasse jäänud rohkem kui kuskil mujal. Traditsioonilise seletuse kohaselt tuleb see ojamaalaste aktiivsusest idakaubanduses. Uuema aja uurijate arvates on hõbeda maasse jäämise põhjused pigem selles, et hõbe käibis saarel rahana vähe ja seda ei “investeeritud” (Blomkvist 2009, 182j ja seal viidatud kirjandus). Võimalik, et ojamaalased tegutsesid eelkõige laevaomanikena, kes vedasid kaupmeeste kokkuostetud kaupa. Venemaalt on leitud u 100 000, Poolast 30 000 dirhemit. Eestist on seni kindlaid andmeid u 5000 siit leitud araabia dirhemi kohta. Seda on rohkem kui näiteks Taanist (4000), Soomest (1700), Lätist (2340) või Leedust (300) (Leimus 2007d; Talvio 2002, tab 1).

9. saj leidudes on ülekaalus Abbasiidide valitsejasoo mündid (jn 177), mis jõudsid viikingiteni peamiselt Musta ja Kaspia mere vahelistes steppides paiknenud Kasaari kaganaadi kaudu. Tollal liikusid skandinaavlased Kiievist kagu suunas mööda Dnepri jõe Mustale merele ja siis üle Aasovi mere või Kiievist piki Doni jõe kasaaride keskuse Sarkelini (jn 174). Turgi keeli kõnelenud kasaarid, kelle eliit tunnistas judaismi, vahendasid Kalifaadi hõbedat põhja poole, ühtlasi hoides araablasterga pidevaid sõdu pidades ära muslimite tungimise Ida-Euroopasse.

10. sajandil ilmusid Abbasiidide müntide asemele Kesk-Aasias paiknenud Samaniidide emiraadi dirhemid (jn 178, 179: 1), mis olid vermitud Samargandis, Buhhaaras, Taškendis jm. Pärast Kasaari kaganaadi purustamist millalgi ajavahemikus 965–969 Kiievi suurvürsti Svjatoslavi poolt hakkasid skandinaavlaste kaubaretked kulgema piki Volgat

kuni Volga-Bulgari riigini, mis oli tihedates kaubasidemetes Samaniidide emiraadiga (jn 174). On arvatud, et Samaniidide valitsejasoo nimel löödi 10. sajandil umbkaudu 125 miljonit dirhemit (Noonan 2001), mis olidki peaaesjalikult mõeldud kauplemiseks Põhja- ja Ida-Euroopa asukatega (Kovalev 2002). See tähendab, et Kesk-Aasiast veeti igal aastal Põhjalasse u 3,75 tonni hõbemünste. Samaniidide emiraadi ja Volga-Bulgari vahelise kaubavahetuse käive ületas neil aastakümnetel kogu Lääne-Euroopa tollase kaugkaubanduse käibe (Noonan 2001). Teise meetoodika järgi arvutades on jõutud järeldusele, et Vana-Vene aladele jõudis viikingiajal 380 miljonit (valdavalt Samaniidide) dirhemit, seega kokku üle 1000 tonni hõbedat (Leimus 2006, 19 ja seal viidatud kirjandus).

Sellest perioodist on teada kõige suurem araabia rahade aare Eestis – ligi 1000 münti sisaldanud Saue aare Harjumaalt (*tpq* 951/952). Selles võis algselt olla kuni 10 kg hõbedat, peale müntide ka hõbedakange ja kaelavõrusid (Leimus 2007c). Teiste suuremate aaretena võib mainida Kesk-Eestist saadud Põltsamaa (üle 500 münti; *tpq* 940/941) ja Põhja-Tartumaalt saadud Väänikvere (490 münti; *tpq* 942/943) aardeid (Leimus 2007d, 18–22).

970. aastatel kuivas araabia hõbedavaol Läänemere piirkonda äkitselt kokku (Noonan 1989; selle põhjustest vt Leimus ilmunisel). Sellele vaatamata on Eesti aaretes kuni 980.–990. aastateni täielikult ülekaalus araabia mündid (Leimus 2007b, 36). Tüüpiliseks näiteks vaadeldava perioodi kohta on Kehra aare Harjumaalt (*tpq* 979; 421 münti), millest dirhemid moodustavad veel 98% (jn 178). Kagu-Eestist saadud märksa hilisemas Vaabina leius (*tpq* 1012/1013; 374 münti) on araabia rahade osakaal langenud juba 58%-ni. Edaspidi kahanes see kiiresti ning 11. saj keskpaigaks oli saksa ja inglise vermingute kõrval ringlusse jäänud vaid üksikuid araabia münste (Leimus 2007b, 34). Seoses araabia müntide juurdevoolu lõppemisega kahanes ka aarete suurus: 11. saj alguse mündiaarded on suhteliselt väikesed, münste on neis mõnikümme kuni mõnisada (Molvõgin 1994).

Eestist leitud 10. saj lõpu ja 11. saj alguse araabia rahad pärinevad mitte enam Samaniidide, vaid Buiidide, Ukailiidide, Hamadaniidide jt dünastiade rahapajadest. Kõige hilisem dirhem Eestis leidudes on löödud aastal 1013/1014. Huvitav tõsiasi on, et päris hiliseid, peamiselt Mesopotaamia päritoluga münste on Eestis mündiaaretes suhteliselt rohkem kui mujal Läänemere maades või Venemaal (Leimus 2007a).

Eesti aaretes leiduvad suhteliselt vähesed 215 *Bütsantsi hõbemünti milreesi* kuuluvad samasse aega viimaste araabia rahadega. Suurim selliseid rahasid sisaldanud aare on leitud Pärnu lähedalt Völlast. Selles 11. saj algul (*tpq* 1002/1003) maha jäänud aardes oli araabia ja saksa rahade kõrval vähemalt 143 Konstantinoopolis peamiselt keisrite Basileios II ja Konstantinos VIII nimel vermitud milreesi (jn 179: 2; Leimus 2009).

Hõbedavoolu lakkamine idast 10. saj lõpul tingis Euroopas vajaduse kasutusele võtta oma hõbedaleiukohad. 962. a avastati Harzi mägedes Rammelsbergi maardlad, mis järgnevalt kujunesid peamiseks saksa ja inglise rahapajade varustajaks väärismetalliga. Samal ajal alustas Euroopas tööd rida uusi müntlaid, mille toodang ületas märgatavalt kohaliku siseturu vajadused. Nii toodigi alates 10. saj lõpust kuni 12. saj alguseni *Saksa- ja Inglismaa alal vermitud münste* massiliselt Läänemere maadesse. Saksa rahade vool lääneslaavi aladele ja Skandinaaviasse, aga ka Baltimaadesse oli selgelt seotud Saksa Rahva Püha Roo-

ma keisririigi laienemisega ida suunas ning Magdeburgi ja Bremeni-Hamburgi peapiiskopkondade misjonitegevusega neil aladel (Leimus 2007b).

Seni on Rootsist leitud vähemalt 85 000, Poolast 53 000, Venemaalt 33 000, Eestist 10 500, Taanist üle 9000, Soomest 4000 ja Lätist 2000 saksa 10.–12. saj münti. Eesti leidudesse kuuluvad saksa pennid pärinevad peamiselt Reini-äärsetest linnadest – Kölnist, Mainzist, Speyerist, Wormsist, ent kõige rohkem on nende hulgas arvatavasti Goslaris vermitud nn Otto ja Adelheidi denaare (jn 179: 3). Üksikutes Eesti aaretes kohtab saksa pennide hulgas ka Friisi aladel löödud münte (Leimus 1996, 42j). Inglise penne (jn 179: 4) on Läänemere maades avastatud vähem – Rootsist 43 000, Taanist 5400, Venemaalt 3350, Eestist 2000, Poolast 1300, Soomest 950 ja Lätist 210. Mujal löödud mündid, k.a Taani ja Rootsi omad, on palju haruldasemad (*ibid.*, 43).

Eesti varaseimaks Lääne-Euroopa münte sisaldavaks leiuks on Tallinna lähedal Metsakülas päevavalgele tulnud aare (*tpq* 964/965), mille 57-st mündist 28 olid araabia dirhemid, 4 raha oli löödud Saksamaal, 1 Itaalias, 2 Böömimaal ja koguni 22 Hedeby. See on Eesti ainuke Hedeby brakteatide leid, mis tõenäoliselt osutab mingile vahetule suhtlusele nimetatud keskusega (Leimus 1996, 43).

1020. a paiku mündivool Lääne-Euroopast Eesti alale katkes, taastudes alles 1060. a paiku. Et naabermaades on 11. saj teise veerandi mündileide arvukalt, peaks nende puudumine Eestis viitama mingile sisepoliitilist laadi põhjusele (Molvõgin 1994, 581j). 11. saj keskpaiga aarde näiteks võib tuua Põhja-Tartumaalt leitud Rohe aarde (*tpq* 1047), mille 154-st mündist 108 olid saksa, 35 Inglismaa alal löödud anglosaksi, 5 taani, 1 rootsi ja 1 ungari rahad (*ibid.*, 169–175).

Eesti ala mündiajaloo rääkides ei saa mööda minna ühest väga haruldasest münditüübist – Kiievi suurvürsti *Jaroslav Targa hõberahadest srebrennikutest* (jn 179: 5). Eestist on neid leitud kolm: Tartu lähedalt Raadi mõisa maalt (Kruse 1842, D 19), kusagilt Saaremaalt ja arvatavasti Tallinna lähedalt Kose aardest (Leimus 1995, 23). Kokku on selliseid münte säilinud seitse: peale Eesti leidude on üks srebrennik leitud Saksamaalt, kaks Rootsist ja üks mündiveerandik Poolast. Ainuke Vana-Vene aladelt leitud münt saadi Kiievist, kuid tänaseks on see kadunud (*ibid.*). Numismaatikud oletavad, et kõnealuseid münte löödi Novgorodis (Kunik 1860, 43; Sotnikova 1982; 1995, 208j).

Maksevahendina kasutati viikingiajal ka hõbedakange. *Spiraalsed hõbedakangid* (jn 180) on levinud eriti Ojamaa 10. saj aardeis, kuid olid tuntud mujalgi Läänemere ümbruses (Stenberger 1958, 226). Eestist on leitud kuus sellist hõbedakangi. Ühe leiukoha andmed puuduvad, ülejäänud on saadud kolmest aardest: Metsaküla ja Ääsmäe aarded pärinevad 10. saj lõpust (Tõnisson 1962, 189, 214; Leimus 2007d, 34, 38), Väike-Rõude aarde *tpq* on 1017 (Leimus 1991, 150). Need kangid järgivad u 100-grammist kaalustandardit (Stenberger 1958, 226): näiteks Väike-Rõude spiraalne hõbedakang kaalub 94,83 g (Leimus 1991, 151). Metsaküla aardest on saadud ka ühe *lameda ristkülikukujulise läbilõikega hõbedakangi* kaks katket (Tõnisson 1962, 188). Naabermaadest ja Eesti hilisrauaaja aaretest saadud seda tüüpi kangidel on tavaliselt tagumisjäljed ja terved kangid on käevõrutaoliseks kokku keeratud.

Viikingiaegsetes aaretes leidub katkiraiutud või -murtud hõbeehteid, hõbedakange ja münte ehk *hakkhõbedat*. See näitab, et hõbedaga kauplemine toimus peamiselt kaalu alusel. Enamasti on hõbeesemed hakitud juba väljaspool Eesti ala. Seda tõendab asjaolu, et hakkhõbeda hulgas on esindatud ehtetüübid, mida siin kunagi kalmetest ei leita, nt hõbetaadist punutud kaelavõrud Paunküla IA ja IB aardes (Jaanits *et al.* 1982, jn 264).

5.2.5 Hõbeda kasutamine vääringuna

Nagu eelnevast ilmnes, hinnati viikingiajal siinsetel aladel hõbedat kui väärismetalli ehk toorainet, mille vermingul polnud mingit tähtsust ja mida mõõdeti kaalu järgi, st kehtis kaalurahandus. Kaaluma hakati hõbedat 9. saj teisel poolel (Steuer 1987). Selleks võeti kasutusele pronksist apteegikaale meenutavad kokkukäivate õlgadega kaalud, mida koos vihtidega hoiti spetsiaalses pronksist vutlaris. Eestist pole kindlalt viikingiaja leiukonteksti kuuluvaid kaalusid või nende osi saadud – kõik kaalude leiud on hilisrauaaegsed.

Kaaluvihte on Skandinaavia ja naabermaade viikingiaja leiukontekstis viit põhilist tüüpi: kerakujulised lamedate poolustega ning oktakuubi, silindri, segmendi ja koonilise või kaksikkoonilise kujuga vihid (Kyhberg 1980). Eesti sama perioodi arheoloogilises aineses on esindatud vaid kaks esimest tüüpi. Nii Eestis kui ka mujal leidub standardseid vihte, mille kaalu on suurendatud pliitüki külgesulatamise teel või vähendatud viilimise abil. Kaaluvihidena on kasutatud ka metallitükikesi. Lähemalt ei ole Eesti muistseid kaaluvihite uuritud, mistõttu ei saa anda isegi nende koguarvu. 1982. a seisuga oli noorema rauaaja kaaluvihite Eestis muuseumikogudesse jõudnud 145 (Leimus 1982), kuid tänaseks on see arv juba suurenenud. Suurem osa neist kuulub tõenäoliselt hilisrauaaega.

Enamik Eestist leitud kaaluvihite on *kerakujulised*, kuid neil on kaks lamedat poolust, kuhu on punktidega märgitud kaaluühik. Vihid on rauast südamikuga ja kaetud pronksiga. Sellised kaaluvihid ilmusid 9. saj teisel poolel (Steuer 1987) ja püsisid kasutusel 13. sajandini. Kahjuks on nad kõik leitud niisugustest kalmetest, linnustest ja asulakohtadelt, mis olid kasutusel nii viikingi- kui ka hilisrauaajal. Täpsemalt saab dateerida aaretes olevaid vihte: nt Läänemaalt saadud Vigala aardes (*tpq* 1036?) oli vähemalt kolm kerakujulist kaaluvihiti.

Erakordseks leiuks on Võrtsjärve põhjast, järve põhjaranna lähedalt Vaiblast leitud peamiselt kerakujulistest vihtidest koosnev kompleks (jn 181). Vaibla kaaluvihid võib välimuse järgi dateerida 11. sajandisse (vt Steuer 1987). Komplekti kuuluvad:

- (1) kiilukujuline rauatükk (4,015 g);
- (2) kaalude pronksist ketijagajast tehtud, pliid täis valatud viht (8,290 g);
- (3) pronksist (?) tugevasti korrodeerunud pinnaga kerakujuline viht (12,970 g);
- (4) kerakujuline lamedate poolustega viht, mõlemal väljal 2 punkti (13,610 g);
- (5) kerakujuline lamedate poolustega viht, mõlemal väljal 4 punkti (30,035 g);
- (6) kerakujuline lamedate poolustega viht, pliid külge valatud (31,010 g);
- (7) kerakujuline lamedate poolustega viht, mõlemal väljal 5(?) punkti (36,610 g);
- (8) kerakujuline lamedate poolustega viht, mõlemal väljal 5 punkti (36,610 g).

Viikingiajal oli tõenäoliselt kasutusel mitu erinevat kaaluühikute süsteemi. Vaibla leid sobib kõige levinumasse süsteemi, mille aluseks on Skandinaavia kaaluühik öörtug (u 8,43 g). 24 öörtugit ehk 8 ööri moodustasid marga (u 200 g). Läänemere maadest suhteliselt arvukalt leitud vihtide põhjal otsustades oli nimetatud ühikute kaal tollal küll mõnevõrra madalam ja mitte kuigi täpselt määratud. Tollaste kaalude konstruktsioongi ei võimaldanud väga täpset kaalumist (Leimus 1996, 47). Vaibla kaaluvihide kogukaal on 173,15 g ja vihid on olnud väärtustega 0,5, 1, 1,5, 2(?), 4 (2 tk) ja 5 öörtugit (2 tk) – kokku 23 öörtugit ehk peaaegu 1 mark, mis arvatavasti pole juhuslik (Ivar Leimus autorile). Nähtavasti on üks öörtugine viht või kaks pooleöörtugist vihti jäänud leidmata ning külal on komplekt järve põhjas tänu korrodeerumisele ka veidi kaalu kaotanud.

Oktakuubikujulisi pronksist kaaluvihite on Eestist leitud vaid mõned üksikud, nt Läänemaalt Maidla II kalmest (jn 182 :1) ja Saaremaalt Uduvere kalmest. Läänemere maades ja Põhja-Vene aladel levisid sellised vihid alates 860.–870. aastatest kuni 10. saj lõpuni. Nad kaalusid keskmiselt 4 g ja nende nelinurksetel tahkudel on silmakesed (Gustin 2004, 100–107, 314).

Kaaluvihideks võib pidada ka *pronksist koerakujukesi*, mida 2010. a seisuga on Eestis leitud ainult Läänemaa kivi kalmetest. Kõmsi III kalmest on saadud 3 cm pikkune koerakujuke (jn 182: 2). Koera kujundus sarnaneb Jellinge stiiliga, mille järgi võib kujukese oletamisi ajandada 10. sajandisse (Jonuks 2006, 36). Kuna sel kinnitusaas puudub, ei saa tegemist olla ripatsiga. Kujukese kaal – 7,97 g ehk peaaegu 1 öörtug – näitab, et seda võidi kasutada kaaluvihina (Mandel 2003a, 88). Ehmja kalmest leitud 4 cm pikkune ja 3 cm kõrge pronksist koerakujuke (jn 182: 3), samuti ilma riputusaasata, võib pärineda 10.–11. sajandist (Jonuks 2006, 35). See kaalub 23,28 g, st u 3 öörtugit e 1 ööri. Kaks samalaadset pronksist koerakujukest on leitud Maidla II kalmest (jn 182: 4; Jonuks 2006, jn 5–6), kuid need võivad pärineda ka hilisrauaajast. Soomest on leitud samalaadne hobusekujuke, mida on samuti oletamisi peetud kaaluvihiks (Kivikoski 1973, nr 1162).

Võrdluses Põhja-Euroopa viikingiaegsete kaubandus- ja käsitöökeskustega on Eesti linnustel ja asulatest leitud kaaluvihide arv märkimisväärselt väike. Juba ainuüksi oktakuubikujulisi kaaluvihite on peamiselt varalinnalistest keskustest leitud ligikaudu 100 000 (Steuer 2004, 76). Kaaluvihite ei vajatud mitte üksnes kauplemisel hõbeda kaalumiseks, vaid neid kasutasid ka käsitöölised pronksi valamisel, et kaaluda sulami koostisesse kuuluvaid metalle (Steuer 2009, 294). Kui eespool (4.5) oli juba juttu, et valuvormide ke sine hulk Eesti linnustel ja asulates viitab sellele, et pronksivaluga siin mainimisväärselt ei tegeletud, siis ka kaaluvihide vähesus või puudumine toetab seda oletust.

Tollasest hõbedakäibest võib teha järeldusi müntidel leiduvate proovimärkide põhjal. Väärismetalli kvaliteedi määramise ühe peamise viisina oli viikingiajal Läänemere maades levinud müntide täkkimine mingi teravaotsalise esemega, tõenäoliselt noaga. On ka münte, mida on korra või korduvalt painutatud – seegi oli arvatavasti omaaegne hõbedaproovimismeetod. Selliste tākete ja painutuste hulga analüüs võib erineva dateeringu ja leiukohaga aarete puhul olla tulemuslik meetod mündihõbeda liikumis- ja käibekiiruse väljaselgitamiseks. Leimus (1991, 150j) on võrrelnud Läänemaalt leitud Väike-Rõude

aaret (*tpq* 1017) ja Harjumaalt saadud Kose aarde (*tpq* 1121) varasemat, Väike-Rõude leiule ajaliselt vastavat osa. Kose aarde kõnealuse osa saksa müntidel on täkete keskmine arv 12–15, anglosaksi pennidel 12. Väike-Rõude aarde saksa müntidel on keskeltläbi 10 ja anglosaksi müntidel 9 täket. Niisiis on kaht võrreldavat aaret lahutava enam kui sajandi jooksul müntidele juurde tekkinud ainult 3–5 täket, mis osutab üsna aeglasele käibelev. Muidugi pole teada, millistel Läänemere ümbruse aladel ühe või teise aarde müntid on täkitud. Samuti pole kindel, et münte prooviti iga tehingu või omanikuvahetuse korral (Leimus 2003a).

Viikingiaegseid hõbemünte leitakse Eestis reeglina aaretest; üksikuid münte kohtab I at teise poole linnustel ja asulates harva. Näiteks Iru linnuselt on saadud kaks araabia münti ja asulast üks Friisimaalt pärit ajavahemikus 1038–1057 löödud denaar (Lang 1996a, 101, 117). Kaks araabia dirhemit on leitud Aakre linnuseasulast, üks Vooru ja Konuverre linnuselt ning Viljandi muinaslinnuse piirkonnast (Leimus 2007d, 85, 87). Kõige rohkem üksikuid viikingiaegseid hõbemünte, kõik araabia dirhemid, on saadud Rõugest – linnuselt kuus (millele lisandub neljast mündist koosnev aardeke – jn 177) ja asulast samuti vähemalt kuus (Leimus & Kiudsoo 2004, 31). Ka kalmetes on viikingiaegseid münte vähe ja neistki on osa ripatsmündid (vt Leimus 2007d, 87–92). Juhuslikult kaotatud müntide vähesus linnustel ja asulakohtadel näitab, et münte või hõbedat kasutati maksevahendina üldiselt väga harva.

Mündihõbeda teema kokkuvõtteks võib öelda, et nii müntide arvestamine mahu või kaalu järgi, hakkhõbeda esinemine peitleidudes kõrvuti müntidega, suur käibest kõrvale jäänud väärismetalli hulk aarete näol kui ka müntide proovimise vähene sagedus kohapeal osutavad sellele, et maksevahendina käibis hõbe siinmail üpris vähe (Leimus 1996, 48). Näib, et viikingiajal kaubeldi Eesti alal peamiselt kaup kauba vastu.

5.3 KAUBAD

5.3.1 Sisekaubandus

Sisekaubandusena käsitan siinkohal kaupade liikumist praeguse Eesti erinevate piirkondade, samuti tänapäeva Loode-Venemaale ja Põhja-Lätisse jäävate alade piires, mis vaadeldaval ajastul moodustasid keelelises ja arvatavasti ka kultuurilises mõttes ühtse regiooni. Arheoloogilise ainese põhjal on sellist kaubavahetust äärmiselt raske, kui mitte võimatu jälgida, aga on tõenäoline, et naabritega või sama haldusüksuse piires ikka oma talu toodangut mõne vajaliku eseme, tooraine, seemnevilja või kodulooma vastu vahetati. Põhja-Eesti maaharijate ning Soome lahe saarte ja põhjaranniku kalastajate vahel näiteks harrastati veel kuni 20. sajandini sõbrakaubandust kindlate perede vahel: ranna- ja saareasukate soolakala vahetati mandriasukate vilja ja kartulite vastu (Päiviö 2009). Sellised vahetusvõrgustikud võisid olemas olla ka rauaajal ning nende raames võidi vahetada näiteks põllusaadusi hõbedat või jahisaaduste, mee, tõrva jne vastu.

5.3.2 Toomakaubad

Tooma- ehk importkaupadeks võisid olla esmalt kõik toorained, mida kohapeal ei leidu, ning teiseks esemed, mille kohapealsest valmistamisest pole andmeid või mille võõra-
maine valmistuskoht on teada.

Hõbedast kui toomakaubast oli pikemalt juttu eespool seoses mündiaaretega. Eestis ei leidu vase- ega tinamaake, mistõttu kogu ehete valmistamiseks kasutatud *pronks* või selle komponendid *vask ja tina* on samuti mujalt toodud. Sellest hoolimata leidub Eesti kesk-
mise rauaaja ja viikingiaja leiuvaines kõigest üksainus pronksikang – trapetsja läbilõike-
ga kangike Rõuge linnuselt (jn 183). Arvatavasti kasutati värvilisest metallist esemete
valmistamiseks rohkesti vanametalli. Näiteks Rõuge linnuse ja asula leiuvaines on sil-
matorkavalt palju katkiseid pronksehteid, mis suuremas osas on nähtavasti vanametall.
Vanametallikogumid olid tõenäoliselt ka eespool kirjeldatud Piilsi ja Paluküla peitleiud.
Paluküla mitmed võõrapärased esemed, nt Soome päritolu hoburaudsõled (vt 4.3.1.1; jn
97: 1), sunnivad oletama, et osa selle leiu vanametallist on röövitud Soome kalmetest ja
seega Eestisse imporditud.

Tegelikult on ka vähemalt osa siinmail kantud *ehetest* mujalt sisse toodud, sest, nagu ees-
pool seoses käsitööga juttu oli, pole Eestis tõendeid suuremate pronksehete valamisest,
küll aga on osa ehetest vaieldamatult pärit balti hõimude asualalt või Skandinaaviast. Ei
ole märke ka klaasitöötlemisest ja nii tuleb arvata, et klaashelmedki on imporditud.
Keskmise rauaaja helmed pärinevad arvatavasti kusagilt lääne poolt. Suured mitmevärvil-
ised klaashelmed, mis levisid viikingiajal, toodi Idamaadest.

Relvakaubanduse olemasolu ja ulatuse kohta viikingiajal on esitatud erinevaid seisukohti.
Mõne relvatüübi päritolus ollakse üpris üksmeelsed, näiteks et ULFBERHT-kirjaga mõõ-
gateramikke valmistati mingis frankide relvatöökajas Reinimaal. Traditsiooniliselt on
peetud ka Ojamaad kohaks, kus luksuslikke relvi valmistati ja eksporditi (Nerman 1929;
Sperber 1993). Teisalt on Kristina Creutz (1995; 2003) väitnud, et relvaekspordist Oja-
maalt ei ole mingeid märke. Tekib ka küsimus, kas relvad tavaliselt üldse kaubaartikli-
te hulka kuulusidki. Nende valmistamist ja jaotamist võisid organiseerida ülikud, nii et
reeglina valmistati relv tellimustööna konkreetsele ülikule või relva kasutajale (Creutz
1995). On siiski tõenäoline, et Frangi riigist pärit mõõgateramikud sattusid siia kauban-
duse kaudu, sest vaevalt Eesti ülikud neil Reinimaal ise järel käisid. Võib isegi öelda, et
Reinimaalt pärit mõõgateramikud jõudsid paganlike rahvaste valdusse läbi salakaubandu-
se: nimelt keelas Karl Suur 805. a juba mitmendat korda kategooriliselt mõõkade müümi-
se paganatele (Herrmann 1982, 140).

Relvade ja teiste kaupade hindadest viikingiajal saab ähmase ettekujutuse omaaegsete
kirjalike allikate vahendusel. Vana-Vene aladel maksis mõök 11. sajandil u 125 g hõbe-
dat, oda u 50 g. Tavalise noa eest tuli välja käia 3 g hõbedat ehk üks dirhem. Dirhemi eest
sai ka klaashelme. Võrdluseks võib lisada, et hobune maksis u 150 g, lehm 80 g ja siga 10
g hõbedas. Relvad olid vägagi kallid, kui nende hindu võrrelda toiduainete hindadega.
Prahas olevat 965. a paiku ühe dirhemi eest võinud osta 25 kana või nisu koguses, millest
üks inimene oleks saanud söönuks 75 päeva jooksul (Herrmann 1982, 106).

Imporditud on ka *valuvorme* või nende toorikuid: mitmed siinsetelt linnustelt ja asulakohadelt leitud valuvormid on kivimitest, mida Eestis ei leidu (vt 4.2.2). Võimalik, et ka osa *luiskudest*, eriti need, mis on peeneteralistest kivimitest ja hoolikalt töödeldud, on toodud Eestisse mujalt, näiteks Norrast, kust viikingiajal ja hiljemgi on neid massiliselt välja veetud (vt Roesdahl 1982, 90).

Luuesemetest võib Eestisse impordituks pidada *kamme* (Luik 2005, 45). Kuna jäänuseid kahepoolsete luukammide valmistamisest Novgorodi linna 10. saj lõpu ja 11. saj esimese poole kihistustest pole saadud (Smirnova 2002, 92j), tuleb arvata, et eelviikingi- ja viikingiaegsed luukammid on kõik arvatavasti pärit Skandinaaviast.

Saksamaa ja Poola aladel on mitmeid *soola* leiukohti, mis võeti kasutusele juba 7.–8. sajandil (Herrmann 1982, 107). Sool oli ka keskajal Läänemere maades üheks peamiseks hansakaubanduse artikliks.

5.3.3 Viimakaubad

Viima- ehk eksportkaupadest – Eesti alal hangitud või toodetud saadustest, mis müüdi siit välja – on vaid kaudseid andmeid. Eesti ala läbinud transiitkaubanduse kohta pole üldse midagi teada.

Kogu Läänemere piirkonna eksportkaubad jõudsid tänu Skandinaavia kaupmeestele eelkõige islamimaade turgudele. Tolleaegsed araabia kirjamehed mainivad mitmesuguseid põhja- ja läänekaarest itta tarnitavaid kaupu, millest peamised olid karusnahad ja orjad, aga ka mesi ja vaha. Põhjalikum loetelu leidub araabia geograafi al-Mukaddasi 985.–986. a kirjutatud teoses. Tema sõnul veeti Volga-Bulgarist Horezmi ja sealt laiali sooblite, oravate, kärpide, stepirebaste, kobraste, jäneste ja kitsede nahku, vaha, nooli, paplikoort, mütse, kalaliimi ja kalahambaid, kopranõret, ambrat, töödeldud nahka, mett, metsapähkleid, pistrikke, mõõku ja rõngasrüüsid, kasetohtu, slaavi päritolu orje, lambaid ja veiseid (Abu Abdallah al-Mukaddasi, 325). Kuna Eesti jääb Volga-Bulgarist kaugele, siis võisid siitmailt sinna jõuda ainult sellised kaubad, mida oli võimalik ja tulus kauge maa taha vedada.

Nagu eespool (4.5) öeldud, ei ole Eestis leitud märke käsitööst, mis ületaks kohaliku tarbimise vajadusi, või selliste toodete valmistamisest, millele võinuks olla nõudlust ka väljaspool tootmispiirkonda. Seega ei ole keskmise rauaaja ja viikingiaja kontekstis põhjust rääkida käsitöötoodete välja vedamisest Eesti alalt. Seda järeldust toetab ka tõsiasi, et Eestile iseloomulikke ja arvatavalt siit pärit esemeid on teistest maadest leitud tühisel hulgal. Ojamaalt on juhuleiuna saadud katke lehtornamendiga kolmnurkpeaga ehtenõela, mis on Saaremaale iseloomulik ehe (Jansson 1995, 88, jn 7). Samuti on sealt juhuleiuna saadud lahtiste harudega kaksikristpeaga ehtenõela katke, mida on kasutatud ripatsina (*ibid.*). Samasugune ripats on saadud Rootsi mandriosast Västmanlandist kalmeleiuna (Jaanusson 1971). Kõige läänepoolsem arvatavalt Eestist pärit eseme leid on lehtornamendiga kolmnurkpeaga ehtenõela katke Hedebyst (Hildeberg 2009, 101, jn 22). Nagu

näha, leitakse Skandinaavias eestipäraseid ehteid katketena, mis annab alust arvata, et need on sinna sattunud peamiselt vanametallina. Ka kaksikristpeaga ehtenõelad võisid Skandinaaviasse jõuda katketena, misjärel nad ripatsina kasutusele võeti. Ida pool on Novgorodi Rjuriku linnuse 10. saj esimese poole kihistusest leitud katkeid vähemalt viiest peenkeramilisest kausist, millele on väga täpseid vasteid Iru linnusel (Plohov 1995). Rjuriku linnuselt leitud selliste nõude hulk on siiski nii väike, et selle põhjal pole alust rääkida peenkeramaliste savinõude ekspordist Põhja-Eestist.

Kõige tõenäolisemaks Eesti alalt välja viidud kaubaks on alates viikingiajast *raud* – tooraine, millest oli kõikjal Euroopas raua- ja keskajal pidev puudus. Eestis on raua tooraine soomaagi näol paljudes kohtades kättesaadav. Väidetakse, et 12.–14. sajandil Eestis toodetud rauast pool, st u 1500–2000 tonni, veeti välja. Oma aja tingimustes oli tegemist väga suure kogusega, millega võidi katta ligikaudu miljoni inimese rauavajadus, eeldades, et keskmine inimene tarbis sel ajal kogu elu jooksul u 2 kg rauda (Peets 2003, 135j). Saaremaa raud oma madala süsinikusaldusega oli eriti kvaliteetne ja seega hinnaline tooraine. Tõenäoliselt algas raua ekspord Eesti alalt juba enne hilisrauaaega. Ivar Leimus (2003b, 52) on juhtinud tähelepanu ka asjaolule, et Eesti rannikupiirkondades on aarete tihedus suurim Saaremaal ja Virumaal, kust on ühtlasi kõige arvukamalt tõendeid muistsest rauatootmisest.

Väljaviidavateks saadusteks võisid olla ka *vili ning kariloomad ja nende nahad*, ehkki otseseid andmeid põllumajandussaadustega kauplemise kohta pole. Algeliste transpordivõimaluste tõttu ei ole tõenäoline, et põllumajandustooteid müüdi kaugemale või suuremas koguses. Võib arvata, et siinsetel põllumajandussaadustel ei olnud nõudlust lõunas või läänes, vaid pigem põhja pool (Soomes ja Karjalas) ning idapoolsete naaberalade varalinnalistes keskustes (Vana-Laadogas, Novgorodis, Pihkvas), kus looduslikud tingimused põlluharimiseks on kehvemad kui Eesti alal.

Kahjuks ei ole ka *metsasaadused*, nagu karusnahad, mesi, vaha või tõrv, arheoloogilisse ainesesse jälgi jätnud. Kvaliteetsemaid karusnahku saadi kaugemalt põhja poolt, kus loomad kasvatavad paksu talvekarva. Eesti alal oli majanduslikult kõige tähtsamaks karusloomaks arvatavasti kobras, nagu näitab kopraluude suur osakaal Lõuna- ja Ida-Eesti linnuste osteoloogilises materjalis (vt 3.3.2). Eestist tasuski kõige tõenäolisemalt välja viia kopranahku ja kopranõret, mille sihtkohaks olid Araabia kalifaadi alad (Leimus & Kiudsoo 2004).

Ojamaal Pavikeni sadamakohas on märke *veesõidukite* valmistamisest ning on oletatud, et tammepuust laevad ja paadid olid seal viikingiajal oluliseks eksporditükiks, mida võidi müüa näiteks Soome ja Norrasse (Sperber 1993). Sama võib kõne alla tulla Saaremaa puhul. Arvestades saarlaste aktiivseid rahvusvahelisi kontakte, mis ilmnevad arvukate importesemete näol ja millest on teateid kirjalikes allikates, on Saaremaal kindlasti olnud arvukalt veesõidukeid ja küllap oli suurem osa neist kohapeal ehitatud. Kas ja kui võrd võisid need olla viimakaubaks, pole seniste andmete põhjal võimalik öelda. Igal juhul on Saaremaal olnud olemas või võimalik toota kõiki põhilisi tollal laevaehituseks vajalikke tooraineid – puitu, rauda ja tõrva.

Ulatusliku *orjakaubanduse* olemasolu paistab nii saagadest kui ka Vana-Vene, araabia ja Bütsantsi kirjalikest allikatest. Põhja- ja Ida-Euroopast pärit orje kasutasid haareminaistena, tööjõuna ja sõduritena araablased Kesk-Aasias, Lähis-Idas, Põhja-Aafrikas ja Pürenee poolsaarel. Suuri orjaturgusid oli isegi kristlikus Bütsantsi riigis (Herrmann 1982, 133).

Ainus viide orjadele viikingiaja Eestis on episood saagas Óláfr Tryggvasonist (vt 1.2.1). Muuseas selgub, et kõrgest soost orja hinnaks oli ühel juhul “hea kits” ja teisel korral “kallis vaip”. Siinkohal võib taustaks lisada, et 13. sajandil kirja pandud Laxdæla saaga andmetel oli Islandil 10. sajandil orja hinnaks 1 mark ehk u 200 g hõbedat, kaunis naisori olevat aga maksnud 3 marka (Laxdæla Saga, XII). 1 mark vastas hõbedakoguselt ligemale 70 dirhemile. Võrdluseks võib öelda, et Lääne-Euroopas sai aasta 1000 paiku keskmiselt 40 dirhemi eest korraliku mõõga ja umbkaudu sama palju maksis mõök ka Vana-Venes (Leimus 2007b, 31; Herrmann 1982, 106).

Mainitud episoodides Óláfr Tryggvasoni ja Laxdæla saagas on juttu ka orjade vabaks ostmisest. Kuigi Óláfr Tryggvasoni saagas kirja pandud sündmused olid kindlasti erandlikud, näitab juba ainuüksi vabaks ostmise fakt (mitte jõuga vabastamine või vaba sugulase abil põgenemine), et inimeste orjastamist nende röövimise läbi peeti tollal normaalseks. Et inimesi võidi müüa Eestist välja, sellele võib vihjata ka ühe populatsioonigenetiilise uuringu tulemus. Nimelt on selgunud, et erinevalt Rootsi mandriosa ja ajaloolise balti hõimude ala rahvastikust leidub Ojamaa tänapäevaste asukate geenides olulisel määral markerit, mida võib tõlgendada kui jälge läänemeresoome aladelt saarele saabunud sisserändajatest (Beckman *et al.* 1998). Kuigi Ojamaa asukatel on võinud olla perekondlike sidemeid näiteks Kuramaa läänemeresoomlaste, liivlaste või saarlastega, näib tõenäolisem, et ojamaalaste erakordselt suur idapoolne geenipärandid on pärit Läänemere idakaldalt toodud orjadelt, kes aja jooksul põhirahvastiku hulka sulandusid.

5.4 KAUPLEMINE

5.4.1 Kauplejad

Kauplemisega võis keskmisel rauaajal ja viikingiajal tegeleda vaid väga väike osa inimestest. Tollal toimus kaugkauplemine Läänemere piirkonnas olukorras, kus puudusid toetavad riiklikud regulatsioonid, varitses pidev röövi- ja laevahukuoht, reisimiseks kulus palju aega ja transpordivahendite kandevõime oli väike. Ka eeldas kauplemine olulist investeringut nii kauba kui ka transpordivahendite hankimiseks ja turvalisuse tagamiseks. Islandilt on andmeid, et viikingiajal võis avamerekõlbliku laeva hind võrduda suure talu maksumusega, kusjuures sellise laeva kasutusiga ulatus kõige enam 30 aastani (Nielsen 2002, 188). Reisi käigus oldi siseveekogudel sunnitud maksma kohalikele ülikutele turvalise läbipääsu eest, ka oli vaja kasutada kohalike inimeste teenuseid kaupade ümberlaadimisel ja veesõidukite koskedest läbi või mööda vedamisel ja üle veelahkmete lohistamisel. Maksma pidi ka teejuhtidele, tõlkidele ja lootsidele ning öömaja ja toidumoonu eest.

Edukaks kauplemiseks oli vaja teadmisi kaupadest ja maksevahenditest, meresõidust ja geograafiast ning võõrastest keeltest ja kommetest. See eeldas, et kauplejad osalesid juba varases noorusel kauplemisel ja kaubaretkedel õpipoistena. Ka pidi kauplejal olema kauges kaubanduskeskuses sugulasi ja tuttavaid, kelle juures peatuda, kelle aitades kaupu hoida ning kellelt laevahuku või röövimise korral ainelist toetust saada. Enamik kaubakäibest toimus omavahel tuttavate või sugulussidemeid omavate inimeste vahel, kusjuures kaupade hinnad olid traditsioonilised ja püsivad (vt Skre 2008, 344).

Kaubaretked olid tollal väga aeganõudvad ja nende pikkus ennustamatu, sest meresõit sõltus väga suurel määral ilmast ja tuultest. Ajavahemikust u 870–890 on säilinud kellegi Wulfstani kirjeldus mereretkest Hedebyst Truso varalinnalisse kaubanduskeskusesse Visla suudmealal. Reis olevat kestnud terve nädala, kusjuures paat seilas kogu vahemaa heisatud purje all (Bately 2009, 15). Tänapäeval suurema viikingilaeva rekonstruktsiooniga kestis sama teekond veidi üle nelja ööpäeva (Englert & Ossowski 2009, 267). Niisiis eeldas ainuüksi retk Läänemere vastaskaldale vähemalt nädalatepikkust kodust eemalolekut. Veelgi aeganõudvam oli teekond mööda Ida-Euroopa jõgesid (vt ka 5.5.3), nagu näitab Vene uurijate retk muistsete viikingialustega sarnanevatel laevadel Läänemerelt Mustale merele. Selgus, et Soome lahe kaldalt Viiburist kuni Odessani Musta mere ääres on piki siseveekogusid 2720 km, mille läbimiseks kulus 85–95 sõidupäeva. Teekonnast u 80% oli võimalik katta purjede või aerude jõul sõites. Kokku tervelt kaks nädalat kulus paatide sikutamiseks üle veelahkmete (Lebedev 1996, 17j). Idaretk Rootsist islamimaadesse võis koos kõikide vajalike peatustega olenevalt sihtkohast kesta aga aastaid (Leimus 2006, 17).

Niisiis eeldas kaugkaubandus olulist ainelist ja ajalist investeringut, mida näiteks põllutöö kõrvalt vaevalt teha sai. Saagadest ilmneb, et skandinaavlased võisid ühe retke käigus tegeleda nii kauplemise kui ka röövimisega. Seega on alust arvata, et vähemalt kaugkaubandusega tegeles ülikkond, kelle tegevusvaldkondade, et mitte öelda privileegide ja seisusekohase käitumise hulka kuulus ka röövimine ja sõjapidamine. Küllap tegeles ka Eestis kauplemisega peamiselt ülikkond, kelle kätte andamite ja maksudena kogunes vahetuks sobilik kraam ja kes omas kauplemiseks vajalikku algkapitali (Leimus 2003b, 51). Võib oletada, et mingit ühtset kauplemiskeemi olemas ei olnud: oli ülikuid, kes kauplesid harva, ja oli neid, kellele kauplemine oli peamine tegevus; osa ülikuid kauples enda nimel, osa tegutses mõne oma sugulase või laiemalt suguvõsa esindajana; mõned piirdusid üksnes kauplemise ja kaubaretkede rahastamisega, teised aga osalesid kauplemisel ja kaupade transportimisel aktiivselt; mõne juures käisid võõramaa kaupmehed, teised sõitsid ise mere taha kauplema.

Eesti keskmise rauaaja ja viikingiaja kontekstis on raske või lausa võimatu öelda, kes olid elukutselised kaupmehed ja kas selliseid üldse oli. Kaupmehe elukutselisuse esmaseks kriteeriumiks võib pidada seda, et ta vahendab kaupu (mitte ei müü oma toodangut) ning tema eesmärgiks on teenida kasumit, et sellest elatuda. Nagu eespool öeldud, arvatakse, et Skandinaavias vahetasid kaubad enne viikingiaega omanikku eelkõige staatuskaupadele keskenduva kingivahetussüsteemi vahendusel. Seega pole alust arvata, et seal, ammugi palju hõredamalt asustatud Eesti ala elanike hulgas tollal professionaalseid kaupmehi oli. Elukutseliste kaupmeeste tekkimisele lõi eeldused alles viikingiajal Põhja-Euroopas ja

Vana-Vene aladel kujunenud kaubandussüsteem koos varalinnaliste keskuste võrgustikuga. Isegi kui neis elanud ja tegutsenud kaupmehed olid pärit ülikute hulgast või tegutsesid mõne üliku rahastamisel ja teenistuses, viitab juba asjaolu, et nad elasid ja kauplesid spetsiaalses kaubandus- ja käsitöökeskuses, sellele, et kauplemine oli neile põhitegevusalaks. Eesti alal ei tekkinud selliseid keskusi ei viikingiajal ega isegi hilisrauaajal, mistõttu elukutseliste kaupmeeste olemasolu siin pole vaadeldaval ajastul tõenäoline.

Kaupmehed ei paista otseselt välja ka leiuainesest. Kaaluvihte on küll leitud ka kalmetest, kuid kahjuks ainult Saare- ja Läänemaa sellistest kivi kalmetest, kuhu maeti nii viikingiaja teisel poolel kui ka hilisrauaajal (nt Randvere, Viltina, Maidla II). Nii pole kindel isegi see, et kaaluvihte viikingiajal surnutele kalmesse kaasa pandi. Liiatigi ei räägi kaaluvihid hauapanusena sellest, millises mahus ja mis eesmärgil maetu oma eluajal kauplemisega tegeles. Soomes Luistari laibakalmistul avastati kaale ja vihte ka naiste haudadest. Enamasti leidus kaaluvihte seal ühe-kahe kaupa, mida on kaalumiseks liiga vähe, ning seetõttu on oletatud, et vihid sümboliseerisid mitte maetu tegevusala, vaid ühiskondlikku staatust (Lehtosalo-Hilander 1982a, 66–72). Ka Saaremaal on kaaluvihte leitud oletatavate naisematuste panustena, kuid need leiud pärinevad hilisrauaajast (Mägi 2002, 94). Seda võrd, kui Saare- ja Läänemaa kalmetes matusekomplekse on võimalik määratleda, esinevad ka neis kaaluvihid reeglina ühekaupa (*ibid.*). Kaaluvihid hauapanuste hulgas võivad ka näidata, et need kuulusid eliidi igapäevaste tarbeesemete hulka (Leimus 2003b, 56).

5.4.2 Kaubasuhted

Kuivõrd Eesti ala ülikud varalinnaliste kaubandus- ja käsitöökeskuste võrgustikuga seotud olid, selle kohta puuduvad otsesed andmed. Kaudsete andmete põhjal võib teha üksnes ettevaatlikke oletusi. Et eestlased näiteks Novgorodis 10. saj teisel poolel kauplesid käisid, sellele viitab teade Óláfr Tryggvasoni saagas, kus mainitakse eestlast Novgorodi turul (vt 1.2.1). Araabia müntidest koosnevate aarete koostise ja müntidel esinevate proovimisjälgede esinemissageduse põhjal on järeldatud, et kuigi idamaine hõbe jõudis siia läbi Vana-Vene alade, tulid mündid 9. sajandil Eestisse Rootsi kaudu, 10. sajandil aga juba otse läbi Vana-Vene alade (Leimus 2003a; 2004a). Järelikult kauplesid Eesti asukad 9. sajandil peamiselt skandinaavlastega, 10. sajandil aga ka Loode-Vene keskustest pärit kaupmeestega, kusjuures nendegi hulgas võis olla Skandinaavia päritolu inimesi. Kagu- ja Ida-Eesti kaubavahetust Pihkva ja Novgorodiga elavdas kindlasti Tartu kohale Kiievi suurvürsti Jaroslav Vladimirovitši linnuse rajamine 1030. a paiku (vt 1.2.3 ja 2.1.6).

Importesemete päritolu põhjal otsustades omasid Eesti erinevad piirkonnad erinevaid kaubanduslikke sidemeid. Kontaktide suuna määras suures osas geograafiline asukoht ning ühendusvõimalused mere ja siseveekogude näol. Kõnealused erinevused näivad olevat olnud püsivad läbi kogu vaadeldava ajastu (vt ka 4.3.6 ja 7.6).

Arvestades eelkõige Lääne-Eesti arheoloogilises aineses nähtavaid ühisjooni Ojamaaga, võib arvata, et Eesti ala kaupmehed käisid sealsetes sadamapaikades kauplesid ja oja-maalased külastasid Eesti randu. Põhja-Eesti rannik jäi otseselt Skandinaaviast itta suunduva mereteede äärde, mistõttu on tõenäoline, et muistse Rävälä ja Virumaa rannikuid kü-

lastasid kaupmehed ka teistest Skandinaavia osadest, eelkõige Ida-Rootsist. Sellele viitavad ka üksikud mainingud ruunikividel (vt 1.2.2). Põhja- ja Lääne-Eestis on kontaktid Ida-Rootsiga jälgitavad juba rahvasterännuajal: neile osutavad näiteks agraffnupud ja muud Salini I stiilis kaunistatud pronksesemed. Põhja- ja Lääne-Eestist leitud eelviikingi- ja viikingiaegsete relvade hulgas on selliseid, mis võivad olla pärit Ida-Rootsist. Soome alalt jõudsid eelviikingiajal Põhja-Eestisse laienevate otstega õoneskumerad käevõrud ja vähksõled. Ka kaugelt idast permi aladelt toodud vööd on siia jõudnud tõenäoliselt Soome kaudu.

Põhja-, Ida- ja Lõuna-Eesti seisukohalt olid Vana-Vene varalinnalised keskused Vana-Laadoga, Novgorod ja Pihkva lähemal kui Ojamaa või Rootsi rannik. Seetõttu tuleb eeldada, et mainitud keskustega toimus ka tihedam kaubavahetus. Kontaktidele Pihkvaga viitab Tartust ja Põhja-Tartumaalt suhteliselt arvukalt leitud 11. saj esimese poole Pihkva päritolu keraamika. Selline keraamika sattus siia põhiliselt ajal, kui Tartu oli Kiievi suurvürstide võimu all (u 1030–1061). Nii võis tegemist olla kahe Kiievi suurvürsti võimu all oleva keskuse kaubavahetusega.

Balti hõimude, põhiliselt kuršide, semgalite ja latgalite aladelt on eelkõige Saaremaale ja Lõuna-Eestisse toodud mitmesuguseid ehteid. Mil viisil toimus kaubavahetus lõunapoolsete naabritega, pole täpsemalt teada. Võib oletada, et rahvasterännu- ja eelviikingiajal toimus see nagu ikka prestiižkaupade vahetusena, viikingiajal aga kulgesid kaubad Eesti alale vähemalt osaliselt Väina jõe äärsete keskuste (nt Daugmale) kaudu. Väina ääres võisid liivlaste ja arvatavasti ka semgalitega kauplemas käia eelkõige saarlased. Tõenäoliselt oli saarlastel kaubanduskontakte ka Kuramaa kui Saaremaa lähima lõunapoolse naaberpiirkonna asukatega.

Võõramaa kaupmeeste hulgas, kellega Eesti ala asukad lävida võisid, oli peale skandinaavlaste, liivlaste ja baltide arvatavasti ka lääneslaavlaste. Lääneslaavlaste aktiivsest tegevusest Läänemeres alates hiljemalt viikingiaja teisest poolest kõneleb lääneslaavi päritolu kedrakeraamika ja selle kohalike jäljenduste (nn läänemerekeraamika) levik kõikjal Läänemere maades ja Loode-Vene keskustes (Gorjunova 1982; Malygin & Gajdukov 2001; Plohov 2002, 141). Et Eesti asukatel lääneslaavlastega kontakte oli, näitab juba ainuüksi eesti- ja soomekeelne etnonüüm “venelane/venäläinen”, mis on tuletatud just Läänemere lõunarannikul elanud slaavlaste vendide nimetusest. Otsesid kaubanduskontakte lääneslaavlastega on Eesti arheoloogilises aineses siiski raske näha. Võimalik, et lääneslaavlastest kaubitsejad tõid Läänemere lõunaranniku kaubanduskeskustest, nt Trusost, Eestisse selliseid kaupu, mida Skandinaaviast ei tulnud, nt soola. On isegi oletatud, et lääneslaavi savipotid levisid Läänemere piirkonnas ja Loode-Vene keskustes esmalt soolakaubanduses kasutatud taarana (Herrmann 1982, 107).

Siinkohal on oluline vaadelda ka seda, mis keeles võõramaa kaupmeestega suhelda võidi. Läänemere piirkonnas kohtusid kaks erinevat keelkonda: põhja- ja idakaares soome-ugri, lääne- ja lõunakaares indoeuroopa keeled (vt jn 5). I at keskpaiku pKr olid indoeuroopa keelkonnast Läänemere ääres esindatud germaani keeled (Skandinaavia, Põhja-Saksa ja Poola aladel) ning balti keeled (Läänemere kagurannikul, Baltimaade lõunaosas ja sellest ida poole jäävatel aladel). I at teise poole jooksul ilmus Läänemere lõunarannikule slaavi

keelt kõnelev rahvastik. 10. sajandil hakkas slaavlaste saabuma ka Novgorodi ja Pihkva linna.

Soome-ugri keelkonda kuuluvaid läänemeresoome keeli kõnelenud inimeste vahel puudus keelebarjäär: alates Lääne- ja Põhja-Lätis elanud kuralastest ja liivlastest kuni Laadoga ja Äänisjärve ääres elanud vepslaste ja karjalasteni oli ühtne murdejätkuvus, mis hõlmas ka eestlaste esivanemaid ja Lõuna-Soome asukaid. Ei tänapäevase Eesti lõuna-, ida- ega põhjapiiril olnud keelepiiri, mis oleks takistanud inimestevahelist suhtlemist.

Läänemeresoome ja germaani keeli eraldas teineteisest Läänemeri. 1.–7. sajandil pKr räägiti Skandinaavia germaani keelte hulka kuuluvat muinasskandinaavia keelt, millest viikingiajal kujunes tänapäevaste skandinaavia keelte põhjaks olev vanaskandinaavia keel. Läänemeresoome keeli kõnelenud inimesed Läänemere idakaldal on germaani algkeelt rääkinud skandinaavlastega tihedalt kokku puutunud juba alates pronksiajast, mida peale Skandinaavia päritoluga ainelise kultuuri nähtuste tollases Eestis ja Soomes tõestavad ka arvukad vanad laensõnad läänemeresoome keeltes. Need vanimad keelekontaktid on olnud sellised, mis eeldavad, et osa kontaktpiirkonna rahvastikust oli kakskeelne ja germaani algkeele rääkijate staatus kõrge (Strade 1992, 572). Soome keeleteadlane Kalevi Wiik on järeldanud, et Läänemere idarannikul kasutatud *lingua franca* oli nii pronksi- kui ka viikingiajal skandinaavia keel (Wiik 2002, 239–242). Seega siis vähemalt osa Eesti ranniku rahvastikust, tõenäoliselt eliidi esindajad, valdasid I at teisel poolel ka vanaskandinaavia keelt. Lisatagu, et ka saagades ei mainita seoses suhtlemisega Eesti asukatega ega mujal Idateel keeleprobleemi.

5.4.3 Kauplemiskohad ja -ajad

Ei I at teise poole ega ka 11. saj algupoole Eestis olnud spetsiaalsete kaubanduslike asulate tekkimiseks eeldusi ega vajadustki. Erinevalt Skandinaaviast või Läänemere lõunaranniku lääneslaavi aladest, kus kujunesid linnalised kaubanduskeskused, on kõikjal Baltimaades kaubandusele ja üldisemalt väliskontaktidele viitavad leiud nooremal rauaajal koondunud linnustesse ja linnuseasulatesse (Tvauri 2002). Siin oli olemas nii kaubarahu valvav linnus, kauplemiseks ning laevade ja hobuste hoidmiseks vajalik taristu kui ka ostjaskond kohaliku üliku ja tema kaaskondlaste näol. Ka teadaolevad Saaremaa sadamakohad Tornimäe ja Viltina (vt 5.5.2) kuulusid kohalikele ülikutele. Tornimäe oli tõenäoliselt Põide ülikute kontrolli all, Viltina aga kuulus kohapealsele ülikusoole, kes viikingiajal arvatavasti kindlustas Asva linnuse ja mattis oma surnud Viltina kivist kalmesse.

Rauaajal oli kauplemine, eriti ülemerekaubandus, kindlasti hooajaline tegevus. Et äri sujuks, pidi võõramaalane ühelt poolt teadma, millal mingi kauba müüjad teda kaugel maal ootavad, teisalt pidi tema tulek olema ette teada. Sellest järeldub, et turgu peeti mingil kindlal ajal või õigemini ajavahemikus, näiteks sügisel, kui vilid koristatud, tapeti loomi ja kohalikud võimumehed olid maksud kokku kogunud. Sobiv aeg võis olla ka kevadel, jahihooaja lõpul, juhul kui karusnahakaubandus siinses kaubavahetuses oluline oli. Varakevadel olid maanteed veel kindlasti läbipääsmatud, talvel välistasid laadapidamise sinne külm kliima ja merejää, suvi oli kõikjal kibe tööaeg ja hilissügisel on Läänemeri ohtlikult

tormine. Selle kõige põhjal on järeldatud, et ülemerekaupa võidi Eesti alal rauaajal teha vaid kahel perioodil: varasügisel või hiliskevadadel (Leimus 2003b, 53). Sisemaal oli kaubavahetuseks sobiv ka talv, mil liikumiseks sai kasutada taliteid, nt Peipsi vesikonna vee- kogusid suhtlemaks Peipsi-taguste keskustega.

5.5 TRANSPORDIVAHENDID JA TEED

5.5.1 Paatide ja laevade jäänused

Kui vaadelda muinasajal Eesti alal kasutatud võõramaiseid kaupu ja tooraineid, samuti Eesti geograafilist asendit, siis võib järeldada, et juba hiljemalt pronksiajal toimus suurem osa rahvusvahelisest suhtlemisest üle mere põhja, lääne ja lõuna suunal. Kaubanduse arengu eelduseks oli seega merekindlate veesõidukite olemasolu. Võib arvata, et ka ida suunal toimus suhtlus eelkõige piki siseveekogusid.

I at teisel poolel arenesid laevad ja meresõidukunst Põhja-Euroopas kiiresti. Umbes aasta 700 paiku pandi Läänemeres liikunud laevadele esimesed purjed. Uutele laevadele ehitati ka kõrge kiil, mis andis neile parema pikitugevuse, võimaldas paremini kursil püsida ning purjetada tuule suhtes erinevate nurkade all (Mäss 1996, 60). Varasemast kiiremad ja merekindlamad laevad kindlasti soodustasid skandinaavlaste tegevust Läänemere idakaldal.

Skandinaavlaste tollased laevad olid madala süvisega, enamasti 10–20 m pikkused ja 4–5 m laiused pealt lahtised alused, mille vöör ja achter tõusid kõrgele üles. Neid nn viikingilaevu oli kahte peamist tüüpi: sihvaka kujuga kitsad sõjalaevad ning laiad, suurema kandevõimega kaubalaevad. Laevad on ehitatud nõnda, et esmalt tehti valmis plankudest laevakere, mille sisse sobitati kaared. Kere ehitati klinkertehnoloogias, st plangu serv ulatus alati järgneva plangu peale ja plangud kinnitati omavahel raudneetidega. Laevad liikusid purje või 20–30 aerudega sõudja jõul. Pikimal teadaoleval viikingilaeval – Hedeby sadamast fjordi põhjast leitud 30,9 m pikkusel sõjalaeval – oli u 60 sõudjat. Kaubalaevad võisid enamasti vedada 5–10 tonni kaupa. 11. saj algusest on teada juba ka suuremaid kaubalaevu, mille last võis olla isegi kuni 60 tonni raskune (Krumlin-Pedersen 2009 ja seal viidatud kirjandus).

Eesti muistse laevanduse kohta on andmeid ülimalt vähe. Ainus Eestist leitud muinasaegne merekõlblik veesõiduk, mille uurimise tulemused on praeguseks publitseeritud, on *Salme I paadismatuse paat* (Konsa et al. 2008; vt ka 6.1.7). Sellest tuleb siinkohal juttu teha, hoolimata sellest, et tõenäoliselt pole tegemist ei Eesti asukatele kuulunud alusega ega kaubalaevaga.

Paadi väljakaevamisel (jn 201) kogutud andmete põhjal on merendusajaloolane Vello Mäss (2008) määranud Salme paadi pikkuseks 11,5 m, suurimaks laiuks 2 m, parda kõrguseks 75 cm, süviseks koos kiiluga 40 cm ja kaarte arvaks 8 (jn 184). Paadineete leiti 275, kuid suur osa neist oli koos laeva ülemiste osadega kaduma läinud. Neediridade omavahelise kauguse järgi otsustades olid laeva küljeplangud 27–28 cm laiused. Paadi põhiosad olid valmistatud männist. Tõenäoliselt oli laeva kiil pakk-kiilu tüüpi. Märke

mastikannast ega jälgi vertikaalkiilust ei leitud. Kaarte kinnitamiseks kasutati arvatavasti sidumistehnikat. Paadi põhjalt leiti enam-vähem ühes mõõdus ümara kujuga rannakive – võimalik, et ballast, mis oli vajalik alakoormatud aluse püsivuse tagamiseks. Suure tõenäosusega oli Salme I paat kuue aerupaariga ilma mastita sõudepaat. Selline kerge alus sobis eelkõige röövretkedeks rannikuvetes. Seniste uuringute põhjal pole võimalik öelda, kus see paat ehitati. Mäss (*op. cit.*) on ehituspuiduna kasutatud okaspuu, suhteliselt laiade kereplankude ja Skandinaavia laevaneetidest erinevalt nelinurkse ristlõikega raudneetide põhjal oletanud, et tegemist on kohaliku laevaga. Paadist saadud leiuaines viitab siiski aluse Skandinaavia päritolule.

Ainsad teadaolevad ja äratuntavad rauaaegsed kohalikele elanikele kuulunud veesõidukite jäänused on *rauast paadi- või laevaneetid*, mida leidub Põhja- ja Lääne-Eesti rannikupiirkonna kalmetes (vt 6.1.7). Tavaliselt on needi pea ümar ja seib nelinurkne, enamasti rombikujuline (jn 185). Kuna needid on kalmetes laiali ning mingi kindla matusega neid seostada ei saa, ei ole need laevade ajaloo uurimisel kuigi kõnekad. Nad näitavad siiski, et siinsed laevad ja paadid olid ehitatud samal viisil kui skandinaavlaste omad.

5.5.2 Sadamad ja randumiskohad

Randumiskohti, kus paat rannale tõmmati, oli alates aegadest, mil inimene veesõidukeid kasutama hakkas. Selliste kohtade tuvastamine on ülimalt keeruline. Lainete, jää ja tuule mõjul kaovad inimtegevuse jäljed rannas enamasti kiiresti. Muistsete randade ja randumispaikade leidmise teeb keeruliseks ka asjaolu, et maakerke tõttu asuvad need praegu tihtipeale sisemaal.

Lihtne randumiskoht, mida kasutas üks talu või küla ning kuhu ehitisi ei püstitatud, ei jätaagi maapinda silmatorkavaid jälgi. Ainsad äratuntavad konstruktsioonid võiksid olla lautriivid: kaldajoonega ristuvad kiviread, mille vahele oli jäetud ruumi paatide kaldale tõmbamiseks. Kiviridade vahele, kaldaga paralleelselt asetati peenemaid ümaraid puutüvesid, mille otsad ulatusid kiviridade alla: nii kaitsti paadikiilu kulumise eest. Paadilautreid kasutati Eesti rannikul ajaloolisel ajal ja neid on säilinud paljudes kohtades (Mäss 1985; 1996, 90). Tõsi, muinasaegseid nende hulgas seni tuvastatud pole.

Paksem kultuurkiht jäi maha suurematest sadamatest, kus peatuti pikemat aega ja kust mindi kauba- või sõjaretkele. Kõige tõenäolisem on leida sellist sadamakohta, kus toimus ka hooajaline kaubitsemine, täiendati laevade varustust ning tehti parandus- ja muid töid, mille jaoks olid püstitatud spetsiaalsed hooned. Tähtsamates ja tihedamini kasutatavates sadamakohtades ei tõmmatud laevu alati kaldale, vaid nende jaoks olid ehitatud paadisillad. Sellised sadamad olid kohaliku eliidi kontrolli all ning nende tegevust reguleerisid mitmesugused tavad ja seadused (Mägi 2004a). Viikingiaegsete sadamakohtadena tõlgendatavaid muistiseid on Eestis seni teada ainult kaks: Tornimäe ja Viltina Saaremaal (jn 4). Peale nende on oletatavad randumis- või sadamakohad tuvastatud Eesti põhjarannikul Muuksi linnuse lähedal Tsitres (jn 2) ja Iru linnuse jalamil Pirita jõe ääres. Sadamakohtade vähesus tuleneb eelkõige sellest, et neid on vähe otsitud.

Saaremaa idapoolseimas otsas, omal ajal Saaremaad ja Muhu saart eraldava Väikese väina kaldal asunud Tornimäe sadamakoha 40–70 cm paksusest kultuurkihist leiti rohkesti savinõukatkeid, paadineete, sepatöö jääke, üksikuid tööriistu (jn 61: 2) ja katkisi ehteid ning looma- ja kalaluid. Avastati jäänused suurest puithoonest, mis oli omal ajal paiknenud künkal, mille jalamil loksus meri. Kuna Tornimäelt ei leitud ahjude jäänuseid, võib oletada, et siin olid üksnes navigatsioonihooajal kasutatud hooned. 19. sajandil leidsid talupojad künka jalamilt vaiarivi, mis tõenäoliselt oli jäänus paadisillast. Leiumaterjali järgi võib muistise ajandada 9.–10. sajandisse (Mägi 2005b).

Viltina sadamakohaks peetav muistis paikneb Saaremaa kagurannikul Asva linnusest ligikaudu 2,8 km kagu pool. Siinsel viikingiaegsel rannal avastati u 40 cm paksune kultuurkiht, mis ei olnud nii leiurohke kui Tornimäe sadamapaigas. Arheoloogilistel kaevamistel avastati koldekohti, puithoonete kivivundamentide jäänuseid ja postiauke. Viimased pärinesid kaevamiste juhataja Marika Mägi hinnangul kahest paralleelsest, teineteisest 4,2 m kaugusele rajatud paadisillast. Leiti ka kirves, naaskel, lusikpuur, kolm kaaluvihki, kaks araabia hõberaha, hõbedast ehtenõela katke ning hulgaliselt savinõukilde, naelu ja paadineete. Ühe suure kivi kõrvalt leiti 11. saj naisteehete komplekt, mis koosnes kahest ehtenõelast, keekandjast, kahest pandlast ja kuljusest. Sadamakoha alalt avastati ka paar põletatud inimluude kogumit, arvatavalt põletusmatused. Viltina sadamakoht oli leiumaterjali põhjal otsustades kasutusel hooajaliselt 10.–11. sajandil ja tõenäoliselt ka veel 12. sajandil (Mägi 2006b; 2007a).

Vahetult sadamakoha kõrval paikneb Viltina Käo-Matsi kivikalme, kust leiti metallidetektorite abil u 30 cm sügavusel kivide all kobaras koos olnud 11. saj esimesest poolest pärinev relvade, hobuseriistade ja ehete kogum, tõenäoliselt hauapanused (Mägi 2000). Arvatavast sadamakohast u 50 m lõuna pool on teinegi kivikalme – Viltina Rutiränk, mis oli kasutusel 10.–13. sajandil. Sellest kalmest on muuhulgas saadud tuhatkond paadineeti, millest ligi pooled koguti u 15 m pikkuselt ja 2 m laiuselt alalt (Vassar 1940). Tõenäoliselt olid need pärit ühest paadist või laevast. Kas tegemist oli koos surnuga põletatud või kõdunema jäetud matuselaevaga või oli lihtsalt vana veesõiduk kalmele lagunema toodud või ära põletatud, pole olemasoleva arheoloogilise ainese põhjal võimalik öelda.

Tsitre oletatav randumis- või sadamakoht Põhja-Eestis asub 300–350 m kaugusel Muuksi linnamäest, kunagi sügavale sisemaale ulatunud lahesopi lääneküljel. Absoluutkõrguse ja pinnavormide põhjal otsustades oli siin sügava veega laht, mida ida pool varjas meretuulte eest Juminda poolsaar, lääne pool aga Tsitre maanina. Inimtegevusest on seal tõendiks u 30 cm paksune söetükikesi ja nõrgalt riibitud või silutud pinnaga savinõukillukesi sisaldav kultuurkiht. Arvestades maakerke kiirust ja leitud keraamikat, on Tsitre oletatav randumiskoht ajandatud rahvasterännuaega (Vedru 2005; 2006).

Marika Mägi (2007d) on oletanud, et Iru linnuse läänejalamil, linnuse ja Pirita jõe vahelisel u 11 m laiusel ja 70–85 m pikkusel terrassil avastatud 6.–11. saj kultuurkiht (vt jn 13) pärineb kunagisest sadamakohast. Kihist leiti tihedalt üksteise kõrval paiknenud hoonete jäänuseid, millest oli säilinud põlenud tukke, kive ja savitihendeid (Lang 1996a, 105). Hooned ääristasid terrassi jõepoolset serva nõnda, et linnusenõlva ja hoonete vahele jäi 3–6 m laiune hoonestamata ala (Vassar 1939; 1956). Mägi hinnangul polnud siin tege-

mist tavalise asulaga, vaid jõeäärse sadamakohaga, kusjuures leitud hoonejäänused ei pärinevat tavalistest elamutest, vaid ladudest, kaubitsemiskohtadest ja võib-olla ka töökohtadest. Pirita jõe suudmes olevat olnud ümberlaadimiskoht, kus kaup laaditi linnuse juurde toomiseks väiksema süvisega paatidesse, sest maakerke tõttu olevat hiljemalt eelviikingiaja alguseks merelaevadega Iru linnuse jalamile sõitmine võimatuks muutunud (Mägi 2007d, 33–35).

Selles tõlgenduses võib siiski kahelda. Kõnesolevalt terrassilt leiti paekiviplaatidest põrandaga u 5 m laia ja vähemalt 6 m pika hoone jäänus, mille keskosas oli kividest koldease ning rohkesti savinõukilde, luid ning paar lihvimis- ja jahvekivi (Lang 1996a, 105). Näib, et siin on siiski tegemist tavaliste eluhoonetega. Ka on Pirita jõe kõrguste vahe suudmes ja Iru linnuse läänejalamil u 33 m ja jõgi on selles lõigus kiirevooluline ja kärestikuline, mistõttu tuleb arvata, et laevade või isegi paatidega pole linnuse juurde kunagi sõidetud. Pealegi on teekond linnuselt jõesuudmesse maad mööda u 4,5 km, kuid piki käänullist jõge tervelt 8 km pikk. Seega on tõenäolisem, et kaupu võidi jõesuudmest või mujalt rannalt Iru linnuse juurde transportida hoopis maad mööda.

See, et linnused on olnud seotud sadamakohaga, on üpris tõenäoline ja uurijad on sellele ka korduvalt osutanud (vt Vedru 2001, 119–121 ja seal viidatud kirjandus). Rannikulähedases piirkonnas, enamasti omaaegse jõesuudme lähedal paiknenud linnused pakkusid sadamatele sõjalist kaitset ja olid ühtlasi kauplemis- ja laopaigaks. Keskmisel rauaajal ja viikingiajal kasutatud linnustest võib sellistena mainida Saaremaal Asvat ja oletatavasti ka Põidet (mis võivad seostuda just Viltina ja Tornimäe sadamatega) ning Põhja-Eesti rannikul peale eespool pikemalt vaadeldud Iru ka Padise, Toolse Ussimäe, Koila, Pada II ja Purtse Tarakalda linnust (vt jn 7).

Sadamakohad võisid olla ka selliste linnuste juures, mis paiknesid laevatatava jõe ääres. Sellise linnusena tuleb arvesse näiteks Narva Joaoru linnus, mis paiknes otse Narva jõe vasakul kaldal. Narva jõgi on Neeva järel kõige veerohkem Soome lahte suubuv jõgi, ühtlasi ka terve Eesti veerohkeim jõgi. Merelt sai laevadega otse Narva linnuse juurde, siit ülesvoolu pääsemiseks pidi aga laevad Narva joast mööda lohistama või kaubad ülalpool juga olevatele alustele laadima. Seega võis kõnealune linnus olla rajatud just kose juures paikneva loha ja ümberlaadimiskoha kaitseks ja/või maksustamiseks. Ka näiteks Volhovi ja Väina jõel olid viikingiajal suuremate kärestike juures linnused (Nossov 1997, 11; Messal 2001, 72). Sadamakoht oli kindlasti ka Emajõel Tartu linnuse juures. Võimalik, et veeteed pidi pääses ka Emajõe vesikonnas paiknevate Alt-Laari ja Peedu linnusasula-tüüpi keskuste, Ohne jõe äärde jääva Vooru linnuse ja Piusa jõe äärse Hinniala linnuse juurde (jn 7).

Mitmeid viikingiaegseid sadamakohti on uuritud Ojamaal, mis asub suhteliselt lähedal Saaremaale ja sarnaneb viimasega ka loodusolude poolest. Neist tuntuim on saare läänerrannikul kunagise laguuni rannal jõe suudmes paiknenud Paviken. Leiumaterjal räägib, et siin ehitati ja parandati laevu, kaubitseti ja tehti käsitööd (Lundström 1983). Tornimäe ja Viltina sadamakohtadega sarnane muistis – Kyrksundeti sadama- ja kaubitsemiskoht – on teada ka Edela-Soomes Kemiõnsaaris Hitise saarekesel. Viikingiaegsel rannal paiknevast kultuurkihist on leitud kaaluvihte, hõbemünste ja nende katkeid, võtmeid, ehete katkeid,

pronksikange ning pronksisulatusjääke. Muistis on dateeritud 9.–11. sajandisse. Nagu Tornimäe ja Viltina, olid ka Paviken, Kyrksundet jt naabermaade sadamad kasutusel ainult navigatsioonihooajal (Edgren 1995; Asplund 1997, 262–266).

5.5.3 Maanteed ja liiklus siseveekogudel

Vanim teadaolev puutüvedest ja roigastest ehitatud sootee Eestis on Harjumaal Kata Heinassoos. See on umbes 600 m pikk ja 2,8–3 m lai ning on radiosüsiniku meetodil ajandatud 3.–4. sajandisse pKr (Lavi 2000). Vanuselt järgmine Eestist teada olev palkidest sootee leiti Tallinnast Mustamäelt kunagise kaldajärsaku alt ja on ajandatud 12.–13. sajandisse (Lavi 1998, 68–77).

Skandinaavia uurijad on jõudnud järeldusele, et seal enne viikingiaega teid ei ehitatud: liiguti mööda kuivemaid ja tasasemaid kohti, kuhu aja jooksul kujunesid rajad. Jõgede ületamiseks kasutati koolmekohti. Erinevaid asustusüksusi ühendanud teede rajamine sai alguse alles viikingiaja lõpul seoses tsentraliseeritud kuningavõimu kujunemisega (Roesdahl 1982, 48–50; Nielsen 2002, 188). Kuna sellist kuningavõimu Eesti alal ei tekkinud, ei ole alust arvata, et siin enne Saksa-Taani vallutust 13. saj algul muid kui kohaliku tähtsusega teid rajati või hooldati.

Eesti ala viikingiaegsete spontaanselt kujunenud maismaateede kohta võib teha mõningaid oletusi 13. saj algusest pärinevate Henriku Liivimaa kroonika (HCL) ja “Taani hindamisraamatu” suure Eestimaa nimistu (Johansen 1933) põhjal. Et tollal Eestis juba läbitavaid maismaateid oli, näitab asjaolu, et Henriku kroonikas kajastatud, ajavahemikus 1210–1227 Eesti alale tehtud sõjaretkedest 58% sooritati lumevabal ajal, 42% taliteega. Kõige rohkem sõjakäike toimus augustis ja septembris, arvatavasti muuhulgas seetõttu, et sel ajal on siinsete jõgede veetase kõige madalam ja koolmekohtade ületamine seega lihtsam kui muidu (Einer 1988, 53). 13. saj algul olid kogu pikkuses läbitavad vähemalt järgmised teetrassid (jn 186):

- (1) Tallinnast läbi Lõuna-Harjumaal Pärnu jõe suudmesse ja sealt piki Liivi lahe idaranda liivlaste asualadeni;
- (2) Tallinnast Viljandisse ja sealt edasi lõuna poole latgalite ja liivlaste aladele;
- (3) Tallinnast ida suunas läbi Järvamaa põhjaosa Virumaale ja sealt piki Virumaa põhjaosa üle Narva jõe ida poole;
- (4) Virumaa lääneosast läbi Põhja-Tartumaa, ületades Tartu juures Emajõe ja suundudes läbi Tartumaa lõunaosa ja Võrumaa Pihkva poole;
- (5) Viljandimaa lõunaosast ida poole, Võrtsjärve lõunaküljelt Lõuna-Tartumaale ja Võrumaale, liitudes lõpuks Pihkva teega.

Tõenäoliselt olid need põhilised liiklusuunad läbitavad juba hiljemalt viikingiajal.

Mõnikord seadis maastik tee paiknemisele või üldse liikumisele väga kitsad raamid. Üks selline näide on Kagu-Eestit Kesk- ja Põhja-Eestiga ühendanud võimalik Emajõe ületanud teetrass. Emajõgi oma laia, haralise ning soise lammilise ürgorustikuga Peipsi ning

Võrtsjärve metsa ja luhaga kaetud madalike vahel oli ja on suurimaks takistuseks põhjalõuna-suunalisele liiklusele (Kant 1927, 358). Tartu kohal oli ainus koht, kust Kagu-Eestist põhja poole suunduv maismaatee võis muinasajal Emajõge ületada. Viimast tõsiasi illustreerib kas või asjaolu, et kuni 20. sajandini olid ainukesed Emajõge ületavad maantee sillad Tartus (Tvauri 2001, 208–213). Tartut on ka Henriku Liivimaa kroonikas mitmel korral mainitud kui Emajõe ületuskohta (HCL, XV: 7; XXIV: 1, 5).

Taliteed kulgesid üle jäätunud veekogude ja rabade ning neid pidi kulges arvatavasti suurem osa kaugliiklusest. Taliteedest ei ole jäänud mingeid arheoloogiliselt tuvastatavaid jälgi. Ainult eespool kirjeldatud, Võrtsjärve põhjast Vaibla lähedalt leitud kaaluvihtide komplekti kohta võib spekuloida, et selle kaotas mõni vee- või jääteed pidi liikunud kaupmees. Võib arvata, et liiklus taliteedel oli muinasajal mitmeid kordi tihedam kui suviti maanteedel (Veldi 2009, 22j). Kuni 19. sajandini toimusid kõik suuremad kaubaveod maad pidi just talvisel ajal (Viires 1980, 117). Kagu-Eesti muistset teedevõrku uurinud Martti Veldi (2009, 67–69) on juhtinud tähelepanu asjaolule, et suurem osa sealsetest I at teise poole linnustest paiknes vooluveekogude ääres, millest enamik ei olnud arvatavasti muinasajalgi laevatatavad, küll aga võidi neid kasutada taliteedena. Seejuures näib, vee- või taliteed ristusid nende linnuste juures suuremate maismaateega. Vee- ja taliteed ei ühendanud Kagu-Eesti viikingiaja linnused mitte niivõrd omavahel, vaid eelkõige Loode-Vene keskustega.

Veeliiklusest siseveekogudel võib saada aimu natuke hilisemate kirjalike allikate abiga. Keskaegsetes Novgorodi kirjalikes allikates on mitmeid kirjeldusi Novgorodi ja Tartu vahelisest liiklusest, mille põhjal võib usaldusväärseid järeldusi teha ka viikingiaegsete liiklusolude kohta, sest paatide ja laevade ehituses vahepeal mingeid kvalitatiivseid muutusi ei toimunud. Tartust sõideti Novgorodi pääsemiseks piki Emajõge ning üle Peipsi, Lämmi- ja Pihkva järve Pihkvani Velikaja jõe kaldal (jn 186: 6; üldpildi kogu marsruudist annab jn 5). Tartust veeteed mööda u 150 km kaugusel olevasse Pihkvasse jõudmiseks kulub 2–3 ööpäeva. Seal edasi jätkus tee piki Velikaja ja Tšerjoha jõge ülesvoolu, kus ületati veelahed ja jätkati mööda Uza ja Šeloni jõge allavoolu, ületati Ilmeni järv ning jõuti Volhovi jõe ääres paikneva Novgorodini. Pihkvast Novgorodi jõudis seda teed pidi 4–5 ööpäevaga (Sorokin 1997, 18j). Niisiis kulub Tartust Novgorodi jõudmiseks vähemalt nädal, juhul kui vahepeatusi ei tehtud.

Eesti ala peamiseks siseveeteedeks võibki pidada Peipsit ja Võrtsjärve ning Emajõge (jn 186: 6) ja Narva jõge. Emajõe veeteed tähtsusest kõneleb näiteks kõige varasema keddakraamika levikumuster (vt 2.2.2.4; jn 45). Oma alamjooksul olid laevatatavad ka teised suuremad jõed Peipsi ja Pihkva järvede vesikonnas (nt Väike-Emajõgi, Öhne, Tánassilma, Pedja, Põltsamaa, Ahja, Võhandu, Piusa). Ajaloolisest ajast on teateid, et mitme mainitud jõe alamjooksu kasutati kaupade transportimiseks lotjadel (Kruus 1933, 185).

Põhja-Eesti jõed on suhteliselt veevaesed ja laskuvad alla paeklindilt, mistõttu peale vee-rikka Narva jõe pole põhjust neid laevatatavaks pidada. Seejuures pole ka Narva jõge kose tõttu võimalik kogu pikkuses vett mööda läbida. Lääne-Eestis on vooluhulgalt laevatamiseks piisavalt suur Kasari jõgi oma lisajõgedega. Samas puuduvad siin eelviikingi- ja

viikingiaja linnused, mida selle vetevõrgustiku kasutamise seostada saaks. Sama võib öelda Pärnu jõe ja selle vesikonna kohta: see piirkond on rauaaegsete muististe ja juhuheidude poolest erakordselt vaene. Ainuke linnus siin on Mädara linnus Mädara jõe ääres, kuid selle vanus pole teada.

Ainus muinasajast teada olev sild Eestis on Valgjärve järveasulat kaldaga ühendanud sild (vt 2.1.7; jn 45). Keset järve arvatavasti postidele ehitatud platvormil paiknenud asulast viis järve läänekaldale 70–80 m pikkune sild, millest on säilinud kaks paralleelset järvepõhja rammitud postide rida vahekaugusega 1,5 m. Postide läbimõõt on 15–30 cm ja omavaheline kaugus ridades 4–5 m. Üks 21 cm läbimõõduga ja 3 m pikkune kuusepuust post toodi järvest välja. Selle järvepõhja rammitud ots oli kirvega teritatud. Posti radiosüsiniku meetodil dateerimine andis tulemuseks 1150 ± 40 BP, mis kalibreerituna (tõenäosus 95,4%) jääb ajavahemikku 778–980 pKr (jn 21). Postiridade vahelt järve põhjast on leitud ka kisklaudu ja lõhestatud prusse (Selirand 1990). Järve sügavus silla kohal on tänapäeval kuni 2,5 m.

5.5.4 Veoloomad ja -vahendid

Veo- ja tööloomadena kasutati kõikjal Põhja-Euroopas hiljemalt alates pronksiajast kuni mootorsõidukite ilmumiseni härgi. Hobustega sõideti enamasti ratsa või kasutati neid kandeloomadena. Härg on sööda suhtes vähenõudlikum kui hobune, kuid peamine põhjus härgade laialdaseks kasutamiseks oli see, et hobuseid ei osatud enne rangide kasutuselevõttu raske koorma ette rakendada. Vankri ette rangideta rakendatud hobune ei suuda vedada märkimisväärselt suuremat koormat kui ta kanda suudaks, eriti veel teedeta maastikul (Einer 1988, 52). Rangid hakkasid Euroopas laiemalt levima alles 10. sajandil (vt 3.2).

Vaadeldava perioodi maismaatranspordivahendite kohta pole Eestis mingit arheoloogilist andmestikku. Seevastu Skandinaavias ja Soomes on transpordivahendeid ja nende osi säilinud juba alates kiviajast ning veovahendite kujutisi leidub ka Skandinaavia pronksiaegsetel kaljujoonistel ja hilisematel pildikividel. Naaberalade andmete ja hilisema etnograafilise ainese põhjal võib ka Eesti keskmise rauaaja ja viikingiaja veovahendite kohta üldisi oletusi teha.

Peamisteks maatranspordivahenditeks olid kindlasti lohistid ja mitmesugused jalastel liikuvad veokid ehk reed. Ree eeliseks ratasveoki ees on lihtsam ehitus ja sellest tulenev suurem töökindlus. Seda sai kasutada igal aastaajal ja ka teedeta maastikul, pealegi on rege vankrist madalam ja nii on sellele koorma laadimine kergem (Einer 1988, 52). Ida-Euroopas, sh Baltimaades, kasutati rege inimeste sõidutamiseks aastaringselt vähemal 18. saj lõpuni. Põllumajanduslikel vedudel (nt heinaveol) kasutati rege kuni 20. sajandini, seejuures ka suvel (Viies 1980, 10j).

Ratasveokeid kasutati kuni 20. saj alguseni laialdastel aladel Põhja-Euroopa metsavööndis jalasveokitega võrreldes väga vähe (Viies 1980, 10j). Rauaajal pärssis nende kasutamist kindlasti maanteed puudumine. Sellegipoolest on üpris tõenäoline, et peale regede

olid kasutusel ka vankrid ja kaarikud ning inimjõul veetavad kärud. Arheoloogilise ja pil-dilise allikmaterjali taustal pole kahtlust, et härgade ja hobustega veetavad vankrid ja kaa-rikud olid kõikjal Põhja-Euroopas kasutusel juba hiljemalt pronksiajal. Etnograaf Ants Viires (1980, 119) on jõudnud Baltimaade talurahva varaseid veovahendeid uurides sei-sukohale, et ratasveokite laialdasem kasutamine algas alles seoses künniviljeluse ja põlis-põllunduse levikuga. Siiski jäid need veel kauaks peamiselt koduseks veovahendiks ja pikki sõite tehti nendega harva.

5.6 KOKKUVÕTE

Rahvasterännuajal ja eelviikingiaja varasemal poolel piirdus kogu kaubandus Läänemere maades eelkõige ülikute omavahelise prestiižkaupade vahetusega. Laiahaardeline kaug-kaubandus koos varalinnaliste kaubandus- ja käsitöökeskustega kujunes alles 8.–9. sajandil. Sellega seoses suurenes olulisel määral nii kaubakäive kui ka kaupade sortiment. Üht-lasi tekkisid Põhja-Euroopal kaubasuhted Lähis-Ida ja Kesk-Aasia aladega ehk kaugema-te piirkondadega kui kunagi varem. Selle Skandinaaviast kuni Musta mere ja Volga jõeni ulatunud kaubandussüsteemi kaudu jõudsid viikingiajal võõramaa kaubad ka Eesti alale ja küllap siinsed kaubad võõramaa turgudelegi.

Eestisse toodi Lääne-Euroopast ja Skandinaaviast mõõgateramikke ja tõenäoliselt ka teisi luksuslikumaid relvi. Arvatavasti on suur osa Eesti alal kasutatud ehetestki toodetud väl-jaspool. Sisse on toodud ka peeneteralisest mesosoikumi lubjakivist valuvormid või nen-de toorikud, samuti kõik Eestist leitud eelviikingi- ja viikingiaegsed luukammid. Lääne poolt võidi importida ka soola, kuid sellest pole paraku jäänud arheoloogiliselt tuvastata-vaid jälgi.

Põhilisteks viimakaupadeks olid tõenäoliselt raud ning kopranahad ja kopranõre. Muude metsaandide ning põllumajandus- ja karjakasvatussaaduste ekspordi kohta puuduvad kindlad andmed. Põllumajandussaaduste väljavedamine põhja- ja idapoolsetele naaberala-dele on siiski üsna tõenäoline. Tollases ühiskonnas oli olemas ka orjakaubandus, kuid sel-le ulatuse kohta puuduvad kindlad andmed.

Kauplemisel kasutati alates 9. saj teisest poolest peamise vääringuna hõbedat, mida ar-vestati kaalu järgi ja mille kaalumiseks kasutati kaalusid ja kaaluvihte. Samas näitab müntidel esinevate proovimärkide vähesus, suur hulk käibest kõrvale jäänud hõbedat aarete näol ning müntide ja hakkhõbeda äärmine vähesus siinsetel linnustel ja asulakoh-tadel, et viikingiajal kaubeldi Eesti alal peamiselt kaup kauba vastu.

Kauplemisega tegelesid arvatavasti eelkõige kohalikud ülikud. Spetsiaalsete kaubandus-keskuste olemasolust Eesti alal märke pole. Kauplemine toimus tõenäoliselt hooajaliselt linnus-asula-tüüpi keskustes või ülikute külades ja mõisates.

Peamisteks kaubapartneriteks näivad läbi kogu vaadeldava perioodi olevat skandinaavla-sed. 10. sajandil muutusid Eesti ala jaoks olulisteks keskusteks Novgorod ja Pihkva. Eri-nevad piirkonnad omasid erinevaid kaubandussidemeid: Põhja-Eestis on jälgitavad kon-

taktid Ida-Rootsi ja Soome aladega, Kagu-Eestis Loode-Vene aladega ning Saaremaal ja Läänemaal Ojamaa, Kuramaa ja liivlastega.

Peamisteks liiklussoonteks olid veeteed: Läänemeri ja siseveekogud. Eesti rannikupiirkonna kalmetest leitud paadi- ja laevaneetide põhjal võib järeldada, et siinsed veesõidukid sarnanesid skandinaavlaste laevade ja paatidega. Rannikul oli sadama- ja randumiskohti, mis näivad paiknevat eelkõige tollaste linnuste mõjupiirkonnas. Talvel liigeldi piki jäätunud veekogusid ja muid taliteid. Maanteede ehitamiseks ja hooldamiseks puudusid veel eeldused. Enamik koormaid veeti härgadega regedel või hobuste seljas.

6 VI PEATÜKK. MATMISVIIS JA USUND

Eesti ala asukate usundi kohta keskmisel rauaajal ja viikingiajal võib teha järeldusi peaaegu üksnes arheoloogiliste allikate põhjal. Vanimad kirjalikud allikad, kust eestlaste usundi kohta viiteid võib saada, pärinevad alles 13. saj algusest. Folkloorne, etnoloogiline ja keeleteaduslik aines, mida seni on muinasusundi uurimisel rohkesti kasutatud, pärineb peamiselt 19. sajandist ega räägi muinasusundi kohta midagi kindlat (Jonuks 2009, 47–70).

Usundi uurimise arheoloogilisteks allikateks Eestis on seni olnud eelkõige kalmed. Need annavad aimu sellest, millised võisid olla tollaste inimeste arusaamad surmast ning surmajärgsest eksistentsist. See, kuidas kalmed on ehitatud, kuidas toimiti laibaga ning kas, mida ja kui palju surnutele kalmesse kaasa pandi, arvatakse sõltuvat usundilistest tõekspidamistest. Otsitud on ka kalmetel seoses matmisega või mingitel muudel põhjustel läbi viidud rituaalide jälgi.

Teiseks peamiseks usundi uurimise arheoloogiliseks allikaks Eestis on olnud peitleiud, mida nende leiukonteksti või koostise põhjal saab seostada ohverdamise või muude usuiliste toimingutega. Kolmandaks allikaks on usundiga seotud esemed. Mistahes ese võib usutoimetustel omandada rituaalse tähenduse, kuid alljärgnevalt käsitan usundiga seotud esemetena üksnes selliseid, mille kohta on alust arvata, et need on valmistatud spetsiaalselt rituaalide läbiviimiseks, mille leiukontekst viitab nende rituaalsele kasutamisele või mis väljendavad selle kasutaja või kandja usundilisi tõekspidamisi.

Kirjalikes allikates ja hilisemas rahvausundis esinevad eestlaste peamise kultuskohtadena pühad hiied, aga usundilisi talitusi viidi läbi ka mitmesuguste pühade veekogude (peamiselt allikate), puude ja kivide juures. Kahjuks puuduvad andmed, mis võimaldaksid kindlaks teha mõnd sellist keskmisest rauaajast või viikingiajast pärinevat kultuskohta. Ainult kahest ajaloolisel ajal kasutatud ohvriallikast või selle lähedusest (Koorküla ja Kunda) on leitud viikingiaegseid esemeid. Arvatavasti on aga mitmed allpool käsitletavat rituaalsetest peitvaradest kunagi pandud mõnda pühaks peetud allikasse või muusse veekogusse.

Kuna enamik Eesti rauaaja usundiga seostatavast allikmaterjalist on kogutud kalmetest, siis kalduvad uurijad kirjutama peamiselt tollastest teispoosuskäsitlustest ning nii võib jääda mulje, et muinasusund teispoosusele keskenduski. Nii see arvatavasti siiski ei olnud. Kahjuks on tollase usundi teiste tahkude kohta äärmiselt vähe andmeid. Ka tuleb alljärgnevalt lugedes arvestada, et usundi eristamine omaette nähtuseks ja usundiga seotud tegevuste eristamine on tinglik ja lähtub suuresti tänapäeva religiooniuurimises kasutatavatest mõistetest. Põhja-Euroopa rauaaja inimesel oli tõenäoliselt võimatu usku teadmisesest eristada: tollane usund oli pigem maailmapilt, arusaam sellest, kuidas on maailm ja inimühiskond korraldatud ning mida teha, et olla edukas nii maises elus kui ka pärast seda. Kuna Eestis puudus tsentraliseeritud võim ja religioosne organisatsioon, mis oleks laiemalt kui ühe võimupiirkonna piires uskumuste sisu ja riitusi kehtestanud, võisid eri-

nevate inimeste, kogukondade ja piirkondade usundilised arusaamad ja praktikad erineda märgatavalt rohkem kui näiteks pärast kristluse levikut.

6.1 KALMED

Kalmed – kohad, kuhu jäädavalt või ajutiselt paigutati surnute säilmed – on kõige arvukam keskmisest rauaajast ja viikingiajast säilinud muistiseliik. Ehituselt ja matmiskombestikult on need vaadeldaval ajastul üpris mitmekesised. Mõnikord on need kividest rajatised, mis on maastikul märgatavad madala kamardunud kivihunniku või kivise laiguna. Paljud kivikalmed on tänapäeval siiski nii tähelepandamatud, et neid võib ära tunda vaid neist leitavate muinasesemete või inimluude järgi. Maa-alused põletusmatused on veelgi raskemini avastatavad, samuti puuduvad välised tunnused vaadeldava perioodi lõpupoolel laiemalt levima hakanud maa-alustel laibamatustel. Kagu- ja Ida-Eestis maeti eelviikingiajal ka liivast kuhjatud kääbastesse. Kõikjal Eesti alal olid keskmisel rauaajal ja viikingiajal sporaadiliselt kasutusel varasemate perioodide kivikalmed. Üksikmatused on kalmetes enamasti eristamatud või raskesti eristatavad, sest valitsevaks matmisviisiks oli põletusmatus ja paljud kalmed olid kasutusel väga pikka aega. Ei saa välistada, et osa praegu kalmeteks peetavatest muististest on tegelikult krematsioonikohad – ka sinna võis põlenud inimluid rohkesti maha jääda.

Ilma kaevamiseta, ainult välise vaatluse põhjal ei ole võimalik enamikku Eesti rauaaja kalmetest dateerida ega isegi nende tüüpi määrata. Seepärast võtan käesolevas töös arvesse üksnes need kalmed, millest on saadud rahvasterännu-, eelviikingi- või viikingiaega ajandatavaid leide või radiosüsinikudateeringuid. Rahvasterännuaegseid ja hilisemaid esemeid pronksiaja ja vanema rauaaja kalmetes olen tõlgendanud samuti matustena, kuigi juhtudel, kui tegemist on üksiku esemega, pole välistatud, et see on kalmesse ohverdatud või kaotatud. Kalmeks olen lugenud ka juhuleiud, mis koosnevad hauapanustele tüüpilistest esemekomplektidest, eriti siis, kui esemed on tules olnud või tahtlikult kahjustatud. Samuti käsitan kalmetena selliseid juhuleide, mis on saadud matmispaigale viitava nimega kohast (nt “Rootsi kuninga haud” Pöides Saaremaal).

Neid põhimõtteid järgides olen leidude või radioaktiivse süsiniku meetodil dateeritud rahvasterännuaegseid kalmistuid või üksikult leitud matuseid Eesti alal loendanud ligi 60, eelviikingiaegseid 65 ja viikingiaegseid 120 (jn 187–189).⁷ Et mõned neist kalmetest on olnud kasutusel kahel või isegi kolmel mainitud perioodil, siis on kogu uuritavast ajastust teada olevate matmispaikade koguarv ligikaudu 200. Nendele lisaks võib suure tõenäosusega peamiselt eelviikingiaega dateerida ka u 950 arheoloogiliselt läbi uurimata kääbast ligi 140-s kääbaskalmistus Kagu- ja Ida-Eestis.

Rahvasterännu-, eelviikingi- või viikingiaega ajandatavatest matmispaikadest vaid u 80 on tervenisti või osaliselt kaevatud teaduslikel eesmärkidel, ülejäänutest on saadud leide

---

⁷ Need arvud on ligikaudsed ja olenevad näiteks sellest, kas kõrvuti või lähestikku paiknevaid kivikalmeid lugeda üheks või mitmeks matmispaigaks. See on tõlgendamise küsimus ja järjekindlat lähenemist siin rakendada ei õnnestu. Kivikalmed olen enamasti eraldi ühikutena arvele võtnud, kuid kääparühmi loen üheks ühikuks.

põllutööde käigus, liiva, kruusa või kivide võtmisel või aardeotsimise tulemusena. See arv on küll väga ligikaudne, sest paljude 19. saj kaevamiste puhul on piir teadusliku ja mitteteadusliku kaevamise vahel ähmane. Peaaegu kõigi 19. sajandil ja 20. saj esimesel poolel kaevatud kalmete allikaväärtust kahandab algeline kaevamis- ja dokumenteerimisviis või dokumentatsiooni täielik puudumine, samuti asjaolu, et luuainest ei kogutud või koguti valikuliselt. Tänapäevaks on määratud ja analüüsitud kõigest seitsme keskmisel rauaajal ja viikingiajal kasutatud kalme või kalmerühma inimluud (nt Mägi *et al.* 1997; Allmäe 2003; Allmäe & Maldre 2005). Ka kalmematerjali radiosüsinikuanalüüsi on väga vähe (jn 190). Mõnelt kalmelt või hävitatud kalme asemelt on arheoloogid leide kogunud kas maapinnalt, metallidetektori abil või proovišurfidest. Sellistel juhtudel jääb kalme ehitus ja matmisviis enamasti teadmata. Nii ongi kalmete tüpologiseerimine raske ning pilt keskmise rauaaja ja viikingiaja matmistavadest jääb võrdlemisi lünklikuks.

6.1.1 Järelnatused tarand- ja kivikirstkalmetes

Rooma rauaajal oli Eestis (v.a Lääne-Eesti) peamiseks ja arvukaks kalmetüübiks tüüpiline tarandkalme – ida-lääne-suunalises reas üksteise külge ehitatud nelinurksed kividest sulendikud, mis on enamasti täidetud kividega; surnute põletatud jäänused ning panused paiknevad kivide vahel ja all (vt Lang 2007c, 191–206). Enamik rooma rauaaja kalmetest jäeti 5. saj keskpaigas maha: ligemale 150st dateeritud noorema rooma rauaaja kalmest vaid u 30 on olnud kasutusel ka rahvasterännaajal. Suurem osa sellistest kalmetest paikneb Põhja-Eestis, nt 4. saj teisel poolel rajatud Viimsi I ja II kalme Tallinna idaküljel, kuhu maeti vähemalt 5. saj lõpuni (vt Lang 1993) ja Tõrma Reinapi kalme Lääne-Virumaal, kust saadud leiud pärinevad ajavahemikust 2. saj – 6. saj algus (Schmiedehelm 1955, 146). Kadrina Ojaveski tarandkalme Lääne-Virumaal on rajatud 2.–3. sajandil ning taranditesse maeti seal kuni rooma rauaaja lõpuni. Rahvasterännaajal ja eelviikingiajal maeti tarandite kõrvale kuhjatud korrapäratusse kivivaresse, kuid üksikuid I at teise poole esemeid oli ka tarandites (*ibid.*, 142–146). Ka Järvamaalt Nurmsi tarandkalmest (vt Vassar 1943) on leide 3. sajandist kuni eelviikingiaja alguseni.

Üksikuid matuseid on mõne varasema perioodi kivikalmesse asetatud kogu vaadeldava aja jooksul. Keskmisesse rauaega ja viikingiaega dateeritavate esemete hulk on sellistes kalmetes üsna väike ja need paiknevad seal segamini varasemate leidudega, mistõttu I at teise poole matusekomplekse pole tavaliselt võimalik varasematest eristada. Seda ei saa teha ka matmisviisi järgi, sest Eesti metaliaja kalmetes on põletus- ja laibamatus enamasti koos esinenud; luid pole ka lähemalt uuritud ega dateeritud ja nii ongi võimatu öelda, kui mitme matusega igal antud juhul tegemist on. Mõnel juhul ei saa välistada, et keskmise rauaaja ja viikingiaja esemed on varasematesse kalmettesse sattunud mitte kui hauapanused, vaid näiteks seoses ohverdamise vmt usundilise käitumisega. Erandiks on siin üksikud juhtumid, nt Virumaalt Iila eelrooma rauaaja varasest tarandkalmest leitud viikingiaegne laibamatus (vt allpool) ning 7.–8. saj matmiskiht Toila I varases tarandkalmes Virumaal. Toila kalme oli rajatud eelrooma rauaaja lõpul, mil sinna maeti põletamata surnuid, ning eelviikingiaegne sõene, põlenud luude ja rikkalike panustega matmiskiht varasema kalmekihi peal oli selgesti eristatav (Schmiedehelm 1973). Selle kalme puhul on

tõlgendamise küsimus, kas pidada eelviikingiaegset kalmekihti järelmatuste kihiks või varasema kalme peale rajatud omaette kalmeks.

Oletatavaid *rahvasterännuaegseid matuseid* on teada nii kivikirstkalmetest kui ka varasest tarandkalmetest, mis kuuluvad I aastatuhandesse eKr. Suhteliselt arvukalt on selliseid näiteks Lagedi kalmerühmast Tallinna lähedal (Lang 1996a, 211–232). Nooremal pronksiajal rajatud Vão Kangru IV kivikirstkalme kivistikust väljastpoolt kirstu on leitud 5.–6. saj pannaal ja nuga, samuti paar I at teisest poolest pärinevat savinõukildu (Lang 1996a, 140). Vão Jaani kivikirstkalmete kivitäitest leiti rooma rauaaja esemeid ning üks arvatavasti rahvasterännuajast pärit naastuke (*ibid.*, 137). Saaremaal eelrooma rauaajal kasutusel olnud Liiva-Putla tarandkalmesse on pärast vaheaega maetud nooremal rooma rauaajal ja võib-olla ka veel rahvasterännuajal, millest on tõendiks kalmest leitud suitsed (Lang 2007a, 139). Kalme kõrvalt põllult on saadud ka väike rombikujulise lehega odaots (SM 9984: 3), mis sarnaneb rahvasterännuaja odaotstega. Rahvasterännuaegsetest matustest eelrooma rauaaegses Sammaste Kirikumäe kivikalmes Lõuna-Viljandimaal tunnistavad katked kolmnurkpeaga ehtenõeltest ning ambsõlgedest, samaaegsed võivad olla ka mõned kalmest leitud pandlad ja rauast putkkirves. Sammaste Kirikumäe kalmesse on maetud ka eelviikingi-, viikingi- ja hilisrauaajal (vt allpool).

Pronksi- või eelrooma rauaajal rajatud kivikalmetest, milles on *eelviikingiaegseid matuseid*, võib peale äsjamainitud Sammaste Kirikumäe kalme nimetada järgmisi: Lagedi V ja IX ning Rebala Presti Tallinna lähedal (Lang 1996a, 214–218, 403), Aseri Ida-Virumaal (Jaanits *et al.* 1982, 270), samuti eespool mainitud mõneti erandlik Toila I. Rooma rauaajal rajatud kalmetest on panustega eelviikingiaegseid järelmatuseid leitud näiteks Kurna IA ja IB üksiktarandkalmest Tallinna lähedal (Friedenthal 1911, tahv I: 68, II: 171–173, III: 13; Lang 1987, 200) ning Tõnija tarandkalmest Saaremaal (Mägi 2007b, 61). 3.–4. sajandil kasutusel olnud Tarbja Miku tarandkalmest Kesk-Eestis on saadud putkkirves, mis võib pärineda 6.–7. sajandist (Moor 1967b, 280). Viimatinimetatud kalmete puhul ei saa aga lõplikult välistada võimalust, et vahepeal maeti panusteta ning ajaline katkestus kalme kasutamises on üksnes näiline. 3. sajandil kasutatud Lagedi XIII kalmesse on eelviikingiajal toodud paadismatus (Lang 1996a, 223; 2007a, 192; vt ka 6.1.7), samuti Aseri eelrooma rauaajal rajatud kalmesse (Jaanits *et al.* 1982, 270).

Viikingiaegseid järelmatuseid varasemates kivikalmetes, sh nii põletus- kui ka laibamatused, on teada paarikümmel juhul. Enamasti avalduvad need üksikute viikingiaegsete esemete näol ja vaid väga harva on varasemat kalmet viikingiajal intensiivsemalt kasutatud. Viikingiaegseid põletusmatuseid oli näiteks Viljandimaal lisaks Sammaste Kirikumäe kalmele ka rooma rauaajal rajatud Sammaste Taru kivikalmes, millest tunnistavad mõõga kaitseraua katke, purustatud odaotste, täkitud teraga võitlusnugade, kõveraks painutatud kirve, käevõrude jt esemete katked (Valk 2000b, 57). Põhja-Tartumaal asuvasse Kõola kivikalmesse, mis oli rajatud ebakorrapärase suurtest maakividest kivistikuna ja kasutusel 4.–5. sajandil, maeti alates 11. saj algusest kuni hilisrauaaja lõpuni põletatult: koos põlenud luudega leiti katki murtud ja tules olnud pronksesemeid, sulanud klaashelmeid ja savinõukilde (Selirand 1974, 40–43). Peipsi järve läänerannal on Lahepera rooma rauaaegsesse tarandkalmesse hakatud viikingiaja teisel poolel taas põletatult matma, nagu näita-

vad kalmest saadud 10.–11. saj käevõrud ja rihmakeel. Päris viikingiaja lõpul hakati kivi- kalme kõrvale ka laibamatuseid sängitama (Lavi 1980, 364; vt ka 6.1.9).

Laibamatusest on erandlikult hästi säilinud Virumaal Iila külas varasest tarandkalmest leitud alla 30-aastase mehe 10. saj teisest poolest pärinev matus (jn 206). Maetu lamas se- lili, pea ida pool; kaasa oli pandud kaks oda, kirves, kolm või neli nooleotsa (jn 164: 8), suitsed (jn 168: 2), nuga, tulusraud, luisk, kamm luust ümbrises (jn 53: 3), hoburaudsõlg, käevõru ja spiraalsõrmus. Viikingiaegsest laibamatusest pronksiaja või eelrooma rauaaja alguse Iru VI kivistkalmes Tallinna külje all olid tõendiks kirstu piirkonnast saadud viikingiaegse savinõu killud, rinnakee vahelüli ja rauast kumerselgne nuga; ka oli kirstu- koht nende järelmatustega lõhutud (Lõugas 1976, 50; Lang 1996a, 123j). Viikingiaegseid savinõukilde on saadud veel näiteks Tallinna idaküljelt Lagedi II (Lang 1996a, 214) ja Rebala III kivistkalmest (Lang *et al.* 2001, 43), kuid nende puhul pole kindel, kas need pärinevad matustest.

Matmispaiga jätkuv kasutamine aastasadade vältel või matmine palju varasematesse kal- metesse on olnud levinud mitte ainult Eestis, vaid palju laiemalt (nt Wickholm 2008). Tõugu II kalme Lääne-Virumaal on siinkohal heaks näiteks (Lang 2000a, 93–124). Siin oli hilispronksiaegne kivistkalme, mille peale ja kõrvale rajati eelrooma rauaajal ta- randkalmed. I at leide Tõugu II kalmest ei saadud, kuid nagu näitab varisenud tarandi- müüri alt saadud radiosüsinikudateering, hoiti tarandite müüre korras kuni 11. sajandini – seega u 1000 aasta jooksul. Näiteks ühe kalmekoha pikaajalisest kasutamisest on ka Proosa kalmeväli Tallinna külje all, kus noorema pronksiaja kivistkalmete kõrvale ra- jati rooma rauaaja lõpul tarandkalme ja seejärel rahvasterännuajal kivivarekalme (Deemant 1993; Lang 1996a, 175–208), kuhu maeti veidi ka veel eelviikingiajal. Viikin- giaja varasemast poolest Proosal leiud puuduvad, kuid taas ilmuvad leiud Proosa kalme- se 11. sajandi esimesel poolel; hilisrauaajal laiendati varasemat kivivarekalmet juba ula- tuslikult. Usutav seletus kalmete jätkuvale või korduvale kasutamisele on, et nõnda püüti rõhutada elava suguvõsa seost varasemate ning müütiliste põlvkondadega (Wickholm 2008, 94; Jonuks 2009, 273j).

6.1.2 Kangrud ja kivivared

Vaadeldaval ajastul rajati Eestis mitmel pool konstruktsioonideta kivilalmeid, mida ole- nevalt kivistiku iseloomust kutsutakse kas kangur- või kivivarekalmeteks. Kangurkalmed on selgepiirilised ja suhteliselt väikesed kivivared, mis tõusevad ümbritsevast maapinnast selgelt kõrgemale, meenutades enne kaevamisi kivist- või lühemaid tarandkalmeid. Selliseid kalmeid rajati Eesti rannikuvöötmes juba varasel metalliajal (Lang 2000c; 2007c, 166–168). Vanemast rooma rauaajast seda tüüpi kivilalmeid seni teada pole, kuid hiljemalt rooma rauaaja lõpul hakati neid taas rajama. Vanimad sedalaadi kalmete näited on teada Kesk-Eestist. Järvamaa idaosas 4. sajandil rajatud ja kuni 8. sajandini matmiseks kasutatud Preedi Kuningamäe kalme kujutas endast dolomiiditükkidest laotud ristküliku- kujulist kiviladet, mille ümbert vastu ootusi tarandimüüre ei avastatud (Moora 1967a) ja mille võib seega liigitada nelinurkseks kangurkalmeks. Kangurkalmeks võib pidada ka 4.–5. saj Kõola kalmet Põhja-Tartumaal, mis kujutas endast ebakorrapärast suurtest maa-

kividest koosnevat kivistikku (Selirand 1974, 40–43) ja kuhu maeti ka veel 11.–13 sajandil (vt 6.1.1). Rahvasterännuajast pärinevad Lihula ja Maidla I kalme Lääne-Eestis ning Verevi Läätsa kalme Kagu-Eestis (Lang 2000c; 2007a, 192j). Eelviikingi- ja viikingiajal rajatud kangurkalmeid seni teada ei ole.

Lihula kangurkalme (jn 191) asus Lihula linna edelaosas ebatasase pinnaga paekõrgendikul. Enne kaevamisi kujutas kalme endast peaaegu ringikujulist murukamaraga kaetud küngast, mille läbimõõt oli 16 m; kolmest küljest ühtis kalmeserv loodusliku kõrgendiku nõlvadega ja seal oli kalme kõrgus ümbritsevast maapinnast kuni 1,5 m, mujal 40–50 cm. Kalmekivistik oli üldiselt 20–25 cm paksune ning koosnes peamiselt tihedalt paiknenud pae- ja üksikutest väiksematest raudkividest. Mõnes kohas paljastus juba pealmise kihi väljapuhastamisel aluspaas; üksnes kalme kesk-, lääne- ja loodeosas oli kalmekihi paksus kuni 40 cm. Sinna koondus ka enamik luid ja savinõukilde, ehteid (jn 113; 128: 7), vööosi (jn 138: 2), hobuseriistu ning relvi (jn 159), nii et põhiline matmisala hõlmas vaid umbes neljandiku kalmest. Pronks- ja hõbeesemetel ei olnud põlemisjälgi näha, kuid üks leitud odaotstest oli kõveraks väänatud. Inimluud olid kivide vahel segamini ja väga halvasti säilinud. Tehti kindlaks vähemalt 21 maetut, neist kümne luud olid põletatud. Vanus õnnestus määrata üheksal surnul, sugu kuuel. Maetutest kaks olid imikud, üks 7–14-aastane, üks 15–25-aastane, kaks 20–35-aastast ja kolm vanuses 35–55 aastat. Kaks surnut olid nais- ja neli meessoost. Maetute sugu ja vanust õnnestus kindlalt kokku viia vaid ühel juhul – ühe vähemalt 40-aastase mehe puhul (Mandel 1976; 2003a, 27–30).

Maidla I kangurkalme oli piklik, 11 × 9 m suurune maakividest ja väiksematest paekividest koosnev tihe, kuid ebahütlase kõrgusega kivistik. Kivide alt ja vahelt leiti inimluud, odaots, suitsed, nuga ja noakatke, kolm ehtenõela, kahe käevõru katked, ambsõlg ning raud- ja pronksspannal – kõik 5.–6. sajandist. Kalme keskosast veidi põhja pool, kohal, kus juba pealmistes kihtides tuli ette tugevasti põlenud luid, paljandus kalmekivide all u 2 m läbimõõduga tahmase mulla ja põlenud luudega laik, mis arvatavasti oli tekkinud surnute põletamisest sellel kohal (Mandel 2003a, 39–41). Maidla kangurkalmesse oli maetud vähemalt 20 inimest, neist poolte puhul õnnestus kindlaks teha ka sugu – 5 meest ja 5 naist. Laste osakaal oli 40% (Allmäe 2003, 245; Mandel 2003a, 42). Kalmesse oli maetud enamasti põletatuna, kuid kalmekivistiku alt avastati omaaegsesse maapinda süvendatud lohk, milles olid kolme inimese põletamata säilmed (vt lähemalt allpool, 6.1.9).

Verevi Läätsa kalme Võrtsjärve kirderanna piirkonnas oli kujult ümmargune, läbimõõduga 13–14 m ja ulatus ümbritsevast maapinnast 15–35 cm kõrgemale. Kalme koosnes ühes kihis korrapäratult laotud suurtest raudkividest; vaid kalme keskosas kirjeldati põhjalõuna-suunalist kivirida. Maetud oli peamiselt põletatult, ainult kalme loodeosast saadi veidi põletamata luid; põletatud luud koondusid kalme kesk- ja lõunaossa. Suurema osa leiumaterjalist moodustasid savinõukillud (vt lähemalt 2.2.2.2), kuid leiti ka ehteid ja nuge. Leiuainese põhjal otsustades on kalmesse maetud 6. saj algupoolel (Aun 1970).

Kangurkalmetega väga sarnased on kivivarekalmed – maapealse hõreda kivikattega kalmed, milles konstruktsioonid puuduvad. Erinevuseks on see, et kivivarekalmed on maapinnal peaaegu märkamatud: nende piirid ei ole nii selgelt näha kui kangurkalmetel, nad on laialivalguvad, teinekord lünklikud ja katavad üldiselt suuremaid alasid. Põletatud

surnute säilmed koos hauapanustega paiknevad kivivarekalmetes kivide all ja vahel, nii kogumitena kui ka laialipillutatult. Mõnikord on põletusjäänused maetud läbi kalmekivistiku kaevatud lohku. Mõnes kivivarekalmes on ka põletamata inimluid. Panuste hulgas leidub nii tules olnud, tahtlikult purustatud kui ka täiesti terveid esemeid. Kivivarekalmeid rajati ja kasutati 5.–13. sajandil. Nende peamiseks levikualaks võib pidada Soomet, kus kivivarekalme oli I at teisel poolel kõige tavalisem kalmetüüp (Edgren & Törnblom 1992, 196; Wickholm & Raninen 2006).

Rahvasterännuajast on Eestis teada vähemalt üks kivivarekalme: Proosa Tallinna külje all, kuhu maeti veel eelviikingiaja alguseski. Eelviikingiajast teatakse üht sel perioodil rajatud kindlat kivivarekalmet: 7. sajandil kasutatud Lehmja-Loo III Tallinna lähistel (jn 192). Mati Mandeli oletuse kohaselt rajati 6.–7. sajandil hõreda kivistikuga kivi kalme varasemate maa-aluste põletusmatuste peale ka Läänemaal Ehmja Varetmäel (Mandel 2003a, 36). Mõned arvatavad kivivarekalmed on teada viikingiaja lõpust, alates 10. saj teisest poolest: kolm Saaremaalt (Rahu, Randvere, Viltina Rutiränk) ja kolm Lääne-Eesti mandriosast (Maidla II, Uugla I, Ehmja Varetmägi). Neist viimati mainitu, st Ehmja Varetmäe puhul ei ole tegelikult kindel, kas kivivarekalmele iseloomulik kivistik kujunes juba 6.–7. sajandil või alles 10. saj lõpul; 8.–9. sajandile viitav leiumaterjal seal igal juhul puudub. 10. sajandil rajatud kivivarekalmed püsisid reeglina kasutusel hilisrauaaja lõpuni. Tegelikult on selliste kalmete puhul võimatu kindlalt öelda, millal neist said kivivarekalmed: ei saa välistada, et algul oli sel kohal maapealsete puistematustega või maa-aluste põletusmatustega kalme, kuhu alles hiljem kujunes kivivarekalmele omane kivistik.

Proosa kivivarekalme paiknes varasemast kivikirst- ja tarandkalmest u 15–20 m lõuna pool. Selle mõõtmed võisid olla u 35 × 40 m. Kalme koosnes ebakorrapärasest pae- ja raudkivide lasust paksusega u 40–50 cm. Surnud olid maetud peamiselt põletatult, kuid leidis ka üksikuid põlemisjälgedeta inimluid. Luud ja leiud paiknesid enamasti hajali kivide all ja vahel, kompaktsed luupesi leidis vähe. Ehkki kogu kivivarekalme oli ehitusel ja matmisviisilt ühesugune, võis siin leiumaterjali põhjal eristada kahte osa: rahvasterännuaja ja hilisrauaaja kalmet. 7.–10. saj leide kalmest ei saadud. Piir eriaegsete kalmeosade vahel oli ebamäärane, pealegi oli seda kohta buldooseriga lõhutud. Oli siiski arusaadav, et kalme rahvasterännuaege osa paiknes kivikirst- ja tarandkalmele lähemal, hõlmates u 450 m² (Deemant 1975, 78; 1993, 36–39; Selirand & Deemant 1985, 244). Kalme rahvasterännuaege leiumaterjal on märkimisväärselt rikkalik: saadi 846 leiunumbrit esemeleide (Deemant 1993, 39) ja 2300 savinõukildu (Lang 1996a, 194). Esemelise materjali hulgas on nii ehteid (jn 98: 4; 102: 2; 127: 1–2), rõivastuse osi (jn 135: 2, 7; 136; 138: 1; 139: 7–8; 140; 142: 1–2; 146), relvastuse osi (jn 153: 1; 157: 1; 165: 1; 166: 1) kui ka tööriistu (jn 61: 1; 78: 1, 3). Suur osa esemetest oli kõveraks painutatud või katki murtud. Matuste arvu ei olnud võimalik luude ja leidude paiknemise põhjal kindlaks teha (Deemant 1993, 38) ning antropoloogiliselt ei ole Proosa kalme luid uuritud. Võib üksnes oletada, et kalmesse oli rahvasterännuajal maetud mitukümmend inimest.

Lehmja-Loo III kalme Tallinnast 11 km kagu pool on ainus puhtalt eelviikingiaegne kivi kalme, mis Eestist seni teada on. Kalme koosnes raudkividest, mis asetsesid madala ebaühtlase tihedusega varena, mille mõõtmed kõige laiemas kohas olid 14 × 10 m (jn 192;

Lõugas 1973). Kalmest leiti nii põlenud kui ka põletamata luid; terviklikke luustikke ei olnud. Leidude hulgas oli rohkesti relvi (jn 155: 3; 158: 8), sh kaheteralise mõõga teramik ja 14 odaotsa, aga ka ehtenõelu, vööosi jm. Näib, et enamik metallesemetest on kalmesse pandud tervena – mõnel odaotsal, ehtenõelal ja käevõrul leiduvaid kahjustusi võib pidada ka hilisema maaharimise tõttu tekkinuks. Leiumaterjali põhjal on kalme ajandatud 7. sajandisse.

Maidla I rahvasterännuaegse kalme kõrvale rajati 10. saj teisel poolel uus kivikalme (Maidla II), kuhu maeti kuni 13. saj alguseni (Mandel 2003a, 37–59). Matmise tulemusel kujunes 2060 m² suurune paeplaatidest ja üksikutest maakividest ebaühtlase tiheduse ja paksusega kalmekivistik. Selles võis eristada 24 tahmast mulda sisaldavat laiku läbimõõduga enamasti 2–4 m, neist kõige suurem mõõtmetega 8 × 5 m. Mandeli hinnangul olid need surnute põletamise kohad (*ibid.*, 42–47). Põletuslaikudest leiti suuremaid luupesi harva, pigem leidis luid laikude ümbruses: näis, nagu oleks luud matuserituaali käigus põletuskohalt laiali loobitud (Allmäe 2003, 248). Kalmest avastati vähemalt 51 inimese säilmed, neist 32 olid maetud põletatult ja 19 põletamata; tegelik matuste arv võis olla isegi kuni paarikümne võrra suurem (*ibid.*, 248j). Kuna luud olid kalmes laiali ja esemeleidudega neid ühendada pole võimalik, ei ole ka teada, mitu põletusmatust pärineb viikingiajast ja mitu hilisrauaajast. Kõik viis esemete abil dateeritavat laibamatust olid hilisrauaaegsed ning arvatavasti pärinevad samast ajast ka ülejäänud laibamatused (Mandel 2003a, 58).

Kivivarekalmete puhul tekib küsimus: milleks toodi kalmesse kive? Varasematel perioodidel Eesti alal levinud kivikirstkalmetes ja tarandkalmetes tähistasid kivikonstruktsioonid kalme kui monumendi või matmisala piire, kuid kivivarekalmete madalad, ebamääraste piiridega ja katkendlikud kivistikud ei näi olevat kokku tassitud eesmärgiga rõhutada kalme nähtavust maastikul. Asjaolu, et vähemalt kolmel sellisel kalmel Läänemaal (Maidla II, Ehmja Varetmägi, Uugla I) on surnuid ka põletatud, viib mõttele, et tuleriidal võis olla kividest alus (Mandel 2003a, 153). Arheoloogilised eksperimendid ongi näidanud, et kivilade tuleriida all annab põletamisel parema tõmbe ja tagab ühtlasema põletuse (Nylén 1958; Kaliff 1994). Sellised kivid võisid pärast surnu põletamist paika jääda ja nii kujunesidki ajapikku kivistikud, mida me nimetame kivivarekalmeteks (vt ka 6.1.6). Viimased pole seega muistsete inimeste poolt teadlikult selliseks kujundatud, vaid kujunenud aastakümnete või -sadade jooksul matmise ja kalmel sooritatud rituaalide tulemusel.

6.1.3 Kiviringiga ümbritsetud põletusmatused

Saaremaal leidub põletusmatuseid, mis on ümbritsetud 2–4 m läbimõõduga kiviringiga. Sellised matused moodustavad mõnikord arvukatest raunadest koosnevaid kalmevälju, kus leidub ka ebamäärasemaid kivikuhelikke ja -lademeid või paeplaatidest sillutist kiviringide vahel (Mägi 2007b, 62). Kahjuks on selliseid kalmevälju uuritud liiga vähe, et öelda midagi kindlat kogu kalmistu omaaegse väljanägemise ja kasutamise kohta. Seetõttu on raske hinnata, kas õigem oleks rääkida kiviringkalmetest kui omaette kalmetüübist

või hoopis ulatuslikest kalmistutest või kalmeväljadest, kus muuhulgas leidub kiviringidega ümbritsetud matuseid.

Teadaolevalt vanim kiviringiga matus on lahti kaevatud Muhu saarel Mäla külas Audemäe-nimelisel kalmeväljal: panuste põhjal otsustades pärineb see 7.–9. sajandist (Holzmayer 1880, 25–31; Mägi 2007c, 10). Põletusmatuste kiviringiga ümbritsemise tava püsis Saaremaal kuni muinasaja lõpuni (Mägi 2002, 38–58). 10. sajandist ja 11. saj esimesest poolest pärit kiviringiga matuseid on teada Käku ja Piila kalmeväljal (jn 193–194). Piila on teadaolevalt suurim kiviringidega kalmistu: see on hõlmanud u 79 000 m², kuid tänu korduvale aardeotsimisele ja 19. saj asjaarmastajate kaevamistele on sellest säilinud vaid väike osa. Piilas uuriti 152 m² suuruse kaevandiga seitset 10.–11. saj kiviringiga matust (Mägi *et al.* 1997, 99, jn 1; Mägi & Rudi 1999; Mägi 2002, 43j). Arheoloogiliselt kõige põhjalikumalt uuritud Käku kalmistul on läbi kaevatud 15 matust, millest 10 olid piiratud kiviringiga; osa neist kuulub ka 12. sajandisse (Mägi 2002, 39–42).

Kiviringe on kõnealustel kalmistutel kahesuguseid. Osa matuseid on ümbritsetud paekividest laotud ringmüüri-ga, mis võis algselt olla vähemalt 65 cm kõrge. Sellised kiviringid olid täidetud peasuuruste maakividega, kuid mitte päris kivimüüri servani. Teine osa kiviringe on laotud suurematest raudkividest ja üleni täidetud väiksemate kividega, millest moodustus kuhi matuserajatisse peale. Mõne matuse kohale kuhjati kivihunnik ilma kiviringita. Viimaseid on nimetatud kivikuhelikkalmeteks (Mägi 2007c, 10j). Nii kiviringe kui ka -kuhelikke leidub koos samal kalmistul. Kiviringide vahelt võib leida ka maapinnale puistatud põletusmatuseid (nt Käku IV ja VII; vt jn 193), mille puhul ei saa aga välistada, et nende juurde kuulunud kiviring või -kuhelik on lõhutud hilisemate matmiste, aardeotsimise vms käigus.

Surnute põletatud säilmed on kiviringidega ümbritsetud matusekohtadele toodud enamasti kusagilt mujalt, st põletamine ei toimunud matmiskohal. Piilas oli siiski ka üks selline matus, kus tuleriida kokkulükatud riismed olid kaetud suurte kividega (Mägi 2007b, 63). Nimetatud kalmistul kõikus inimluude kaal ühes matuses 3,2 ja 185,5 g vahel. Igasse Piilas uuritud kiviringi oli tõenäoliselt maetud ainult ühe täiskasvanu luid, seejuures ilmselgelt vaid osa põletusjäänustest. Õnnestus kindlaks teha, et maetute hulgas oli vähemalt kaks meest ja üks naine (Mägi *et al.* 1997, 108–114, tab 1).

Kalmekivid asetati kohale alles pärast põlenud luude ja hauapanuste (jn 195; vt ka jn 144) maha puistamist, nagu näitab luude ja leidude esinemine kiviringi kivide all. Eriti suuremad esemed nagu relvad ja tööriistad ongi tihti pandud just kivide alla (Kustin 1966, 89). Hauapanused on sageli tules sulanud või katki murtud. Saaremaal Kurevere kalmeväljal 11. saj lõpu või 12. saj kiviringiga üksikmatust kaevates täheldati, et savinõukildudel põlemisjärgi ei ole, samuti oli nende paiknemine kalmes teistsugune kui metallesemetel. Kalmet kaevanud Aita Kustin oletas seetõttu, et savinõud pärinevad peie- või mälestussöömaaegadest (Kustin 1966, 89). Piila kalmistut kaevanud Marika Mägi on arvanud, et surnu säilmed ja hauapanuste katked toodi kalmistule savinõus, mis siis kalmekohal pu-ruks visati (Mägi *et al.* 1997, 102).

Saaremaa kiviringidega matustele leidub vaseid Põhja-Kuramaal (Mägi 2005c, 191). On ka oletatud, et kiviringe hakati Saaremaa kalmetesse rajama Ojamaa mõjul, kuigi sealsed vastavad eeskujud on natuke teistsugused (Kustin 1966, 93). Ümmarguse, nelinurkse, kolmnurkse või teravovaalse kivipiirdega oli kombeks ümbritseda põletusmatus või harvem laibamatus ka Skånes, Bornholmil ja Ölandil (Svanberg 2003). Arvatavasti ei omanudki tähtsust see, milline kivikonstruktsioon matuse kohale püstitati, vaid tähtis oli, et hakati tähistama konkreetset matust: seni üldiselt levinud kollektiivmatuse asemele tulid isiklikud hauad. Samalaadne areng on jälgitav ka näiteks Koiva liivlaste puhul, kes hakkasid üksikmatuste peale kuhjama liivakääpeid. Viimaseid võib pidada kiviringkalmete vasteks alal, kus kive on vähe, liiva see-eest küllaga (Mägi 2005c, 193).

6.1.4 Maa-alused põletusmatused

Maa-alune põletusmatus tähendab matmisviisi, mille puhul põletatud surnu säilmed asetati maasse kaevatud auku või lohku ning kaeti mulla või kividega. Põletusmatustega maahaudu on Eestist, aga ka Lätist ja Leedust väikesel hulgal teada juba pronksiajast ja eelrooma rauaaajast (Laul 2001, 187j; Lillak 2006; Lang 2007c, 217j; Laul & Valk 2007, 30). Läänemaalt teatakse ka paari oletatavalt rooma rauaaegset seda tüüpi matust: valdavalt hilisrauaaegsete leidudega Käbla kalmistust ja Maidla II kivivarekalme alt (Mandel 2003a, 145). Rooma rauaaegsetele maa-alustele põletusmatustele viitavaid radiosüsinikudateeringuid on saadud ka Kagu-Eesti kääbaste alt (vt allpool, 6.1.5). I at teisest poolest teada olevate maa-aluste põletusmatuste hulgas on nii üksikmatuseid kui ka mitmetest põletusmatustega haudadest koosnevaid kalmistuid.

Rahvasterännuaegne maa-alune põletusmatus on teada Läänemaalt Kirimäelt. 1923. a leiti seal kruusaaugust u 50 cm sügavuselt, suurema (65 × 60 × 20 cm) lameda kivi alt ja selle lähiümbrusest kokku 174 numbrit esemeid: viie kaheteralise mõõga katked, kakskümmend odaotsa (jn 158: 1–2), kolm kilbikupalt (jn 165: 3), nuge (jn 155: 2), õõskirveid (jn 79), sõlgi (jn 92: 1), käe- ja kaelavõrusid (jn 127: 3), ehtenõelu (jn 98: 5), keekandjaid (jn 110: 1) jm. Osa esemetest on tules olnud või katki väänatud. Kivi all oli ka sütt ja tugevasti põlenud inimluid (Leinbock 1923a; 1923b; Moora 1923; Schmiedehelm 1924). Harri Moora tõlgenduse kohaselt oli "... maasse kaevet auk, asjad ja luud sisse pand, kiviga kaet ja mullaga kinni aet" (Moora 1923, 1j). Leidu on peetud rikkalike panustega põletusmatuseks ja see on ajandatud 6. sajandisse (Schmiedehelm 1924). Kuna suurem osa leiukohast on kruusavõtmisega hävitatud, ei ole teada, kas siin oligi ainult üks maasse kaevatud põletusmatus või leidus neid siin rohkemgi. Samast kruusaaugust olevat küll tihti inimluid leitud (Jung 1910, 225), aga põletusmatuse leiukohast u 100 m kaugusel paiknes ka Kabelimäe-nimeline kungas, kus oli ajaloolise aja külakalme (Moora 1923, 1). Muuseumikogudesse on jõudnud ka Kirimäelt kruusavõtmise käigus saadud hilisrauaaegseid ehteid (Mandel 2003a, 95).

Rahvasterännuaegseteks maa-aluste põletusmatustega matmispaikadeks on oletamisi peetud ka Ehmja Madise, Kõnnu, Käbla, Pajumaa, Koela ja Võhma kalmeid Läänemaal (vt Mandel 2003a, 94–101, 107). Ka Kagu-Eesti eelviikingiaegsete kääbaste alt leitud põletusmatused võivad pärineda kääpa kuhjamisest tunduvalt varasemast ajast, sh

rahvasterännuajast (vt 6.1.5). Mujalt Eestist rahvasterännuagseid maa-aluseid põletusmatuseid ei tunta.

Eelviikingiaegne oletatav maa-alune põletusmatus on leitud Virumaalt Inju mõisa juurest, kus 1865. a kraavi kaevamisel tuli koos põlenud luudega päevavalgele kolm kolmnurkpeaga ehtenõela, pronkskett ja neli käevõru (jn 128: 1; Schmiedehelm 1930, 320j). Lääne-Eesti Linnamäe viikingi- ja hilisrauaaegse kalmistu (vt allpool) ühest põletusmatustega lohust saadi 7.–8. saj kolmnurkpeaga ehtenõel, kuigi ülejäänud leiuväin selles matuselohus oli 11.–12. sajandist (Mandel 2003a, 74). Eelviikingiaegsete maa-aluste põletusmatuste olemasolu on oletatud ka Pajumaa, Keskvere III ja Väike-Kalju kalmetes Läänemaal (*ibid.*, 95, 97, 106).

Laialdasemalt hakkas maa-alune põletusmatus levima 10. sajandil. Lääne-Eesti mandriosas on teada vähemalt kuus seda tüüpi viikingiaja teise poole matust või kalmistut (Keskvere III, Linnamäe, Oonga, Parivere, Sipa, Väike-Lähtru). Harjumaal on neid teada vähemalt kahest (Kehra ja Harmi), Virumaal arvatavasti neljast (Viru-Nigula Maarja kabeli juures, Püssi, Kuningaküla Stroga ja Raudi) ning Kagu-Eestis vähemalt kolmest kohast (Ilmatsalu, Kodijärve ja Siksälä). Ka Raatveres Põhja-Tartumaal oli 10. sajandil põletusmatustega kalmistu. Enamik neist muististest on olnud juba enne arheoloogilisi uuringuid tugevasti lõhutatud või siis on tegemist juhuslikult päevavalgele tulnud üksikmatustega, väga väikeses ulatuses uuritud muististega või korralikult dokumenteerimata kaevamistega ning seetõttu on nende kohta raske üldistusi teha.

Linnamäe kalme ajaloolise Pärnumaa põhjaserval on arheoloogiliselt uuritud viikingiaegsetest maa-aluste põletusmatustega kalmistutest suurim ja üks paremini säilinud. Seal olid surnute põletatud jäänused ja panused künnikihi all 10–30 cm sügavuselt looduslikku liivapinda süvendatud mõnemeetrise läbimõõdu ja ebakorrapärase kujuga lohudes, mis olid täidetud söe ja tahmase mullaga (jn 196). Kuna neis kohtades oli maapind põlenud, järeldas kaevamisi juhatanud Mati Mandel, et arvatavasti oli seal surnuid koos panustega põletatud ja põletusjäänused seejärel mullaga kaetud. Selliseid põletuslaike leiti 870 m² suuruse kaevandi alalt 15, kuid algselt võis neid olla rohkemgi, sest kaevand piirnes hilisemate liivaukudega. Lisaks leidis väljaspool suuremaid põletuskohti ka väiksemaid tahmase mulla laike, mis samuti sisaldasid põletatud inimluid ja üksikuid esemeid. Panustena leiti kalmest suhteliselt arvukalt enamasti purustatud ehteid, vöödetalle ja nuge; rohkesti saadi ka savinõude kilde. Vanim leid – kolmnurkpeaga ehtenõel – pärines küll eelviikingiajast, kuid kõik ülejäänud leiud võib dateerida ajavahemikku 10. sajandist 13. saj keskpaigani (Mandel 2003a, 74j, 146).

Keskvere III kalme Läänemaal on segamini küntud ja kujutab endast praegu u 120 × 60 m suurust ala põllul, kust on leitud üksikuid põlenud luukilde ning ehete ja relvade katkeid ajavahemikust 6. saj keskpaik kuni 12. saj lõpp. Muuhulgas leiti siit põllupinnast 25 cm sügavamalt kümnekonna cm võrra paerähka süvistatud auk, milles olid kobaras koos käärud, odaots, kolme kaelavõru katked, käevõrud, hoburaudsõlg, sõrmuseid jm, kokku üle 40 eseme (jn 197). Kõik esemed olid põlenud, enamik neist ka katki murtud või kõveraks painutatud. Luid esemekogumi juurest ei leitud; vaid ühe pronksripatsi külge klee-

punud tugevasti põlenud luukild tõendab, et tegemist on matusega. See pärineb 10. sajandist (Mandel 2003a, 104j) ja on kõige rikkalikumate panustega viikingiaegne maa-alune põletusmatus Eestis.

10. sajandisse dateeritud Püssi põletusmatuses oli kolm odaotsa, kaks katki väänatud käevõru, mõök ja võitlusnoa katked, tarutuur (jn 84: 2), suitsete lüli ja kirves. Esemed leiti koos põlenud luudega u 90 cm sügavusest august (Mandel 2003a, 142j). Asjaolu, et matus paiknes suhteliselt sügaval, on tähelepanuväärne: võimalik, et sellega saab vähemalt osaliselt seletada avastatud maa-aluste põletusmatuste vähesust. Teisalt on Lääne-Eesti rahvasterännuaja maa-aluste põletusmatuste puhul rõhutatud, et sealsetel õhukese mullakihiga paepealsetel pidid matusesüvendid olema madalad ja seepärast on paljud neist põllutööde käigus tõenäoliselt hävinud (*ibid.*, 145).

Raatveres olid 10. saj teise poole ja 11. saj alguse põletusmatused lõhutud samasse kohta alates 11. saj keskpaigast maetud laibamatustega (vt 6.1.9; jn 207) ning veelgi hiljem künniga. Kalmistu paikneb kunagisel Peipsi rannavallil, kus enne kalmistu rajamist oli tegeletud rauatöötlemisega (vt 4.1.1). Kokku leiti siit üheksa liivasesse maapinda süvendatud keskmiselt u 50 cm läbimõõduga kausja põhjaga lohku, mis ulatusid künnikihist 10–30 cm sügavamale. Lohkudes oli söene muld ja põlenud luupuru. Leide oli neis vähe: hobuse suurauad, käevõru, võõnaast, savinõukillud. Tuleb aga arvesse võtta, et tegemist oli üksnes matuselohkude säilinud põhjadega. Künnikihist leitud arvukad 10. saj teise poole ja 11. saj alguse ehted ja relvad ning põlenud luud annavad alust arvata, et suur osa siinsetest maa-alustest põletusmatustest on maaharimise käigus segamini küntud (Lavi 1986b; 1988).

Eesti kagunurgas paikneval Siksälä Kalmetemäe kalmistul on leitud põletusmatuseid, millest vähemalt üheksa pärinevad panuste järgi otsustades ajavahemikust 11. saj teise veerandi algus – 12. saj keskpaik ning on kalmistu hilisrauaaegsetest ja keskaegsetest laibamatustest varasemad. Kuigi enamik neist matustest pärineb tõenäoliselt alles hilisrauaajast, viitavad mõned savinõud ja ehtekatked (nt Laul & Valk 2007, jn 22: 1; 24–25), et siinsed varaseimad põletusmatused pärinevad viikingiaja lõpuaastakümnetest. Tugevasti põlenud luud ja tules olnud panused olid enamasti maetud kas 0,7–1,2 m sügavus-tesse ja kuni 1,5 m läbimõõduga aukudesse või oli maha puistatud matuse peale kuhjatud madal paarmeetrise läbimõõduga liivakäabas (Laul & Valk 2007, 30–32).

Kalmetemäest u 100 m kaugusel paiknevalt naaberkünkalt Kirikumäelt leiti veel kolm põlenud inimluude kogumit. Neist suurim paiknes u 2,8 m² suurusel ebamääraste piirjoontega alal. Siit koguti 35–70 cm sügavuselt peaaegu 1,2 kg põlenud luid, mille hulgas oli võimalik eristada 50–65-aastase naise ja vanema kui 35-aastase mehe luid. Luukogumi lähedusest saadud söeproovi kalibreeritud ajanduseks on 997–1156 pKr (jn 190). Ülejäänud kaks põlenud luude kogumit tulid välja vastavalt 50–55 ja 58–63 cm sügavuselt ja olid samuti selgete piirideta, kuid väiksemad, sisaldades inimluid vastavalt u 71 ja 75 g. Neist esimeses oli vähemalt kolme inimese, sh 20–30-aastase mehe säilmeid. Põletusmatustega oli seotud luukogumike lähedusest 30 cm sügavuselt avastatud söelaik, mille kalibreeritud vanus jääb ajavahemikku 681–969 pKr (jn 190). Põletusmatustega seostatavaid esemeleide Siksälä Kirikumäelt ei saadud. Kaevamisi juhatanud Heiki Valgu hin-

nangul ei maetud siin põlenud luid mitte aukudesse, vaid puistati maasse süvendatud suurematele platsidele ja kaeti hiljem liivaga (Valk & Allmäe 2010).

Geograafiliselt lähimad vasted Lääne-Eesti rahvasterännuaegsetele põletusmatustega haudadele on Soome lahe põhjarannikul. Näiteks Kirimäe põletusmatusele on teada väga sarnane vaste Lääne-Uusimaalt Karjaa Hönsåkerskulleni kalmistult. Seal leiti 70 cm pikast, 45 cm laiast ja 20 cm sügavast lohust 6,5 kg põlenud inimluid ja üle 80 rahvasterännuaegse eseme: kilbikuplaid, odaotsi, nuge, vöönaaste, pintsette, luukammide katkeid, sõlgi, ehtenõelu, kaela- ja käevõrusid ning sõrmuseid (af Hällström 1946). Ede-la-Soomest on teada ka rooma rauaaegseid ja eelviikingiaegseid maa-aluseid põletusmatuseid, kus põlenud luud ja rikkalikud sõjamehele kuulunud hauapanused olid maha maetud anumas või liivakiviplaadiga kaetult (Lehtosalo-Hilander 1984b, 283j). Kuid ka Soomes levis maa-alune põletusmatuse muude matmisviiside kõrval sedavõrd vähe, et selliseid põletusmatuseid peetakse seal kas Kesk-Rootsist või Visla suudmealalt pärit mõjutuseks (Huurre 1979, 126). Lätis ei tunta maa-aluseid põletusmatuseid ei rooma rauaaegse keskmisest rauaaegst (Lang 2007a, 209). Viikingiajal oli nii Rootsis, Soomes kui ka Läti alal Kuramaal ja Virumaast vahetult ida pool hilisemal vadjalaste asualal ülekaalus põletusmatuse, kuid põletusjäänused süngitati siis reeglina maapealsetesse kivist kalmetesse. Andmeid viikingiaegse maa-aluse põletusmatuse kohta naaberaladel kirjandusest leida ei õnnestunud.

6.1.5 Põletusmatustega kääpad

Hiljemalt 6. saj teisel poolel hakati Kagu- ja Ida-Eestis rajama põletusmatustega liivakääpaid, mis reeglina paiknevad rühmiti, kuni paarikümne kaupa koos. Enamik kääpaid on ümara või ovaalse kujuga, kuid kääbastikes leidub ka pikki vallitaolisi moodustisi (jn 198).⁸ Selliseid kääpaid ehitati I at teisel poolel laialdasel alal Kagu-Eestist kuni Volga ülemjooksuni idas ning Luuga jõe ülemjooksust ja Ilmeni järve vesikonnast põhjas Väina ja Dnepri ülemjooksuni lõunas. Vene arheoloogid on nende kääbaste leviku põhjal piiritletud arheoloogilise kultuuri, mida kutsutakse pikk-kääbaste kultuuriks (vt Sedov 1974). Kõnealune ala on kääbaste suuruse, ehituse ja matusekombestiku põhjal jagatud mitmeks piirkonnaks, mida lahutavad alad, kus kääpaid ei ole või on üksikult (vt Šmidt 1968, 224j; Sedov 1974, 12). Eesti kääpad kuuluvad nn pikk-kääbaste Pihkva rühma, mille levikuala hõlmab üldjoontes Pihkva järve vesikonna kuni Velikaja jõe keskjooksuni lõunas.

Põletusmatustega kääbaste Pihkva rühma kuuluvad kääbastikud levivad Kagu-Eestis kuni Ahja jõeni; üksikuid kääpaid on teada ka Peipsi järve lääne- ja põhjarannikult (jn 199). Kääbaste tihedus on suurim Laossina ja Rõsna külades Pihkva järve läänekaldal, millele võrdset on raske leida kogu põletusmatustega kääbaste levikualal (Allmäe *et al.* 2008; Sedov 1974, 42–61). Ida pool Peipsi ja Pihkva järve leidub vaadeldava rühma kääpaid

---

⁸ Pikkade kääbaste järgi on selle kalmetüübi kohta varem kasutatud nimetust “pikk-kääpad” (nt Tvauri 2006, 118jj), eristamaks neid hilisrauaajal ja keskajal rajatud kääbastest, mis sisaldavad laibamatuseid ja mille hulgas pikki kääpaid ei ole. Et ka I at teise poole kääbaste seas on tegelikult ümarad kääpad ülekaalus, kasutan siinkohal pigem terminit “põletusmatustega kääpad”.

Želtsa, Tšornaja ja Tolba jõgede vesikonnas, samuti Narva jõkke suubuva Pljussa jõe ülemjooksul (vt Sedov 1974, tahv 1).

Eesti praeguselt territooriumilt on teada 141 põletusmatustega kääbastikku kokku veidi enam kui 1000 kääpaga (Smirnova 2008, lisa 3). Ühes kääbastikus on tavaliselt 4–10 kääbast (Aun 2003b, tab). Eesti ala suurim kääbastik paikneb Setumaal Obinitsas, kus on algselt olnud kuni 50 kääbast, millest praeguseks on alles 36 (Aun 2000, 63). Reeglina paiknevad kääpad kalmistutes kas kahes paralleelses või ainult ühes reas piki veekogude kaldaid või omaaegsete teede ääres. Enamik kääbastikest asetseb Kagu-Eesti suurematest jõgedest (Ahja, Võhandu, Piusa) 50–500 m kaugusel liivasel pinnasel, mis tänapäeval on enamjaolt kaetud männimetsaga. Umbes veerand kääbaskalmistutest jääb Pihkva järve või mõne väikejärve lähedusse (Smirnova 2008, 35).

Kagu- ja Ida-Eesti tuhatkonnast põletusmatustega kääpast on arheoloogiliselt läbi uuritud 59. Tervenisti läbi kaevatud kääbaskalmistuid on Eestis aga üksnes kolm. Põlgaste I kääbaskalmistu koosnes ainult kolmest ümarast kääpast ja oli juba enne uuringuid osaliselt lõhutud (Laul 1978). Rõsna-Saare I ja II kääbastikus, mis jäävad teineteisest u 1 km kaugusele, oli vastavalt 10 ja 11 kääbast, nende hulgas nii pikki kui ka ümaraid kuhjatisi (Aun 1992, 98–101; 2003a, tab 1). Põhjalikumalt uuritud kääbastike hulka kuuluvad veel Arniko III, Laossina II ja V, Suure-Rõsna, Lindora ning Obinitsa kääbastikud (Aun 1992; 2000; Krejton 1914). Teistel Eesti I at teise poole kääbaskalmistutel, kus uuringuid on tehtud, on need olnud vähemahukad.

Kääbaste kõrgus jääb enamasti vahemikku 0,5–1 m. Ümarate kääbaste läbimõõt (ja pikkade kääbaste laius) on 6–15 m (jn 200). Pikkade kääbaste pikkus jääb enamasti alla 20 m. Kagu-Eestis mõõdetud 166-st kääpast vaid 45 olid pikkusega 20–30 m; 30–50 m pikkuseid kääpaid oli ainult 17 ning üle 50 m pikkuseid neli (vt Aun 1980a, lisa D). Tavaliselt on pikki kääpaid ümarkääbastega võrreldes ühes kalmistus vähe, eriti suuremates, üle 30 kääpaga kääbastikes (Aun 2006, 117j). Kõikidest kääbastest moodustavad pikad u 18% (Ligi 1989, 319).

Surnud on kõnealustesse kääbastesse alati maetud põletatuna, kusjuures põletamine on toimunud väljaspool kalmet ja matuserituaali käigus pandi kääpasse võib-olla ainult osa luid (Aun 2009a, 87; Allmäe & Maldre 2005, 122, 131). Surnute põletamine mujal kui kalmealal iseloomustab kääbaste matmiskombestikku kogu nende levikualal (Aun 2006, 117; Popov 2009a, 120). Põletusmatus ongi peamine vaatlusaluste kääbaste matmiskombestikule kindlalt iseloomulik joon, muus osas on seniste uuringute tulemused raskesti tõlgendatavad.

Ühes kääpas on enamasti mitme surnu säilmed. Kääbaste kaevamisel leitavatest matustest umbes pooled on asetatud enne kääpa kuhjamist maapinda kaevatud lohku, kuhu põlenud luud pandi kas lahtiselt, savist või orgaanilisest ainest anumast või kummuli keeratud savinõuga kaetult; harvem puistati põlenud luud ja panused kääpa-alusele maapinnale või asetati sellele anumast (Aun 2005, 106; 2006, 115). Teine osa matustest paikneb kääpa-kuhjatise sees või kääpa pinnal, enamasti pesadena või laiiali puistatult, harvem savinõus. Leidub kääpaid, kus matused on ainult kas kuhjatises või kääpa pinnal (Aun *et al.* 2008,

277) või kust ei ole leitud ei luid ega esemeid (Aun 1992, 96). Pikemates kääbastes on enamasti rohkem matuseid kui ümarkääbastes. Leitavad luukogumid võivad sisaldada mitme inimese luid, ka võivad ühe inimese säilmed paikneda mitmes eraldi kohas ning mõni luukogum koosneb üksnes loomaluudest (vt 6.1.11). Võimalik, et kalmesse on toodud ainult osa põletusjäänuseid: Rõsna-Saare I ja II kääbastikust leitud matuste hulgas on täheldatud selliseid, milles on esindatud ainult osa skeletist, kuna osa on kindlasti puudu (Allmäe *et al.* 2007, 302).

Näiteks 6.–8. sajandisse dateeritud Rõsna-Saare I kääbaskalmistu kümnes kääpas avastati 63–64 põletatud luude kogumit, millest 36 paiknes kääpa all kas maapinda süvendatud lohus või osaliselt lohus ja osaliselt lohu ümbruses algsel maapinnal, 15 oli kääpakuhjatise, 11–12 kuhjatise ülaosas või selle pinnal ning üks kääbast ümbritsevas kraavis (Aun 1985c, tab I; Allmäe *et al.* 2009, 88). Eristati 74 inimese säilmed, sh 46 täiskasvanut, kellest 18 olid tõenäoliselt naised ja 15 mehed; ülejäänute sugu ei õnnestunud kindlaks teha. Maetutest 28 (e 37,8%) olid kuni 14-aastased, neist kuus imikud (Allmäe *et al.* 2009, 88). Samaaegses Rõsna-Saare II kääbaskalmistus (11 kääbast) loendati 53 põletatud luude kogumit kokku 60 maetuga; 26 luukogumikku olid kääpakuhjatise aluses maapinnas või selle peal, 18 kääpakuhjatise sees, 8 kääpa ülaosas ning üks kääbast ümbritsevas kraavis (Aun 1985c, tab I). Maetute arv ühes kääpas kõikus 1–23 vahel, jäädes enamasti vahemikku 4–9 (Aun *et al.* 2008, 276, tab V; Allmäe *et al.* 2009, 88).

Kääpa-alusesesse maapinda kaevatud ja maapinnale puistatud põletusmatused pole alati otseselt kääbastega seotud, vaid võivad neist varasemad olla. Vähemalt Laossina V kalmistu kääpa nr 2 ning Rõsna-Saare I kalmistu kääbaste nr 1 ja 6 alt avastatud matustele oli juba enne kääpa kuhjamist jõudnud tekkida kamarakiht (Aun 1992, 115j; Laul 2001, 188), mis näitab, et need matused on kääpast vähemalt mitukümmend aastat vanemad. Veelgi kindlamalt tõestavad varasemate põletusmatuste olemasolu kääbaste all radiosüsinikudateeringud. Suure-Rõsna kääpa nr 6 alusest matusest võetud proovi (Tln-735; 1920±35 BP) kalibreeritud tulemus jääb 95,4% tõenäosusega aega 1–221 pKr ja Rõsna-Saare I kalmistu kääpa nr 1 alt leitud põletusmatuse dateering (Tln-285; 1825±80 BP) mahub pärast kalibreerimist ajavahemikku 25–391 pKr. Kääpakuhjatiste seest saadav leiuaines näitab, et kääpaid endid hakati kuhjama alles rahvasterännuaja lõpul või eelviikingiaja algul. Kääpaeelsed matused võisid kääbast rajades sattuda ka kuhjatise sisse või lausa selle peale ning see teeb kääbaskalmistute kujunemisloo uurimise raskeks.

Selle kohta, kas pikad kääpad on kuhjatud ühekorraga või kujunenud kääpa pikendamisel uute matuste käigus, on erinevaid arvamusi (vt Aun 2005, 97–99 ja seal viidatud kirjandus). Kagu-Eesti põletusmatustega kääbaste teenekaim uurija Mare Aun on seisukohal, et Pihkva rühma kääpad rajati enamasti ühekorraga (Aun 1992, 151j; 2005, 111; 2009a, 87), kuid tõenäoliselt leidub selliste kõrval siiski ka järk-järgult kuhjatuid (vt Mihajlova 2009). Kääpa kujunemisloost annab andmeid kuhjatise all sageli jälgitav kääpaeelne maapind, mis on nähtav hallikast kvartslivast leetekihi või mattunud mättakihi näol (Rõuk 1979). Eesti nelja kõige pikema kääpa hulka kuuluva, üle 53 m pikkuse Laossina II kääbaskalmistu kääpa nr 11 all oli leetekiht säilinud ühtlaselt kogu kääpa ulatuses (Aun 2005, 105), mistõttu võib arvata, et see kääbas oli kuhjatud ühekorraga. Enamasti on Kagu-Eestis uuritud pikkade või piklike kääbaste all siiski mitu eraldi leetekihi laiku, mida

eraldavad üksteisest kääpa profiilis jälgitavad madalad kraavid. Need näitavad, et esmalt on rajatud kääbas, mille kuhjamiseks kääpa kõrvalt liiva kaevates on ümber kääpa tekkinud madal kraav, kust looduslik leete- või mättakiht on hävinud. Kui kääbast uue liiva-kuhjatisega pikendati, jäi leete- või mättakiht juba olemasolevat kääbast ümbritsenud kraavi kohal katkendlikuks. Näiteks Suure-Rõsna ning Rõsna-Saare I ja II kalmistul uuritud kääbaste all on jälgitav kuni neli mättakihilaiku (vt Aun 1992, jn 43; 2005, jn 1–2), mis võib näidata, et need kääpad on püstitatud vähemalt neljas järgus.

Mõnest kääpast on leitud puitkonstruktsioone. Näiteks Ida-Virumaal Peipsi järve põhjarannal asuva Lemmaku kääbaskalmistu ümara kääpa nr 3 lõunaosas olid 2×2 m suuruse ristpalkkonstruktsiooni jäänused, mis paiknesid kääbaeelsele maapinnale kuhjatud liivakihil ja paistsid olevat söestunud (Aun & Ligi 1986, 356). Laossina II kalmistu kääpas nr 11 oli kääpa-alusel maapinnal olnud nelinurkne palkidest ehitise pikkusega 4 m ja laiusega 2,5 m. Ehitise igas nurgas oli kaks jämedamat püstpalki, seinad olid õhematest rõhtpalkidest ja peal oli algselt olnud lame palkidest katus. Palkrajatise sees, algsel maapinnal, olid põlenud inimluud; panuseid nende juurest ei leitud. Kääbast uuritud Mare Auna hinnangul oli rajatis enne kääpa kuhjamist põlenud. Tema tõlgenduse kohaselt oli tegemist rituaalse ehitisega, omamoodi hauakambriga, mis põletati maha matmistseremoonia käigus ning kaeti seejärel liivaga (Aun 1978b; 1992, 19, 118j).

Harva on kääbastes kive või kivikonstruktsioone. Ühe Kõnnu kalmistu ümarkääpa seest täiteliivast leiti rohkesti erineva suurusega korratult paiknevaid kive (Schmiedehelm & Laul 1970, 160j). Loosi kääbastikus oli pikliku kääpa ühes otsas risti läbi kääpa kulgev kividest rida (*ibid.*, 162). Kivikonstruktsioone on teada ka mõnest Pihkvamaa põletusmatustega kääpast, nt Pihkva lähedalt Severiki kääbaskalmistult, kus kolmes kääpas olid paekiviplaatidest laotud nelinurksed, tarandkalmete tarandeid meenutavad konstruktsioonid (Plotkin 2009).

Kääbastes on väga vähe leide. Näiteks Rõsna-Saare I kalmistu 63–64 põletatud luude kogumist ainult 19 sisaldas esemeleide; Rõsna-Saare II kalmistus olid vastavad arvud 53 ja 18 (Aun 1985b, 216). Leiuaines koosneb enamasti üksikutest põlenud ja katkendlikest ehetest ja vööosadest (nt jn 112; 135: 1; 138: 5; 139: 1). Muid esemeid leidub hauapanustena haruharva: on leitud mõned pintsetid (jn 54: 2), tuluskivid (jn 49), noakatked, savist värtnakedrad (jn 85: 2), valuvormid (jn 73), savist sulatuskulp (jn 76), õngekonks, väikesirp, raudköblas (jn 59: 1) ja luust toosike (vt 2.2.5). Relvadest on leitud vaid üks purunenud viskeodaotsik ühest Suure-Rõsna kääpast.

Ligikaudu igas kuuendas kääbastest leitud matuses esineb savinõu: kas matuseurnina või kildudena arvatavalt panuseks olnud nõust (vt ka 6.1.12 ja 2.2.2.3). Ligikaudu 2/3 kääbaste kaevamistel leitud savinõukildudest seostub kindlate matustega, ülejäänud kääpa-aluselt maapinnalt, kääpakuhjatise seest või selle pinnalt saadud killud võivad olla seotud ohverdamise või peiekommetega (Aun 2002).

Kagu-Eesti põletusmatustega kääbaste matmiskombestiku eeskujuks on tõenäoliselt siinsed rooma rauaaja tüüpilised tarandkalmed (Schmiedehelm & Laul 1970; Jaanits *et al.* 1982, 303; Selirand 1983, 162; Aun 2005, 111). Ka neisse maeti põletatult, need on raja-

tud järk-järgult ja neis tuleb ette matusteta tarandeid, nii nagu kääbastikes leidub tühje kääpaid (Aun 2005, 106, 109); samuti leidub kalmistuid, kus on koos tarandkalme ja kääpad (nt Loosi ja Kõnnu; vt Schmiedehelm & Laul 1970). Tähelepanuväärne on seegi, et Kagu-Eesti kääbaste hulgas leiduvad vaadeldava kalmetüübi vanimad esindajad (vt Sedov 1974, 12j; 1982, 49, kaart 1: e; Lebedev 2001, 34), mis näitab, et põletusmatustega kääpad on kujunenud just siin, Kagu-Eestis ja Pihkvamaal. Ühtlasi järeldub sellest, et põletusmatustega kääpaid ei rajanud mitte slaavlastest sisserändajad, nagu väidavad mitmed Vene arheoloogid (vt Tvauri 2007), vaid kohalik rahvastik.

Millal kõnealuste kääbaste rajamine või neisse matmine lõpetati, on leidude vähesuse tõttu raske öelda. Näib, et põletusmatustega kääbaste rajamine lakkas 9–10. sajandil või vähemalt kaovad siis matustest panused (Aun 1992, 133, 164j). Muid 6.–9. saj kalmevorme Kagu-Eestist kääbaskalmistute levikualalt ei tunta.

6.1.6 Surnute põletamise kohad

I at teisel poolel oli Eesti alal valitsevaks matmisviisiks põletusmatust. Surnute põletamise kohta kalmel on aga vähe andmeid ja need pärinevad peamiselt hilisviikingiaegsest Lääne-Eestist (põletuslaikudega kivivarekalmed, üksikud kiviringidega matused). Enamasti on kalmetesse toodud eelnevalt kuskil mujal põletatud surnu luud ja seejuures paljudel juhtudel ainult osa neist. Näiteks Piila kiviringidest leitud inimluude kaal ei ületanud ühelgi juhul 200 g (Mägi *et al.* 1997, 108–114, tab 1), kuid rauaaja põletusmatust imiteerivad katsed näitavad, et täiskasvanud inimesest peaks järele jääma 2–2,5 kg põlenud luud (Sigvallius 1994, 28–32). Nii tekibki küsimus: kus siis on need põletuskohad, kuhu võib-olla enamik põletatud surnute säilmetest maha jäi?

Väljaspool samaaegset kalmet asetsenud surnute põletamise kohti on Eestist teada ainult kaks. Üks neist on leitud Virumaa lõunaosast Rakkest. Seal avastati küntud põllul u 12 m läbimõõduga süsimust laik, kus muld sisaldas põlenud inimluud, väga palju sütt ja nõge ning suures kuumuses murenenud graniidipuru. Kohalike elanike jutu järgi oli sel kohal varem olnud u 8 m läbimõõduga ümar kivihunnik. Proovikaevamistel kaevati laigu pindalast läbi umbes kaks viiendikku. Sõelaigu keskosas avastati riskülikukujuline kividest tulease suurusega 150 × 65 cm. Umbes 20 cm sügavust koldesüvendit ääristasid serviti asetatud graniiditükid ja selle sisemus oli täidetud kuni paarikümne sentimeetrise läbimõõduga munakividega, mille vahel oli rohkelt mineraliseerunud tuhka. Kahjuks pole õnnestunud seda muistist täie kindlusega ajandada, sest radiosüsinikmeetodi tollaste võimaluste jaoks oli süsi liiga lagunenenud ja siit leitud mingi pronkseseme katke ei ole dateeritav. Põletuslaigust leitud savinõukillud esindavad hilist nörkeraamikat ja tekstiilkeramikat ning pärinevad varasest metalliajast (Moora 1970).

Teise oletatava krematsioonikohana tuleb mainida eelrooma rauaegset Uusküla II tarandkalmet Virumaa loodenurgas. Selles oli paari meetri pikkune, kuni 1,2 m laiune ja u 30 cm paks punakaks põlenud kruusast ja rähast koosnev kuhjatis, mille sees ja ümber leidis rohkesti sütt ja põletatud inimluud. Kuhjatisest kogutud süsi on dateeritud 7. saj teise poolde või 8. sajandisse, selle ümbert kogutud neli söeproovi aga viikingiaega või

hilisrauaaja algusesse (jn 190). Samaaegseid esemeid ega keraamikat Uusküla II kalmest ei saadud. Valter Lang on oletanud, et tegemist võib olla viikingiaegse surnute põletamise kohaga (Lang 1999, 31j; 2000a, 153).

Võimalik, et osa seni kalmeteks peetavatest muististest, kus on märke surnute põletamisest, pole tegelikult kalmed, vaid põletuskohad, kust osa põletusjäänustest tegelikesse matmispaikadesse viidi. Sealt leitud esemed ja luud on aga need, mis tuleriitadest maha jäid. Millised olid kunagiste inimeste silmis üksnes põletuskohad ja millised kalmed, on tagantjärele arvatavasti võimatu kindlaks teha.

6.1.7 Paadismatused

2008. a avastati Saaremaal Sõrve sääre kitsaimas kohas Salme külas rannasetete seest paat (jn 201; vt ka 5.5.1 ja jn 184), millest leiti inimeste säilmeid ning rikkalikult varustust (Salme I paadismatus).⁹ Seni publitseeritud uurimistulemuste valgusel (Konsa *et al.* 2009a; 2009b; Mäss 2008; 2009; Peets & Maldre 2010) võib seda pidada erakordseks leiuks. AMS-dateeringute ja paadist leitud esemete põhjal võib Salme matuse paigutada ajavahemikku 650–720 pKr; alus ise on ehitatud arvatavasti 7. saj esimesel poolel (Konsa *et al.* 2009a, 61j).

Maapinnas 10,2 m pikkuselt säilinud paadi ahtriosast leiti seitsme mehe luustikud. Luustikud olid erinevas asendis; näis, et mehed olid paigutatud paati aerude ja tüüri juurde. Kahjuks oli paadi ahtriosa kaabli paigaldamisega lõhutud ning see teeb algse olukorra rekonstrueerimise raskeks (Konsa *et al.* 2009a). Paadi vööriosa leiti veise-, lamba-, kitse- ja sealuid. Ühtki terviklikku loomaluustikku ei olnud ja seega võib arvata, et loomaluud olid paati sattunud koos lihaga. Üllatuslikult puudusid hobuse- ja koeraluud, mis on väga tavalised Rootsi paadismatustes. Erakordseks leiuks on kahe jahikulli luud, kusjuures paati pandud lindudel puudusid pead. Üks lindudest oli kanakull (*Accipiter gentilis*) ja teine raudkull (*Accipiter nisus*) (Konsa *et al.* 2009a; Allmäe *et al.* ilmumisel).

Paadist saadi kahe üheteralise ja ühe kaheteralise mõõgateramiku katked, üks mõõga pidemeosa (jn 154: 1), U-kujuline mõõgatupe otsik, kaks odaotsa, kuus nooleotsa ja 18 nuga. Saadi ka kaheksa luisku (jn 52: 3), sarvest kammi katked (jn 53: 2), pronksnaast, neli tulelöömiseks kasutatud tulekivitükki ja putkega rauast puidutööriist (jn 84: 1), mis meenutab Eestis ajaloolisel ajal kasutatud tarutuura (Konsa *et al.* 2009a, 57–59). Leidude seas on ka Eestist esmakordselt leitud 71 mängunuppu ja vähemalt kolm täringut (jn 201–202; vt ka 7.4). Poolkerakujulistest nuppudest 50 on valmistatud vaalaluust, ülejäänud veise reielluupeast. Kujult on nupud veidi erinevad; nende läbimõõt on 3,6–4,6 cm, kõrgus 1,7 ja 3,5 cm vahel. Viiel nupul on näha sissekraabitud kujutisi. Ühel vaalaluust nupul on germaani loomornamenti meenutav ornament ja inimese kujutis (jn 202: 4). Ülejäänud

⁹ 2010. a leiti sellest u 50 m kauguselt teine, veelgi rohkemate maetute ja arvukamate panustega paadismatus (Salme II), mis on 2008. a leituga samaaegne ja samalaadne. Kuna käesoleva raamatu käsikirja valmimise ajaks ei ole Salme II matuse väljakaevamine veel lõppenud, rääkimata tulemuste publitseerimisest, käsitlen oma monograafias üksnes 2008. a avastatud matust.

neljal olevad kujutised on küll üsna ebaselged, kuid neist kolmel paistab olevat sarnane kompositsioon viikingilaevast, vaalast ja maost. Oletatavasti on nuppudel esitatud Edda lauludest teada olev lugu sellest, kuidas jumal Thor koos hiid Hymiriga kalal käis (Peets & Maldre 2010, 56–82).

Laevas või paadis matmine oli levinud Skandinaavias alates 6. sajandist ja püsis kuni 11. sajandini, mil kristlikud matmistavad muutusid ainuvalitsevaks. Viikingite kolonisatsiooni käigus levis see komme ka Briti saartele. Erinevalt Saaremaa leiust ei maetud Skandinaavias laevas või paadis üle kahe-kolme surnu korraga – enamasti on tegemist rikkalike panustega mehe, arvatavasti üliku matusega (Konsa *et al.* 2009a).

Kuna Skandinaavia kivikalmetes on paadineedid ja naelad suhteliselt tavalised, võib arvata, et osa surnuid põletati paadis või laevas (Sigvallius 1997). Kirjalike allikate ja müütide järgi oli kasutusel veel kolmaski viis surnu ärasaatmiseks veesõidukis: lahkunu asetati koos panustega alusele (mis võidi ka põlema süüdata) ja jäeti mere hooleks (Schönback 1980, 108). Idee saata surnu veesõidukis surnute riiki on Skandinaavias tekkinud üpris varakult: kiviajast on säilinud üksikuid matuseid ühepuupaatides, samuti ehitati pronksi ajal matuste ümber laeva- või paadikujulisi kivikonstruktsioone (*ibid.*).

Soomes on teada u 30 laevaneete sisaldavat põletusmatustega kivivarekalmet, vanimad 6. saj keskelt, noorimad 11. saj algusest (Anderson 1963; Raike 1992). Neete on neis kalmetes rohkesti – näiteks Perniö Yliskylä kalmest on neid saadud kokku u 900 ja Kaarina Ristimäki I kalmest ligi 770 (Anderson 1963, 125). Raske on öelda, kas 6. sajandil on tegemist paadis matmise kombe ilmumisega või hoopis paadineetide kasutuselevõtuga, tänu millele ka paadismatus arheoloogiliselt nähtavaks muutus (Salo 2008, 178).

Ka Eesti rannikuvööndis on avastatud mõned eelviikingiaegsed oletatavasti paadis või laevas põletatud või kivikalme peale jäetud matused. Seejuures on huvitav asjaolu, et enamasti on need järelmatused varasemates kivikalmetes. Näiteks 3. sajandil kasutatud Lagedi XIII kalmesse toodi 7. sajandil paadismatus, millest säilinud 146 neeti olid laiaili üle terve kalme. Et tegemist on just eelviikingiaegse matusega, näitavad samast leitud soomepärase vähksõlg (jn 93: 3) ja õõneskumera ristlõikega laienevate otstega käevõru (Lang 1996a, 223; 2007a, 192). Ka Aseri eelrooma rauaajal rajatud kalmesse on 7. saj paiku toodud paadismatus (Jaanits *et al.* 1982, 270). Rohkesti on paadineete saadud ühest Rae vanema rauaaja kalmest (jn 185; Lang 2007a, 192) ning Proosa tarand- ja kivivarekalmet (Deemant 1993; Lang 1996a, 194). Lisaks nendele võib nimetada Saaremaal 10. saj lõpust kuni 13. saj alguseni kasutusel olnud Viltina kivikalmet (Rutiränk), kust leiti üle tuhande laevaneedi, millest ligikaudu pool koguti u 15 m pikkuselt ja 2 m laiuselt alalt (Vassar 1940). Eesti kalmetest saadud laevaneete pole seni spetsiaalselt uuritud ja seetõttu pole võimalik öelda, kas laevad või paadid on põletatud või kalmele lagunema jäetud.

Paadineetide leidumine kalmes ei pruugi alati olla kindel tõend paadismatusest. Et olla kindel, peaks neete olema sadu; väiksema hulga puhul jääb alati võimalus, et need pärinevad näiteks kirstu, vankri vmt küljest. Teisalt, kui surnu põletati mujal, võis kalmesse jõuda ka vaid osa neetidest. Tõlgendamise teeb veelgi raskemaks asjaolu, et vanade paa-

tide või laevade kuiva ja tõrvast läbi imbunud puitu võidi kasutada tuleriida koostisosana (Schönback 1980, 111j). Peale selle oli rannarahva seas kuni 20. saj keskpaigani levinud komme jätta vanad paadid kihvannikutele (kalmetele) lagunema, mistõttu mõned paadineedid võivad olla pärit üsna hilisest ajast (Mägi 2007b, 63). On päris tõenäoline, et mainitud Viltina kalmest leitud laevaneedid ei pärinegi matusest, vaid kalmele lagunema jäetud paadist: nimelt paiknes see kalme oma kasutusajal mereranna ja sadamapaiga vahetus läheduses (vt 5.5.2).

6.1.8 Surnumajad

Saaremaal on uuritud kahte rahvasterännuaegset kalmet, mille näol on arvatavasti tegemist kunagise surnumajaga – spetsiaalse hoonega, milles hoiti lahkunute luid. Paju kalme paikneb Pajumõisa külas Saaremaa lääneosas, Lepna kalme saare kaguosas.

Paju kalme oli nelinurkne loode–kagu-suunaline raudkivilade mõõtmetega 5,5–6 × 2,3 m (Tamla 1975). Et kalme üks külg oli lõhutud, siis võis see lade omal ajal suuremgi olla. Kalmepõhi oli u 50 cm võrra omaaegsesse maapinda süvendatud. Maakivide vahel olid läbiseegi põletamata inimluud ja hauapanused, luud seejuures põhiliselt väikeste tükkidena ja täiesti segamini. Vaid ühes kohas, kus luid oli rohkem koos, oletas kaevamiste juhataja Toomas Tamla, et tegemist on terviklikuma luustikuga; paaris kohas võis märgata ka purunenud kolpade jäänuseid. Vahetult maakivilasu all oli paeplaatidest sillutis. Sillutise servades oli säilinud pehkinud puitu ja sillutise all kalmealuses liivas tuli nähtavale põlengukiht söestunud palgijäänuste ja põlenud munakividega (jn 204). Tamla oletas, et tegu on kas jäänustega suurest tuleriidast, mis enne kalme rajamist maa sümboolseks puhastamiseks maha põletati, või puidust matusekambri jäänustega (Tamla & Jaanits 1977, 65). Marika Mägi on oletanud, et söestunud palgijäänused pärinesid ristpalkhoonest, mille puitseinad toetusid otse maapinnale (Mägi 2005a, 108). Kalmest kogutud söeproovide dateering hõlmab rahvasterännuaja ja eelviikingiaja alguse (jn 190). Samast ajast olid ka hauapanused, mis on Eesti kontekstis märkimisväärselt rikkalikud: leiti mõõgakäepideme nupp (jn 153: 2), mõõgatupe otsik, kilbikupalde ja nugade katkeid, odaots, agraffnupp, ehisnaaste, pandlaid ja mitmesuguseid ehteid (jn 98: 3), sh hulgaliselt helmeid. Kõik leitud raudesemed olid säilinud katketena, mis näib olevat põhjustatud roostetamisest ja mitte tahtlikust lõhkumisest; enamik pronks- ja hõbehetest ning vööosadest olid terved. Kalme luuainest ei ole uuritud.

Paju kalmega samast ajast ja sellega ehituslikult sarnane on Lepnast leitud 5.–6. sajandisse dateeritud kalme. Siin avastati 80 cm sügav 8,8 × 5,3 m suurune seest paeplaatidega sillutatud süvend (jn 205). Seda ümbritses 20 cm kõrgune ja 1 m laiune madal vall, mis koosnes arvatavasti süvendamisel välja visatud mullast; valli peal oli olnud paeplaatidest kuivmüür, millest oli säilinud ainult üks-kaks alumist plaadikihti. Süvendi ühest nurgast oletatava sissepääsu kõrvalt leiti tuleaseme jäänused: 60–70 cm läbimõõduga 10–15 cm paksune söelaik. Enamik inimluudest ja leidudest saadi lohus, peamiselt seinte äärest, osalt ka süvendi servadelt. Leiti üksnes põletamata inimluud ja seejuures väikeste tükkidena; terviklikke luustikke ei olnud. Arvatavasti oli kalmesse toodud juba eelnevalt pehmetest kudetest puhastatud luud. Leiud ja inimluud paiknesid sageli hulgakaupa koos, nii

et võis oletada, et algselt olid need olnud puust või tohust nõus või mässitud riidesse. Ka Lepna kalme oli hauapanuste poolest rikkalik: surnutele oli kaasa pandud mh kaela- ja käevõrusid, ambsõlgi, ehtenõelu, sõrmuseid, naaste, klaashelmeid, keekatkeid, vööpand-laid (jn 135: 3), pintsette, nuge ja odaotsi; osa esemeid, mille hulgas võis olla ka kilbikup-laid ja võitlusnuga või mõök, oli täiesti läbi roostetanud (Mägi 2004b). Suurem osa metallesemetest oli purustatud. Lepna kalmes oli märkimisväärselt palju hõbedast ehteid ja ka ühed pintsetid olid hõbedast valmistatud. Kaevamiste juhataja Marika Mägi on oletanud, et süvend võis olla kaetud katusega ja et tegemist oli surnumajaga (Mägi 2005a, 103–107, jn 9; Mägi 2006a, 53).

Lepna ja Paju kalme tõlgendamine surnumajana näib olevat põhjendatud. Puidust surnumajade kasutamine seletaks osaliselt ka teadaolevate kalmete vähesust Eestis näiteks rahvasterännuajal ja Lääne-Eestis rooma rauaajal, sest maapealsed puidust surnumajad lagunesid aja jooksul täielikult ning nende asukohti pole tänapäeval enam võimalik ära tunda.

Marika Mägi hinnangul on lähimad vasted oletatavatele Saaremaa matusehoonetele idapoolsete soomeugrilaste juures Volga ja Okaa vahelisel alal. Sealses Djakovo kultuuris oli alates eelrooma rauaajast kuni vähemalt 5.–6. sajandini pKr kombeks paigutada põletatud surnute säilmed väikestesse ristpalkidest hüttidesse (Mägi 2005a, 118–121 ja seal viidatud kirjandus).

6.1.9 Maa-alused laibamatused

Rahvasterännuajast on Lääne-Eestist teada üksikuid leide, mida on oletamisi peetud maa-alusteks laibamatusteks. Nendel juhtudel (nagu ka kivikalmetest leitavate põletamata luude puhul) on siiski võimalik, et maha pole maetud mitte surnukeha, vaid eelnevalt kuskil mujal lagunenu või pehmetest kudetest puhastatud surnu luud.

Esimese näitena mainitagu Kuningustet Saaremaal, kus eelrooma rauaaga dateeritud varase tarandkalmest 10 m kaugusel avastati maa seest põletamata inimluud, juures mõned rahvasterännuaja ehted (Lõugas 1974, 80–82, tahv I: 15–17). Läänemaalt Maidla I kalme kivide alt leiti omaaegsesse maapinda süvendatud lohk, kuhu oli maetud kolm inimest: 25–35-aastane mees, u 15-aastane nooruk ja 8–9-aastane laps. Luud olid segamini; vaid ühe luustiku koljutükkide ning reie- ja sääreluude paiknemise põhjal võis oletada, et surnu oli maetud peaga lõuna poole. Lähedusest leitud pronkskäevõru katke ja pronksspannal kuulusid tõenäoliselt kõnealuste luude juurde ning nende abil on matused ajandatud 5.–6. sajandisse (Mandel 2003a, 40j). Samasse aega kuulusid ka kivikalme põletusmatused (vt 6.1.2). On oletatud, et ka Ehmja Varetmäe kivivarekalme all ja kõrval on olnud 5.–7. saj laibamatused, mis aga hiljem kivivarekalme kasutamise ajal rüüstati (*ibid.*, 30–37).

Laibamatused, mille puhul surnukeha jäädavalt maha maeti, ilmusid 8. sajandil Harjumaal. Hiljemalt 10. sajandiks oli see matmisviis tuntud ka Virumaal ja Saaremaal. Nagu näitab Iila mehematus (vt eespool, 6.1.1; jn 206), võib selliseid matuseid leida ka varasematest kivikalmetest. Varased sellised laibamatused paiknevad üksikult, muudest sa-

maaegsetest kalmetest eraldi, kuid 11. saj algupoolel kujunesid ka esimesed laibakalmistud.

Kaks kõige varasemat terviklikku laibamatust on teada Loode-Eestist, kuid kahjuks on mõlemad leitud juba ammu ja puudulikult dokumenteeritud. Saue lähedal Kanamal leiti 19. saj algul laugelt kõrgendikult maa seest inimluustik, mille vasakul küljel oli nuga ja 8. saj lõppu dateeritav mõök (jn 150: 1; Mandel 1991a, 102). 1934. a lõhutud Iru Matsu kivikalmes või põllukivihunnikus Tallinnast veidi ida pool olla paeplaatide vahel lebanud luustik, juures väike rootsu ja pajulehekujulise teramikuga 8.–9. saj heiteodaotsik (Lang 1996a, 129, tahv XXXIV: 4). Iru Matsu vare puhul ei ole kindel, kas tegemist oli kivi-kalmega või oli laibamatuse peale hiljem kuhjatud põllukivihunnik.

10. saj teisest poolest on teada kaks laibamatust Virumaalt. Peale juba mainitud Iila matuse pärineb sellest ajast ka Mäetaguselt leitud mehe luustik koos odaotsa, võitlusnoa, suitsete, kahe pandla ning hoburaudsõlega. Matus leiti juhuslikult ehitustööde käigus põllumaa servas olevast Kabeli- ehk Kellamäe nimelisest künkast, kust varem oli saadud mõök ja odaots (Selirand 1974, 70; Mägi-Lõugas 1995b, tahv VII). Nii leiukoha nimetus kui ka varasemad leiud viitavad sellele, et siin võis olla laibamatuseid rohkemgi.

Saaremaalt Laadjala mõisa juurest kruusaaugu servast leiti 1866. a mehematus, panuseks 10. sajandist pärinev luust käepidemega kitsateraline võitlusnuga (Holzmayer 1868, 12, tahv I; jn 156). Põletamata inimluid koos mõõga ja muude relvadega leiti 20. saj algul ka Ida-Saaremaalt Tornimäe õigeusu surnuaialt muinassadama lähedusest (SMM, 102). Samalt surnuaialt leiti 1958. a ka 9.–10. saj mõök (Mandel 1991a, tab), mis võib viidata matmispaiga dateeringule.

Varasemad laibakalmistud kujunesid alles 11. saj esimesel poolel. Kindlmaid näiteid sellistest on kaks: Raatvere ja Lahepera Peipsi läänerannal. Lisaks nendele võis viikingiajal rajatud laibakalmistu olla ka Emajõe põhjakaldal Õvi külas, Tartust põhja pool Kobratul ja Läänemaa lõunaosas Rabaveres. Põhja-Tartumaa 11. saj esimese poole kalmistutele on nii matmiskombestikult kui ka leiumaterjalilt kõige sarnasemaks vasteks Zalahtovje kalmistu Peipsi järve idarannal (vt Hvoščinskaja 2004).

Raatvere on Eesti hilisviikingiaja laibakalmistutest tähelepanuväärseim. Arheoloogilistel kaevamistel leiti siin (lisaks põletusmatustele – vt 6.1.4) 27 laibahauda (jn 207). Need paiknesid ebakorrapäraselt ja suhteliselt tihedalt koos. Surnud olid maetud 60–70 cm sügavusele selili asendis, pea lääne või edela pool, käed rinnal või kõhul. Neist kümme panustega maetud olid kõik täiskasvanud ja need matused võis esemete põhjal dateerida 11. saj esimesse poolde või keskpaika. Ülejäänud surnud, kelle hulgas oli nii täiskasvanuid kui ka lapsi, olid maetud panusteta või ei ole panused dateeritavad (nt noad). Panusteta matused võivad pärineda ka hilisrauaajast või ajaloolisest ajast. Luid ei ole küll spetsiaalselt uuritud, kuid panuste põhjal võis eristada viis meest ja viis naist. Pääaegu igas panustega hauas oli surnule kaasa pandud savinõu (jn 44; 46: 4); naiste haudades leidis nuga koos noatupega (jn 145) ja rohkesti ehteid (jn 104; 148), meeste haudades nii relvi, tööriistu kui ka ehteid (vt allpool). Mõnes hauas oli säilinud jäänuseid puitkirstust.

Eriliseks teeb Raatvere kalmistu kaks sealset nn sepamatust (Lavi 1986a; 1986b; 1988; 1999b, 49–51). Maetud olid suhteliselt noored mehed, vanusega mitte üle 35 aasta. VIII matus (jn 208) oli väga rikkalike panustega: hauas oli vikat, kedral valmistatud savinõu, pronksnaastudega vöö ja hulk ehteid (nt paremal käel neli käevõru); maetu paremale küljele oli asetatud mõök ja kaks oda, nende kõrvale sepahaamer (jn 72: 2) ning jalutsisse kummuli raudkatel, mille alt leiti jäänuseid kasetohust vakakesest ja puitkaunist. Matuse dateerib Wormsi linnas ajavahemikus 1002–1024 vermitud münt. XV matusest leiti peale ehte (jn 96: 3), vikati, tervena säilinud savinõu, kirve, oda ja pronksnaastudega nahkvöö ka sepahaamer (jn 72: 1) ning sepapihid (jn 72: 3).

Lahepera küla endise Kabeli talu maal rooma rauaaegse tarandkalme kõrval on 19. saj lõpul ning aastatel 1978 ja 1979 lahti kaevatud vähemalt 38 luustikku 11.–14. sajandist (Selirand 1974, 65–67; Lavi 1980). Neist kuus või seitse võib leiuainese põhjal ajandada 11. saj esimesse poole. Lahepera kalmistu luid uuritud ei ole, kuid viie 11. saj algul maetu sugu võis oletada leidude järgi: oli üks mehe-, kolm naise- ja üks lapsematus, ehte põhjal otsustades tüdruk. Kui naiste haudadest leiti vaid ehteid, rõivastuse osi ja savinõusid, siis mehe hauas oli peale ehte ja savinõude ka kirves ja kolm nooleotsa.

Näitena Lahepera kalmistu laibahaudadest võib esile tuua juba 19. saj lõpul ligi poole meetri sügavuselt välja tulnud naise ja lapse oletatava ühismatuse. Naise luustik paiknes hauas selili, käed rinnal; milliste ilmakaarte suunas luustik orienteeritud oli, selle kohta andmed puuduvad. Naise sõrmes oli kaks pronkssõrmust, kummagi randme ümber viis käevõru, rinnal ripatsitega pronksist rinnakee (jn 109); leiti veel pronksist vööpannal ja pronksplekist kaunistusega noatupp. Nii maetu pea kui ka jalgade juures oli savinõu (jn 46: 1), kusjuures jalutsis olnud nõu oli poolenisti täidetud sütega. Naise kõrvale maetud lapse juurest leiti käevõru (jn 129: 2) ja kaela ümbert pronkskuljustest ja klaashelmestest kee; nagu naisegi puhul, oli ka lapse pea ja jalgade juures savinõu. Leidjad kirjeldasid ka kiviringi haa kohal maapinnal (Selirand 1974, 66j). Ehte rohkus ning savinõude paiknemine pea ja jalgade juures on iseloomulik ka teistele Lahepera laibakalmistu 11. saj esimese poole matustele.

Teise omapärase näitena Laheperast mainitagu 1897. a leitud laibamatust, mille puhul maetu (või maetute) sugu jääb ebaselgeks. Hauas olevat olnud luustik, juures kaks savinõud (jn 43: 2), kirves, vikat, nuga, tulusraud (jn 50: 2), odaots, valjad (jn 170), pronksnaastude ja -otsikuga vöö (jn 133; 138: 6), suur hõbetatud kaarega hoburaudsõlg, kolmest pronkstraadist keeratud kaelavõru ja kolm sõrmust. Maetu käsivarte ümber oli viis käevõru, kolm ühel ja kaks teisel käel. Hauas olid ka pronksplekist noatupe ja rinnakee katked. Jüri Selirand (1974, 67) oletas, et siin oli koos kaks matust, mida leidjad ei osanud eristada. Sama hästi võis aga tegemist olla koos relvadega maetud naisega või rikkalikult ehitatud mehega (rinnakee ja plekk-kattega noatupp kuulusid küll eranditult naisteehete hulka, kuid need võisid haulohku sattuda ka mõnest varasemast lõhutud matusest). Kuna dokumentatsioon on puudulik ja luid säilinud pole, jääb see küsimus kahjuks lõpliku lahenduseta.

Õvi külas leidsid kohalikud 1920.–1930. aastatel kruusaaugust korduvalt inimluid ja muinasesemeid, kuid ainult üht sealset matust on õnnestunud arheoloogiliselt uurida. See

oli mehematus selili asendis, pea ida pool. Maetu vasakul küljel olid mõök (jn 154: 5) ja oda, samast leiti veel vööosad, spiraalsõrmus ja vikat. Hauas oli kaks savinõu: nivendiga käsitsi vormitud kauss maetu jalgade vahel ja kedrakeraamiline pott (jn 43: 1) kummuli asendis pea kõrval. Haualohus vahetult matuse peal oli nelinurkne kivilade mõõtmetega 2,5 × 1 m. Algselt võis haua sügavus maapinnast olla 65–75 cm. Leiumaterjali põhjal otsustades pärineb matus 11. saj esimesest poolest. Mehehaua lähedalt olevat leitud ka ehetega naisematus, kuid seda dateerida võimaldavad leiud ei jõudnud arheoloogiakogudesse (Kaart 1939).

Kobratult on rooma rauaaja kivilalme kõrvalt leitud osaliselt säilinud 10. saj viimase veerandi laibamatus, mille juurde kuulusid vähemalt kirves ja peenkeramiline savinõu (Mägi-Lõugas 1995b, 524); kivilalmest saadi ka 11. saj kaelavõru jm ehteid ning hilisrauaaegne mehematus (vt Hausmann 1901). Kuna kohta on kaevatud vaid osaliselt, ei saa välistada, et juba 11. saj esimeseks pooleks oli sinna kujunenud mitmete matustega laibakalmistu. Varane laibakalmistu on võinud olla ka Läänemaa lõunaosas Rabaveres, kus Kabelimäe-nimelisest künkast kruusa võttes on leitud luustikke koos ehetega ja relvade (jn 163: 7), millest vanimad pärinevad 11. saj esimesest poolest (Moor 1942, 25; Lõugas & Selirand 1989, 276).

6.1.10 Kalmete hulk ja levik

Kui võrrelda noorema rooma rauaajaga, siis paistab, et rahvasterännuajal on kalmete hulk Eesti alal märgatavalt vähenenud: nooremast rooma rauaajast tuntakse u 150 kalmet või üksikmatust, kuid rahvasterännuajast on neid teada veidi vähem kui 60 (jn 187). Tegelikuses ei ole langus nii suur, kui neist numbreist esmapilgul paistab. Tuleb arvesse võtta, et noorem rooma rauaajast kestis Eesti arheoloogilise kronoloogia järgi 250 a (200–450 pKr), rahvasterännuajana käsitletlen aga käesolevas teoses kõigest 100 a pikkust perioodi (450–550 pKr).

Muutused matmispaikade hulgas olid Eesti erinevates osades ka täiesti erinevad. Loode-Eestis vähenes kalmete arv rahvasterännuajal võrreldes noorema rooma rauaajaga peaaegu kaks korda (Lang 1996a, 270). Samalaadset nähtust võib täheldada Virumaal ning Kesk- ja Lõuna-Eestis. Seevastu Läänemaalt pole noorema rooma rauaaja matusepaiku üldse teada, rahvasterännuaegseid kalmeid on selles piirkonnas aga üle kümne. Ka Saaremaal on tuvastatud seitse rahvasterännuajal kasutatud kalmet, samas kui rooma rauaaja teisest poolest on kalmeid teada vaid kaks – Liiva-Putla ja Tõnija Tuulingumägi.

Eelviikingiaegseid matuseid on avastatud umbes sama palju kui rahvasterännuaegseid – üle terve Eesti kokku umbes 65 kohas (jn 188). Enamikus piirkondades on eelviikingiaegseid matmiskohti siiski vähem kui rahvasterännuaegseid, kusjuures see vähenemine näib veel drastilisem, kui arvestada, et enamasti on eelviikingiaegse matusekoha näol tegemist üksikute tolleaegsete esemetega mõnes varasemas või hilisemas kalmes. Vaid Kagu-Eesti idaosas võib täheldada matmispaikade arvu kasvu: kui rahvasterännuajast neid teada ei ole, siis 6. saj teisel poolel hakati rajama põletusmatustega kääpaide (jn 199). Eelviikingiaegsete matustega kääbaskalmistuid on uuritud umbes tosinas kohas, kuid kuna

suurem osa seni põletusmatustega kääbastest saadud leidudest on eelviikingiaegsed, pärinevad tõenäoliselt ka läbikaevamata kääpad peamiselt eelviikingiajast.

Matmiskohtade arvu ja matmiskombestiku osas on viikingiaja algus samasugune kui eelviikingiaeg: 9. saj esemeid võib eristada vaid kümmeonnas matusepaigas. Arvatavasti on selle sajandi matmispaikade vähesus näiline ja tingitud sellest, et viikingiaja alguse esemelist materjali pole seniste teadmiste alusel enamasti võimalik eelviikingiaegsest eristada. Viikingiaja teisel poolel suurenes teadaolevate kalmete hulk aga lausa plahvatuslikult: 10. sajandist on Eestis teada ligilähedaselt 70 kalmet või üksikmatust. Päris viikingiaja lõpul suurenes matmiskohtade hulk veelgi: suhteliselt lühikesest ajast, 11. saj esimesest poolest, on teada u 60 matmispaika (jn 189). Sellise kasvu põhjuseks võib olla nii rahvaarvu kasv (vt 7.1) kui ka senisest rohkemate panustega matmine.

Kalmete hulk keskmisel rauaajal ja viikingiajal on mitmes Eesti piirkonnas palju väiksem, kui linnuste, asulakohtade ja peitleidude hulk ning palünoloogia andmed eeldada lubaksid. Uurijad on korduvalt rõhutanud, et kalmetesse maeti ainult osa ühiskonnast, tõenäoliselt eliidi liikmed (nt Ligi 1995; Mägi 2002, 74). Arvatavasti pole see siiski ainus põhjus. Näiteks Kagu-Eestis, kogu sellel ulatuslikul alal, mis jääb Emajõest lõuna ning Võrtsjärvest ida ja kagu poole, on teada ainult kaksteist viikingiaegset matmiskohta (jn 189). Samasugune olukord oli viikingiajal ka Viljandimaal, kust on teada vaid viis selleaegset kalmet. Pealegi on nende matmispaikade puhul enamasti tegemist hilisviikingiaegsete üksikute esemetega mõnes varasema perioodi kalmes. Samal ajal on viikingiaegsete linnuste ja asulakohtade tihedus Kagu-Eestis ja Lõuna-Viljandimaal suurem kui Põhja- ja Lääne-Eestis, kus vaadeldava perioodi kalmeid on arvukamalt (jn 4). Kuna Kagu-Eesti on arheoloogiliselt suhteliselt hästi inspekteeritud, ei saa tegemist olla ka uurimisloost johtuva lüngaga arheoloogilises aineses. Ammendavaks seletuseks ei saa olla ka siinsete kivikalmete lõhkumine kesk- ja uusajal, sest kuigi Lõuna-Eestis puudub ehitusmaterjaliks sobilik paekivi ja moondekivimitest rändrahnud kivikalmetes oli hea ja kättesaadav ehitusmaterjal siinsete arvukate keskaegsete linnuste ja kivikirikute jaoks, on rooma rauaaegseid kivikalmeid vaadeldavas piirkonnas säilinud arvukalt.

Seega näib kõige tõenäolisem seletus, et sageli ja kohati isegi valdavalt käituti surnukehadega (k.a eliidi esindajad) viisil, mis ei jäta neist tänapäeval äratuntavaid jäänuseid. Surnud võidi jätta lihtsalt maapinnale või spetsiaalsetesse surnumajadesse. Et see võimalik oli, näitab sellise surnumaja avastamine Saaremaal Lepnas; surnumajasid on kasutanud ka idapoolsed soome-ugri rahvad (Mägi 2004b; 2005a). Võimalik, et ka tänapäeval teada olevate muinaskalmete puhul jäeti põletamata surnud enamasti kalmepinnale. Sel juhul lagunesid surnukehad üsna kiiresti ja säilinud on neist vaid üksikud luukatked, mis mingil põhjusel maapinda või kivide vahele sattusid. Surnute jäänuseid võidi viia ka veekogudesse. Selliste matuste leidmine on aga väga ebatõenäoline. Et neid siiski on olnud, näitavad kaks matmispaika Soomes Lõuna-Põhjamaal – Levänluhta ja Kälđamäki, kus keskmisel rauaajal on surnukehad jäetud soosilma või väikesesse järve (vt Wessman 2009).

6.1.11 Loomaluud kalmetes

Seni on tervikuna läbi uuritud ja publitseeritud ainult Lihula, Maidla I–II, Keskvere II, Uugla I, Kirbla, Ehmja Varetemäe ja Piila kivi kalmete ning Rõsna-Saare I–II ja Suure-Rõsna kääbastike, samuti Lindora 16. kääpa ja Laossina V kääbastiku 3. kääpa kaevamistel saadud arheozooloogiline leiuväine (Maldre 2003; Mägi *et al.* 1997; Mägi & Rudi 1999; Allmäe *et al.* 2007; Aun *et al.* 2008; Aun 1992, 119). Nagu näha, saab alljärgnevas käsitleda ainult Lääne-Eesti ja Kagu-Eesti ainest ning üldistuste tegemisel tuleb jääda ettevaatlikuks.

Lääne-Eesti vaadeldava perioodi kalmetes on kõige rohkem *veiste, lammaste või kitsede ja sigade luid*, mida leidub kõigis arheozooloogiliselt uuritud kalmetes (vt täpsemalt 3.2). Luud on enamasti põletamata ja pärinevad liharikastest piirkondadest (Maldre 2003, 275). Seega on tõenäoline, et enamik kalmetesse pandud loomaluudest on seotud kas peiesöömaagadega või pärinevad surnule kaasa antud “teemoonast”. Pigem esimesele võimalusele viitab mitme kalme (nt Lihula) luude leiukontekst, kus inim- ja loomaluud paiknesid eraldi või on nende säilivusaste erinev (Mandel 2003a, 30). Kagu-Eesti kääbastike põletusmatustes leidub (põletatud) kitse- või lambaluud väga harva (Aun *et al.* 2008, tab IV; Allmäe *et al.* 2009, 91); loomaluudest domineerivad seal hobuseluid.

Läänemaa kalmetes tuleb *hobuseluid* ette alates rahvasterännuajast. Varasema aja kohta pole võimalik midagi öelda, sest rooma rauaaegseid kalmeid siit ei tunta. Hobuseluid on Läänemaa kalmetes alati põletamata. Vanimad hobuseluid on teada Lihula kangurkalmest (Maldre 2003, tab 1), aga neid leidis ka eelviikingiaegses Keskvere II, 5.–11. sajandil kasutatud Ehmja Varetemäe ning viikingiaja lõpul rajatud Maidla II kalmes (*ibid.*, 270, tab 2). Hobuseluid on neis kalmetes siiski nii vähe, et tervete loomade surnutele kaasa panemine või ohverdamine ei näi tõenäoline: arvatavasti on hobuseluid kalmetesse sattunud koos lihaga, kas panustena või mälestussöömaagade käigus.

Erinevalt Lääne-Eesti kivi kalmetest leitakse Kagu-Eesti põletusmatustega kääbastest üksnes põletatud hobuste luid. Näiteks Suure-Rõsna kääbaskalmistus uuritud 40-st põletusmatusest 22 sisaldas peale inimluude ka hobuseluid (Allmäe *et al.* 2009, 91). Rõsna-Saare I ja II kääbaskalmistu 115-st matusest sisaldas hobuseluid 21, st u 18% (Allmäe & Maldre 2005, 128; Allmäe *et al.* 2007, 304). Seejuures oli hobuseludega põletusmatuseid rohkem Rõsna-Saare I kalmistus: kokku 13. Sellised matused paiknesid Rõsna-Saare kääbastikes kõige sagedamini kääpakuhjatise all maapinnas (Allmäe *et al.* 2008, 275). Ühe Rõsna-Saare I kalmistu kääpa alt leitud luukogumis olid hobuseluid säilinud tavapärasest suuremate tükkidena, mis võimaldas tähele panna, et inimluud paiknesid pealpool ja hobuseluid vahetult nende all (Allmäe *et al.* 2007, 304; Aun *et al.* 2008, 275). Põlenud hobuseluid koos põlenud inimluudega sisaldas ka vähemalt üks Lindora kääbaskalmistul läbi uuritud pika kääpa luupesa (Schmiedehelm 1965, 26).

Senised uuringud näitavad, et kääbastesse on maetud tervete põletatud hobuste jäänuseid. Looma- ja inimluud on sama põletusastmega, millest võib järeldada, et loomad olid põletatud tuleriidal koos inimesega. Hobuseid võidi põletada ja kääpasse matta ka inimesest eraldi, nagu näitab Suure-Rõsna kääpast nr 4 leitud luupesa, mis sisaldas kahe hobuse

luid, kuid inimluud puudusid (Aun 2009a, 91). Kääbaste põletatud hobused, nagu ka Lääne- ja Põhja-Eesti keskmise rauaaja ja viikingiaja kalmetes leiduvad hobuseriistad (vt 4.4.2), on tõenäoliselt seotud I at teisel poolel Põhja-Euroopasse levinud müüdiga surnu ratsutamisest teise ilma hobusel (Lang 2009). Eespool mainitud Rõsna-Saare I kääbaskalmistu põletusmatust, kus hobuse luud olid inimluude all, on oletatud sümboliseerivat ratsanikku ja ratsut (Allmäe *et al.* 2009, 91).

Saare- ja Läänemaa kalmetest on näiteid nii tuleriidal koos inimesega põletatud kui ka kalmesse põletamata maetud *koertest*. Näiteks ühest Piila kiviringiga ümbritsetud hilisviikingiaegsest matusest leiti mitme koera luud, mis olid põlenud nagu sinna maetud mehe luudki (Mägi *et al.* 1997, 110, tab 2). Teises samaaegses Piila kiviringis, samuti mehematuses, leidis vaid üksikuid põlenud koeraluid (*ibid.*, 111, tab 2). Kolmandas sealsetes kiviringiga matuses oli põlenud koeraluid aga isegi rohkem kui inimluud (Mägi & Rudi 1999, 41–43). Maidla I kalme ainus määratav põlenud loomaluu kuulus koerale (Maldre 2003, 265; Mandel 2003a, 42). Põletatud koeraluid on leitud teistestki Läänemaa kalmetest (Maidla II, Ehmja, Kirbla, Uugla I – vt Maldre 2003), kuid seal võivad koeramatused olla ka hilisrauaaegsed. Võib oletada, et loetletud juhtudel on koer põletatud koos inimesega. Olgu siinkohal öeldud, et Eesti territooriumil paiknevatest põletusmatustega kääbastest koeraluid saadud ei ole, küll aga oli neid ühes põletusmatuses koos inimese ja hobuse luudega Setumaa Vene Föderatsiooni alale jäävas Leeska (Lezgi) kääbaskalmistus (Lopatin 2009, 84).

Ühest Käku kalmistu kiviringiga kangrust leiti peale põletatud inimluude terve koeraskelett; koer oli maetud seljaga vastu kiviringi siseserva (jn 193). Põletamata koeraluid koos teiste põletamata loomaluudega on leitud Tallinna lähedalt Kurna IB üksiktarandkalmest, mis oli kasutusel 4. sajandil, kuid sisaldab ka 7.–8. saj järelmatuseid (Friedenthal 1911, 6; Lang 1987, 200), samuti rooma rauaajal, rahvasterännuajal ja eelviikingiaja algul kasutusel olnud Nurmsi tüüpilisest tarandkalmest Kesk-Eestist (Vassar 1943, 35). Üksikuid koeramatusi on teada ka nooremast pronksiajast ja eelrooma rauaajast (vt Kraut 1985, 349; Maldre 2000, jn 1–2).

Skandinaavia maades ilmusid koeramatused rooma rauaajal, levisid laiemalt vendeliajal ja saavutasid suurima arvukuse viikingiajaks. Koeramatusi esineb peamiselt Ida-Rootsis Mälari ümbruses, kuid neid tuleb ette ka Skånes ja Taanis; samuti on vaadeldava ajastu koeramatusi leitud Edela-Soomes (Jonuks 2006, 34). Erinevalt teistest sealsetes kalmetes leiduvatest loomaluudest on koeraluud tuleriidal põletatud. Võimalik, et kalmesse maetud koerad olid jahikoerad, kes väljendasid maetu staatust (*ibid.*). Sama võib oletada Salme I paadismatusest leitud *jahikullide* kohta. Jaht ja jahipidamisvahendid olid viikingiajal Skandinaavia maades kõrge ühiskondliku staatuse sümbolid. On ka arvatud, et sarnaselt hobusega võidi koeragi pidada surnu saatjaks teispoolsesse ilma (Lang 2009, 88). Lääne-Eestis võib koerte matmist kalmesse pidada igatahes Skandinaavia mõjuks.

Metslooma- ja kalaluid on leitud ainult Lihula kangurkalmest ja Maidla II kivivarekalmest. Lihula kalmest leiti jänese luud ja haugi selgoolüli (Maldre 2003, tab 1), Maidla II kalmest üks jäneseluu ja mõned karu küüniseluud (*ibid.*, 271–273). Karuküünised sattusid kalmesse tõenäoliselt koos nahaga või amulettidena.

Kuidas loomade surnule kaasa panemine või ohverdamine välja võis näha, sellest saab aimu Ibn Fadlani vahendusel, kes kirjeldab 922. a laevas põletatud russide üliku matuseid (Ibn Fadlan, 47):

Toodi koer, raiuti pooleks ja heideti laeva. Toodi kõik tema relvad ja asetati ta kõrvale. Võeti kaks hobust ja jooksutati nad vahule. Hobused raiuti mõõkadega kaheks ja liha heideti laeva. Toodi kaks lehma, mis samuti lihaks raiuti ja laeva heideti. Lõpuks toodi kukk ja kana, tapeti ja jäeti laeva.

6.1.12 Hauapanused ja teised esemed kalmetes

Hauapanuste olemasolu või nende hulk matustes varieerub piirkondlikult ja kalmetüübiti tugevalt. Enim on neid Lääne- ja Põhja-Eesti kalmetes, vähem või üldse mitte Kagu-Eesti kääbastes. Üldiseid suundumusi hauapanuste hulga muutumises läbi aja on väga raske välja tuua. Enam-vähem kindlalt võib öelda vaid seda, et aja jooksul hakati surnutele rohkem panuseid kaasa panema ning mitmekesisus ka panuste sortiment: viikingiaegsetes kalmetes on see märgatavalt suurem kui rahvasterännu- ja eelviikingiaegsetes matmispaikades.

Kui rooma rauaaja kalmetes leidub peamiselt ehteid ja üksikuid tööriistu, siis rahvasterännuajal hakati surnutele peale ehte kaasa panema ka *relvi*. Sellele osutavad ka pandlad, mida tarandkalmetes leidub vähe, kuid rahvasterännuaegsetes kalmetes sageli: tõenäoliselt oli kalmesse pandud vöö enamasti mõõgavöö. Relvi pandi hauda kaasa kuni rauaaja lõpuni.

Samaaegselt relvadega hakati Lääne- ja Saaremaal surnutele kaasa panema *hobusevarustust*. Suitsed ja valjaosad esinevad siin koos Skandinaavia päritolu esemetega, mis viitab selle kombe läänepoolsele päritolule. Eelviikingiajast sedalaadi kalmeleidud puuduvad, kuid viikingiaja teisel poolel ilmus ratsavarustus jälle kalmetesse, nüüd mitte ainult Lääne-, vaid ka Põhja-Eestis. Arvukamalt on viikingiaja teise poole hobuseriistu siiski teada Lääne-Eesti kalmetest. Valter Langi tõlgenduse kohaselt on kõnealuse kombe taga algselt Musta mere äärsetest steppidest pärinev, kuid Lääne-Eestisse rahvasterännuaja lõpul Skandinaaviast levinud uskumus, mille kohaselt surnu ratsutab teispoolsusesse hobusel (Lang 2009). Tähelepanuta ei saa jätta ka asjaolu, et ratsavarustus on kalmetes reeglina koos relvade ning teiste hinnalisemate panustega. Seega oli ratsavarustusega maetute näol tegemist ühiskonnas kõrgemat sotsiaalset staatust omavate inimestega, kelle võimu, jõukust ja aristokraatlikkust nõnda rõhutada püüti (Selirand 1974, 126; Taavitsainen 1976; Mägi 2002, 123).

Rahvasterännuajast kuni hilisrauaaja lõpuni oli Eesti alal levinud kombe panna hauda ainult osa relvast või hobusevarustusest. See puudutab eelkõige hinnalisemaid relvi, näiteks mõõku, millest kalmes leidub sageli vaid pidemeosi. Mõõkade kui suurte ja kergesti leitavate metallesemete puhul ei saa muidugi välistada võimalust, et need on kalmetest, eelkõige maapealsetest kivikalmetest, hauröövlite poolt juba omal ajal välja võetud. Siiski leidub haudades ka terveid relvi ja ehteid.

Rooma rauaaja kalmetes on ehted sageli katketena, kuid enamasti on defektid tekkinud tuleriidal: hauapanuste sihilikust rikkumisest on neis kalmetes vähe märke. Alates rahvasterännuajast leidub kalmetes juba rohkem esemeid, mille rikkumise tahtlikkus on selgem (nt jn 114: 6). Tahtlikult rikutud esemete suhtarv kalmetes jäi keskmisel rauaajal siiski väikeseks; suurima leviku saavutas see komme alles viikingi- ja hilisrauaaja põletusmatustega kalmetes (Jonuks 2009, 252). Viikingiaja laibamatustes on panused rikkumata.

Savinõud on kalmetesse sattunud vähemalt kolmel viisil: matuseurnina, hauapanusena või panuste (toidu, joogi vm) mahutina või jäeti nad kalmele peiede või mälestussöömaaegade käigus. Selge on nõude otstarve ainult põletusmatustega kääbastes leiduvate matuseurnide ning viikingiaegsete laibahaudade panuste puhul. Kivikalmetes on savinõukillud enamasti kalmekivistikus laiali ja nende kalmesse sattumise viisi kohta saab teha vaid üldisi järeldusi. Liiatigi on vaid üksikuid Eesti kalmeid kaevatud täielikult ja sedavõrd täpselt, et suurem osa keraamikast on üles võetud ja dokumenteeritud.

Matuseurnidena on savinõusid kasutatud ainult põletusmatustega kääbastes. Urnis maetuid on Ida- ja Kagu-Eesti ning ajaloolise Setumaa Vene Föderatsiooni jääva osa kääbaste põletusmatuste hulgas ainult 3,4% (Aun 2002, 87). Põletusmatustega kääbaste ülejäänud levikualal olid sellised matused palju arvukamad: keskmiselt on seal urnis maetuid umbes veerand kõigist matustest. Kõige suurem on urnismatuste osakaal Smolenskimaal: 36,4–43,8%. Nende vähesust Eesti ja Setumaa kääbastes võib pidada kohalikuks eripäraks (*ibid.*, 73j ja seal viidatud kirjandus). Eestis ning Setumaa Venemaa poolele jäävas osas avastatud urnidega matustest kümnes oli urn püstises asendis, üheksal juhul kummuli põletusjäänuste peal ning ülejäänud üheteistkümne matuse puhul pole urni asend teada. Paaril juhul on matuseurn olnud kaetud teise, kummuli asetatud savinõu või selle katkega (*ibid.*, 68j). Urnidena kasutati jämekeraamilisi potte, peenkeramilisi nõusid on matuseurnide hulgas vaid mõni üksik (vt ka 2.2.2.3; jn 38).

Kivikalmetest leitava keraamika puhul on harva võimalik kindlalt öelda, et tegu on hauapanusega. Panuseks võiks pidada savinõusid, mis koos teiste panuste ja surnuga tuleriidale pandi, kuid põlemisjälgedega savinõukilde leidub Eesti põletusmatustega kivikalmetes harva (Selirand 1974, 103). Kääbaste põletusmatustes või nende vahetus läheduses leidub mõnikord üksikuid savinõukilde. Terveid savinõusid, mis arvatavasti olid panused ja mitte matuseurnid, on leitud ainult kahest kääpast Koseveski ja Suure-Rõsna kääbastikes: kummaski kääpas oli ühe põletusmatuse juures kaks savinõud (Selirand 1965, 475, tahv II; Aun 2002, 77). Mainitagu siinkohal ka üht Rõsna-Saare II kääbaskalmistu kääbast, kus ühe luukogumi kõrval eraldi lohus oli savinõu, sees savist värtnakeder (jn 85: 2; Aun 2002, 77). Laibamatustesse ilmusid savinõud 11. saj esimesel poolel, eelkõige Virumaal ning ajaloolisel Põhja-Tartumaal (vt 6.1.9). Nii meeste kui ka naiste haudadesse on asetatud tavaliselt kas ainult üks pott jalutsisse või üks jalutsisse ja teine pea juurde. Võimalik, et savinõu iseenesest ei olnud hauapanus, vaid mahuti, milles oli surnule kaasa pandud toitu, seemnevilja, koldesütt vmt. Näiteks Lahepera kalmistu naise ja lapse kaksikmatuses oli naise jalgade juures olnud pott poolenisti sütega täidetud (Selirand 1974, 66). Võiks

oletada, et tegemist oli hõõguvate koldestütega, mille abil pidi teispoolsuses koldetuli süüdatama.

On oletatud, et enamik Eesti noorema rauaaja kivikalmete keraamikakatketest pärinevad kalmekivistikule puruks visatud savinõudest (Kustin 1962, 93; Selirand 1974, 103; Mägi 2002, 113). See oletus põhineb tähelepanekul, et ühe nõu killud on kalmes enamasti mitmemetrise läbimõõduga alal laiali, et kilde leidub rohkem kivikalmete pealmistes kihtides ning et suurem osa savinõudest ei ole tules olnud. Marika Mägi (2002, 113) oletuse kohaselt võidi savinõus või -nõudes kalmele tuua tuleriidalt kogutud põletusjäänuseid. Sama tõenäoline on, et savinõukillud sattusid kivikalmetesse koos mälestusrituaalide käigus söödud või ohverdatud toiduga, nagu on Randvere kivikalme ja hilisrauaaegse Kurevere I kiviringiga kalme kohta oletanud Aita Kustin (1962, 93; 1966, 89). Pärast kalmel peetud peiesid või muud tavakohast söömaega visati tühjad nõud sinnasamasse katki või jäeti nõud lihtsalt kalmele, kus nad ise purunesid.

Kagu-Eesti põletusmatustega kääbastest leitud savinõudest on umbes kolmandik sellised, mis ei ole seotud kindlate matustega. Selliste nõude kilde leitakse nii kääbaste pinnalt, kääpaid ümbritsevatest kraavidest kui ka kääpakuhjatiste seest ja alt (Aun 2002, 66, 78). Arvatavasti ei olnud need jooginõud, sest tavaliselt on tegemist jämekeraamiliste käsitsi valmistatud pottidega, millel paljudel juhtudel leidub kõrbekihti. Auna (2002, 78, 86) hinnangul toodi savipotis kääpale ohvriande. Toit koos savinõuga jäeti kääpale, kus nõu aja jooksul purunes. Kas ohvreid toodi matmise ajal või mingi hilisema rituaali käigus, on võimatu kindlalt öelda. Rõsna-Saare kääpaid ümbritsevatest kraavidest leitud 11.–13. saj ja isegi keskaegne kedrakeraamika (vt Aun 2002, jn 8–9) näib igatahes kõnelevat sellest, et setude esivanemad käisid kääbastel surnuid mälestamas või neile ohvreid viimas veel sajandeidki pärast põletusmatustega kääbastesse matmise lõpetamist.

Joogisarvi on peetud rituaalsetel pidustustel kasutatud esemeteks. Neid on arvukalt leitud Skandinaavia ja vähemal hulgal balti hõimude kalmetest (Luik 2003, 158 ja seal viidatud kirjandus). Eestis on joogisarvede osad haruldased. Rahvasterännuajast pärineb Jäbara E üksiktarandkalmest leitud joogisarve pronksist ots, milles on säilinud isegi sarveosi (jn 209: 1). Proosa kivivarekalmest on leitud terve rida mitmesuguseid pronks- ja hõbeplekist naaste, mis on kaunistatud ühiskeskmeliste ringide, looma- või tagurpidi S-kujutistega (jn 139: 7–8). Selliseid pealistisi on leitud mitmest teisestki Põhja-Eesti kalmest, kuhu maeti 5.–8. saj paiku: Rebala Presti (jn 209: 2), Jäbara E ja Ojaveski (jn 139: 4–6). Eespool sai neid käsitatud vöönaastudena, kuid pole välistatud, et mõned neist kaunistustest pärinevad hoopis joogisarve ülemise osa ümbrisest (Lang 1996a, 183). Samasuguse ornamendiga olid kaunistatud rahvasterännuaja joogisarved Leedus (vt Simniškytė 1998, jn 19), kuid sealgi olid joogisarved suhteliselt erandlikud ning neid seostatakse Ojamaa mõjudega (Kazakevičius 1987, 61; vt ka Almgren & Nerman 1923, nr 455–456). Tagasikeeratud äärega pronksrõngaid, mida on leitud Jäbara E kalmest (Schmiedehelm 1955, jn 24: 5–6), Proosa tarand- ja kivivarekalmest (Deemant 1993, 33, 58, tahv XV: 1, XXX: 6), Toila I kalmest ning ka Piilsi peitleiust (Moora 1935, jn 7: 5), on küll peetud joogisarvede pronksääristeks (Deemant 1993, 33, 58; Lang 1996a, 183; Jonuks 2009, 251), kuid tegemist on siiski rooma raua-aegsete sarikävõrude otsmiste rõngastega (Schmiedehelm 1955, 96; vt Moora 1929, tahv XXIV: 6; Kivikoski 1973, nr 32).

Tõnno Jonuks rõhutab, et rituaalsed joodud, mille käigus joogisarved kasutust leidsid, olid seotud surmarituaalide ja matustega, nagu näitavad Skandinaavia rahvasterännu- ja vendeliaegsed pildikivid, viikingiaegsed ruunikivid ning kirjalik materjal (Jonuks 2009, 251 ja seal viidatud kirjandus). Tegelikult ei saa siiski kindlalt öelda, et joogisarved on jäänud kalmele just seal toimunud jootude käigus. Skandinaavia sõdalaste surmajärgses elupaigas Valhallas usuti sealseid asukaid lisaks võitlemisele tegelevat veel peamiselt mõdu joomisega ja seega võis joogisarv kui teispoolsuses vajalik ese olla ka hauapanus – nagu relvadki. Eestis jäid joogisarved kalmetes ka suhteliselt erandlikuks nähtuseks. Pole võimatu, et siin täitsid nende ülesannet surnutele kalmesse kaasa pandud ornamenditud peenkeramilised nõud (Lang 2009, 88).

Peale hauapanuste ning peiede või mälestusrituaalide käigus kalmetesse sattunud esemete on sealt leitud ka ehtekogumeid, mida ühegi matusega siduda ei saa. Sellised kalmeaarded seostuvad pigem peitvarade temaatikaga ja seetõttu käsitleme neid koos teiste rituaalsete peitvaradega allpool (6.2.2).

6.2 RITUAALSED PEITVARAD

Rituaalseteks peitvaradeks peetakse eelkõige vesikeskkonnast ja kalmetest päevavalgele tulnud peitvarasid (vt ka 5.2.1). Teisisõnu: need on sellised varad, mida nende peitjad ei kavatsenudki uuesti kasutusele võtta või lootsid kasutada pärast oma surma (Tõnisson 1962, 184; Jaanits *et al.* 1982, 289; Ligi 1995, 229; Kiudsoo 2005, 140; Tamla & Kiudsoo 2005, 2). Peitmise rituaalsele motiivile viitab ka samade esemetüüpide kordumine leius, mis võib tähendada, et tegemist pole ühe inimese või pere tarbevaraga (Tamla, T. 1977, 166j; Jaanits *et al.* 1982, 289; Tamla & Kiudsoo 2005, 2). Tegelikult võis ka eespool käsitletud majanduslike peitvarade matmise taust olla usundiline, st sooviti tagada aarde säilimine ja anti see jumalate, vaimude või esivanemate kaitse alla (Jonuks 2009, 254).

Keskmisest rauaajast on teada 19 peitleidu, millest kaks on tõenäoliselt majanduslikud (vt 5.2) ja 17 rituaalsed. Kalmetega seostatavaid rituaalseid peitleide on neli (Kardla, Paali I ja II, Villevere); need kõik koosnevad ehetest ja on maha jäänud 5. saj teisel või 6. saj esimesel poolel. Võimalik, et kalmeaaretena tuleks tõlgendada ka Varnja ja Kriimani Ida-Rooma päritolu 5. saj teise poole või 6. saj alguse hõbenõusid (vt 2.2.3). Ülejäänud rituaalsed peitvarad on tulnud päevavalgele enamasti rabadest, soodest või niisketelt heinamaadelt, kus omal ajal võis samuti olla veekogu või märgala. Vaid kaks aaret (Hummuli ja Viira) on leitud põllult, kuid nendegi puhul ei saa välistada, et peitmise ajal oli seal soo või mingi väiksem veekogu. 5. saj teisest või 6. saj esimesest poolest on pärit kaks ehetest koosnevat peitvara (Uri ja Viira). Teise sama perioodi peitvarade rühma moodustavad relvadest ja tööriistadest koosnevad leiukogumid (Alulinna, Igavere, Kunda I, Rikassaare). 7.–8. sajandisse on ajandatud Kunda II peitvara, mis koosnes ehetest ja tuluskivist. Üksnes kaelavõru(de)st koosnevad peamiselt 8. sajandisse dateeritud Hummuli, Loosi ja Navesti peitvarad. Eelviikingiaja ja viikingiaja piirimaile, 8.–10. sajandisse võib dateerida Koorküla allikast saadud relvade leiu.

Viikingiajast on rituaalseid peitleide teada ainult kolm, kõik Virumaalt. Relvadest ja nende katketest koosnev Järve peitleid pärineb 9. saj esimesest poolest, Essu turbarabast leitud viis kuldripatsit ja kullast ripatsmünt aga 9. saj lõpust. Peale nende on Kunda küla ohvriallika juurest saadud kaksikristpeaga ehtenõel, mis pärineb 10. sajandist või 11. saj esimesest poolest.

6.2.1 Relvadest ja tööriistadest koosnevad rituaalsed peitvarad

Ainult relvadest koosneb Kesk-Eestist Rikassaare asunduse lähedalt heinamaalt Prandi jõest 30 m kauguselt saadud peitleid. Huumusekihis 10–15 cm sügavusel oli 54 odaotsa (jn 210), millest osa moodustanud kaks rida, tipud vastamisi. Odaotste putkedes oli säilinud puuvarte jäänuseid. Leius oli ka seitse katkist võitlusnuga. Rikassaare relvad on valmistatud 6. sajandil (Mandel & Tamla 1977).

Rikassaare leiuga sarnasest leiukontekstist ja umbes samaaegsed on Põhja-Tartumaalt Igaverest sooheinamaad kündes välja tulnud raudesemed. Arheoloogiakogudesse jõudis neist neli kitsateralist laieneva kannaga kirvest ning hiline putkkirves (Oras 2009, kataloog, nr 3). Kirved pärinevad 6.–7. sajandist (vt 4.2.4). Lisaks olevat leitud “hulk” mõõku, odaots, kilbikupal ja vikati katke (Tiitsmaa 1921, 43).

Virumaa põhjarannikult seni täpsemalt ajandamata Alulinna muinaslinnuse juurest soost on 20–40 cm sügavuselt leitud kaks eraldi esemekogumit – üks linnusest u 60 ja teine 300 m kauguselt. Neist on muuseumikogudesse jõudnud veidi üle 100 eseme, kuid kahe leiukoha leiud on kahjuks segunenud. Leidude hulgas on 61 odaotsa, 24 sirpi, 12 õõskirvest, 2 silmaga kirvest, kaheteraline mõök ja 10 mõögakatket, vikat ja võsanuga. Mõnel odaotsal ja putkkirvel on sees puidujäänuseid, mis näitab, et sohu on sattunud varretatud esemed. Olevat leitud ka hõbeasju ja luid, mis on aga kaduma läinud (Oras 2009, kataloog, nr 1). Erinevalt teistest sedalaadi leidudest sisaldab Alulinna oma esemeid väga pikast ajavahemikust. Sirbid on dateeritud eelrooma rauaaega ning võsanuga ja mõök vanemasse rooma rauaaega, samas kui enamik esemetest pärineb 6.–7. sajandist, üks odaots rauaaja lõpuosast ja üks kirves keskajast (Laul & Tõnisson 1991, 81; Lõugas & Selirand 1989, 236).

Kunda I peitleiuna tuntud esemekogum saadi Virumaalt rabast merglit kaevandades (Oras 2009, kataloog, nr 7 ja seal viidatud kirjandus). Selles on rauast tööriistu ja relvi vähemalt kahest erinevast perioodist: nooremast eelrooma või vanemast rooma rauaajast pärineb kitsateraline silmaga kirves (Lang 2007c, 141), kõik ülejäänud esemed võib ajandada aga 6.–7. sajandisse. Nende hulgas on seitse kitsateralist laieneva kannaga kirvest (jn 80: 1), viis odaotsa, katked vähemalt kahe mõõga teramikust, kaks arvatavasti sepatööl kasutatud raudlabidakest (jn 72: 5) ning kaks kumerat, oletatavasti pajast pärinevat raudplaati. Kahjuks pole täpselt teada, kas kõik need esemed leiti üheskoos või eraldi. Kuna kitsateraline silmaga kirves on ülejäänud esemetest halvemini säilinud, on tõenäoline, et see visati rappa mitu sajandit varem kui teised kõnealuse peitleiu esemed.

Viljandimaa lõunaserval Koorküla Valgjärve põhjakaldal olnud allikast olla leitud vähe- malt seitse odaotsa, kirves, käärid, münte ja veel mingite raudesemete katkeid. Odaotste kohta on teada, et need olid allika põhja püsti torgatud (Oras 2009, kataloog, nr 5 ja seal viidatud kirjandus). Muuseumikogudesse on neist esemetest jõudnud kaks astmeliselt peeneneva rootsuga odaotsa (jn 162: 3–4) ja üks kitsateraline kitsa kannaga kirves (jn 80: 2). Odaotsad võib ajandada 8.–13. sajandisse, kirves aga esindab tüüpi, mida esialgu ei saa dateerida täpsemalt kui 6.–10. sajandisse. Ka Koorküla allikasse võidi relvi ja muid esemeid ohverdada erinevatel aegadel. Olgu siinkohal ära mainitud ka teine ohvriallikaga seotud leid, ehkki tegemist on ehtega: Lääne-Virumaalt Kunda küla ohvriallika juurest leitud lahtiste harudega ristpeanõel (Tamla 1985, 138j). Kuigi seda ei leitud mitte allikast, vaid selle lähedusest kraavi kaevamisel (TLÜ AI leiukogu pearaamat), on siiski võimalik, et tegemist on ohvriga.

Virumaal Kohtla-Järve lähedal Järve külas leiti omaaegselt soiselt karjamaalt esemete kogum, mis näib koosnevat ainult relvadest, peamiselt küll nende katkendeist. Leius on mõõgapidemete osi, odaotste tükke ning arvukalt väiksemaid rauakilde ja raudplekitükke, kokku 79 leiunumbrit. Tervemateks esemeteks on üks mõök ja kaks odaotsa. Esemed paiknesid turbamulla sees kuni 10 m läbimõõduga alal. Võib oletada, et relvad olid alg- selt ohverdatud allikasse või rabalaukasse (Lõugas & Selirand 1989, 239; Tamla 1996, 226). Järve leid on pärit 9. saj esimesest poolest (Mandel 1991a, 114).

Samaaegseid relvadest ja tööriistadest koosnevaid peitleide teatakse ka lääne- ja lõuna- poolsetel naaberaladel. Eesti keskmise rauaaja peitleidudega on hulgalt, leiukontekstilt ja koostiselt üpris sarnased Läti vastava ajastu peitleidud. 1977. aastaks oli sealt teada 26 5.– 8. sajandist pärit peitvara, mis koosnevad relvadest, tööriistadest ning pronks- ja hõbeeh- test (Urtāns 1977, 99). Üks suurimaid vaadeldava ajastu peitleide Lätis on Kokumuiža leid Kuramaalt, mis leiti niiskelt madalikult kraavi kaevamisel. Esemed asetsesid 1,5 m² suurusel alal u 45 cm sügavusel turbakihi. Kokku saadi sealt enam kui 1100 raudeset: üle 600 odaotsa, paarsada õõskirvest, 40 silmaga kirvest, kõplaid, mõõgakatkeid jm. Pea- le nende koguti sealt veel 40 pronks- ja hõbeehet ning u 60 kivieset (tuluskivid, luisud). Kokumuiža leid on ajandatud 5. saj lõppu (Moora 1929, 71j; Urtāns 1977, 138–145).

Taanis ja Lõuna-Rootsis on kunagistest soodest ja veekogudest arvukalt rituaalseid leide saadud. Erinevalt Läänemere idaranniku maadest hakati Lõuna-Skandinaavias relvi ja väärismetallist ehteid veekogudesse uputama juba eelrooma rauaajal. Selliseid leide tea- takse ka rooma rauaajast, kuid kõige arvukamad olid need rahvasterännuajal, st 5. sajan- dil ja 6. saj algul. Pärast seda langes Skandinaavias rituaalsete peitleidude arv järsult, kuid neid on seal siiski palju rohkem kui Eestis. Eesti rituaalsete peitvaradega võrreldes on Skandinaavia omades ka palju rohkem ja väärtuslikumaid esemeid, sh kuldesemeid. Viimased on eriti iseloomulikud rahvasterännuaegsetele leidudele (Stenberger 1977, 314–328; Fabech 1991; Hedeager 1992; 1999). Erinevalt Eestist pole Lõuna- Skandinaavia rituaalsetes peitleidudes tööriistu, kuid veekogudesse on ohverdatud ka inimesi ja loomi ja seda juba alates eelrooma rauaajast (Glob 1966).

6.2.2 Ehetest koosnevad rituaalsed peitvarad

Osa ehetest koosnevaid peitvarasid on saadud kalmetest või nende vahetust lähedusest ning need võib liigitada kalmeaareteks. Erinevalt hauapanustest ei ole aaretes olevad esemed tules olnud.

Kardlast Tartu lähedalt on saadud üks uhkemaid Eesti rahvasterännuaegseid peitleide (jn 211). Hõbeehetest kuulub sellesse kaks tervet ja üks katkendlik ambsõlg, kusjuures sõled on ilustatud kuldplekiga, üksteist kaelavõru, viis käevõru ja kaks raudtraadile lükitud rõngast; leius oli ka väiksem kullast kaelavõru ja pronksist käevõru. Kardla leiukogum tuli oletatavasti välja lõhutud kivikalme kohalt, kuid tegemist ei näi olevat matusepanus-tega. Esemed on dateeritud 6. saj keskele (Hausmann 1914; Jaanits *et al.* 1982, 286).

Kagu-Eestist Paali tarandkalmest, mis oli rajatud 3. sajandil ja kuhu maeti vähemalt 5. saj lõpuni (Laul 2001, 34), on saadud kaks aaret (Schmiedehelm 1934b). Neist esimene leiti kalme lõunapoolsest äärevarest suure kivi alt ja koosnes kahest hõbekaelavõrust (jn 121: 3) ja pronksist ambsõlest, mis oli kaunistatud õhukese hõbeplekiga (jn 92: 3). Teine aare tuli välja põhjapoolse äärevare alt liivapinnasesse kaevatud ligikaudu 1 m sügavusest august, kuhu esemed olid arvatavasti pandud kasetohtu mässitult. Teise aardesse kuulub kolm hõbedast ambsõlge, neist üks kuldplekist ilustusega, kaks hõbekaelavõru (jn 121: 1), hõbe- ja pronkskäevõru (jn 127: 4), pronkssõrmus, neli spiraalorukest ja pronksist pannal koos rihmakandadega (jn 132). Mõlema aarde esemed dateeritakse 6. saj esimesse poolde (Oras 2009, kataloog, nr 11–12).

Viljandimaalt Villevere külast Kabeli talu põllult leitud aarde hõbeasjad kaaluvad kokku 1145 g. Nende hulka kuuluvad rõngasilustustega ambsõlg, kuus kaelavõru, üks arvatav kaelavõru katke ja spiraalsõrmus. Leiu ainuke pronksese on massiivne käevõru, mis kaalub 223 g. Koos ehetega leiti ka linase tekstiili tükke (vt 4.3.5): arvatavasti olid esemed peidetud kangatükki keeratuna või riidest kotis. Villevere leid on ajandatud 5. saj teise poolde (Moora 1925, 115). Pärimuse järgi oli vahetult leiukohal kalme või kalmistu, millele viitab ka Kabeli talu nimi (Allik & Markus 1923, 7j).

Ülejäänud siinkohal käsitletavat aarded pole seotud kalmetega, vaid on leitud märgaladelt või põllult. Kagu-Eestist Viira mõisa põllult u 1,3 m sügavuselt saadi 3 kg kaalunud hõbeaare, mis koosnes üheteistkümnest kaelavõrust. Muuseumisse jõudis vaid neli võru (jn 212), igaüks kaaluga vahemikus 260–300 g. Võrud pärinevad rahvasterännuaegast, 5. saj teisest või 6. saj esimesest poolest (Aun 1992, 138j; Oras 2009, kataloog, nr 19). Kuna leid saadi suhteliselt sügavalt, siis näib tõenäolisem, et tegemist on püha, mitte majandusliku aardega. Ligilähedaselt samaaegne on Ida-Harjumaalt Uuri külast tiigi kaldalt u 30 cm sügavuselt saadud kahest hõbekaelavõrust (jn 121: 2), ühest pronkskäevõrust ja hõbedast ambsõle katkest koosnev leid: nimetatud esemed pärinevad 6. saj esimesest poolest (Oras 2009, kataloog, nr 17). Ainult hõbekaelavõrudest koosnevad aarded on saadud veel Lõuna-Viljandimaalt Hummulist, Kagu-Eestist Loosist (mõlemas aardes on kolm hõbekaelavõru; jn 122, 124) ja Põhja-Viljandimaalt Navestist (üks hõbekaelavõru). Need kolm aaret pärinevad u 8. sajandist. Samasuguse dateeringuga on Lääne-Virumaalt Kunda turbarabast leitud kaks pronksist rõngaspeaga ehtenõela, sõrmus ja tuluskivi ehk Kunda II

peitleid (Oras 2009, kataloog, nr 8). See saadi 19. saj lõpul mergli kaevandamise käigus ning kahjuks pole teada, kas kõnealused esemed leiti koos või erinevatest kohtadest.

Lääne-Virumaalt Essu turbarabast u 2,4 m sügavuselt on saadud leid, milles oli viis väikest granulatsioon- ja filigraantehnikas ilustatud kuldripatsit ning ripatsina kasutatud aastal 864 või 865 löödud araabia kuldmünt dinaar (jn 116; vt ka 4.3.1.6). Aardekese kaal oli 28,4 g. See on ainus muinasaegne aardeleid Eestis, mis koosneb üksnes kuldesemetest. Sohu on see viidud arvatavasti 9. saj lõpul (Leimus 2006).

6.2.3 Esemete ohverdamise ja peitmise põhjused

Nii Skandinaavia kui ka Eesti uurijad on lähtunud alusväitest, et vesine keskkond muinasesemete leiukohana viitab leiu rituaalsusele. Vette või rappa visatud või peidetud esemeid oli hiljem võimatu kätte saada, mis näitab, et esemete uputajatel ei olnudki kavatsust neid vähemalt oma eluajal uuesti kasutusele võtta. Kuna keegi väärismetallist esemeid, relvi või tööriistu niisama minema poleks visanud, siis on tõenäoline, et tegemist on jumalatele või teistele üleloomulikele olenditele mõeldud ohvritega (nt Molvögin & Selirand 1975, 3j; Mandel & Tamla 1977; Stenberger 1977, 333; Jaanits *et al.* 1982, 289; Müller-Wille 1989, 40; Fabech 1991, 94; Hedeager 1992, 33–36; Tamla 1995; Hårdh 1996, 134; Oras 2009, 137). Skandinaavia sooleidude sellise tõlgenduse toeks on ka kirjalikud allikad alates Rooma autorite teostest, kus räägitakse, kuidas germaanlased oma jumalatele mõeldud ohvrid veekogudesse ja soodesse viskavad (vt nt Burenhult 1984, 150).

Ohvreid võidi jätta ka teistesse pühadesse paikadesse, näiteks hiitesse ning pühade kivide ja puude lähedusse (Oras 2006, 13). Võimalik, et põllult leitud Hummuli ja Viira peitvara näol oli tegemist just sellistesse kohtadesse jäetud ohvritega. Tagantjärele pole kahjuks enam võimalik kindlaks teha, milliseid loodusobjekte keskmise rauaaja ja viikingiaja inimesed pühaks pidasid.

Ka rituaalsete peitvarade koostis kõneleb sellest, et tõenäoliselt on tegemist ohvriandidega. Eesti tööriista- ja relvleidudes on arvukalt sama tüüpi, peaaegu identseid esemeid. Need ei kujuta endast läbilõiget igapäevaselt kasutatud riistadest ega ühe sõduri relv komplekti, liiatigi koosneb Kunda I ja Alulinna kogum eriaegsetest asjadest. Aarete väärismetallist käe- ja kaelavõrud on tihti kogukad ja nende kasutamine ehetena võis olla tülikas. Rituaalse tähendusega esemed tehti aga taotluslikult suured ja tähelepanuväärsed. Mitmed väärisesemed on olnud jumalate sümbolid ja omasid religioosset tähendust. Samuti on arvatud, et väärismetalli oli kõige sobivam ohverdada just ehete kujul (Hedeager 1991, 211j; Hårdh 1996, 41, 65, 152).

Millistes olukordades ja miks ohverdati, selle kohta võib teha üksnes oletusi. Arvatavasti sooviti üleloomulikelt olenditelt toetust mitmesugusteks plaanitavateks ettevõtmisteks ning kingitustega taheti jumalus andjale tänuvõlglasteks teha. Teine jumalatele ohverdamise eesmärk võis olla tasumine eduka toimingu eest (Oras 2008, 137j). Et rauaajal elutati Eesti alal põhiliselt põlluharimisest ja karjakasvatusest, siis on tõenäoline, et üleloomu-

likele jõududele ohverdades püüti tagada eelkõige head viljasaaki ja karjaõnne ning seda kindlustavaid soodsaid ilmaolusid.

Ohverdamise võis esile kutsuda ka mingi õnnetus, näiteks ikaldus, epideemia või vaenlase rünnak. On oletatud, et arvukad Skandinaavia maades avastatud 6. saj ohvrileiud, eelkõige ohverdatud kuldesemed, on seotud 536. a sündmusega ja sellega kaasnenud ulatusliku ikalduse ja näljahädaga (vt 7.1). Kuigi kuldesemeid ohverdati seal juba rahvasterännuaja algul, on eriti palju kuldohvreid teada just rahvasterännuaja lõpust. Morten Axboe (1999; 2001a; 2001b) on oletanud, et 536. a sündmus ja selle mõjud vallandasid Skandinaavias erakordse religioosse aktiivsuse, mille tulemusel enamik lagunevast Rooma riigist Skandinaaviasse toodud kullast sattus ohvritena veekogude põhja ja rabadesse. See tingiski Põhjala “kuldse ajastu” lõppemise, nii et eelviikingiajale vastavaks perioodiks (550–800) muutus kuld ülimalt haruldaseks. Ka Eestis äratub sellega seoses tähelepanu asjaolu, et 19-st 5.–8. saj peitvarast tervelt 13 on selliseid, mille puhul on täiesti võimalik, et need on ohverdatud aastal 536 või sellele järgnenud aastakümnel. Axboe (2001a, 131) on tollaste ohvritoojate kohta kirjutanud: “Nad võisid tõdeda, et see oli siiski hea investeering. Sest mõne aja pärast nägid nad ohvrite loodetud mõju: päike tuli taas nähtavale ja elu läks edasi.”

Jumalaid või muid üleloomulikke olendeid on võidud näha ka inimestevaheliste tehingute või lepete tagajate või tunnistajatena. Näiteks Rikassaare ja Igavere leide on oletamisi seostatud lepete (nt piirilepete) kinnitamisega, mis võis nõuda relvaohvrit (Mandel & Tamla 1977; Oras 2009, 62j, 73). Rikassaare leid paikneb tõepoolest piirialal, kus hiljem jooksid kokku kolme rauaaja lõpu muinasmaakonna (Järvamaa, Alempois, Nurmekund) ning ajaloolise aja kihelkonna (Türi, Pilistvere, Paide) piirid (Mandel & Tamla 1977, 163; Tamla 1995, 105).

Rituaalsete peitvarade hulgas moodustavad eraldi rühma kalmeaarded, mis võisid olla maha maetud teispoelse elu kindlustamiseks: omanik peitis vara kalmesse, et seda hauataguses elus kasutada. Sellekohaseid vihjeid leidub Skandinaavia saagades. Näiteks on Ynglingite saagas jumal Odinile omistatud sõnad: “Igaüks jõuab Valhallasse selliste rikkustega, mis tal tuleriidal olid, ning hakkab kasutama seda, mis on ise maasse matnud” (Ynglingite saaga, 28). Saagadest võib tuua veel näiteid, kuidas tõepoolest oma vara enne surma maha maeti, et seda teises ilmas edasi kasutada (vt Stenberger 1958, 309). Priit Liigi (1995b, 229) on Eesti rahvasterännuaegeid kalmeaardeid seletanud sellega, et lõunapoolses Eestis kadus sel ajal komme surnutele esemeid kaasa panna ja surmajärgse tuleviku pärast muretsev inimene pidi seepärast vara juba eluajal kõrvale panema. Alternatiivse tõlgenduse kohaselt on kalmetesse maetud ehtekogumid tarbeaarded, mis on antud esivanemate kaitse alla (Jonuks 2009, 255). Tegemist võis olla ka surnu hinge rahustamisega: kui kardeti, et lahkunu tuleb kodukäijana elavate juurde tagasi oma vara nõudma, maeti tema omand hiljem matmispaigale.

6.3 USUNDIGA SEOTUD ESEMED

Esemeid, mille ainus või peamine otstarve oleks olnud rituaalne või mille näol on tege- mist otseselt religioossete sümbolitega, on Eesti rauaaja arheoloogilises leiuvaines väga vähe. Tõenäoliselt kasutati usundilistes rituaalides peamiselt relvi, tarbeesemeid, tööriistu ja ehteid, mis alles rituaali käigus omandasid usundiga seotud või sümboolse tähenduse. Tuleb arvestada, et muistse inimese jaoks võisid ka argised tegevused, näiteks tule üles võtmine või alemaa süütamine, olla rituaalsed ja usundilised toimingud. Võib ka öelda, et iga ese, mis pannakse kaasa surnule või mis ohverdatakse, omandab usundiga seotud eseme tähenduse. Hoolimata sellest, et lõviosa käesolevagi uurimuse allikmaterjaliks ole- vatest esemetest on saadud kalmetest ja rituaalsetest peitleidudest, on nende põhjal usun- diliste tõekspidamiste rekonstrueerimine osutunud ülimalt keeruliseks. Siiski võib esile tuua mõningaid esemetüüpe, mille välimus või leiukontekst viitab nende süstemaatilisele kasutamisele rituaalse või maagilise esemena.

Sellisteks esemeteks on peetud *ovaalseid tuluskive*, mida kasutati peale rooma rauaaja ka I at teisel poolel (vt 2.2.7). Soome tuluskivide kohta on oletatud, et need on ohverdatud jahi- ja kalaretkede käigus kõnnumaale rajatud alepõldudele (Hackman 1905, 241–252; Meinander 1950, 134–136; Salo 1990b; Taavitsainen 1990, 50j). Tuluskivide kuju tõttu on neid seostatud vulvasümboolikaga. Viimasest lähtuvalt, aga ka seetõttu, et neid leitakse eelkõige põlluharimiseks sobilikelt maadelt, seostatakse tuluskive peamiselt viljakus- maagiaga (Salo 1990b; Pellinen 1999). Tähelepanu äratav see, et peamiselt varasest met- alliajast pärinevad, samuti viljakusmaagiaga seostatud lohukivid jäid kasutuselt ära um- bes samal ajal, kui võeti kasutusele tuluskivid (Tvauri 1997a). Võimalik, et lohukivide roll viljakusriitustes kandus üle tuluskividele.

Usundilist tähendust võisid omada ka ehted, millest kõige sagedamini on usundiga seos- tatud massiivseid hõbedast kaelavõrusid ja ripatseid (vt Jonuks 2009, 284–299). Kahjuks pole suulise ja kirjaliku andmestiku puudumise tõttu esemete usundilist tähendust võima- lik välja selgitada ja tõlgendamine sõltub pea täielikult uurija enda kultuuritaustast ja ku- jutlusvõimest. Näiteks olgu mitmesugused viikingiaegsed *linnukujulised ripatsid*, mida on leitud põhiliselt Lätist, Eestist, Soomest ja Venemaa soomeugrilastega asustatud ala- delt (vt 4.3.1.6). Eri maades on neid tõlgendatud erinevalt (vt Jonuks 2009, 288–290, 312 ja seal viidatud kirjandus): näiteks kui Soome uurijad on viidanud linnukujutiste seosele kristliku sümbolikaga, siis Vene uurijad on otsinud neile seletust soomeugrilaste kesk- ja uusaegsest usundist ning tõlgendanud neid hingelindudena. Tõnno Jonuks (2009, 312) on linnukujulisi ripatseid seostanud Eesti ja teiste läänemeresoome keeli kõnelevate rah- vaste mütoloogias tuntud loomislauluga. Selles muneb lind munad, millest sünnivad kõik olulised nähtused maailmas, nt päike, kuu ja kivid. Kui 10.–11. sajandil hakkasid Põhjala vastsed kristlased kandma kristlikke ristripatseid, sundis see ka mittekristlasi leidma oma usukuuluvust väljendavaid sümboleid: näiteks skandinaavlaste hakkasid just sel ajal ka- sutama Thori vasara kujulisi ripatseid. Võimalik, et siinmail hakati samadel põhjustel kandma loomislaulu peategelast kujutavaid ripatseid. See seletus võib tuge leida asja- olust, et linnukujuliste ripatsite ja ristripatsite levikuaeg kattub.

Muudest Eestist leitud ripatsitest (vt 4.3.1.6) on näiteks viikingiaegseid *kammikujulisi luuripatseid* seostatud juuste kui elujõu asupaigaga ja peetud neid kaitsemaagilisteks esemeteks (Luik 1999, 151). Usundiga seotuks peavad paljud uurijad ka viikingiaegseid

loomakihvadest ja -küünistest ripatseid (Jaanits 1961, 39j, 51; Selirand 1961, 86j). Neid tehti peamiselt kiskjate (karu, hunt, koer, rebane) hammastest, kuid leitud on ka seakihvadest, kopra hambast, hobuse piimahambast ja kullilise küünisest valmistatud ripatseid. Ka sellistele ripatsitele on esitatud hulk erinevaid usundilisi tõlgendusi. Enamasti on neid seostatud maagiaga – arvatud, et neid kanti amulettidena, mis pidid kandjaile jõudu andma ja kaitsma neid õnnetuste eest (Moora & Saadre 1939, 176; Selirand 1961, 86j; Luik 2003, 166). Kuna kiskjahammastest ripatseid kandsid põhiliselt naised, on oletatud, et neil oli viljakusmaagiline tähendus (vt Asplund 2005). Kotkaküüniseid on seostatud taevas asuva piksejumalaga (Salo 1990a, 167jj). Jonuksi arvates võib enamiku ripatsites kajastuvate loomaliikide tunnuseks pidada nende seotust eliidi privilegeeritud tegevusega – selliste ulukiliikide kütimisega, mille jahtimist peeti elitaarseks (Jonuks 2009, 292j).

Kopra kontsluust ripatseid on samuti peetud maagilise otstarbega esemeteks ja seostatud koprakultusega (Kivikoski 1934; Golubeva 1997, 157). Teisalt arvatakse, et kopra kui looma kultus on viikingiaja üldisemat konteksti arvestades ebatõenäoline ning kõnealused ripatsid ei pruugi olla seotud otseselt usundiga, vaid on ennekõike staatussümbolid (Jonuks 2009, 294; Luik 2010, 53).

Üheks usundiga tihedalt seotud esemerühmaks on peetud *kuljuseid* (nt Jonuks 2009, 311), mis Eesti alal võeti kasutusele 10. saj lõpul (vt 4.3.1.6). Kuljuste tekitatud helile võidi omistada maagilist mõju. Kirjalikes allikates ning etnograafilises ja folkloorises aineses üle terve maailma on rohkesti andmeid, et erinevate kellade, kellukeste ja kuljuste helil on arvatud olevat pahasid vaimusid, surnute hingi, paha silma, haigusi jms peletav toime. Ka Soome noorema rauaaja kuljuseid on selliselt tõlgendatud, võttes aluseks hilisema Soome ja Karjala rahvausundi (Rainio 2010, 162–175 ja seal viidatud kirjandus).

Usundiline taust oli kindlasti ka mitmesugustel *kujunditel, märkidel ja ornamendimotiividel*, millega kaunistati ehteid, relvi, savinõusid jm esemeid. Dekoori tähenduse selgitamine on otseste kirjalike ja folkloorsete allikate puudumise tõttu enamasti võimatu. Vaid eelviikingiaegsest Salme I paadist leitud vaalaluust mängunuppudele kraabitud kujutiste (jn 202: 4) kohta on oletatud, et need esitavad Edda lauludest tuntud lugu sellest, kuidas jumal Thor koos hiid Hymiriga kalal käis (Peets & Maldre 2010, 56–82). Usundiline taust, mis seostus germaani mütoloogia, kaudsemalt ka Rooma usundite ja kristliku sümbolikaga, oli ka germaani loomornamendil, millega kaunistatud ehteid, rõivastuse osi ja relvi kasutati Eesti alalgi läbi kogu vaadeldava ajastu. Nii Salmest leitud mängunupud kui ka germaani loomornament on selgelt Skandinaavia päritolu ning pole kindel, kas Eesti ala tollased asukad kujutatust samamoodi aru said kui skandinaavlased.

6.4 USUNDILISED TÕEKSPIDAMISED

Eesti muinasusundit on arheoloogilise ainese põhjal tänapäevasel teaduslikul tasemel ja kogu muinasaja ulatuses uurinud Tõnno Jonuks (2009). Ta rõhutab, et keskmine rauaeg tõi kaasa nii olulisi muutusi usundis, et võib rääkida lausa maailmapildi vahetumisest, kusjuures peamine muutus toimus teispoolsuskujutelmades. Selline areng polnud omane üksnes Eesti alale – rooma rauaaja lõpul ja keskmise rauaaja algul on suured muutused

religioonis jälgitavad peaaegu kõikjal Läänemere ümbruses (Jonuks 2009, 260 ja seal viidatud kirjandus).

Metalliaja varasematel perioodidel arvatavasti usuti, et surnute hinged (või osa neist) jäid kivikalmetesse, mida kasutati rituaali- ja suhtlemiskohana, ning võtsid osa elava kogukonna tegevusest (Jonuks 2009, 313). Kivikalmetel läbi viidud rituaalid seisnesid ennekõike surnute ja esivanemate mälestamises, nendega sideme loomises ja kinnitamisega ning esivanemate (kollektiivse) hinge kasutamises elava kogukonna heaks (*ibid.*, 259jj).

Rahvasterännuajal algas üleminek senisest isiksustatumale hingekäsitusele ning nii hakkas esivanematele keskendunud maailmapildi asemele kujunema uus, mis saavutas oma kõrgaja hilisrauaajal (Jonuks 2009, 242, 261–263). Eesti arheoloogilises aineses näeb Jonuks muutuse ilmingutena teistuguseid kalmetüüpe, surnuluudega tehtavate rituaalide lõppemist, laibamatuste levikut, põletusmatuste üha sagenevat matmist pesitsi ning kalmeaarete ilmumist. Ka rahvasterännuajal levima hakkavaid hauapanuseid, mida ei saa pidada rõivastuse või ehtekomplekti osaks või isiklikeks tarbeesemeteks, st peamiselt relvi ja tööriistu, peab ta individuaalse ja isiksustatuma hingekäsituse ning muutunud teispoolsuskujutelmade väljenduseks.

Jonuksi arvates hakkas 5.–6. sajandil levima uus arusaam surmajärgsest eksistentsist, mis oli keskendunud ülikute hingedele ning nende seisusekohasele äraolemisele teispoolsuses. Eesti alal elanud inimeste ettekujutust surmajärgsest maailmast mõjutasid arvatavasti kristluse paradiisi- ja germaani muinasusundi Valhalla-kontseptsioonid. Võidi uskuda, et sellises teispoolsuses tegeleti pidutsemise, võitlemise ning jahipidamisega ning seega vajati ka seal mitmesuguseid esemeid (Jonuks 2009, 262, 313). Sellele osutab juba mainitud episood Ynglingite saagast, kus jumal Odin öelnud, et Valhallas saab pärast surma kasutada seda vara, mis oli surnuga koos tuleriidal või mille kadunu oli oma eluajal maha matnud (Ynglingite saaga, 28). Siia võib lisada alates rahvasterännuajast Lääne-Eestis ja viikingiajast alates ka Põhja-Eestis ülikutele hauda kaasa pandud valjaosad, mis arvatavasti sümboliseerisid hobust, ja koerad. Mõlemaid võisid ülikud ka arvatavas surnute maailmas korraldatavatel sõjakäikudel ja jahiretkedel vajada. Võidi ka arvata, et surnu ratsutas teispoolsusesse hobusel (Jonuks 2006; Lang 2009).

Võimalik, et ühiskonna vaesemale osale usuti ülikute teispoolsus kättesaamatu olevat. Sellele osutab asjaolu, et jätkuvalt maeti kalmetesse panustega vaid väike osa elanikkonnast. Võimalik, et vaesemate inimeste hingedel usuti ka pärast surma olevat nõrgem jõud ja seetõttu polnudki neile eliidile mõeldud teispoolsus ligipääsetav (Jonuks 2009, 263). Arvatavasti sai iga surnu erineva kohtlemise osaliseks sõltuvalt oma päritolust, ühiskondlikust positsioonist, vanusest või surma asjaoludest. Erinevused matmisviisis, panuste hulgas jms ongi sageli suured ka ühe kalme erinevate matuste vahel. Ka araabia rännumees Ibn Fadlan, kes nägi aastal 922 Volgal Skandinaavia päritolu russe, mainib surnu erinevat kohtlemist olenevalt tema sotsiaalsest staatusest: rused olevat oma surnuid üldiselt põletanud, kuid orjade laibad jäeti vedelema, kuni koerad ja linnud need ära söid (Ibn Fadlan, 41). Siinkohal tuleb küll lisada, et nii Skandinaavias kui ka Eesti alal oli laiba- ja põletusmatuse paralleelselt kasutusel ning vähemalt eelviikingi- ja viikingiajal maeti põletamata eelkõige eliidi hulka kuulunud surnuid. Laiba- ja põletusmatuse taustaks võivad

olla erinevad käsitused hingest ja teispoolsusest, millele osutab muuhulgas asjaolu, et kui põletusmatustes leidub tahtlikult purustatud (“surmatud”) esemeid, siis eelviikingiaja lõpul levima hakanud laibamatustes on panused enamasti terved (Jonuks 2009, 280).

Kalmete ja nendega markeeritud pühakohtade tähtsus usundiliste rituaalide sooritamise kohana keskmisel rauaajal vähenes. Võib oletada, et nende asemel hakati usundilisi talitusi üha sagedamini läbi viima asulates või hiites nende lähedal ning kalmetel säilisid peale matuste veel vaid mälestusrituaalid. Sellega kaasnes muutus rituaalide olemuses: nüüdsest olid need suunatud pigem elavale kogukonnale. Ühe võimalusena pakub Jonuks (2009, 269) uuteks rituaalideks agraarusundiga seonduvaid kalendritrituaale, mida viidi läbi pööripäevadel, eelkõige kevade ja sügise algul, või muudel kindlatel aegadel. Nende rituaalide põhieesmärgiks oli tuua (tänu)ohvreid jumalatele ning ühtlasi paluda head uut aastat, st head saaki. Kuna põlluharimisega on Eestis tegeletud juba ammu enne keskmist rauaaga, pole siiski põhjust arvata, et kalendritrituaalid alles sel perioodil levima hakkasid. Küll aga ei saa välistada, et keskmisel rauaajal muutus nende rituaalide läbiviimise koht ja võib-olla ka sisu.

Kõige selle juures tuleb siiski arvestada, et Jonuksi poolt esile tõstetud muutused matmiskombestikus on Eesti keskmise rauaaja suhteliselt väheses ja juhuslikus arheoloogilises allikmaterjalis raskesti jälgitavad ja mitmeti tõlgendatavad. Kui kalmete kivikonstruktsioonide kadumine ning relvade ja tööriistade ilmumine panuste hulka välja arvata, püsis matmisviis rahvasterännu- ja eelviikingiajal veel sarnane sellega, milline see oli eelneval perioodil. Rahvasterännuaja kalmetes on üksikmatuseid reeglina võimatu eristada ning matmisviis näib jätkuvalt olevat kollektiivne nagu noorema rooma rauaaja tüüpilistes tarandkalmeteski. Märksa individualistlikumast matmisviisist on kindlaid näiteid alles eelviikingiajast: Kagu-Eesti kääbastes on põletusmatused paigutatud juba selgelt eristuvate kogumitena ja Saaremaal hakati põletusmatuseid ümbritsema kivist ringidega. Ka maa-aluste laibamatuste levik alates eelviikingiaja lõpust ja maa-aluste põletusmatuste levik alates u 10. sajandist kõneleb matmisviisi muutumisest individuaalsemaks. Maa-aluse laibamatuse puhul ei saa aga välistada kristluse kaudset mõju. Ka on Eesti keskmise rauaaja kalmete luuainest liiga vähe uuritud, et luudega tehtud rituaalide kohta kindlaid järeldusi saaks teha. Et need jätkuda võisid, näitab kas või Lepna oletatav rahvasterännuagene surnumaja, kuhu pole maetud sugugi mitte terviklikke skelette (vt 6.1.8); samuti osutavad sellele mitmetes teisteski keskmise rauaaja kalmetes koos põletusmatustega leiduvad põletamata inimluud. Kalmeaardeidki on teada väga vähe, ainult rahvasterännuajast ja suhteliselt piiratud alalt. Näib, et muutused teispoolsuskujutelmades levisid aegamööda I at teise poole jooksul.

Varaseimad kindlad teated selle kohta, et eestlased kummardasid jumalaid, pärinevad 13. saj algusest. Nimeliselt on teada üksainus jumal, Henriku Liivimaa kroonikas korduvalt mainitud saarlaste suur jumal (*magnum deum Osiliensium*) *Tharapita* (vt Sutrop 2002). Henrik kasutab oma kroonikas eestlaste jumalate kohta kahte terminit – *deus* ja *anima*. Tõenäoliselt tähistas neist esimene jumalaid ja teine mitmesuguseid väiksemaid jumalusi ja haldjaid (Jonuks 2009, 315). Nende teadete põhjal ei ole siiski võimalik midagi öelda selle kohta, milliseid jumalaid kummardati keskmisel rauaajal ja viikingiajal. Veekogudesse ohverdatud peitvarad ning vasted germaani usundist näitavad, et selliseid üleloo-

mulikke olendeid tunti siiski juba vaadeldaval ajal. Võib arvata, et kuna tollase inimese toimetulek sõltus eelkõige põllumajandustootmisest, püüti usundiliste praktikate abil kindlustada peamiselt põllu ja karja viljakust. See omakorda sõltus tugevalt ilmast, mistõttu ohvrite saajaks võisid olla olevused või jõud, kes arvati olevat võimelised tagama soodsat ilma ja viljakasvu. Kuna viikingiajast on teada vaid mõni üksik sedalaadi leid, tuleb oletada, et sellistele jumalustele ohverdamine aja jooksul vähenes.

Tõenäoliselt oli ka keskmisel rauaajal ja viikingiajal olemas selliseid usundilisi toiminguid nagu tuleviku ennustamine, jumalate tahte väljaselgitamine, nõidumine, maagilised raviprotseduurid, nimemaagia, unenägude seletamine jms. Sageli on sellised toimingud olnud ka avalikud rituaalid. Vanimad kirjeldused sellest, kuidas eestlased, liivlased ja latgalid jumalatele liisu heitmise teel linnuse ründamise, lahingu aja, ristiusu vastuvõtmise jm kohta nõu küsivad, pärinevad alles 13. saj algul kirja pandud Henriku Liivimaa kroonikast (vt Jaanits *et al.* 1982, 412–414; Jonuks 2009, 306j). Kas, miks, kes ja kuidas viis selliseid toiminguid läbi keskmisel rauaajal ja viikingiajal, selle kohta ei saa olemasolevate allikate põhjal midagi öelda.

6.5 KOKKUVÕTE

Seda, millised olid keskmisel rauaajal ja viikingiajal Eesti alal elanud inimeste usundilised tõekspidamised ja maailmapilt, ei ütle ükski kirjalik ega pildiline allikas. Kogu arusaam tollastest usundilistest tõekspidamistest on kujunenud kinnismuististe ja muinasesemete, germaanlaste muinasusundi ning Eesti ja teiste läänemeresoome rahvaste hili-sama rahvausundi põhjal. Tuleb nentida, et meie teadmised muinasusundist on äärmiselt pealiskaudsed ja lünklikud. Olemasoleva allikmaterjali põhjal polegi võimalik eestlaste esivanemate usundi kohta kindlaid järeldusi teha.

I at teisest ja 11. saj esimesest poolest on Eesti alalt teada ligilähedasel 200 matusekohta. Nii eelneva kui ka järgneva perioodiga võrreldes olid selle aja kalmed ja matmiskombestik väga mitmekesised. Maeti mitmesugustesse (sh varasemate perioodide) kivikalmetesse, liivast kääbastesse ja maa-alustesse haudadesse; tõendeid on selle kohta, et surnute säilmeid võidi hoida spetsiaalses surnumajas ja et mõnikord saadeti surnu teise ilma paadis või laevas. Kalmevormide levikus on näha selge piirkondlik eripära – ükski käsitletud kalmevormidest ei levi üle Eesti. Kalmete mitmekesisuse poolest võib ära märkida eelkõige Põhja- ja Lääne-Eesti. Siiki ei ole ükski kasutusel olnud kalmevormidest ainuüksi Eestile omane, vaid omab vasteid naabermaades. Peamiseks matmisviisiks oli põletusmatust, kuid selle kõrval on kivikalmetesse toodud ka põletamata inimluid ning surnukehi maha maetud. Ühtset matmisviisi või -kombestikku ei olnud – iga surnu sai erineva kohtlemise osaliseks sõltuvalt surma asjaoludest, tema (järglaste) maailmavaatest või ühiskondlikust positsioonist.

Kalmed ja matmiskombestik näivad peegeldavat niivõrd olulisi usundis, eelkõige teispoolsuskujutelmades toimunud muutusi, et on räägitud kogu maailmapildi teisenemisest keskmisel rauaajal. Aegamööda loobuti senisest kujutlusest kalmes asuvast esivanemate ühtsest kollektiivhingest ning mindi üle isiksustatumale hingekäsitusele. Arvatavasti levis

uskumus, et vähemalt osa surnutest, tõenäoliselt ülikud, pääsevad surnuteriiki, kus eksistents jätkub vastavalt ülikonna ideaalidele. Küllap kaasnes maailmapildi teisenemisega muutus rituaalides, mis nüüdsest olid suunatud pigem elavale kogukonnale. Võimalik, et suurenes agraarusundiga seonduvate kalendrituaalide tähtsus, mida viidi läbi pööripäevadel või muudel kindlatel aegadel.

Rahvasterännu- ja eelviikingiajast on omaaegsete veekogude põhja jäänud ohvrivarasid, mis koosnevad relvadest, tööriistadest ja ehetest. Küllap on tegemist varaga, mida inimesed lootsid kasutada teispoolsuses, või jumalatele ohverdatud esemetega. Tõenäoliselt austati mitmesuguseid jumalaid, haldjaid, vaime jne, kuid milliseid täpselt, pole teada. Kuna viimased suuremad sedalaadi peitleiud on teada 9. sajandist, tuleb oletada, et veekogudesse ohverdamine aja jooksul vähenes. Arvatavasti hakati viikingiaja jooksul usundilisi rituaale üha enam sooritama asulates ja nende lähedal hiites, mitte enam veekogude ja märgalade juures või kalmetel. Kalmetel säilisid peale matuste veel vaid mälestusrituaalid. Spetsiaalselt kultuslike toimingute läbiviimiseks püstitatud rajatisi, mida võiks ajandada keskmisse rauaaega või viikingiaega, Eestist leitud pole. Ka selleaegseid esemeid, mida saaks vaieldamatult ja ühemõtteliselt usundiga seostada, Eesti arheoloogilises aineses ei leidu. Usundiga seotuks on peetud eelkõige mitmesuguseid ripatseid, tuluskive, kuljuseid jmt, kuid konkreetset usundilist tähendust pole nendegi puhul võimalik enam kindlaks teha.

Matmiskommete suur varieeruvus ja spetsiaalsete rituaalesemete puudumine näitab, et keskmise rauaaja ja viikingiaja Eesti ala elanike maailmavaade ja uskumused ei pruukinud moodustada terviklikku usundit – erinevate inimeste, perede, suguvõsade jne arusaamad ning rituaalne käitumine võisid oluliselt erineda. Millised need igal üksikjuhul olid, on olemasoleva andmestiku põhjal võimatu kindlalt öelda.

7 VII PEATÜKK. MAA JA RAHVAS

Keskmise rauaaja ja viikingiaja ühiskond Eesti alal oli täielikult agraarne ühiskond, kus puudusid linnalised keskused ning jahil ja püügil oli toidu hankimisel kõrvaline tähtsus. Põllundus ei olnud amet või töö, vaid eluviis, milles põllutöö ja majapidamine olid tihedalt läbi põimunud. Elurütm põhines maaharimistsükli. Põlluharimiseks ja karjakasvatamiseks sobivate maade paiknemine määras ära asustuse leviku. Maakasutusest ja omandisuhetest sõltus asustusüksuste suurus, peremudel ning pärimis- ja võimustusüsteemid.

Põldudelt saadud saak seadis piirid ka rahvaarvule. Eriti saatuslikult ilmnis see seos aegadel, kui viljasaak ikaldus ja maad tabas näljahäda. Ulatusliku näljahäda puhul suri nälga või sellega kaasnenud haigustesse palju inimesi ning niigi hõre asustus muutus veelgi hõredamaks. Vaatlen alljärgnevalt põhjalikumalt ka ikalduste ja näljahädade mõju rahvaarvule ning selle avaldumist arheoloogilises aineses.

Siinse ühiskonnakorralduse, võimustruktuuride ja haldusjaotuse uurimisel saab tugineda üksnes arheoloogia andmetele ning väga ettevaatlikult ka Skandinaavia saagadele. Kirjalikke teateid, mis annaksid otseseid andmeid ühiskondlike suhete kohta Eesti alal keskmisel rauaajal ja viikingiajal, ei ole. Suuremalt jaolt on ajaloolaste ja arheoloogide loodud pilt muistsest Eesti ühiskonnast rajatud 13. saj kirjalikele allikatele, eelkõige Henriku Liivimaa kroonikale. Sealjuures on neis leiduvate väheste ja sageli kaudsete andmete tõlgendamine tugevasti sõltunud nii sotsiaalsest tellimusest kui ka tõlgendajate endi maailmavaatest (vt Ligi 1995; Mägi 2003; Mäesalu & Valk 2006). Selles teoses jätan keskmise rauaaja ja viikingiaja ühiskonda käsitledes 13. saj kirjalikud allikad kasutamata, sest neis on ikkagi juttu mitusada aastat hilisematest oludest.

7.1 RAHVAARV

Täpsed loendusandmed Eesti ala rahvaarvu kohta pärinevad alles 19. sajandist. Kirjalikke allikaid, mille abil saab rahvaarvu kohta põhjendatud järeldusi teha, on olemas 16. saj teisest poolest. Vanimad kirjalikud allikad, mis võimaldavad teha väga ettevaatlikke oletusi, on 13. saj algul koostatud “Taani hindamisraamatu” suur Eestimaa nimistu (vt Johansen 1933) ja Henriku Liivimaa kroonika (HCL). “Taani hindamisraamatus” on kirja pandud Põhja-, Kesk- ja Lääne-Eesti tollaste muinasmaakondade haritava ja seega maksustatava põllumaa suurus adramaades. Selle mõõtühiku täpne sisu 13. saj algul pole teada, kuid oletatakse, et üks adramaa vastas maale, mida hariti ühe adraga (Tarvel 1972, 32). Selle alusel on erinevad ajaloolased püüdnud arvutada Eesti ala rahvaarvu 13. saj algul. Tulemus jääb vahemikku 100 000–200 000 inimest (vt Palli 1996, 12j, 22). Kõige argumenteerituma hinnangu on esitanud Enn Tarvel (1966), kes, arvestades talu elanike arvuks 6–8 inimest, sai tänapäeva Eesti piirides 13. saj algul elanud inimeste arvuks 150 000–180 000.

Viimati on rauaaja erinevate perioodide rahvaarvu arvutanud Valter Lang ja Priit Ligi (1991), kes lähtusid eeldusest, et 13. saj algul elas Eesti alal 150 000 inimest ning

rahvastiku juurdekasv oli viikingiajal ja hilisrauaajal 3‰ (nagu tollal Skandinaaviaski), varasemal ajal aga 2‰. Kasutades valemit $150\,000(1-x)^n$, kus x on iive ja n periood, mil iive oli x , said nad Eesti ala oletatavaks rahvaarvuks aastal 500 pKr u 23 000 ja aastal 900 u 95 000 inimest. Asustustihedus võis keskmise rauaaja algul olla u 0,5 ja 900. a paiku 1,3 inimest 1 km² kohta (Lang & Ligi 1991, 217).

Teistsuguse tulemuse on andnud kalmete põhjal tehtud arvutused. Priit Ligi (1989) on analüüsinud andmeid 49 Kagu-Eesti põletusmatustega kääpa kohta (neist 20 ümmargust ja 29 piklikku). Kääbastes avastatud põletatud inimluude kogumikke aluseks võttes arvutatakse välja, et pikkadesse kääbastesse oli maetud keskmiselt 6,38 ja ümmargustesse 4,15 surnud. Kagu-Eestis leidub selliseid kääpaid u 2500 km² suurusel alal ja kääbaste algne hulk võis olla 1200–1500, millest pikliku kujuga kääpaid oli u 18%. Matuste algne üldarv oli seega 5462–6827. Edasised arvutused lähtusid eeldusest, et põletusmatustega kääbastesse maeti 500 a jooksul (6.–10. sajandil) ja et suremuse üldkoefitsient oli u 40% (valemit vt 7.2). Need näitajad viivad järelduseni, et Kagu-Eestis kääbastesse mattis I at teisel poolel 273–344 inimesest koosnev elanikkond. Keskmiseks asustustiheduseks teeks see kõigest 0,11–0,14 inimest 1 km² kohta, mis on kogu Eesti ala oletatavast näitajast ligi kümme korda väiksem. Juhul kui kääbastesse maeti kõik surnud, pidi põletusmatustega kääbaste ala olema äärmiselt hõredalt asustatud. Kui oletada, et kääbastesse mattis oma surnuid vaid väike osa selle piirkonna elanikest, võib Kagu-Eesti tollast asustustihedust suuremaks hinnata. Tegelikult ongi tõenäoline, et asustustihedus oli suurem, kui Ligi arvutustest nähtub. Esiteks pärineb enamik põletusmatustega kääbaste matuseid siiski vaid u 350 a pikkusest perioodist (6. saj keskpaik – 9. saj lõpp), teiseks on kääbastes surnuid rohkem kui põletatud luude kogumikke (vt 6.1.5), kolmandaks võib arvata, et kääpaid on hilisema maakasutuse käigus eeldatust rohkem hävinud, ning lõpuks on väga tõenäoline, et kääbastesse ei maetud kõiki inimesi.

Need arvud kehtiksid tingimusel, et rahvastiku juurdekasv on olnud pidev – mida siiski eeldada ei saa. Olukorras, kus rasestumisvastaseid vahendeid ei tuntud ja ainsaks “pereplaneerimise” viisiks oli vastsündinute surmamine või hoolitsuseta jätmine, piiras rahvastiku juurdekasvu mitte väiksem sündimus, vaid suurem suremus nälja, haiguste ja vägivalla läbi ning väljaränne (orjakaubandus). Rahvaarv sõltus põhiliselt toodetava toidu hulgast, see omakorda aga tootmise korraldusest ja tehnoloogiast ning haritava maa tootlikkusest.

Hilisema aja andmetest (nt Palli 1996) teame, et üks ikaldus, näljahäda ja sellega kaasnenud laastav epideemia võis hävitada mitme aastasaja rahvastiku juurdekasvu. Selliste sündmustena võib Eesti alal esile tuua näiteks näljahäda aastatel 1601–1602 ja 1695–1697 ning katkuepideemia aastatel 1710–1711. Kindlasti olid maaharimiseks ebasoodsad ilmastikuolud ka I at teisel poolel näljahädade ja surmade põhjustajaks. Ikaldusega käisid sageli kaasas laastavad epideemiad.

Üheks drastilisemaks sedalaadi sündmuseks oli 536. a kliimakatastroof (vt 1.3.1). Selle mõju võib näha kõikides Eesti õietolmudiagrammides, mis katavad I aastatuhandet pKr, mida on uuritud piisava resolutsiooniga ja milles on jälgitud inimõju indikaatoreid (jn 63). Tallinna lähedal Maardu järve setetes ja Saha-Loo rabaturbas on pärast tugevat eks-

pansiooni nooremal rooma rauaajal jälgitav selge inimõju vähenemine rahvasterännuaja teisel poolel (Veski 1996; 1998, 42; Veski & Lang 1995). Harjumaa lõunaosas Keava linnuse ja Linnaaluste asulakoha kõrval oleva Verevainu soo õietolmudiagrammides saavutasid viljelusmajanduslikule püeiasustusele osutavad märgid oma suurima osatähtsuse nooremal rooma rauaajal ja rahvasterännuajal ning kahanesis kiiresti eelviikingiajal (Heinsalu *et al.* 2003; Heinsalu & Veski 2010, jn 4). Kagu-Eestis Rõuge Tõugjärve ümbruses on haritava maa osakaal rooma rauaaja lõpul ja rahvasterännuaja algul varasemaga võrreldes märgatavalt suurenenud, kuid u 6. sajandil see vähenes järsult, et pärast seda jälle kiiresti taastuda (Poska *et al.* 2008, 538, jn 4). Eesti kagunurgas asetseva Hino järve õietolmudiagramm näitab inimõju vähenemist loodusele 7.–9. sajandil (Laul & Kihno 1999). Põhja-Viljandimaalt Parika rabast saadud õietolmudiagrammi põhjal võib järeldada, et eelrooma rauaajast kuni viikingiaja algupooleni toimus siin üldise trendina aeglane inimõju kasv, kuid kahel korral, 5. ja 9. saj paiku, on inimõju märgatavalt vähenenud (Niinemets *et al.* 2002). Saaremaa Surusoo diagrammis võib inimõju ajutist vähenemist märgata I at keskpaias (vt Veski 1996, jn 2).

Suiradiogrammide dateeringud on paratamalt ebatäpsed. Esmalt annab radiosüsiniku meetod dateeringuks umbes saja aasta pikkuse ajavahemiku, teiseks dateeritakse sel meetodil vaid osa kihte. See suurendab ebatäpsust, sest turba pealekasv või setteprotsessid ei pruugi olla toimunud ühtlase kiirusega. Seetõttu on täiesti võimalik, et kui inimõju vähenemine erinevates õietolmudiagrammides näib toimuvat millalgi vahemikus 5.–7. saj, on see kõigis neis põhjustatud ühest katastroofilisest sündmusest – teadaolevate andmete põhjal siis 536. a ilmastikuanomaaliast ning selle põhjustatud ikaldusest, näljahädast ning nendega kaasnenud suurest suremusest.

Kui vaadelda sellel taustal arheoloogilist materjali, siis torkab esmalt silma kinnismuististe ja juhuleidude arvu suhteliselt järsk kahanemine kõikjal Eestis pärast rooma rauaaega. Ilmne on eelkõige kalmete hulga vähenemine (vt ka 6.1.10): kui nooremast rooma rauaajast (200–450 pKr) on teada u 150 kalmet, siis rahvasterännuajast on neid alla 60. Kuid see tendents kattub sisuliselt tüüpiliste tarandkalmete ehitamise lõppemisega, mis ei pruukinud tuleneda rahvastiku vähenemisest, vaid muutustest matmiskombestikus (Lang 1996a, 270). Samas ilmuvad just rahvasterännuajal arheoloogilisse ainesesse varem peaaegu nähtamatud linnused ja asulakohad, ehkki algul on neid teada ainult üksikuid. Mõnes piirkonnas, nt Põhja-Eesti rannikul Vihasoo ja Palmse ümbruses, teatakse rooma rauaaja järgsest ajast peamiselt põllujäänuseid (Lang 2000a, 221). Samas näiteks Saaremaal, kus rooma rauaajast on teada ainult kaks kalmet (vt Lang 2007c, jn 116), rahvasterännuajal kalmete hulk suureneb. Samuti on Läänemaal, kus noorema rooma rauaaja kalmed seni üldse puuduvad, kuid rahvasterännuaegeid on suhteliselt arvukalt. Oletus rahvaarvu vähenemisest üleminekul rooma rauaajast rahvasterännuajale ei leia tuge ka palünooloogiast: Loode-Eesti õietolmudiagrammides on just rahvasterännuajal jälgitav tugev inimõju (Veski & Lang 1996; Koot 2004) ning ka Saaremaal on inimõju rahvasterännuajal tugevam kui eelneval perioodil (Veski 1996).

Eelviikingiaegseid matuseid on avastatud enam-vähem sama palju kui rahvasterännuaegeid – umbes 65 kohas. Enamasti on tegemist üksikute tolleaegsete esemetega mõnes varasemas või hilisemas kalmes. Vaid Kagu-Eesti idaosas võib täheldada matmispaikade

arvu kasvu: kui rahvasterännuajast neid teada ei ole, siis millalgi 6. saj teisel poolel hakati rajama põletusmatustega kääpaid. Märke eelviikingiaegsest kasutusest on umbes tosinal linnusel ning reeglina on tegemist pelgalt sellesse ajastusse jäävate radiosüsinikudateeringute või/ja näiteks linnuste viikingiaegse kasutusperioodi leiurohkusega võrreldes väga väheste leidudega. Eelviikingiajal kasutatud asulakohti on seni teada neli, samas kui rahvasterännuaja asulakohti on kolm.

Eeltoodud numbrid näitavad, et rahvasterännuaja ja eelviikingiaja muististe arv on enam-vähem sama suur. Kui aga arvestada, et rahvasterännuaja pikkus käesolevas uurimuses kasutatava kronoloogia järgi on 100 aastat (450–550 pKr) ja eelviikingiaja pikkuseks 250 aastat (550–800), siis tuleb nentida, et eelviikingiaegseid muistiseid on Eestist teada suhteliselt vähem kui rahvasterännuaegeid. Eriti keeruline on esile tuua muistiseid ja isegi esemeid, mida saaks ajandada 6. saj teise ja 7. saj esimesse poolde: suurem osa eelviikingiaegseid kinnismuistiseid ja esemeleide pärineb 7. saj teisest poolest või 8. sajandist. Seega võib tõdeda, et õietolmudiagrammides avaldub inimõju vähenemine langeb laias laastus kokku muististe hulga vähenemisega rahvasterännuaja lõpul ja eelviikingiaja algul. Arvatavasti võib seda seletada rahvaarvu märgatava vähenemisega u 6. saj keskel.

6. saj kriis ilmneb ka mitmetel naaberaladel, näiteks Rootsi palünoloogilises ja arheoloogilises aineses. Väga selgelt on see jälgitav Ojamaal, kus 6. sajandil jäi täiesti tühjaks 10–15% majapidamistest (Stenberger 1955; Carlsson, D. 1979; 1983). Asustuse taandumine on jälgitav Mälari ümbruses (Ambrosiani 1964, 210; Sporrang 1971, 197). Ka Botnia lahe rannikul paiknevas Hälsinglandi maakonnas näitab õietolm selget inimõju vähenemist u aasta 500 paiku (Engelmark & Wallin 1985). Mitmel pool Norrlandis jäeti asulad maha ja senine avatud kultuurmaastik kasvas suures osas kinni (Selinge 1979; Engelmark & Wallin 1985; Badou 1995). Östergötlandis on 5.–6. sajandil jälgitav nii inimõju kahanemine õietolmudiagrammides kui ka kinnismuististe hulga vähenemine (Widgren 1983; Ramqvist 1990, 20). Talude tühjenemine on rahvasterännuaja lõpul jälgitav ka Ölandil (Stenberger 1933; Herschend 1988, 64; Ramqvist 1990, 20). Ühtlasi avaldub see Ölandi õietolmudiagrammides järsu inimõju vähenemisena 6. sajandil (Königsson 1968, jn 103).

Taanis näitavad palünoloogilised andmed haritava maa vähenemist ja metsastumist I at keskel, kusjuures samaaegselt kahanes järsult ka asulate ja kalmete hulk, kuid peitleidude hulk suurenes (Hamerow 2002, 109–112). Ainelise kultuuri põhjal otsustades näivad 6. saj teisel poolel ja 7. sajandil Taani senised väliskontaktid täielikult katkevat, taastudes alles 8. sajandil (Nielsen 2006, 48). Ka Põhja-Saksamaal Friisimaa põhjaosas ja Schleswig-Holsteinis on I at keskel jälgitav selge asustuse taandumine (Hamerow 2002, 112j). Lõuna-Norras kukkus 6. sajandil kokku kogu senine asustusstruktuur ja ühiskonnakorraldus: arvukad talud jäeti maha, rikkad matused muutusid haruldaseks, lõppes keraamika valmistamine, rauatootmine vähenes märgatavalt ning senised kaubandussuhted katkesid (Solberg 1998, 247).

Läti ja Leedu puhul ei ole võimalikku 6. saj teisel poolel toimunud rahvaarvu vähenemist arheoloogiakirjanduses mainitud. Sellegipoolest paistab nii kinnismuististest kui ka esemelisest kultuurist selgelt välja, et ka balti hõimude alal oli 6. saj teine pool ja 7. saj suur-

te asustus- ja kultuurimuutuse ajaks (vt Tautavičius 1996; Asaris *et al.* 2008, 48). Ka näitavad palünoloogilised uuringud, et 6. sajandil jäi inimõju Leedu alal selgelt nõrgemaks (Simniškytė *et al.* 2003, 283; Stančikaitė *et al.* 2004, 27). Sama ilmneb Kirde-Poolas tehtud palünoloogilistest uuringutest (Kupryanowicz 2007, 62).

Huvitaval kombel näib, et sellest 6. saj rahvastikukriisivööndist vahetult põhja ja ida pool püsis asustus stabiilne või toimus isegi põllumajandusliku asustuse laienemine või kohaliku elanikkonna muutumine paikseteks maaharijateks. Põhja-Norras näib majanduslik, ühiskondlik ja poliitiline olukord olevat stabiilne läbi kogu 6. sajandi. Lõuna-Norras, kus rannikuasustust tabas 6. saj teisel poolel kollaps, jätkus mägedes ja metsastes piirkondades jaht, kalastus, mägikarjamaade kasutamine ning isegi rauatootmine (Myhre 2000, 35). Põhja-Rootsis Ångermanlandi põhjaosas Botnia lahe rannikupiirkonnas tekkis just 6. sajandil põllumajanduslik püsiasiustus (Wallin 2004; Pedersen & Widgren 2004, 310j). Upplandi põhjaosas tehtud palünoloogiliste uuringute põhjal näib põlluharimine 6. saj keskpaigas küll vähenevat, kuid kõikidest õietolmudiagrammidest see siiski ei ilmne (Randheden 2007, 117). Samas näiteks Vendeli piirkonnas hakkas inimõju loodusele tugevema just vendeliajal, st 550–800 pKr (Karlsson 1999). Ahvenamaal tekkis püsiasiustus alles u 600. a paiku, millele järgnes asustusekspansioon kuni 11. saj alguseni (Roeck Hansen 1991, 54, 156j, 166).

Enamiku Soome alal pole 6. sajandil arheoloogilises ega palünoloogilises aineses rahvastikukriisi märgata. Edela-Soomes, Varsinais-Soomes lõunaosas ilmuvad õietolmudiagrammidesse hoopis püsivad märgid alepõllundusest isegi sellistes piirkondades, kus varem oli maaharimisest ainult juhuslikke jälgi (vt Tolonen 1983; Vuorela 1985). Ka Sise-Soomes ilmuvad mitmes kohas Hämes ja Savos õietolmudiagrammidesse esimesed märgid järjepidevast alepõllundusest just 6.–7. sajandil (Tolonen 1978; Simola *et al.* 1985). Tuleb aga arvestada, et Lõuna-Soomes sai maaharimisest põhjelatusala alles rooma rauaaja lõpul ja ka siis kombineerituna karjakasvatuse ja püügimajandusega, sest kliimatilised tingimused ei võimaldanud siin rauaegse agrotehnika juures ainuüksi maaharimisest elatuda (Solantie 2005). Seega mõjutas viljaikaldus Soomes rahvastikku vähem kui lõuna pool, kus põlluharimine oli peaaegu ainsaks toidu tootmise viisiks.

Põhja-Fennoskandias, kus põlluharimisega ei tegeletud, on võimatu 6. saj paiku mingit muutust märgata. Kui rooma rauaajal oli see piirkond lõimitud lõunapoolsete maaharijatega ühte kaubandussüsteemi ja on arheoloogiliste leidude kaudu nähtav, siis juba nimetatud perioodi lõpul kadusid siit nii keraamika kui ka metallesemed, kuigi radiosüsinikudateeringute põhjal otsustades asustus täielikult ei hääbunud (Carpelan 2003, 60j). Võib arvata, et põllukultuure tabanud ikaldus mõjutas sealset püügikultuuri vähem kui lõunapoolseid maaharijaid. Loode-Vene aladel on samuti I at keskpaiga rahvastikukriisi võimatu tuvastada, sest ka I at esimese poole leide on seal äärmiselt vähe.

Seega on 6. sajandil jälgitav äkiline rahvastikukadu Põhja-Euroopas vööndis, mis hõlmas vähemalt Eesti, Läti, Leedu, Ojamaa ja Ölandi, Rootsi lõunaosa kuni Mälärini, Lõuna-Norra, Taani ning Saksamaal Schleswig-Holsteini ning Põhja-Friisimaa. Need olid I at keskpaigas kõige põhjapoolsemad alad Mandri-Euroopas, kus põllundus oli muutunud ainuvalitsevaks elatusalaks – olenevalt piirkonnast elatuti neil aladel intensiivsest ale- või

söödiviljelusest või saadi suurem osa saagist juba väetatavatelt põlispõldudelt. Rahvastikukadu avaldub neil aladel asulate tühjenemises, põldude metsastumises, matmispaikade või matuste arvu vähenemises, peitleidude arvu kasvus ning lõpuks ka olulistes muutustes ainelises kultuuris. Viimane väljendub kas või selles, et rahvasterännuaja lõpp on nii Rootsi, Norra kui ka Soome arheoloogilises kronoloogias paigutatud aasta 550 kanti.

Skandinaavia maades on rahvasterännuaja lõpul toimunu ja selle põhjuse kohta esitatud erinevaid arvamusi. Korduvalt on oletatud, et kriisi põhjustas aastail 541–544 möllanud pandeemia – Justinianuse katk (Gräslund 1973; Seger 1982; Herschend 1988, 64). Teisalt on kaheldud, kas Justinianuse katk ikka võis Põhja-Euroopasse jõuda. Kirjalike allikate põhjal on järeldatud, et kõnealuse pandeemia põhjustas bakter *Yersinia pestis* (Sallares 2007). See elutseb rotikirbus (*Xenopsylla cheopis*), kelle peremeheks on troopilisest Aasiast pärit kodurott (*Rattus rattus*). Inimesele levib katkubakter kirbu vahendusel. Vanim tõend kodurotist Põhjas on aga alles 11. sajandist (Bågenholm 1999, 162j ja seal viidatud kirjandus). Viimane asjaolu teeb Justinianuse katku levimise Läänemere maadesse ebatõenäoliseks, kuid pole siiski täielikult välistatud, et kodurott oli Põhjas juba varem või et katku kandvad rotikirbud võisid levida koduloomade vahendusel (Seger 1982, 192 ja seal viidatud kirjandus).

Ojamaal ja Ölandil on asustuse hõrenemise põhjuseks peetud põllumaa väljakurnamist liiga intensiivse maaharimisega, mille tulemusel olevat saagikus langenud ning see omakorda põhjustanud muuhulgas elanike väljarände (Widgren 1983; Carlsson, D. 1988; Herschend 1988; Näsman 1988). Asulate mahajätmise ja kalmete hulga vähenemise taga on nähtud ka ümberkorraldusi maaharimises ja maakasutuses või asulate ümberpaiknemist (Sporrong 1971, 197; Carlsson 1979; Näsman 1991, 168; Hedeager 1992, 224; Myhre 2000, 36). On esitatud isegi kahtlusi, kas üldse võib rääkida kriisist: palünoloogilises aineses nähtav inimõju vähenemine võivad olla ka lihtsalt asustusmuutusest põhjustatud (Pedersen & Widgren 2004, 309). Mõned uurijad on 6. saj kriisi põhjuseks pidanud sõda (Liedgren 1989, 77) või seniste kaubandussuhete katkemist (Kivikoski 1961, 186; Huurre 1979, 168). Samuti on oletatud, et kriisi põhjustas mitme ebasoodsa asjaolu – ökoloogilise kriisi, kaubandussuhete ümberkorraldamise, sõja ja katkuepideemia – sattumine ühele ajale (Meinander 1977, 42j; Ambrosiani 1984; Magnus & Myhre 1986, 403–408).

Alates 1990. aastate lõpust, mil 536. a sündmus teadlaskonna hulgas teadvustati, on selle võimaliku ilmnenemise kohta Põhja-Euroopa arheoloogilises aineses kirjutanud või selle võimalikku mõju maininud mitmed arheoloogid (nt Randsborg 1997, 198; Axboe 1999; 2001a; 2001b; Nielsen 2006). On ka oletatud, et Justinianuse katku levikule Iirimaa, millest räägivad kroonikad, lõi eeldused kliimaanomaaliast põhjustatud nälg, mis inimeste immuunsussüsteemi nõrgestas (Dooley 2007, 216). Kliima halvenemist kriisi põhjustajana oli tegelikult juba varem oletanud Frands Herschend (1988, 64).

Kuna kriis 6. saj paiku on jälgitav laialdasel alal Põhja-Euroopas, ei saa selle põhjused olla lokaalsed, nt sõda, väljaränne, asustuse ümberpaiknemine, põllumaa väljakurnamine või muutused ühiskonna ideoloogias. Drastiline rahvastikukadu näib puuduvat ennekõike kõige põhjapoolsemaid põllumajanduspiirkondi Lõuna-Norras, Taanis, Lõuna- ja Kesk-Rootsis ning Baltikumis, jättes puudutamata põhja- ja idapoolsed naaberalad, kus

peamiseks elatusalaks oli püük ja karjakasvatus. See viitab võimalusele, et 6. saj rahvastikukriisi põhjuseks oli ulatuslik ikaldus. Euroopa lõunapoolsematel aladel, kus kliima on soojem kui Põhja-Euroopas, võis 536. a sündmusest põhjustatud ikaldusele järgnenud näljahäda olla vähem hukatuslik. Ka Vahemere maades on 6. sajand suure rahvastikukao ajastuks, kuid seal on keeruline esile tuua selle nähtuse üht põhjust: siin langevad 536. a sündmusega samasse perioodi Justinianuse pandeemia, ulatuslikud rahvasteränded, laialdane sõjategevus ning suured poliitilised muutused.

Eelnevat resümeerides võib tõdeda, et tõenäoliselt põhjustas 536. a sündmus ka Eesti alal rahvastikukatastroofi, millest taastumiseks ja endise rahvaarvuni jõudmiseks kulus kogu eelviikingiaeg ja viikingiaja varasem pool vähemalt kuni 9. saj lõpuni. Õietolmuuuringud näitavad, et Tallinna ümbruses ja Lõuna-Harjumaal hakkas inimõju kiiresti kasvama alles viikingiaja teisel poolel (Veski & Lang 1995; Lang & Kimmel 1996; Lang 1996b; Veski 1996; 1998, 42; Heinsalu *et al.* 2003). Ka Põhja-Viljandimaa õietolmuspiktrites on jälgitav inimõju tugevnemine 10. saj paiku (Niinemets *et al.* 2002). Läänemaa idaosas paiknevate Kiilaspere ja Velise soode palünoloogiline uuring näitas, et märgid maaharimisest jäid kuni umbes aastani 900 väheseks ja inimõju tugevnes märgatavalt alles 10. sajandil (Veski 1998, 69). Saaremaal oli 10. sajandiks jõutud juba kasutusele võtta kogu tollaste vahenditega haritav maa (Saarse & Königsson 1992, jn 16).

Kiire rahvastiku juurdekasv viikingiajal peegeldub ka muististe ja leiumaterjali hulga suurenemises. Võrreldes varasemate perioodidega on viikingiajast kõiki muistiselikke rohkem teada: ligi 120 kalmet, u 40 asulakohta ning vähemalt 34 linnust, millest vähemalt 27 juures paiknes ka ulatuslik asula. Eelviikingiaja muististega võrreldes on viikingiaja, eelkõige 10. saj ja 11. saj esimese poole muistised leiurikkad. Alles viikingiaja kontekstis võib rääkida rahvarohketest asulatest, kus võis koos elada sadu inimesi; sellisteks olid eelkõige linnus-asula-tüüpi keskused. Lisaks muististe koguhulga suurenemisele võib viikingiaja teisel poolel näha ka asustuse laienemist: viikingiaja muistised (jn 4) jaotuvad üle Eesti ühtlasemalt kui rahvasterännu- või eelviikingiaja muistised (jn 2–3).

Rahvaarvu kasv on viikingiajal jälgitav kõikjal naabermaadeski, eelkõige seal, kus oli ruumi sisekolonisatsiooniks. Näiteks Mälari orus on kalmete leviku põhjal järeldatud, et viikingiajal rahvaarv kahekordistus (Ambrosiani 1980). Viikingiaja algupoolel toimunud kliimasoojenemine (vt 1.3.1) tegi ka vähemviljakate maade ülesharimise tasuvaks. Piirkondades, kus sisekolonisatsiooni võimalused puudusid, tekitas rahvastikusurve ulatusliku väljarände: näiteks Norra ja Taani aladelt pärit skandinaavlased asustasid just vaadeldaval perioodil Fääri saared, Islandi ning laialdasi alasid Briti saartel ja Lääne-Euroopa rannikul.

Kõige selle juures on 860. ja 940.–950. aastatel Läänemere maades ja Loode-Vene aladel märgata uusi rahvastikukadusid, kuigi mitte nii ulatuslikke kui 6. saj keskpaigas. Nimetatud ajavahemikud on siin rikkad aarete poolest suhteliselt rikkad. Kuna see tendents on jälgitav väga suurel maa-alal, ei saa neid aardeid seostada sõjategevuse või mingi poliitilise põhjusega. Ivar Leimus (2004a) on oletanud, et 860. ja 950. aastatel tabas Põhjalat näljahäda, mille tulemusel paljud inimesed surid ja nende aarded jäid maasse.

7.2 ASUSTUSÜKSUSED

Kõikides Põhja-Euroopa agraarihiskondades on olnud keskseks asustus- ja majandusüksuseks talu. Kultuurikihi pindala ja paksuse põhjal otsustades on ka Eesti keskmise rauaaaja ja viikingiaja linnustest eraldi paiknevad asulakohtad (vt 2.1.8; jn 213) jäänused *üksik-taludest*. Kahjuks ei ole käesolevas teoses vaadeldava perioodi asulakohtadest ühtegi uuritud nii suures ulatuses, et saaks kindlaks teha selles korraga kasutusel olnud hoonete arvu. Ainuüksi asulakohtade uurimistulemuste põhjal pole ka võimalik öelda, mitu inimest tollases talus tavaliselt elas. Rohkem pidepunkte pakuvad selleks kalmed, mida arvata-vasti kasutasid just sellised kõige elementaarsemad asustusüksused, st talud ehk pered.

Kalmesse matnud kollektiivi suuruse arvutamiseks on tavaliselt kasutatud valemit $K = M : SA$, kus K on kollektiivi suurus, M matuste arv, S suremuse üldkoefitsient (milleks on sarnaselt tollaste Skandinaavia ühiskondadega tavaliselt arvestatud 40%) ja A kalmistu kasutamise aeg (nt Ligi 1989; Lang & Ligi 1991 ja neis viidatud kirjandus). Selliselt arvutades jõuame järelduseni, et ajavahemikus u 450–550 Lihula ja Maidla I kivi-kalmesse (vt 6.1.2) matnud kollektiivi kuulus vastavalt 5 ja 5,25 inimest. Tegelikult võisid need kollektiivid ka veidi suuremad olla, sest ei saa välistada, et kalmeid kasutati lühemat aega ning tõenäoliselt pole kõik kalmetesse toodud väikelasteluud tuvastatavad. Priit Ligi (1989) on sama metoodikaga arvutades saanud eelviikingiaegsesse Rõsna-Saare I ja II kääbastikku matnud kollektiivide suuruseks vastavalt 7,9 ja 6,6 inimest. Tema tollaste arvutuste aluseks oli kääbastes eristatud põlenud luukogumite arv, kuid vahepeal on neid luud antropoloogiliselt uuritud ning uute andmete valgusel (vt 6.1.5) on neisse kääbastikesse matnud kollektiivide suuruseks 9,25 ja 7,5 inimest. Hilisema näitena mainitagu Maidla II kivivarekalmet, kuhu mattis 10.–13. sajandil pere, mille suuruseks oli arvatavasti 8–9 inimest; suremus oli 36%, ühe naise kohta sündinud laste arv 4–5. Kalmet kasutanud pere või muu kollektiiv koosnes tõenäoliselt 4–5 täiskasvanust ja 3–4 lapsest (Allmäe 2006).

Need arvutustulemused on heas kooskõlas Skandinaavia andmestikuga, kus rauaaegsete talude suuruseks on hinnatud 5–10, enamasti 6–8 inimest. Nende hulka on arvatud ka talus peale pererahva elanud sõtflased, kelle arv võis muutuda vastavalt hooajatöödele (Ringstedt 1992, 39–42). Viikingiaegsel Ojamaal, kus arheoloogilist allikmaterjali rahvaarvu hindamiseks on palju rohkem kui Eestis, on keskmise talu elanike arvuks arvestatud 6–10 inimest (Carlsson, D. 1983, 17).

Tõenäoliselt vastab I at teise poole Eesti talule kõige paremini siinne ajaloolise aja talu ehk majapidamine. See oli iseseisev põllumajanduslik tootmisüksus, mis hõlmas maavalduse koos õue ja hoonete ning muude päraldistega (Tarvel 1992b, 180–182; ERL, 279). 16. sajandil arvatakse Põhja- ja Lääne-Eesti taludes olevat elanud keskmiselt 6–8 inimest (Ligi 1961, 201). Taluperemehest, tema naisest ja lastest ning nende lähisugulastest (õed-vennad, vanemad) koosneva pere liikmeid kutsus Eesti talurahvas kuni 20. sajandi alguseni “pererahvaks”. Pererahva võis moodustada ka liitpere, nt pere, mis koosnes isa ja tema poegade (või koguni pojapoegade) peredest. Pererahvast eristas teistest talus

elanud inimestest see, et omandi- või valdusõigus talu suhtes kuulus ja läks üle ühele või mitmele pererahva hulka kuuluvale inimesele (Tarvel 1992b, 191j).

“Pere” all mõisteti Eesti talupojaühiskonnas pererahvast laiemat kollektiivi, mis hõlmas kõiki ühes talus elavaid ja töötavaid inimesi, sh selliseid, kes ei kuulunud pererahva hulka, kuid osalesid talu kui majandusüksuse tegevuses ja kuulusid ühte leibkonda (Moora 1951, 62; Tarvel 1992b, 191; Palli 1998, 399). Vanemas eesti keeles tähendas pere üldiselt sedasama mis talu (Tarvel 1992b, 180). Arvatavasti elas ka rauaajal vähemalt jõukamates taludes palgatud sulaseid ja teenijaid, aga tõenäoliselt ka orje (Lang 1996a, 457). Ajaloolisel ajal kutsuti sulaseid ja teenijaid ning nende peresid “sulasrahvaks” ehk “tööpereks” (Tarvel 1992b, 191) ja oli tavaline, et ka sulased olid perekonnainimesed. Ajaloolise aja Eesti talus elas sageli ka pererahva vallalisi või lesestunud lähisugulasi, aga ka kaugemaid sugulasi või muid inimesi, kellele mingil põhjusel talus majutust pakuti (Moora 1951, 218).

Ajaloolise aja pere puhul tuleb arvestada, et selle koosseisu määras ristiisu arusaam abielust kui monogaamses liidust. Eelkristlikus Põhja-Euroopas oli levinud ka mitmenaisepidamine, kuid sellised pered moodustasid perede üldarvust tõenäoliselt väikese osa. Lisaks tuleb öelda, et Põhja-Euroopa varastes folkloorsetes ja kirjalikes allikates ei ole andmeid selle kohta, et mees oleks võinud abielluda mitme naisega (vt Mägi 2009). Mitmenaisepidamine seisnes liignaiste pidamises, kusjuures liignaiste ja nende järglaste õiguslik ja sotsiaalne staatus ei olnud võrdne abielunaise omaga. Sellegipoolest võisid ka liignaiste järglased olla pärijad, näiteks olukorras, kus seaduslikust abielust pärijaid ei olnud (Sawyer & Sawyer 1993, 169j). Küllap võisid liignaisi endale lubada vaid jõukamad ja ühiskonnas võimu ja mainet omavad mehed. Mis puudutab naiste rolli vaadeldava ajastu ühiskonnas, siis sellele võib valgust heita Skandinaavia pärimuslik ajalugu saagakirjanduse näol. Kristluse-eelses Põhjala agraarühiskonnas oli järglaste saamine, täpsemalt pärijate olemasolu erakordselt tähtis, seda eriti kõrgemate sotsiaalsete kihtide jaoks. Naise ülesandeks oli anda järglasi ja eelkõige seaduslikke pärijaid ning seda rolli edukalt täites oli naise positsioon ühiskonnas arvatavasti üpris kõrge (Callmer 2008, 185).

Üksiktaludest suuremad ja rauaajal tõenäoliselt kõige rahvarohkemad asustusüksused olid linnused ja linnuseasulad. Tollastest *linnustest* on ainsana läbi kaevatud Rõuge linnuse u 850 m² suurune õu (vt 2.1.3), kust avastati viie või kuue savipõrandaga hoone jäänused. Kahjuks ei saadud selgust, kas need olid samaaegselt kasutusel või mitte. Eeldusel, et olid, võis linnusel korraga elada kuni kuus peret – juhul, kui igas majas elas üks pere. Võimalik, et suuremates linnustes elas rohkem inimesi kui Rõuges, mis on õue pindala poolest suhteliselt väike linnus. Näiteks Iru linnusel oli viikingiajal kindlustustega ümbritsetud õueala suurus kuni 4000 m² ja Kuusalu linnusel u 2200 m² ning mõlema linnuse õuel on ka leiurikas kultuurikiht. Paraku on nendest linnustest läbi uuritud vaid väike osa ja seepärast ei saa elanike hulga kohta kindlaid järeldusi teha.

Ka selle kohta, kui palju elanikke oli eelviikingi- ja viikingiaegsete linnuste kõrval asetsenud *linnuseasulates*, pole piisavalt andmeid. Mõni selline asulakoht (nt Kloodi, Peedu) pole palju suurem linnuseõue enda pindalast. Samas ulatub suuremate linnuseasulate (nt

Iru, Keava Linnaaluste, Pada, Tartu, Rõuge) pindala kuni kümmehekonda hektarini, mis on umbes sama suur kui näiteks mõni varalinnaline keskus, näiteks Hedeby või Birka. Eesti linnuseasulate kultuurkiht on siiski nii õhuke ja ehitusjäänuseid ning leide on neis nii vähe, et varalinnaliste keskuste asustustihedusest nende puhul rääkida ei saa. Kultuurkiht sarnaneb paksuselt, pindalalt ja koostiselt pigem siinsete kesk- ja varauusaegsete külade kultuurkihiga, mis 17. saj kaartide põhjal otsustades pärineb peamiselt üksteise kõrval paiknevate taluõuedega sumb- ja ridaküladest. Kirjalikest allikatest on teada, et näiteks Harjumaal ja Läänemaal oli 16. saj teisel poolel ühe küla keskmine talude arv u 4,6 ja Järvemaal 6,5 ning kõige suuremates küladest elas kuni 22 peret (Tarvel 1992a, 142). Kui arvestada tollase talu elanike arvukust keskmiselt 6–8 inimest (Ligi 1961, 201), siis elas 16. saj teise poole kõige suuremates küladest kuni 200 inimest. Eelneva põhjal võib oletada, et Eesti suuremates viikingiaegsetes linnus-asula-tüüpi keskustes elas u 100–200 inimest.

Linnuste kõrval olnud linnuseasulad ei olnud siiski külad, mille tekkeviis ja koosseis olid arvatavasti hoopis teistsugused. Linnusest ja asulast koosnevas asustusüksuses elas tõenäoliselt ülik oma pere ning lähemate sugulaste ja sõjalise kaaskonnaga. Kuigi linnuseasula võis tekkida ja kasvada ülikupere järglaste arvel, võis siia elama asuda inimesi ka mujalt. Tõenäoliselt elas siin ka käsitöölisi ja sõltlasi. Arvatavasti sõltus linnuseasulate elanikkonna suurus ja koosseis suuresti pealiku tahtest.

Tõeliste *külade* tekkimine Eestis jääb aega, mil linnuseasulad olid juba maha jäetud. Küla all tuleb rauaajal mõista asustusüksust, kus kaks või rohkem talu moodustavad külakogukonna, mille üheks oluliseks tunnuseks on põllumaa jaotamine talude vahel kitsasteks ribadeks. Karjamaad, mets ja kalaveed on küla ühisomandis. Põhiliseks külade tekkemehhanismiks on peetud talude jagunemist pärimise käigus eraldi peredeks, kes hakkasid aja jooksul omaette maja pidama ja jagasid haritava maa omavahel (Johansen 1925, 73–77; Troska 1998, 247j). Rauaaegne küla ei olnud seega mitte lihtsalt lähestikku paiknenud talude rühm, vaid eelkõige sotsiaalne organisatsioon, mida enamasti sidusid ka sugulussidemed. Seega võisid küla moodustada ka maastikul teineteisest eemal paiknevad majapidamised, mis teeb külade tekke arheoloogilise jälgimise väga raskeks.

Vanimate ribapõldude järgi otsustades võis külade tekkimine alata juba 7.–10. sajandil (vt 3.1.1; Lang 1996a, 496; 2000a, 235j, 246). Enamik Eesti raua- ja keskaegsetest asulakohtadest, mida saab seostada kindlate ajaloolise aja küladega, on alguse saanud siiski mitte varem kui 11. sajandil ja nii võib arvata, et külad tekkisid kõikjal üle maa alles hilisrauaajal. Ka on talude jagunemine ja seeläbi külade tekkimine võimalik rahvastiku juurdekasvu tingimustes ning seda silmas pidades kujunesid Eestis eeldused külade tekkimiseks alles 10. sajandil, mil kõik märgid näitavad rahvaarvu suurenemist (vt eespool, 7.1). Külade kujunemine Eestis alal on sarnane samal ajal Skandinaavias toimunud asustusmuutustega. Ka näiteks Taanis tekkisid külad alles viikingiaja lõpul (Schmidt Sabo 2005).

7.3 ÜHISKONNAKIHD

Skandinaavias oli ühiskond juba hiljemalt rahvasterännuajal jagunenud kolme sotsiaalsesse klassi: aristokraatlikud ehk ülikusuguvõsad, vabad talupojad ning sõltlased (Ramqvist 1987). Võib oletada, et ka Eesti alal moodustasid keskmisel rauaajal ja viikingiajal suurema osa rahvastikust isiklikult vabad *talupojad*, kes elasid hajataludes ja elatusid põhiliselt omaenda talu põllumajandustoodangust. Mis puutub selle ühiskonnakihi matmisviisi, siis suurema osa tollase talupoegkonna puhul on see seni jäänud arheoloogiateadusele nähtamatuks. Kalmetesse ja esemelite panustega mattis kindlasti jõukam ühiskonnakiht, kuid reeglina pole võimalik vahet teha jõuka talu ja ülikusuguvõsa matmispaigal.

Ülikonnana tuleks kõnealusel ajastul vaadelda neid perekondi või suguvõsapid, kes omasid põllumaad, mida nad rentisid talupoegadele, ja/või kes maksustasid maaomanikest talupoegi, pakkudes vastu sõjalist kaitset või “valitsemisteenust”. Valter Lang on esitanud hüpoteesi, et vähemalt Loode-Eesti tihedama asustusega aladel võidi haritavat maad maksustama hakata juba pronksi- ja eelrooma rauaaja vahetusel (Lang 1995, 158j; 2007c, 114). Seega on Eesti alal ülikuid olnud juba ammu enne keskmist rauaega. Keskmise rauaaja ja viikingiaja kontekstis kõneleb talupoegade maksustamisest või neile maa välja rentimisest juba ainuüksi linnuste olemasolu, sest linnuste ehitamine ja sõjalise kaaskonna ülalpidamine eeldas ressursse, mida ühe pere poolt haritud põllud poleks suutnud toota. Kuigi võib arvata, et arheoloogilises aineses alates rahvasterännuajast jälgitav “võidurelvastumine” ja selles avalduv sõjameheideoloogia väljendab eelkõige erinevate ülikusuguvõsade vahelist võimuvõitlust, andsid relvad ja sõjaline kaaskond ülikutele ka vahendid talupoegade maksustamiseks.

Priit Ligi hinnangul oli juba ainuüksi linnuste pikaajaline kasutamine eluasemena otsene tõend selgelt välja kujunenud ja sotsiaalselt kihistunud ühiskonna taastootmisest. Juhi staatus (st õigus ja võimalus selleks saada) pärandati põlvest põlve edasi järglastele (Ligi 1995, 232). Ka mõned väga pikka aega kasutusel püsinud arvukate ja eriliste hauapanustega kalmed või kalmerühmad (nt Proosa, Maidla, Ehmja) näitavad, et neis kohtades võis üks või mitu järjestikkust ülikusuguvõsa elada vähemalt sadu aastaid.

Vaid väga väike osa ühiskonnaliikmetest tegeles põhitegevusena käsitööga ja pole võimalik kindlalt öelda, kas tolle aja *elukutselisi käsitöölisi* tuleks vaadelda omaette ühiskonnakihi või mitte (vt ka 4.5). Elukutseliste käsitöölise seas oli arvatavasti kõige rohkem seppi, kelle staatus ühiskonnas oli üldiselt kõrge, kuid olenes kindlasti ka sepa oskustest ja võimetest. Kristina Creutz (2003) oletab, et relvasepp oli isiklikult vaba mees, paikne, ühiskonnas austatud ja kõrge staatusega elukutseline käsitööliline, kes omas nii tõelisi kui ka “maagilisi” oskusi ja teadmisi. Majanduslikult oli sepp siiski sõltuv kohalikust pealikust, kelle tellimust ta täitis, nii et relvasepa toodete levikuareaal kattus pealiku võimupiirkonnaga. Sellegipoolest võib näiteks Raatvere 11. saj rikkalike hauapanustega “sepamatuste” põhjal oletada, et vähemalt mõnes kohas polnud rauatootmine ja relvasepis mitte ainult ülikonna kontrolli all, vaid sellega tegelesidki ülikuperede liikmed.

Ka rahvusvahelise kauplemisega tegeles tõenäoliselt eelkõige ülikkond, nagu alapeatükis 5.4 juba öeldud. Kauplemisega võisid tegeleda näiteks ülikute nooremad pojad, kel ei õnnestunud maad pärida.

Kirjalikest allikatest järeldub, et *orje* peeti ja nendega kaubeldi kõikjal Põhja-Euroopas. Orjade hulga, päritolu ja õigusliku staatuse kohta ei ole Eesti arheoloogiliste allikate põhjal võimalik midagi öelda. Nagu eespool (5.3.3) ilmnes, maksis ori viikingiaegses Põhjas vähemalt 200 g hõbedat ehk ligikaudu 70 dirhemit. Tegemist on üpris kalliga hinnaga, millest tuleb järeldada, et orje võis endale lubada peamiselt vaid ülikkond. Isegi kui orje hangiti röövretkede käigus, olid just ülikud need, kes retki korraldasid.

Ühiskondlikud suhted sõltusid rauaaja ühiskonnas arvatavasti peamiselt sellest, milline oli mingi ühiskonnakihi, suguvõsa või inimese omandi- või kasutussuhe haritava maaga, mis oli tollal olulisim elatus- ja tuluallikas. Püsivalt haritav maa oli Eesti alal eraomandisse läinud juba ammu enne I at keskpaika pKr (Lang 1996a, 500–502; 2007c, 113–115). Olemasoleva allikmaterjali põhjal on võimatu öelda, kellele maa kuulus: kas põldude harijaile või ülikutele, kes seda taludele rentisid. Küll aga on põhjust arvata, et maaomandi mõiste omas rauaajal tänapäevasest erinevat tähendust. Näiteks Skandinaavias ei kuulunud maa viikingiaegse tavaõiguse järgi mitte üksikisikule, vaid kogu päriusliinile, kaasa arvatud surnud esivanemad (vt Magnus 2002, 11; Arrhenius 2002, 45). Õigus otsustada maaomandi üle kaasnes suguvõsa eesotsas oleva isiku positsiooniga. Kui püsivad olid omandisuhted, ei ole teada. Võib arvata, et näiteks 6. saj keskpaiga rahvastikukatastroofi, aga küllap ka 860. ja 940.–950. aastate oletatavate näljahädade tulemusel jäid paljud talud täiesti tühjaks ning see võis omandisuhetesse ja ühiskonnakorraldusse märgatavaid muutusi tuua.

7.4 ELIIDI ELUVIIS

Ülikute elustiil oli ülejäänud inimeste omast erinev, sest tõenäoliselt said nad suurema osa sissetulekutest maksudest, kauplemisest ja röövimisest. Tööd tegid ülikute poolt maksustatavad talupojad, palgalised sulased ja piigad ning orjad. Elitaarseteks tegevusteks võib eeltööstuslikes ühiskondades lugeda kõikvõimalikke mittetootlikke tegevusi, st meelelahutust üldiselt. Peale sõdimise kuulusid elitaarse elustiili juurde pidustused, võistlused, jaht, muusika, tants, lauamängude mängimine jms. Nende tegevuste kaudu demonstreerisid ülikud, et neil endil ei ole vaja tööd teha. Eesti arheoloogilise materjali põhjal saab teha enim järeldusi sõjanduse kohta, kuna elitaarsest jahipidamisest ja meelelahutustest on vaid üksikuid andmeid.

Sellest, millist rolli *sõjandus* viikingiajal ülikute elus etendas, annavad hea pildi Skandinaavia saagad. Sõjandus oli tõenäoliselt tollase poliitilise eliidi üks peamisi tegevusi. Sõjaretked teiste valitsejate vastu olid täiesti tunnustatud käitumine nii varakeskaegses kristlikus Euroopas kui ka eelkristlikus Põhjas (Jansson 1997, 12; Hedenstierna-Jonson 2006, 24). Sõjalised kangelasteod olid üheks olulisemaks viisiks hankida mainet, mis ühtlasi tähendas rohkem võimu. Olukorras, kus võitlus käis Põhjala kultuuri kuuluvate meeste vahel, oli lahing täpselt reglementeeritud tegevus, seotud usuliste tõekspidamiste

ja rituaalidega. Viikingiaegsetelt valitsejatelt eeldati, et neil oleks püsiv sõjaline kaaskond. Sellesse kuulumine oli noortele ülikutele võimalus hankida mainet, kogemusi ja teenistust (*ibid.*, 26j). Üliku sõjaline kaaskond oli piisavalt tõhus vaid juhul, kui mehed olid pealiku lähedal ja pidevas võitlusvalmiduses: kaaskond oligi osa valitseja perest. Eesti linnustes elasidki tõenäoliselt sellised ülikupered koos oma sõjalise kaaskonna ja kaaskonnaliikmete peredega.

Ülikute sõjaka identiteedi väljendusvahendiks olid relvad, eelkõige kallimad relvad – mõõgad, raudkuplaga kilbid, hõbekaunistustega odad. Relv ei omanud mitte üksnes praktilist, vaid ka sümboolset tähendust. Relva olemasolu matuses ei viita otseselt sellele, et maetu ise oli lahingus osalenud, vaid see võib olla ka lihtsalt võimu tunnus või märk perekondlikust kuuluvusest ning tuleneda sellest, et sõdimine oli prestiižne (Ligi 1995, 233; Jonuks 2009, 251). Relvad olid olulised rühmaidentiteedi kujundamisel (vt Pihlman 1990). Näiteks on Kristina Creutz (2003) oletanud, et M-tüüpi otsaga oda oli staatusrelv, elukutselise sõduri tunnus, mille tootmist ja levikut kontrollis eliit. Creutz ei usu, et M-tüüpi odaotsi tellisid seppadelt relvade kasutajad ise: pigem olid pealikud need, kes jagasid kaaskondlastele erilise tähendusega staatusrelvi. Tuleb siiski märkida, et ülikonna totaalne kontroll relvaseppade töö üle pole millegagi tõestatud. M-tüüpi otsikuga oda võis olla ka ajastu üldisele maitsele vastav kallis moekaup, mis andis kõrvalseisjale tunnistust kandja jõukusest ja mida sepp vaba mehena ise teistele vabameestele valmistas ja müüs (Valk 2003, 173).

Sõjanduse ja relvadega oli tihedalt seotud *jahipidamine*. Näiteks Mälari ümbruses oli jaht, eriti suurulukite jaht, I at teisel poolel juba vaieldamatult kõrgkihi ajaviiteks muutunud (Ljungkvist 2006, 104). Selline jaht tähendas ühtlasi militaartreeningut: nii lahingus kui ka jahil kasutati ratsahobuseid ja osaliselt samu relvi ning näiteks ajujahil oli vaja juhtida suure hulga inimeste liikumist maastikul. Jahipidamise kõrgest staatusest räägib ka asjaolu, et germaanlased panid ülikuhaudadesse rohkesti jahirelvi (Dahlgren 2001). Ainsad Eestist leitud kindlad märgid elitaarsest jahipidamisest – Salme I matusepaadist saadud jahikullide säilmed – on seotud skandinaavlastega. Võib arvata, et Eesti alal ei peetud jahipidamist nii elitaarseks tegevuseks kui Skandinaavia tihedalt asustatud ja kultuuristatud maastikuga piirkondades. Nagu eespool (3.3.2) öeldud, võis jaht näiteks Kagu-Eestis veel viikingiajal etendada olulist osa isegi igapäevase toiduse hankimisel.

Oma aja kontekstis luksuslike esemetena tuleb vaadelda *lauamänge*. Lauamängude luust (sh ka elevanti- ja vaalaluust), sarvest, puidust, merevaigust, kivist, savist või klaasist mängunuppe, puidust mängulaudu ning luust või sarvest täringuid leitakse eelkõige Skandinaavias ja Briti saartel rikaste panustega rauaaegsetest meestehaudadest. Lauamängud võtsid germaanlased üle roomlastelt. Põhja-Euroopas ilmusid need haudadesse nooremal rooma rauaajal ning neid on surnutele kaasa pandud kuni kristliku matusetraditsiooni levimiseni. Kõik koos mängunuppude ja täringutega maetud surnud kuuluvad kalmetüübi ja hauapanuste põhjal otsustades ühiskonna eliidi hulka (Helmfrid 2005; Whittaker 2006; Solberg 2007). Lauamängude seosele sõjameheideoloogiaga viitab ka see, et tollased lauamängud olid sõjalise varjundiga strateegiamängud (Whittaker 2006; Solberg 2007).

Eestis on mängunuppe seni leitud ainult Salme paadismatustest. 2008. a uuritud I paadist saadi 71 mängunuppu, mis pärinevad kahest komplektist (jn 202; vt ka 6.1.7). Skandiinaavias ühest hauast leitud mängunuppude hulk on jäänud vahemikku 1–63. Salmest on seega saadud Põhja-Euroopa suurim sedalaadi mängunuppude leid. Kõnealuses matuses oli ka kaks luutäringut (jn 203). Oletatavalt samalaadse täringu katked, mis kuuluvad hiljemalt rooma rauaaega, on leitud Virumaalt Jäbara C kivikalmest (Luik 2003, 157j, jn 3: 1). Kui Salmes on tõenäoliselt tegemist võõramaalastega, siis Jäbara oletatav täring viitab sellele, et ka Eesti alal võidi lauamänge mängida.

7.5 VÕIMUKESKUSED JA -PIIRKONNAD

Kui võim ühiskonnas oli koondunud ülikonna kätte, siis tuleb ülikute elukohti – püsisustusega linnuseid, linnuse-asula kooslusi ja ülikutalusid – vaadelda omaaegsete võimukeskustena. Nende levik võimaldab hinnata ka tollaste võimupiirkondade suurust ja olemust.

Rahvasterännaegse inimtegevuse märke on leitud kümnelt linnuselt (vt 2.1.2). Olemasoleva arheoloogilise materjali põhjal pole võimalik öelda, kas rahvasterännaaja linnused, nagu ka eelrooma ja rooma rauaaja vähesed linnusteks peetavad muistised, olid sõjalised kaitserajatised, kultuskohad või midagi muud. Küll aga võib väita, et rahvasterännaajal linnustes veel püsivalt ei elatud, mistõttu ei saa neist rääkida kui võimukeskustest.

Eelviikingiajal hakkasid kujunema linnuse-asula kooslused, kus ka linnuses püsivalt elati. Sellised keskused olid kõige suuremad ja neid oli kõige rohkem viikingiajal (vt 2.1.5). Valter Lang on jõudnud järeldusele, et I at teise poole linnuseid tuleks vaadelda eeskätt tugevnevate ülikusuguvõsade kantsidena, mis olid mõeldud nende suureneva võimuiha ja territoriaalsete nõudmistele rahuldamiseks. Seesugused võimukeskused tõmbasid juba iseenesest inimesi ligi, millega võibki seletada teinekord üsna suurte asulate tekkimist linnuste ümber, tihti tühjale kohale (Lang 2000a, 281j). Linnustest kontrolliti ka kaubateid – rannikul sadamakohti ja sisemaal jõgesid (vt 5.5.2).

Kõige tihedam on linnus-asula-tüüpi keskuste võrk Kagu-Eestis Lõuna-Tartumaal ja Emajõe põhjakaldal, kus üksteisest keskmiselt u 15 km, kohati aga vaid 6–7 km kaugusel paikneb tosinkond viikingiajal kasutusel olnud linnus-asula-kompleksi (vt täpsemalt jn 7). Eeldusel, et kogu vaadeldav ala jagunes linnustes elanud ülikute vahel, võib nn lähima naabri mudelit kasutades järeldada, et kõnealuses piirkonnas ulatus üliku võim linnusest ligikaudu 6–15 km kaugusele. Seejuures näib, et suurema pindala ja leiurikkama kultuurkihiga linnused (Tartu ja Otepää) paiknevad teistest linnustest märksa kaugemal kui väiksemad linnused (nt Peedu, Unipiha).

Linnus-asula-kompleksid on tõenäoliselt tõendiks ülikutevahelisest võimuvõitlusest ja püüdlustest oma võimupiirkonda laiendada. Näiteks Iru sellise kompleksi kohta on Valter Lang oletanud, et pärast selle kujunemist 7.–8. sajandil hakkas sealne eliit oma valdusi

naaberladele laiendama. See võis toimuda nii vägivallega kui ka perekondlike ja poliitilisi liite sõlmides. Iruga seotud territooriumi laienedes said tekkida eeldused kaheastmelise valitsemisstruktuuri tekkimiseks, st lisaks “keskvõimule” Iru olid kohapeal ka väiksemad ülikud, kes olid Iru valitsejatega seotud mitmesuguste lepingute kaudu (Lang 1996a, 477j). Teisisõnu: Iru territooriumil ehk Pirita jõe alamjooksu piirkonnas võis tekkida ülikonna-sisene ebavõrdsus, nn muinasvasallide kiht ja seega sisuliselt varafeodaalne ühiskonnakorraldus.

Langi (1996a, 477) oletuse kohaselt võidi selliselt valitsetavat piirkonda kutsuda “kihelkonnaks”: on ju see haldusüksust tähistav sõna tuletatud sõnast “kihl”, mis tähendas lepingut (Vilkuna 1964, 24jj ja seal viidatud kirjandus). Ka Priit Ligi on arvanud, et varaseimad muinaskihelkonnad kujunesid linnus-asula-tüüpi keskuste ümber, kusjuures kihelkonna eesotsas olevat valitsejat kutsuti sõnaga “kuningas” (Ligi 1995, 215, 232), mis on laenatud läänemeresoome keelte eellaskeeltesse juba hilispronksiajal või eelrooma rauaajal germaani keeltest (Ariste 1956, 16; Moora 1956, 87). Tuleb siiski lisada, et Eesti eelviikingi- ja viikingiaegseid kihelkondade valitsejaid ei saa võrrelda samaaegsete Skandinaavia või Euroopa kristlike kuningatega. Siinsed “kuningad” olid küll oma valitsemisalal sotsiaalse hierarhia tipus, kuid nende võimupiirkond ulatus kõige rohkem päevateekonna kaugusele ja alamaid oli sadu, mitte tuhandeid või miljoneid. Samuti pole kindlaid andmeid selle kohta, kuidas selliste kihelkondade kujunemine toimus – kas linnuses valitsenud ülik sõlmis alistatud ülikutega alluvussuhted või hoopis anastas neilt maksualused maad ja talupojad.

Viikingiaegseid muinaskihelkondi ei saa siiski pidada 13. saj alguse vallutuseelsete kihelkondade otsesteks eellasteks. Nimelt toimus 11. saj algul võimusuhtes ja haldusjaotuses kiire muutus, mille käigus suurem osa seni kasutusel olnud linnus-asula-tüüpi keskustest jäeti maha ning rajati uued linnused uutesse kohtadesse. Vaid vähestel juhtudel püstitati uus linnus vana kohale (nt Keava, Tartu, Otepää) või kõrvale (nt Lohu, Pada) või jäeti linnus maha, kuid asula püsis edasi (nt Iru, Kuusalu). Piirkondades, kus linnus-asula-tüüpi muististe võrgustik oli tihe (nt Kagu-Eesti ja Virumaa), jäi uute linnuste arv senisest siiski väiksemaks. Hilisrauaaegsete linnuste kõrval asulaid tavaliselt enam ei olnud.

Linnusest ja asulast koosnevate keskuste mahajätmine Eestis jääb aega, mil kõikjal Põhja-Euroopas leidsid aset olulised ühiskondlikud, religioossed ja majanduslikud protsessid, mis tähistavad viikingiaja lõppu. Skandinaavia maades jäeti maha senised varalinnalised keskused Hedeby, Birka, Kaupang jt ning senine kaubandussüsteem lagunes. Taanis ja Rootsis kujunes kuningavõim, võeti vastu kristlus ning lõppesid skandinaavlaste rööv- ja kaubaretked. Ka Vana-Vene valitsejad võtsid vastu ristiusu ning slaavistusid. Tõenäoliselt on Eesti linnus-asula-tüüpi keskuste mahajätmine või ümberkujundamine osa sellest kogu Põhja-Euroopat hõlmanud ajaloolisest arengust. Seda ei saa seletada kohalike põhjustega, nt Vana-Vene vürstide sõjaretkedega Kagu-Eesti alale (vrd Valk 2009b) või sellega, et kopranahkade ja -nõrega kauplemise raskuskese siirdus Peipsi vesikonnast Väina jõe alamjooksule (vrd Leimus & Kiudsoo 2004, 46), sest ülalnimetatud muutused toimusid üsna üheaegselt kõikjal üle Eesti.

Peamisi linnus-asula-tüüpi keskuste mahajätmise põhjusi võiks otsida ühiskonnakorralduses toimunud muutustest. Kui Valter Lang (1996a, 477j) oletas Iru linnuse näitel, et ülikonna-sisene ebavõrdsus võis tekkida juba linnus-asula-komplekside kasutusperioodil, siis mina arvan, et just selline varafeodaalsete suhete kujunemine sai lõpuks kõnealust tüüpi keskuste kadumise põhjuseks. 10. saj teisel poolel toimunud võimuvõitlus viis selleni, et kõrgeim võim koondus senisest vähemate ülikusuguvõsade kätte ja kaotajaks jäänud ülikutest said nende vasallid. Vaid võimupüramiidi tipus olnud kuningad võisid rajada linnuseid, nende vasallid aga mitte. Varasemast märgatavalt suurematesse linnustesse mahtus ära ka see rahvas, kes varem linnuseasulas elas. Varafeodaalsete suhete kujunemise käigus kaasnes külade – mis ühtlasi olid maksustamisüksused – kujunemine, samamoodi nagu see viikingiaja lõpul toimus näiteks Taanis (vt Schmidt Sabo 2005).

Tõenäoliselt oli see suhteliselt pikaajaline ühiskondlik protsess, mitte teadlikult läbi viidud “reform”, nagu on arvanud Priit Ligi. Tema arvates tingis sellise reformi suurenenud välisoh, mille oli põhjustanud Eesti ala elanike endi ülerahvastatusest ja sellega kaasnevatest ühiskondlikest sisepingetest tekkinud sõjaline aktiivsus (Ligi 1995, 235–238). Tuleb ka märkida, et hüpotees ülerahvastatusest tugineb õigupoolest palünooloogide poolt ühes teadusartiklis esitatud hinnangule, et Saaremaal oli 10. sajandiks kogu tollaste vahenditega haritav maa üles haritud (Saarse & Königsson 1992). Kogu Eesti ala kohta midagi sellist väita ei saa.

Kuna viikingiaja linnuseid pole teada kõikjal Eestis ja seejuures puuduvad nad mõnikord ka tihedalt asustatud piirkondades ning rikkaste panustega kalmete lähikonnas, tuleb oletada, et osa ülikonnast elas suurtaludes. Tõenäoliselt võib ülikutalude asemeteks pidada teistest rikkalikuma leiuainesega asulakohti, nt Rebala asulat Loode-Eestis ning Suure-Kambja ja Kaarnajärve asulaid Kagu-Eestis. Viikingiajal tihedasti asustatud Saare- ja Läänemaal, kus linnuse-asula kooslusi ei leidu, võisid võimukeskusteks olla just sellised ülikute suurtalud. Need võisid paikneda kohtades, kuhu hilisrauaajal püstitati linnus: näiteks hilisrauaaegse Põide ringvall-linnuse õuelt leitud viikingiaegse asulakoha kultuurkiht võib pärineda linnuse-eelsest ülikutalust.

Kindlasti erines ühiskonnakorraldus ja haldussüsteem piirkonniti. Tihedalt asustatud ja väljakujunenud võimustruktuuriga keskuste ümber oli suuri hõredama asustusega piirkondi, kus ühiskonnakorraldus oli teistsugune – näiteks võis seal ülikond puududa. Selliste piirkondadena võib vaadelda viikingiajal veel suhteliselt hõredalt asustatud Virumaa lõunaosa, Setumaa ala ja Läänemaa idaosa (vt jn 4). Võimusuhete ja haldusstruktuuri piirkondlikust erinevusest kõneleb ka asjaolu, et linnus-asula-tüüpi keskusi ei leidu kõikides Eesti asustuspiirkondades.

7.6 EESTI-SISESED PIIRKONDLIKUD ERINEVUSED

Alates pronksiajast võib Eesti alal jälgida kaht teineteisest selgelt eristuvat kultuuriala (jn 214). Esimese neist moodustab Ranniku-Eesti: Saaremaa, Lääne-Eesti mandriosa kuni

Pärnu jõeni lõunas ja Põhja-Eesti. Teiseks kultuurialaks on Lõuna- ehk Sise-Eesti, millele iseloomulikud kultuurinähtused on kõige ilmekamal kujul jälgitavad Emajõesst lõuna ja Võrtsjärvest ida poole jäävas Kagu-Eestis, vähem ilmekalt ka ajaloolisel Viljandimaal ning Põhja-Tartumaal (vt ka 4.3.6).

Nende kahe kultuuriala vahel on suuri metsade ja rabadega kaetud alasid, kus põllumajanduslik püüasustus puudus või oli väga hõre. Sellisteks piirkondadeks on ajaloolise Pärnumaa lõunaosa ja Alutaguse Peipsi järvest põhja pool. Ajaloolise Järvamaa muistiseid on väga vähe uuritud ja selle kultuuriline iseloomustamine keskmisel rauaajal ja viikingiajal pole seetõttu võimalik, kuid rooma rauaaja ja hilisrauaaja materjali põhjal otsustades võib Järvamaad vaadelda lähedasena Ranniku-Eestile.

Kolmanda suurema kultuurialana ulatus tänapäeva Kagu-Eesti piiresse ja Peipsi läänerrannikule Eestist ida pool Pihkvamaal I at teisel poolel jälgitav kultuuripiirkond, mis lähtuvalt iseloomulikust kalmevormist vastab nn pikk-käabaste kultuuri Pihkvamaa rühmale (vt 6.1.5).

Põhja- ja Lääne-Eesti on piirkond, kus maakerke tulemusel uut maad mere arvelt pidevalt juurde tuleb. Ranniku-Eesti tasasel maastikul kujunesid juba ammu enne keskmist rauaaga avarad põllumassiivid, kus maaharimisest on säilinud kohati tänapäevalgi jälgitavad põllpeenrad ja põllukivihunnikute väljad. Siinsed loodusolud olid algelisele maaviljelusele sobilikud: mereline kliima tähendas umbes kuu aega pikemat kasvuperioodi ja pehmemaid talvesid kui sisemaal (Eesti lumikatte teatmik, 31) ning paepealseid muldi oli põllumajanduse algusaegadel lihtsam üles harida.

Ranniku-Eesti muististest kogutud esemeline materjal, aga ka matmiskombestik kõneleb sellest, et keskmisel rauaajal ja viikingiajal toimus tihe suhtlus üle mere Ida-Rootsi, Ojamaa ja Soomega, vähemal määral ka Läänemere kaguranniku aladega. Sellele piirkonnale on I at teisel poolel iseloomulikud Iru tüüpi savinõud, millega väga sarnaseid nõusid valmistati eelviikingi- ja viikingiajal ka Edela-Soomes, Väina liivlaste juures ning Kuramaal.

Ranniku-Eestis eristus juba keskmisel rauaajal neli väiksemat kultuuripiirkonda, mis vastavad üldjoontes ajaloolistele maakondadele – Saaremaale, Läänemaale, Harjumaale ja Virumaale (jn 1). Skandinaavia saagade ja ruunikirjade põhjal otsustades olid need neli piirkonda selgelt eristuvad ka tolle aja skandinaavlaste silmis ning neid tähistati eraldi toponüümidega (vt 1.2). Pole siiski teada, kas enne hilisrauaaega oli juba olemas hilisemate maakondade territooriume tervikuna hõlmavaid poliitilisi või haldusstruktuure.

Läänesaarestikus on keskmise rauaaja ja viikingiaja muistiseid teada üksnes Saaremaalt ja Muhu saarelt; Eesti suuruselt teine saar Hiiumaa näib selles osas tühi olevat. I at teisel poolel oli saarestiku suurim saar *Saaremaa* tänapäevasesest tunduvalt väiksem ja praegune Sõrve poolsaar oli veel eraldi saar. Viikingiajaks oli Saaremaa saanud üheks Eesti kõige tihedama asustusega piirkonnaks. Lääne-Saaremaal hakati hiljemalt viikingiajal valmistama kohalikust soomaagist rauda, mis võis olla oluliseks viimakaubaks, sest seda võidi

siin toota hulgal, mis ületas kohaliku vajaduse. Suuremahuline rauatoodang võis olla üheks Saaremaa poliitilise ja sõjalise esiletõusu eelduseks hilisrauaajal.

Saaremaa paistab vaadeldaval ajastul silma ka kalmetüüpide poolest, mida ülejäänud Eesti alalt ei tunta. Selliste kalmetena võib ära märkida Paju ja Lepna oletatavad surnumajad ning kiviringidega ümbritsetud põletusmatused. Ka erineb Saaremaa Eesti mandriosast (v.a Läänemaa) selle poolest, et siin on rahvasterännuaegeid kalmeid rohkem kui rooma rauaaegseid. Ainelises kultuuris avaldusid kuni rahvasterännuaja lõpuni tihedad sidemed Kuramaaga, kuid eelviikingiajal muutus tähtsamaks suhtlus Skandinaaviaga, eriti Ojamaaga (Mägi 2006a, 61). Viikingiaegsed saarte ehted, vöönaastud ja relvad sarnanesid oja- maalaste, kuralaste ja liivlaste omadega, samal ajal kui mandril jäid need tüübid võõraks. Kuramaale omaseid leide meenutavad näiteks Saaremaal 10. sajandil kasutusele võetud liitkaelavõrud. Kuna Saaremaa peasaare kohta on varasemal ajal kasutatud Kuresaare nimetust, on oletatud isegi, et varasemates kirjalikes allikates on ka saarlaste kohta kasutatud etnonüümi “kuralane” (Mägi 2002, 33).

Läänemaa kerkis omanäoliseks kultuuripiirkonnaks rahvasterännuajal, mil siin maeti rikkalike hauapanustega kalmetesse. Seejuures on siit teada erinevaid kalmetüüpe: kangurkalmeid, maa-aluseid põletusmatuseid ja võib-olla ka maa-aluseid laibahaudu. Nagu Saaremaalgi ei tunta siit eelneva perioodi – rooma rauaaja – tüüpilisi tarandkalmeid. Eelviikingiajast on teada üksikuid esemeid mõnes juba rahvasterännuajal rajatud kalmes, kuid alates 10. sajandist kalmete hulk kasvas (kivivarekalmed ja maa-alused põletusmatused). Ainelises kultuuris avalduvad läbi kogu vaadeldava ajastu kontaktid Rootsi aladega. Samas on jälgitav ka tugev piirkondlik omapära, mille näiteks võib tuua siinsetest rahvasterännuaja kalmetest leitud unikaalse kujundusega valjaosad.

Nii Saare- kui ka Läänemaal puuduvad linnus-asula-tüüpi keskused, mida Põhja- ja Lõuna-Eestis tekkis eelviikingi- ja viikingiajal arvukalt. Selle erinevuse üheks põhjuseks võivad olla Lääne-Eesti tihedamad sidemed Skandinaaviaga. Ei tunta ju linnuse-asula kooslusi ka Skandinaavia maades – need on iseloomulikud eelkõige Läänemerest ida ja kagu poole jäävatele aladele. Samas võib kõnealuste muististe puudumises teatavat rolli mängida ka Lääne-Eesti tasane pinnamood. Siin puuduvad järskude nõlvadega künkad või kõrgete pervedega jõeorud, mida tollaste linnuste rajamisel tavaliselt ära kasutati, linnusevallide püstitamine tasasele maale oleks aga nõudnud vahendeid, mida ülikupered kuni viikingiaja lõpuni veel ei omanud. Alles hilisrauaajal koondus mõne ülikusuguvõsa kätte nii palju võimu ja vara, et suurte ringvall-linnuste püstitamine sai võimalikuks.

Ajaloolise *Harjumaa* ala oli üheks tihedaima asustusega piirkonnaks juba alates nooremast pronksiajast ja oli seda ka käesolevas uurimuses vaadeldaval perioodil (Lang 1996a). Loode-Eesti keskuseks on olnud Pirita jõe alamjooksu ümbruskond, eelkõige seal paiknev Iru linnus-asula-kompleks, mis oli kõigist ajaloolise Harjumaa linnustest suurim ja kõige püsivamalt kasutusel. Iru linnus oli asustatud juba rahvasterännuajal ning eelviikingiajal asus siin ainus kõnealuse piirkonna linnus-asula-tüüpi muistis. Viikingiajast on selliseid komplekse teada juba neli, mis on siiski märksa vähem kui näiteks Virumaal või Kagu-Eestis. Kalmeid seevastu teatakse Harjumaalt suhteliselt rohkesti kogu vaadeldavast ajastust. Rahvasterännu- ja eelviikingiaja kivikalmed koonduvad peamiselt Pirita jõe

alamjooksu ümbrusse. Viikingiajast teada olevate kalmete arv pole Loode-Eestis küll suurem kui keskmise rauaaja kalmete arv, kuid need jaotuvad varasemast märksa laiemale alale. Tõenäoliselt on viikingiajal tihedamalt asustatud ka ajaloolise Harjumaa lõunapoolne osa.

Rahvasterännuajal on jälgitavad Harjumaa rannikupiirkonna otsekontaktid Ida-Rootsi aladega. Kõige arvukamalt on sealt pärit luksuslikke agraafnuppe, vööosi jm saadud Pirita jõe alamjooksul paiknevast Proosa kivivarekalmest. Viikingiajal omas Harjumaa rannikulähedane piirkond sidemeid ka lähimate varalinnaliste kaubandus- ja käsitöökeskustega, mida näitab muuhulgas väga sarnaste peenkeramist savinõude leidumine tollastes varalinnalistes keskustes, nt Birkas (Bäck 1995, 11–13) ja Novgorodi Rjuriku linnusel (Plokhov 2006, 29, jn 23–27). Esemelises materjalis kajastuvad ka tihedad sidemed Ede-la-Soomega, mis on igati loomulik, sest Loode-Eesti on Soome rannikule geograafiliselt väga lähedal: Tallinna põhjaküljel olevalt Naissaarelt on Soome lõunarannikule, Porkkala neeme ees oleva Mäkiluoto saareni ainult 34 km. Rahvasterännuajal olid Soome päritolu või Soome mõjudega esemeteks angood ja kilbikuplad, eelviikingiajal õneskumerad käevõrud, vähksõled, keraamika ning lameda kolmnurkse kaare ja rullotstega hoburaudsõled, viikingiajal peamiselt keraamika. Kohapeal kujunenud esemetüübina võib aga esile tõsta rahvasterännuaegseid pronksist ketaspeaga ehtenõelu, mida kasutati mõnel määral ka Virumaal, kuid mujal Eestis need moes polnud. Eelviikingi- ja viikingiajast Loode-Eestile iseloomulikke esemetüüpe välja tuua pole võimalik.

Harjumaad lahutab *Virumaast* soine ja metsane piirkond – Lahemaa ja Kõrvemaa, kus asustus puudub või on hõre tänapäevani. Virumaal oli rauaajal peamiseks asustuspiirkonnaks Viru lavamaa Soome lahe rannikumadaliku ja Peipsi-äärse Alutaguse madaliku vahel. Siin oli tihe põllumajanduslik asustus juba nooremal pronksiajal ning tihedalt oli see piirkond asustatud ka I at teisel poolel. Siinsete Soome lahte voolavate jõgede äärde onduvad linnused, mida on Virumaalt teada vähemalt kaheksa. Arvatavasti on linnuste sellise paiknemise taga asjaolu, et jõeorgude pervedel leidis linnuste rajamiseks sobivaid pinnavorme. Rahvasterännuajal rajatud kalmeid Virumaalt ei teata, kuid sel ajal on matmine jätkunud mitmesse tarandkalmesse. Eelviikingiaegseid matmispaiku on samuti vähe, kuid viikingiaja teisel poolel kalmete arv suurenes märgatavalt, kusjuures peamiseks matmisviisiks oli maa-alune põletusmatus ja laibamatus. Virumaa oli üks esimesi piirkondi, kus laibamatus viikingiajal levima hakkas.

Ainelise kultuuri üldilmelt sarnanes Virumaa Loode-Eestiga: ka siin on importesemete kaudu jälgitavad suhted rahvasterännuajal Ida-Rootsiga ning eelviikingi- ja viikingiajal Soomega. Viikingiajal tuli Virumaal kasutusele mitmeid esemetüüpe, mis ühendavad seda kultuuripiirkonda ka Kesk-Eesti idaosa ja Lõuna-Eestiga, nt kaksikristpeaga ehtenõelad, vaheliti ulatuvate lamenevate otstega kaelavõrud, lameda keskosaga haagiga kinnitavad kaelavõrud, prismaotsised hoburaudsõled, õneskumerad plettornamendiga käevõrud, luuripärsid ja slaavipärane kedrakeraamika.

Lõuna- ehk Sise-Eesti moodustas kuni viikingiaja lõpuni kultuuriliselt suhteliselt ühtse piirkonna, mis hõlmas ajaloolise Viljandimaa, Tartumaa ning Võrumaa kuni kääbaste levikualani. See piirkond, eelkõige Haanja, Otepää, Karula ja Sakala kõrgustikud ning Vo-

oremaa, on künkliku ja liigestatud maastikuga. Ilmastikulised ja maastikulised tingimused põlluharimiseks ei olnud Sise-Eestis nii soodsad kui rannikupiirkonnas ning seetõttu jäi põllunduse ja põllumajandusliku maakasutuse areng siin kuni viikingiajani Lääne- ja Põhja-Eesti omast maha. Osaliselt võib see mahajäämus olla näiline, sest siinsetel moreentasandikel ja -küngastel polnud kivikoristus oluline ja maastikul tänapäevani jälgitavaid põllujäänuseid lihtsalt ei kujunenud. Teisalt paistab linnuste ja asulakohtade luuainest, et jaht ja kalastus omasid siin veel viikingiajal elatuse hankimisel suuremat osatähtsust kui Lääne- ja Põhja-Eestis, kus need tegevusalad olid I at teiseks pooleks tõenäoliselt täiesti ebaoluliseks muutnud. Viikingiajal võis Kagu- ja Ida-Eesti ülikonna oluliseks sisetulekuallikaks olla kauplemine karusnahkadega, eelkõige kopranahkadega.

Lõuna-Eesti oli eelviikingi- ja viikingiajal linnuste ja linnus-asula-komplekside poolest rikkam kui Põhja-Eesti, rääkimata Lääne-Eestist, kust sedalaadi muistiseid ei tunta. Kõige tihedamalt oli linnuseid ja asulaid ajaloolisel Lõuna-Tartumaal. Samas on Lõuna-Eestile läbi kogu vaadeldava ajastu omane kalmete vähesus. Rooma rauaajal oli siin arvukalt tüüpilisi tarandkalmeid, kuid vaid väikest osa neist kasutati edasi rahvasterännuajal. Ka teadaolevad eelviikingiaegsed matused on leitud rooma rauaaja kivikalmetest, peamiselt üksikute esemeleidude näol. Veidi arvukamalt on matusepaiku, peamiselt maa-aluste põletusmatuste kujul, viikingiaja teisest poolest. 11. saj esimesel poolel levis ajaloolise Tartumaa põhjaosas maa-aluse laibamatuse komme.

Lõuna-Eesti keraamikatraditsiooni iseloomustavad Rõuge tüüpi savinõud, mis kõige iseloomulikumal kujul levivad Kagu-Eestis (v.a põletusmatustega kääbaste levikuala) ja Viljandimaa lõunaosas. Rõuge tüüpi savinõudega üpris sarnaseid nõusid valmistati ka Pihkvamaa ja Põhja-Läti alal. Sise-Eesti I at teise poole ainelisele kultuurile leiduvadki lähimad vasted Pihkvamaal, kus vaadeldaval ajastul on nii sarnaseid linnus-asula-komplekse kui ka väga sarnane esemeline kultuur. Olulise tähendusega oli Novgorodi ja veel enam Pihkva linna tekkimine 10. saj teisel poolel, kus valmistatud käsitöötooted jõudsid ka Eesti alale. Rohkem kui Põhja-Eestis on jälgitavad ka kontaktid tänapäeva Läti ja Leedu aladega, kusjuures läänepoolsete balti hõimude osa nihkus tagaplaanile ja eelkõige suheldi idapoolsemate, latgali hõimudega (Aun 1985a; Laul 2001, 184).

Eesti *põletusmatustega kääbaste levikuala* võib pidada kultuuriliselt kuuluvaks pigem nn pikk-kääbaste kultuuri Pihkvamaa rühma, mille põhiline levikuala jääb Eesti territooriumist ida poole. Nagu suuremas osas Eestis, olid ka Pihkvamaal alates eelviikingiajast levinud linnuse ja asula kooslused (kuigi neist vaid Hinniala jääb tänapäeva Eesti piiridesse) ning esemeline materjal on sarnane Lõuna-Eesti omaga, kuid matmiskombestik on hoopis teistsugune. Kääbaste leiuaines on üpris napp ja raskesti dateeritav, kuid näib, et kääbastesse matmine algas 6. saj teisel poolel ja lõppes hiljemalt 9. sajandil. 10. sajandi ja 11. saj esimese poole matuseid põletusmatustega kääbaste levikualalt leitud ei ole. Seega erinevalt ülejäänud Eesti alast maa kagupoolseimas nurgas muististe arv eelviikingiajal suurenes, kuid viikingiajal vähenes. Viikingiaja teisest poolest pärinevaid muistiseid ei ole sellel alal uuritud.

Lõuna-Eesti koos põletusmatustega kääbaste levikualaga kuulus I at teisel poolel suurde kultuuriareaali, mis ulatus vähemal Volga ülemjooksuni välja. Vaadeldaval perioodil kõ-

neldi kogu sellel alal soome-ugri keeli. Sise-Eesti ja nn pikk-kääbaste kultuuri Pihkva rühma ainelises kultuuris võib esile tuua mitmeid idapoolse levikuga nähtusi, nt näppeor-namendiga savinõud, millele leidub vasteid Ida-Lätist kuni Djakovo kultuuri aladeni, kammi- ja linnukujulised luust ripatsid, kopra kontsluust ripatsid, kaksikkoonilised savist värtnakedrad jne.

7.7 KOKKUVÕTE

Vanimatele kirjalikele allikatele toetudes on arvatud, et Eesti alal elas 13. saj algul u 150 000 inimest. Lähtudes sellest ja eeldusest, et rahvastiku juurdekasv oli keskmisel rauaajal, viikingiajal ja hilisrauaajal pidevalt 2–3%, on Eesti ala oletatavaks rahvaarvuks aastal 500 pKr saadud u 23 000 ja aastal 900 u 95 000 inimest.

Neisse arvudesse tuleb suhtuda skeptiliselt, sest tõenäoliselt ei olnud rahvastiku juurdekasv pidev. Palünoloogia näitab, et 6. saj keskel on Eesti alal inimõju loodusele äkitselt kahanenud ning enam-vähem samaaegselt kaovad ka kinnismuistised ja esemeleiud vähemalt 50 aastaks peaaegu täielikult arheoloogia vaateväljast. Ainukeseks leiuliigiks, mille hulk 6. sajandil olulisel määral suureneb, on rituaalsed peitleiud. Arvatavasti toimus sel ajal mingi suurema ulatusega õnnetus, tõenäoliselt näljahäda, mille tagajärjel suur osa inimestest suri, talud jäid tühjaks ja põllud kasvasid kinni. Võimalik, et selle põhjustas kirjalikest allikatest tuntud 536. a kliimaanomaalia. Mündiaarete ajalise jaotumise põhjal võib oletada, et näljahädad tabasid Eesti ala ka 9. ja 10. saj keskel, kuid nende mõju rahvastiku juurdekasvule oli palju väiksem kui 6. saj keskpaiga katastroofil.

Keskmisel rauaajal ja viikingiajal moodustasid Eesti ala rahvastikust enamiku omaette taludes elavad talupojad, kes elatusid oma pere ja palgatud tööjõu tööst. Talu, milles koos sulastega elas tavaliselt 6–8 inimest, oligi tol ajal põhiline asustus- ja tootmisüksus; külad hakkasid kujunema alles päris viikingiaja lõpul. Vähemalt osa talupidajatest maksis makse ülikutele, kellest osa elas alates eelviikingiajast koos oma sõjalise kaaskonnaga linnusest ja asulast koosnevates keskustes, mis ühtlasi olid ka kaubandus-, käsitöö- ja religioossed keskused. Piirkondades, kus linnuseid ei olnud, elasid ülikud suurtaludes. Ühe ülikusuguvõsa võimupiirkond oli vaadeldaval perioodil veel üpris väike, ulatudes võimukeskusest vaid 5–20 km kaugusele. Ülikud said arvatavasti suurema osa sissetulekutest maksudest, kauplemisest ja röövimisest. Tollase eliidi üks peamisi tegevusi oli sõjandus ja seoses sellega kujunes ajastule omane sõjameheideoloogia, mis avaldus ka matmiskommetes. Lisaks talupoegadele ja ülikutele oli ka orje, keda kalli hinna tõttu pidasid tõenäoliselt vaid ülikud. Väike osa inimestest tegeles põhitegevusena ka käsitööga. Elukutseliste käsitöölise seas oli kõige arvukamalt arvatavasti seppasid.

Kultuuriliselt jagunes Eesti ala kaheks: Põhja- ja Lääne-Eesti ehk Ranniku-Eesti ühelt poolt ning Lõuna- ehk Sise-Eesti teiselt poolt. Lisaks ulatus I at teisel poolel tänapäevase Eesti ala idaserva ka Pihkvamaa hõlmanud kultuuriala, mille iseloomulikuks tunnuseks oli matmine põletusmatustega kääbastesse. See – nagu ka Lõuna-Eesti kultuuriala – kuulus laiemasse soome-ugri taustaga kultuuriareaali, mis ulatus idas vähemalt Volga jõe ülemjooksuni. Rannikupiirkonnas eristus juba keskmisel rauaajal selgelt neli

kultuuripiirkonda, mis vastavad ajaloolistele maakondadele – Saaremaa, Läänemaa, Harjumaa ja Virumaa. Ei ole siiski märke, et nende näol oleks juba vaadeldaval ajal tegemist olnud poliitiliste või halduslike territooriumitega. Eesti kahe põhilise kultuuriala kujunemise taustaks olid rannikuäärsete alade ülemerekontaktid ning algelise põllunduse jaoks soodsam kliima kui sisemaal. Piirkondlikes kultuurierinevustes ilmneb suur püsivus: need on jälgitavad juba hiljemalt nooremal pronksiajal ning on osalt säilinud tänapäevani.

ÜLDKOKKUVÕTE

Käesolev raamat käsitleb perioodi u 450–1050 pKr ühe Läänemere-äärse piirkonna ajaloos. See 600 aastat tähendab umbes 24 inimpõlve. Eestist on sellest ajast teada alla poolesaja linnuse, umbes 40 asulakohta, ligemale 200 matusepaika, veidi üle 60 erineva peitleiu, lisaks juhuleide. Seda on suhteliselt vähe. Liiatigi pärineb enamik muististest käsitletava perioodi lõpust – 10. sajandist ja 11. saj esimesest poolest – ning väheseid muistiseid on kaevatud tänapäevasel teaduslikul tasemel. Seepärast on paratamatu, et teadmine keskmisest rauaajast ja viikingiajast jääb lünklikuks ning paljud küsimused vastuseta.

Eesti ala oli Läänemere piirkonda ja Ida-Euroopat hõlmavas majandussüsteemis perifeeria, kus puudusid kohalikku tähtsust ületavad võimu-, kaubandus- ja käsitöökeskused. Sellegipoolest oli sinne maanurk majandus- ja inimsuhete võrgustiku kaudu ülejäänud Läänemere piirkonnaga tihedalt seotud. Rahvasterännuajal oli Eesti ala suhtes keskuseks Läänemere kaguranniku piirkond ja Skandinaavia idaosa, eelviikingi- ja viikingiajal Skandinaavia idaosa. Skandinaavlaste kaubaretkede tulemusel kujunes välja Läänemere piirkonda ja Ida-Euroopat kuni Volga jõe ja Musta mereni kattev kaubandussüsteem, mille osana tekkisid Läänemere randadel esimesed varalinnalised keskused. Ka Eesti idanaabrusse, tänapäeva Loode-Venemaa alale kujunesid selle protsessi käigus Vana-Laadoga, Novgorod ja Pihkva.

I at teisel poolel ei olnud olemas Eestit kui ühtset kultuurilist või ammugi poliitilist tervikut. Arheoloogilise allikmaterjali põhjal võib näha Eesti ala jagunemist kaheks erinevaks kultuurialaks – Ranniku-Eestiks ja Sise-Eestiks. Selle erinevuse taustaks olid rannikuäärsete piirkondade ülemerekontaktid ning algelise põllunduse jaoks soodsam kliima kui sisemaal. Ranniku-Eesti kultuuris avaldusid sidemed Skandinaaviaga, Loode-Eestis ka kontaktid Edela-Soomega, Saaremaal Kuramaa ja liivlaste asualadega. Sise-Eesti, millele iseloomulikud kultuurinähtused on kõige iseloomulikumul kujul jälgitavad Emajõest lõuna ja Võrtsjärvest ida poole jäävas Kagu-Eestis, kuulus I at teisel poolel aga suurde kultuuriareaali, mis ulatus kuni Volga ülemjooksuni. Vaadeldaval perioodil oli kogu sel alal tegemist soome-ugri keelelise ja kultuurilise kontiinumiga, mis algas Eestist ja Soomest ning ulatus vähemalt Djakovo kultuuri aladeni Volga ülemjooksu piirkonnas.

Keskmise rauaaja ja viikingiaja ühiskond oli agraarühiskond, kus puudusid linnalised keskused ja enamik inimesi elas omaette taludes. Peamiseks elemendiks asustustris olidki üksiktalud, kus elas koos keskmiselt 6–8 inimest. Tollased eluhooned kujutasid endast väikesi kerisahjuga suitsutaresid, kuhu talvel võidi tuua ka loomad. Taluhoonete ümber laiusid põllud, kaugemal ale- ja rohumaad; viimased võisid olla naabertaludega ühiskasutuses. Põlluharimine ja vähemal määral loomakasvatus oligi peamine elatusallikas ja tegevusala. Põhja- ja Lääne-Eestis hariti peamiselt põlispõlde. Alepõllundus omas suuremat tähtsust Lõuna-Eestis, kuid sealgi tänu asustuse tihenemisele selle osatähtsus aja jooksul vähenes. Küttimine ja kalastamine omas elatusallikana tähtsust veel vaid Lõuna-Eestis.

Suurem osa kinnismuististest (linnused, linnus-asula-kompleksid ja kalmed) ning esemeleidudest (relvad ja ehted) ei räägi siiski talupoegade, vaid hoopis ülikusuguvõsade tegevusest ja pürgimustest. Eelviikingi- ja viikingiajal rajas osa ülikusuguvõsasi oma elupaigaks linnuseid, mille juurde kujunes asula, kus elas üliku sõjaline kaaskond ja kus tegeleti ka käsitööga. Need linnus-asula-kompleksid olid oma aja suurimad võimu- ja asustuskeskused Eesti alal. Tõenäoliselt elas sellises keskuseski kõige rohkem vaid mõnisada inimest ning üliku võim ulatus linnusest või ülikutalust vaevalt kaugemale kui päevateekond. Milline oli tollane valitsemis- ja halduskorraldus täpsemalt, selle kohta paraku andmed puuduvad.

Kuigi käsitöö ja kaubavahetus on arheoloogiliste allikate abil paremini jälgitavad kui põllutöö, olid need tegelikult kõrvalise tähtsusega. Valdav osa käsitöötoodetest valmistati oma majapidamises omaenda tarbeks. Elukutseliste käsitööliste valmistatud tooted olid ehted, kvaliteetsemad tekstiilid, keerukamad rõivad ja jalatsid ning relvad. Sedalaadi toodete hulk ja sortiment näib I at teise poole jooksul järjepidevalt suurenevat. Kõige arenenumaks käsitööharuks oli alates eelviikingiajast raua sulatamine ja raudesemete valmistamine. Alates 10. sajandist võis rauatootmine olla ainus tootmisharu, kus Saaremaal ja võib-olla ka Põhja-Eestis toodangumahud ületasid kohaliku tarbimise vajaduse.

Kauplemisega tegelesid peamiselt ülikud. Rahvasterännuajal ja eelviikingiaja varasemal poolel seisnes kaubandus Läänemere maades peamiselt ülikute omavahelises prestiižkaupade vahetamises. 8.–9. sajandil kaasati Eesti ala Põhja- ja Ida-Euroopa kaubandusvõrgustikesse, millest on tunnistuseks viikingiajal maapõue jäänud hõbemüntidest koosnevad aarded ning arvukad importesemed. Enamasti kaubeldi kaup kauba vastu, kuid viikingiaja teisel poolel hakati vääringuna kasutama hõbedat, mida mõõdeti kaalu järgi.

Tollaste inimeste maailmapildist ja uskumustest ei tea me kuigi palju. Võimalik, et kumardati mitmesuguseid jumalusi ja teisi üleloomulikke olendeid, kellele peamiselt hea saagi ja karjaõnne tagamiseks ohvreid toodi. Usuti ka, et inimese, vähemalt kõrgest soost surnu hing pärast surma kuskil edasi elas, kus ta vajab relvi ja muid esemeid, mis talle kalmesse kaasa pandi.

Kui nüüd vaadelda suuremaid muutusi, mis kõnealuses ajalõigus toimusid, tuleb esmalt märkida, et Eesti arheoloogia senises periodiseeringus oli I aastatuhande suurim kronoloogiline veelahe paigutatud rooma rauaaja lõppu, ligikaudu aasta 450 kohale. See oli aeg, mil lõppes Eesti muinasaja kõige monumentaalsemate kivikalmete – tüüpiliste tarandkalmete – rajamine. Rooma rauaajale järgnenud rahvasterännuaega nähti kui sissejuhatust uude ajastusse, mil hakkas kujunema Muinas-Eesti ühiskond sellisena, nagu seda tuntakse 13. saj alguse kirjalikest allikatest. Ka käesoleva raamatu ajalised piirid on paika pandud sellest arusaamast lähtuvalt.

Nüüd, olles läbi vaadanud kogu Eesti keskmisest rauaajast ja viikingiajast olemas oleva esemelise leiumaterjali, arheoloogiliste uuringute dokumentatsiooni ja varem kirjutatu, paigutaksin muutusteaegstu alguse, mis varasema traditsiooni kohaselt oli rahvasterännuaaja algul, hoopis selle lõppu – umbes aasta 550 kohale. Kuigi 5. saj keskel lõpetati Lääne-

mere idakaldal üht teatud tüüpi kalmete rajamine, ilmusid uued kalmetüübid ning surnutele hakati relvi ja tööriistu kaasa panema, võib rahvasterännuaega siiski pidada rooma rauaaaja otseseks jätkuks: toimusid muutused matmiskommetes, kuid asustuses ja majanduses ei näi rooma rauaaaja lõpp mingit olulist teisenemist tähistavat. Kogu esemeline kultuur põhines ka rahvasterännuajal otsestel või kaudsetel Rooma eeskujudel. Kuigi rahvasterännuajal ilmusid taas pärast eelrooma rauaaega nähtavale sidemed Rootsi alaga, säilisid ka senised kaubandus- ja kultuurikontaktid Läänemere kaguranniku piirkonnaga.

Tõeline muutus toimus Eesti alal 6. saj keskpaigas, mil inimõju loodusele järsult nõrgenes ning kinnismuistised ja esemeleid kadusid vähemalt pooleks sajandiks peaaegu täielikult arheoloogia vaateväljast. Vaid rituaalseid peitleide on sellest ajast rohkem kui ühestki teisest ajastust. See näitab, et maad ja rahvast tabas mingi suur õnnetus, tõenäoliselt näljahäda, mille tagajärjel suur osa inimestest suri. Võimalik, et selle põhjustas 536. a kliimaanomaalia, millest räägivad Vahemere maades kirja pandud kroonikad, kuid mille olemust seni veel seletada ei osata.

6. saj keskpaiku toimunud kriis ja sellega seotud muutused majanduses, kultuuris ja ühiskonnas on jälgitavad kõikjal Põhja-Euroopas. Arheoloogiliste allikate põhjal näib, nagu oleks järgnevatel aastakümnetel siinsed ajaloo protsessid n-ö uuesti käivitatud. Uus ajastu joonistus kõige ilmekamalt välja perioodil, mida tunneme viikingiajana. Selle eelmäng, 7.–8. sajand, jääb Eestis nii muististe hulga kui ka leiuainese mitmekesisuse poolest täielikult viikingiaja varju. Eelviikingi- ja viikingiaega iseloomustab Eesti alal kestev areng: suurenes kinnismuististe hulk, samuti esemete hulk ja sortiment, kasvas inimõju õietolmudiagrammides ja kõige selle põhjal otsustades suurenes ka rahvaarv ning põllumajanduslik püsisustus levis uutele aladele. Selle taustaks olid arvatavasti varasemast soodsamad kliimaolud, uuendused põllumajanduses ja laevanduse kiire areng. Eelviikingi- ja viikingiaja jooksul tekkisid linnusest ja asulast koosnevad võimukeskused, millest võib välja lugeda ülikonna võimu tugevnemist. Kogu eelviikingi- ja viikingiaja jooksul on jälgitavad Ranniku-Eesti tihenevad sidemed Skandinaavia alade, eelkõige tänapäeva Ida-Rootsiga ja Ojamaa saarega. Sise-Eesti kaubandus ja kultuurikontaktid olid kõige tihedamad ida- ja lõunapoolsete naaberaladega. Alates 10. sajandist on jälgitav Vana-Vene keskuste majanduslik ja kultuuriline mõju Eesti, eriti Peipsi järve vesikonda kuuluval alal. Ajavahemikus u 1030–1061 oli Tartus isegi Kiievi suurvürsti linnus koos selle juures paikneva ulatusliku asulaga.

11. saj esimene pool oli üleminekuajaks viikingiajast hilisrauaaega. Sel ajal toimus märkimisväärne asustusmuutus: jäeti maha enamik viikingiajal kasutusel olnud linnuseid ja nende juures paiknenud asulaid ning tekkis asustuspilt, mis oli iseloomulik hilisrauaajale. 11. saj jooksul kujunes välja maakasutusviis ja külaasustus, mis püsis hoolimata võõrvalitustest ning poliitilistest ja religioossetest ümberkorraldustest üldjoontes kuni 19. sajandini. 11. saj algul tulid kasutusele relva- ja ehtetüübid, mille põhiline kasutusaeg oli hilisrauaaeg ning mis osaliselt püsisid veel ajaloolisel ajalgi. Need arengud tulevad aga vaatluse alla juba järgmises “Estonian Archaeology” köites.

KASUTATUD ALLIKAD

Käsikirjad

Allik, H. & Markus, E. 1923. Pilistvere kihelkonna muinasjäänused. *(TLÜ AI)*

Deemant, K. 1993. Proosa kivikalmistu. Magistritöö. Tartu, Tallinn: Tartu Ülikool. *(TÜR)*

Hirviluoto, A.-L. 1963. Ylännen Anivehmaan vuoden 1955 kaivaukset. Laudaturtyö. Helsinki: Helsingin yliopisto. *(Helsingi Ülikooli raamatukogu.)*

Jürgenson, E. 1960. Rõuge valamisvormide analüüsid. *(TLÜ AI)*

Kaart, S. 1939. Õvi noorema raua-aja kalme inspeksioon- ja kontroll-kaevamiste aruanne (10. juulist – 12. juulini 1939). *(TLÜ AI)*

Kaldre, H. 2007. Fossiilsed põllud Ilmandus ja Murastes: põllukivihunnikute väljad kui põllumajandusliku, sotsiaalse ja rituaalse tegevusega seotud paigad. Bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikool. *(TÜ AAI)*

Koot, H. 2004. Inimmõju ja looduse areng Linnaaluste viikingiaja asula ja Keava linnamäe ümbruses. Bakalaureusetöö. Tallinn: Tallinna Ülikool. *(Tallinna Ülikooli geöökoloogia õppetool.)*

Kruglova, L. 1994. Eesti keskmise ja noorema rauaaja kaelavõrud. Peaseminaritöö. Tartu: Tartu Ülikool. *(TÜ AAI)*

Kuiv, M. 1989. Rahvasterännuaegsed skandinaaviapärased esemed Proosa kalmes. Kursusetöö. Tartu: Tartu Ülikool. *(TÜ AAI)*

Kuiv, M. 1991a. Eesti viikingiaegsed ornamenteeritud odaotsad. Diplomitöö. Tartu: Tartu Ülikool. *(TLÜ AI)*

Lavi, A. 1986a. Aruanne Raatvere maa-aluse kalmistu arheoloogilisest uurimisest 1981. a. *(TLÜ AI)*

Lavi, A. 1986b. Aruanne arheoloogilistest kaevamistest Raatvere Kalmemäel 1982. a. *(TLÜ AI)*

Lavi, A. 1988. Aruanne Raatvere Kalmemäe ala arheoloogilisest uurimisest 1983. a. *(TLÜ AI)*

- Lavi, A. 1999a.** Aruanne arheoloogilistest eeluurimistest Jägala Jõesuu linnamäel 1999. a. (MA)
- Leinbock, F. 1923a** = F. Leinbocki kiri H. Moorale 10.07.1923. (TLÜ AI)
- Leinbock, F. 1923b.** Teateid Kirimäe leiust hra. Huene junior'ilt Ehmja mõisas 20. VII. 23. (TLÜ AI)
- Lillak, A. 2006.** Maa-alused põletusmatused Lõuna-Eestis. Bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikool. (TÜ AAI)
- Maldre, L. 2004.** Aruanne Linnaaluste I ja III asulakohast kogutud loomaluudest. (MA)
- Maldre, L. 2006.** Aruanne Tornimäelt 2004. a kogutud loomaluudest. (TLÜ AI)
- Mandel, M. 1992.** Võitlusnuga ja mõõk Muinas-Eesti relvastuses. Magistritöö. Tartu, Tallinn: Tartu Ülikool. (TÜR)
- Moora, A. 1951.** Kolhoosi "Võimas Jõud" (end. Rannu khk.) etnograafiline kirjeldus. (Eesti Rahva Muuseum.)
- Moora, H. 1923.** Keskmise rauaaja kalmeleid Lääne-Nigulas. (TLÜ AI)
- Moora, T. 1967a.** Aruanne kaevamistest Preedi Kuningamäel 12. juulist – 16. augustini 1967. (TLÜ AI)
- Mäesalu, A. 1992.** Relvastuse arengust Otepää linnuse leidude põhjal (8.–14. saj.). Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool. (TÜR)
- Mägi, T. & Haljak, G. 2000.** Aruanne muinsuskaitseinspeksioonile [inspeksioonist Paluküla Kunilepa talu leiukohas]. (MA)
- Oras, E. 2006.** Alternatiivseid tõlgendusi Eesti noorema rauaaja aarete peitmis põhjustele. Bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikool. (TÜ AAI)
- Oras, E. 2009.** Eesti keskmise rauaaja peitvarad. Magistritöö. Lund, Tartu: Tartu Ülikool. (TÜ AAI)
- Pauts, H. 1995.** Lääne-Eesti hoburaudsõled (8.–13. sajand). Diplomitöö. Tallinn: Tartu Ülikool. (TÜ AAI)
- Peets, J. 1992.** Eesti arheoloogilised tekstiilid kalmetest ja peitleidudest III–XVI sajandil: materjal, töövahendid, tehnoloogia. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool. (TÜR)

Raike, E. 1992. Niitit Suomen mantereen nuoremman rautakauden polttohautaksissa: venepolttohautaukset ja niiden problematiikka. Pro gradu-tutkielma. Turun Yliopisto. (*Turu Ülikooli kultuuriuuringute osakond, Soome ja võrdleva arheoloogia õppetool.*)

Rohtla, M.-L. 2003. Ambsõled Eestis. Peaseminaritöö. Tartu: Tartu Ülikool. (*TÜ AAI*)

Smirnova, M. 2008. Kagu-Eesti I aastatuhande teise poole kääbaskalmistute paiknemine ruumis: seosed maastiku ja teiste muististega. Bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikool. (*TÜ AAI*)

Tamla, T. 1975. Aruanne arheoloogilistest kaevamistest kivikalmeal Kingissepa raj.-s Kommunismi kolh.-s (Kihelkonna khk., Pajumõisa küla) 28.07.–23.08.1975. (*TLÜ AI*)

Tiitsmaa, A. 1921. Maarja-Magdaleena [kihelkonna arheoloogiline kirjeldus]. (*TLÜ AI*)

TLÜ AI leiukogu pearaamat. (*TLÜ AI*)

Truuvärk, L. 1941. Viisuluda. Proseminaritöö. Tartu: Tartu Ülikool. (*Eesti Rahva Muuseum.*)

Vassar, A. 1938a. Inspeksiooniaruanne 23. okt. 1938. a. Rõngu khk. Aakre vl. Pühaste kl. Tulinu tl. juhusleiuist. (*TLÜ AI*)

Vassar, A. 1940. Kaevamisaruanne Pöide kihk. Laimjala vl. Viltina kl. Peerna tl. "Rutirängal" 13.VI–27.VII 1940. (*TLÜ AI*)

Vassar, A. 1943. Nurmsi kivilalme Eestis ja tarandkalmete areng. Doktoritöö. Tartu: Tartu Ülikool. (*TÜR*)

Vedru, G. 2006. Aruanne Tsitre sadamakoha arheoloogilistest kaevamistest 2006. aastal. (*MA*)

Veldi, M. 2009. Keskused ja kommunikatsioon Kagu-Eestis rauaajal (vara)uusaegsete kaartide taustal. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool. (*TÜ AAI*)

Virtanen, K. 2006. Esialgne aruanne Koorküla Valgjärve allveearheoloogilisest uurimisest. (*MA*)

Wegraeus, E. 1971. Vikingatida pilspetsar i Sverige – en förbisett föremålsgrupp. Lic.-avhandling i Nordisk och jämförande fornkunskap. Uppsala: Uppsala universitet. (*TLÜ AI*)

Publikatsioonid

Abu Abdallah al-Mukaddasi = Абу Абдаллах ал-Мукаддаси. Наилучшее распреде-

ление для познания стран. Ахсан ат-такасим фи ма'рифат ал-акалим. Пер. С. Волина. *Материалы по истории туркмен и Туркмении, 1*. Москва: Институт Востоковедения, 1939.

Ahokas, H. 2002. Cultivation of *Brassica* species and cannabis by ancient Finnic peoples, traced by linguistic and ethnological data: revision of *Brassica napus* as *B. Radice-rapi*. – *Acta Botanica Fennica*, 172, 1–32.

Ailio, J. 1928. Hattelmalan rautakautinen kätkölöytö. – *Suomen Museo*, XXV, 51–54.

Alas, A. 1999. Islandi saagad ja Eesti. – *Looming*, 2, 244–248.

Allmäe, R. 2003. Läänemaa 5.–13. sajandi kalmete antropoloogiline aines. – *Mandel 2003b*, lisa 1, 243–252.

Allmäe, R. 2006. Grave 2 of Maidla – the burial site of a single family. – *EJA*, 10: 1, 3–23.

Allmäe et al. 2007 = Р. Аллмяэ, М. Аун & Л. Малдре. Предварительные результаты изучения остеологического материала курганных могильников Рысна-Сааре I и II в Северной Сетумаа (Юго-Восточная Эстония). – *Археология и история Пскова и псковской земли. Семинар имени академика В. В. Седова. Материалы LI заседания, посвященного памяти профессора А. Р. Артемьева*. Ред. И. К. Лабутина *et al.* Псков: Институт археологии Российской Академии Наук; Псковский археологический центр, 298–310.

Allmäe et al. 2008 = Р. Аллмяэ, М. Аун & Л. Малдре. К вопросу о значении длинных курганов (по археологическим и остеологическим данным). – *Археология и история Пскова и псковской земли. Семинар имени академика В. В. Седова. Материалы LIII заседания (10–13 апреля 2007 года)*. Ред. И. К. Лабутина *et al.* Псков: Российский гуманитарный научный фонд *et al.*, 303–312.

Allmäe, R., Aun, M. & Maldre, L. 2009. Rõsna-Saarõ I kääbaskalmistu. – *Setomaa*, 2: vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani. Koost. ja toim. H. Valk *et al.* Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 88–94.

Allmäe, R. & Maldre, L. 2005. Rõsna-Saare I kääbaskalmistu – esialgseid osteoloogilisi andmeid. – *Setumaa kogumik*, 3: uurimusi Setumaa loodusest, ajaloost ja folkloristikast. Toim. Ü. Tamla. Tallinn, 121–137.

Allmäe, R., Maldre, L. & Tomek, T. ilmunisel. Salme boatgrave.

Almgren, O. & Nerman, B. 1923. Die ältere Eisenzeit Gotlands nach den in Statens Historiska Museum, Stockholm aufbewahrten Funden und Ausgrabungsberichten dargestellt. *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien*, 4. Stockholm.

Ambrosiani, B. 1964. Fornlämningar och bebyggelse: studier i Attundalands och Södertörns förhistoria. Uppsala: Almqvist & Wiksell.

Ambrosiani, B. 1980. Båtgravarnas bakgrund i Mälardalen. – Vendeltid. Red. A. Sandwall. *Historia i fickformat*. Stockholm: Statens Historiska Museum, 123–133.

Ambrosiani, B. 1984. Settlement expansion – settlement contraction: a question of war, plague, ecology or climate? – Climate Changes on a Yearly to Millennial Basis. Eds N. A. Mörner & W. Karlén. Dordrecht: Reidel, 241–247.

Ambrosiani, B. 1997. Metallförsörjning i Birka. – Till Gunborg: arkeologiska samtal. Red. A. Åkerlund *et al.* *Stockholm Archaeological Reports*, 33. Stockholm, 167–172.

Ambrosiani, B. & Clarke, H. 1998. Birka and the beginning of the Viking Age. – Studien zur Archäologie des Ostseeraumes. Von der Eisenzeit zum Mittelalter. Festschrift für Michael Müller-Wille. Hrsg. A. Wesse. Neumünster: Wachholz, 33–38.

Ambrosiani, K. 1981. Viking Age Combs, Comb Making and Comb Makers in the Light of Finds from Birka and Ribe. *Stockholm Studies in Archaeology*, 2. Stockholm: Stockholm University.

Anderson, G. 1963. Boatgraves in Finland. – Suomen Museo, LXX, 5–23.

Anderson, W. 1926. Der Chalifenmünzfund von Kochtel. *Acta et Commentationes Universitates Dorpatensis, B. Humaniora, VII: 2*. Dorpat.

Anteins 1962 = A. K. Антейн. Наконечники копий из сварочной узорчатой (дамасской) стали, найденные в Эстонии. – TATÜ, 11: 4, 354–362.

Anteins, A. 1968. Die kurischen rhombischen Lanzen spitzen mit damasziertem Blatt. – *Gladius*, VII, 5–26.

Antoniewicz, J. 1970. Studies of Balto-Slavonic contacts in the 6th–8th centuries in northern Poland. – *Studia archaeologica in memoriam Harri Moora*. Toim. M. Schmiedehelm *et al.* Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut / Valgus, 45–49.

Apals, J. 1965. Klāstu mītnes Latvijas PSR teritorijā. – Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas vēstis, 5, 45–62.

Apals, J. 1971. Āraišu ezera pils izrakumu rezultāti. – Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas vēstis, 12, 81–95.

Apals, J. 2000. Senākie meža dravniecības darbarīku atradumi Latvijā. – *Arheoloģija un etnogrāfija*, XX, 11–17.

- Arbman, H. 1940.** Birka, I. Die Gräber: Tafeln. Uppsala: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien / Almqvist & Wiksell.
- Arbman, H. 1943.** Birka, I. Die Gräber: Text. Uppsala: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien / Almqvist & Wiksell.
- Archaeological Research in Estonia 1865–2005.** Eds V. Lang & M. Laneman. *Estonian Archaeology, 1*. Tartu University Press, 2006.
- Ariste, E. 1938.** Die estländischen Ringkopfnadeln. – Litterarum Societas Esthonica 1838–1938: liber saecularis. *Õpetatud Eesti Seltsi toimetused, XXX*. Tartu, 48–64.
- Ariste, P. 1956.** Läänemere keelte kujunemine ja vanem arenemisjärk. – Eesti rahva etnilisest ajaloost: artiklite kogumik. Toim. H. Moora. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut / Eesti Riiklik Kirjastus, 5–23.
- Arjava, A. 2005.** The mystery cloud of 536 CE in the Mediterranean sources. – *Dumbarton Oaks Papers*, 59, 73–94.
- Arne, T. J. 1934.** Das Bootgräberfeld von Tuna in Alsike. *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 20*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Arrhenius, B. 2002.** Kinship and social relations in the early medieval period in Svealand elucidated by DNA. – The Scandinavians from the Vendel Period to the Tenth Century: An Ethnographic Perspective. Ed. J. Jesch. *Studies in Historical Archaeoethnology, 5*. Woodbridge: The Boydell Press, 45–50.
- Artem'ev 1998** = A. P. Артемьев. Скрамасак из псковского некрополя X – начала XI вв. – *Археологические вести*, 5, 228–232.
- Arwidsson, G. & Berg, G. 1983.** The Mästermyr Find: A Viking Age Tool Chest from Gotland. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien / Almqvist & Wiksell.
- Asaris, J., Muižnieks, V., Radiņš, A., Virse, J. & Žeiere, J. 2008.** Kurši senatnē / Couronians in Antiquity. Rīga: Latvijas Nacionālais vēstures muzejs.
- Aspelin, J. R. 1880.** Muinajäännöksiä Suomen suvun asumus-aloilta, IV. Rauta-aika: Suomenmaan muinaskaluja / Antiquités du Nord Finno-Ougrien, IV. L'âge du fer: antiquités de la Finlande. Helsinki.
- Aspelin, J. R. 1884.** Muinajäännöksiä Suomen suvun asumus-aloilta, V. Rauta-aika: Itämeren maakuntien muinaskaluja / Antiquités du Nord Finno-Ougrien, V. L'âge du fer: antiquités des Provinces Baltiques. Helsinki.

- Asplund, H. 1997.** Kemiön suurpitäjän esihistoria. – Kemiön suurpitäjän historia, I. Toim. K. Suistoranta & H. Asplund. Tammisaari, 213–282.
- Asplund, H. 2005.** The Bear and the Female: bear-tooth pendants in Late Iron Age Finland. – *Rituals and Relations: Studies on the Society and Material Culture of the Baltic Finns*. Ed. S. Mäntylä. *Suomalaisen tiedeakatemian toimituksia. Annales Academiæ Scientiarum Fennicæ. Humaniora*, 336. Helsinki, 13–30.
- Atgāzis, M. 1964.** Latgaļu 9.–12. gs. cirvji. – *Arheoloģija un etnogrāfija*, VI, 105–124.
- Atgāzis, M. 1997.** Āvas cirvji Latvijā. – *Arheoloģija un etnogrāfija*, XIX, 53–63.
- Aun, M. 1970.** Läätsa kivistalme Tartu rajoonis. – *Studia archaeologica in memoriam Harri Moora*. Toim. M. Schmiedehelm *et al.* Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut / Valgus, 57–62.
- Aun 1974** = M. Аун. Об исследовании городища “Ложе Калевипоега” в Алатскиви. – *TATÜ*, 23: 1, 90–93.
- Aun, M. 1975a.** Unipiha linnuse uurimise tulemustest. – *TATÜ*, 24: 4, 345–356.
- Aun 1975b** = M. Аун. Селище Кививаре в Валгаском районе. – *TATÜ*, 24: 1, 81–84.
- Aun 1976a** = M. Аун. Исследования курганов в Пыльваском районе. – *TATÜ*, 25: 1, 58–64.
- Aun 1976b** = M. Аун. Лепная керамика городищ и селищ юго-восточной Эстонии во второй половине I тыс. н. э. – *TATÜ*, 25: 4, 343–364.
- Aun, M. 1978a.** Arniko kääbastik. – *Perfokaarte Põlva rajooni ajaloost ja loodusest: meetodilisi materjale*. Koost. H. Palli. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Kodu-uurimise Komisjon.
- Aun, M. 1978b.** Kääbaskalmistud Laossinas. – *Perfokaarte Põlva rajooni ajaloost ja loodusest: meetodilisi materjale*. Koost. H. Palli. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Kodu-uurimise Komisjon.
- Aun 1980a** = M. Аун. Курганные могильники Восточной Эстонии во второй половине I тысячелетия н. э. Таллин: Академия наук Эстонской ССР, Институт истории / Валгус.
- Aun 1980b** = M. Аун. Об исследовании курганного могильника Рысна-Сааре II. – *TATÜ*, 19: 4, 368–372.
- Aun 1984** = M. Аун. Курганные могильники Тагаметса и Сууре-Рысна. – *TATÜ*, 33: 4, 352–355.

Aun 1985a = M. Aun. Взаимоотношения балтских и южноэстонских племен во второй половине I тысячелетия н. э. – Проблемы этногенеза и этнической истории балтов: сборник статей. Ред. Р. Волкайте-Куликаускаене *et al.* Вильнюс: Академия Наук Литовской ССР, Институт истории / Мокслас, 77–89.

Aun 1985b = M. Aun. Некоторые итоги исследования курганных могильников Рысна-Сааре I и II в Пылваском районе. – ТАТÜ, 34: 2, 211–228.

Aun 1985c = M. Aun. Курганные могильники Сууре-Рысна и Лаоссина. – ТАТÜ, 34: 4, 352–355.

Aun 1992 = M. Aun. Археологические памятники второй половины 1-го тысячелетия н. э. в Юго-Восточной Эстонии. Таллинн: Олион.

Aun, M. 2000. Rescue excavations at the Obinitza barrow cemetery. – AVE 1999, 63–69.

Aun, M. 2002. Keraamika pikk-kääbaste kultuuri läänepoolse ääreala elanike matmiskombestikus I aastatuhande teisel poolel. – Keskus–tagamaa–ääreala: uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. Koost. ja toim. V. Lang. *Muinasaja teadus, 11.* Tallinn, Tartu, 61–100.

Aun, M. 2003a. Setumaa arheoloogilise uurimise ajaloost. – Setumaa kogumik, 1: uurimusi Setumaa loodusest, ajaloost ja folkloristikast. Koost. M. Aun; toim. Ü. Tamla. Tallinn, 15–72.

Aun, M. 2003b. Esimese aastatuhande teise poole muistised Setumaal. – Setumaa kogumik, 1: uurimusi Setumaa loodusest, ajaloost ja folkloristikast. Koost. M. Aun; toim. Ü. Tamla. Tallinn, 107–154.

Aun, M. 2005. Pikk-kääbaste ehitusest. – Setumaa kogumik, 3: uurimusi Setumaa loodusest, ajaloost ja folkloristikast. Koost. M. Aun; toim. Ü. Tamla. Tallinn, 97–120.

Aun, M. 2006. Pikk-kääpad Peipsi-Pihkva järve ümbruses. – Etnos ja kultuur: uurimusi Silvia Lauulu auks. Koost. ja toim. H. Valk. *Muinasaja teadus, 18.* Tartu, Tallinn, 113–128.

Aun, M. 2009a. Keskmise rauaaeg ja viikingiaeg (450–1050 pKr). – Setumaa, 2: vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani. Koost. ja toim. H. Valk *et al.* Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 70–116.

Aun, M. 2009b. Ehteleiud Setumaa põletusmatustega kääbastes. – Setumaa, 2: vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani. Koost. ja toim. H. Valk *et al.* Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 95–97.

Aun 2009c = М. Аун. Костяные предметы в длинных курганах могильника Рысна-Сааре I (Юго-Восточная Эстония). – Археология и история Пскова и псковской земли. Семинар имени академика В. В. Седова. Материалы 54 заседания (15–17 апреля 2008 года). Ред. И. К. Лабутина *et al.* Псков: Институт археологии РАН *et al.*, 303–312.

Aun, M., Allmäe, R. & Maldre, L. 2008. Pikk-kääbaste tähendusest (Rõsna küla kääbaskalmistute materjali alusel). – Setumaa kogumik, 4: uurimusi Setumaa loodusest, ajaloost ja rahvakultuurist. Koost. M. Aun & M. Lõiv; toim. Ü. Tamla. Tallinn, 269–290.

Aun & Ligi 1986 = М. Аун & П. Лиги. Могильники культуры длинных курганов в северном Причудие. – ТАТÜ, 35: 4, 355–358.

Axboe, M. 1999. The year 536 and the Scandinavian gold hoards. – *Medieval Archaeology*, 43, 186–188.

Axboe, M. 2001a. Amulet pendants and a darkened sun: on the function of the gold bracteates and a possible motivation for the large gold hoards. – *Roman Gold and the Development of the Early Germanic Kingdoms: Aspects of Technical, Socio-Political, Socio-Economic, Artistic and Intellectual Development, AD 1–550. Symposium in Stockholm 14–16 November 1997.* Ed. B. Magnus. *KVHAA konferenser, 51.* Stockholm, 119–136.

Axboe, M. 2001b. Året 536. – *Skalk*, 4, 28–32.

Badou, E. 1995. Norrlands forntid – ett historiskt perspektiv. *Kungl. Skytteanska samfundets handlingar*, 45. GEWE.

Baillie, M. 1999. Exodus to Arthur: Catastrophic Encounters with Comets. London: B.T. Batsford.

Banytė-Rowell, R. 2006. Looking for the watershed between the Middle and Late Iron Ages in Lithuanian archaeology. – *Transformatio mundi: The Transition from the Late Migration Period to the Early Viking Age in the East Baltic.* Ed. M. Bertasius. Kaunas University of Technology, Department of Philosophy and Cultural Science, 25–39.

Barker, G. 1985. Prehistoric Farming in Europe. Cambridge University Press.

Bately, J. 2009. Wulfstan's voyage and his description of *Estland*: the text and the language of the text. – *Wulfstan's Voyage: The Baltic Sea Region in the Early Viking Age as Seen from Shipboard.* Eds A. Englert & A. Trakadas. *Maritime Culture of the North*, 2. Roskilde: Viking Ship Museum, 14–28.

Beckman, L., Sikström, C., Mikelsaar, A.-V., Krumina, A., Ambrasiene, D., Kučinskas, V. & Beckman, G. 1998. Transferrin variants as markers of migrations and admixture between populations in the Baltic Sea Region. – *Human Heredity*, 48: 4, 185–191.

Behre, K.-E. 1992. The history of rye cultivation in Europe. – *Vegetation History and Archeobotany*, 1: 3, 141–156.

Beleckij 1980 = С. В. Белецкий. Культурная стратиграфия Пскова (археологические данные к проблеме происхождения города). – *Краткие сообщения [Института археологии Академии наук СССР]*, 160, 5–10.

Beleckij 1996 = С. В. Белецкий. Начало Пскова. Санкт-Петербург.

Beletski, S. 1997. Pihkva linna tekkest. – *Austrvegr / Idatee: muinasteaduse ajakiri*, 3, 15–18.

Beletski, S. 2009. Pihkva linnus I aastatuhandel pKr. – *Setomaa*, 2: vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani. Koost. ja toim. H. Valk *et al.* Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 402–405.

Bitner-Wróblewska, A. 1994. Z badań nad ceramiką zahodniobałtycką w okresie wędrówek ludów: problem tzw. kultury sudowskiej. – *Barbaricum*, 3. Światowit Supplement Series B, 219–241.

Bitner-Wróblewska, A. 2001. From Samland to Rogaland: East-West Connections in the Baltic Basin during the Early Migration Period. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne; Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich.

Bliujienė, A. 1998. Investigation at the Užpelkiai Cemetery. – *Archaeologia Baltica*, 3, 277–290.

Bliujienė, A. 1999. Vikingų epochos kuršių papuošalų ornamentika. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas / Diemedžio.

Bliujienė, A. 2001. Baltų zoomorfinis stilius. – *Lietuvos archeologija*, 21, 205–226.

Bliujienė, A. 2002. The main stylistic features of the Baltic crossbow brooches in the Migration Period. – *Archaeologia Baltica*, 5, 145–156.

Bliujienė, A. 2003. Amulets of Western Baltic women in the Merovingian Period and their Germanic parallels. – *Arheoloogiga Läänemeremaades: uurimusi Jüri Seliranna auks*. Koost. ja toim. V. Lang & Ü. Tamla. *Muinasaja teadus*, 13. Tallinn, Tartu, 63–74.

Blomkvist, N. 2009. Traces of a global economic boom that came and went. – *The Spillings Hoard: Gotland's Role in Viking Age World Trade*. Ed. A.-M. Petterson. Gotlands Museum, 155–183.

Brennu-Njáls saga. E. Ól. Sveinsson gaf út. *Íslensk fornrit*, XII. Reykjavík: Íslenska Fornritafélag, 1954.

- Bronk Ramsey, C. 2011.** OxCal (computer program). Version 4.1.7. [WWW] <https://c14.arch.ox.ac.uk/oxcal/OxCal.html> (06.07.2011)
- Brotze** = Johann Christoph Brotze: *Estonica*. Koost. A. Hein, I. Leimus, R. Pullat & A. Viires. Tallinn: Estopol, 2006.
- Burenhult, J. 1984.** Arkeologi i Sverige, 3: samhällsbyggare och handelsmän. Wiken.
- Bäck, M. 1995.** Importkeramiken i Birka. – *Meta: medeltidsarkeologisk tidskrift*, 1, 4–21.
- Bykov 1961** = A. A. Быков. Куфические монеты ожерелья из Паункюла. – *TATÜ*, 2, 178–181.
- Bågenholm, G. 1999.** Arkeologi och språk i Norra Östersjöområdet: en kritisk genomgång av de senaste årens försök att finna synteser mellan historisk lingvistik och arkeologi. *Gotarc Series B. Arkeologiska skrifter*, 12. Göteborg.
- Calkin 1962** = В. И. Цалкин. К истории животноводства и охоты в Восточной Европе. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 107. Москва: Издательство Академии наук СССР.
- Callmer, J. 1977.** Trade Beads and Bead Trade in Scandinavia ca. 800–1000 AD. *Acta Archaeologica Lundensia. Series in 4°: 11*. Bonn a. R.: Rudolf Habelt; Lund: CWK Gleerup.
- Callmer, J. 1989.** Gegossene Schmuckanhänger mit nordischen Ornamentik. – *Birka, II: 3. Systematische Analysen der Gräberfunde*. Ed. G. Arwidsson. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien / Almqvist & Wiksell, 19–42.
- Callmer, J. 2007.** Blue, white and red. – *Archaeologia Polona*, 45, 85–97.
- Callmer, J. 2008.** The meaning of women's ornaments & oramentation: eastern middle Sweden in the 8th and early 9th century. – *Nordic World: Prehistory to Medieval Times*. Ed. K. Randsborg. *Acta Archaeologica*, 79. *Acta Archaeologica supplementa*, X. *CWA Publications*, 6. Oxford: Wiley-Blackwell, 185–207.
- Carlsson, A. 1983.** Djurhuvudformiga spännen och gotländsk vikingatid. *Stockholm Studies in Archaeology*, 5. Stockholm: Stockholms universitet.
- Carlsson, A. 1988.** Vikingatida ringspännen från Gotland. *Stockholm Studies in Archaeology*, 8. Stockholm: Stockholms universitet.

Carlsson, D. 1979. Kulturlandskapets utveckling på Gotland: en studie av jordbruks- och bebyggelseförändringar under järnåldern. *Meddelande, B 49*. Visby: Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet / Press.

Carlsson, D. 1983. Bygd och gård på Gotland under vikingatiden. – Gutar och vikingar. Red. I. Jansson. Stockholm: Statens Historiska Museum, 11–23.

Carlsson, D. 1988. Den folkvandringstida krisen: en fråga om fältmaterialalets representativitet. – Folkevandringstiden i Norden: en krisetid mellem ældre og yngre jernalder. Rapport fra det bebyggelsearkæologisk forskersymposium i Degerhamn, Öland, d. 2.–4. oktober 1985. Red. U. Näsman & J. Lund. Århus: Aarhus Universitetsforlag, 33–41.

Carpelan, C. 1980. Contacts in the northern Baltic region as shown by ceramics. – Fenno-ugri et slavi 1978: Papers Presented by the Participants in the Soviet-Finnish Symposium “The Cultural Relations between the Peoples and Countries of the Baltic Area during the Iron Age and the Early Middle Ages” in Helsinki, May 20–23, 1978. *Moniste, 22*. Helsinki: Helsingin yliopiston arkeologian laitos, 188–199.

Carpelan, C. 2003. Inarilaisten arkeologiset vaiheet. – Inari Aanaar: Inarin historia jääkaudesta nykypäivään. Toim. V.-P. Lehtola. Inarin kunta, 28–95.

Carpelan, C. & Uino, P. 2003. Between Estonia and Finland – a reassessment of old finds from Tytarsaari Island. – Arheoloogiga Läänemeremaades: uurimusi Jüri Seliranna auks. Koost. ja toim. V. Lang & Ü. Tamla. *Muinasaja teadus, 13*. Tallinn, Tartu, 75–93.

Christophersen, A. 1980. Håndverket i forandring: studier i horn- og beinhåndverkets udvikling i Lund ca 1000–1350. *Acta Archaeologica Lundensia. Series in 4°: 13*. Bonn a.R.: Rudolf Habelt; Lund: CWK Gleerup.

Ciglis, J. 2001. Some notes on the chronology of Latgalian and Selonian artefacts in the Middle Iron Age. – *Archaeologia Lituana, 2*, 48–64.

Ciglis, J. & Rādiņš, A. 2002. Ludzas Odukalna kapulauka katalogs. *Latvijas kultūrvēsturiskais mantojums ārzemju krātuvēs, 1. Arheoloģija*. Rīga: Latvijas Vēstures muzejs.

Cimermane, I. 1974. Spodrinātā keramika Latvijā. – *Arheoloģija un etnogrāfija, XI*, 99–110.

Cimermane 1980 = И. Р. Цимермане. Керамика I тысячел. н. э. как источник для исследования этнической истории и культурных взаимоотношений на территории Латвии. – Из древнейшей истории балтских народов (по данным археологии и антропологии). Ред. Э. С. Мугуревич *et al.* Рига: Академия наук Латвийской ССР, Институт истории / Зинатне, 70–79.

- Clarke, H. & Ambrosiani, B. 1993.** Vikingastäder. Wiken.
- Cleve, N. 1943.** Skelettgravfälten på Kjuloholm i Kjulo, I: den yngre folkvandringstiden. *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja, XLIV*. Helsingfors.
- Creutz, K. 1995.** Late Iron Age contacts between Saaremaa and Gotland in the light of the M-type spearheads. – TATÜ, 44: 4, 482–515.
- Creutz, K. 1996.** An I-type spearhead revealed by the X-ray method. – TATÜ, 45: 3, 319–333.
- Creutz, K. 2003.** Tension and Tradition: A Study of Late Iron Age Spearheads around the Baltic Sea. *Theses and Papers in Archaeology, N.S. A 8*. Stockholm: Department of Archaeology, Stockholm University.
- Černecov et al. 1985** = А. В. Чернецов, А. В. Куза & Н. А. Кирианов. Земледелие и промыслы. – Древняя Русь: город, замок, село. Отв. ред. Б. А. Колчин. *Археология СССР*. Москва: Наука, 219–242.
- Dahlgren, M. 2001.** Hunting high and low: weapon-graves and the interpretation of hunting practices in Late Roman militarized society. – Military Aspects of the Aristocracy in Barbaricum in the Roman and Early Migration Periods: Papers from an International Research Seminar at the Danish National Museum, Copenhagen, 10–11 December 1999. Ed. B. Storgaard. *Publications from the National Museum. Studies in Archaeology & History*, 8. Copenhagen, 21–26.
- Daiga, J. & Grosvālds, I. 1964.** Senākie tīgeļi Latvijā. – Arheoloģija un etnogrāfija, VI, 7–22.
- Daugudis 1966** = В. В. Даугудис. Некоторые данные о происхождение и хронологии шероховатой керамики в Литве. – Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai, serija A, 3 (22), 55–67.
- Davidan, O. J. 1992.** Kunsthandwerkliche Gegenstände des 8. bis 10. Jahrhunderts aus Alt-Ladoga: die Sammlung der Staatlichen Ermitage in St. Petersburg. – Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters, 20, 5–61.
- Davis, B. A. S., Brewer, S., Stevenson, A. C. & Guiot, J. 2003.** The temperature of Europe during the Holocene reconstructed from pollen data. – Quaternary Science Reviews, 22, 1701–1716.
- Deemant, K. 1975.** Das Steingräberfeld von Proosa bei Tallinn. – TATÜ, 24: 1, 78–80.
- Deemant, K. 1977.** Neue Funde aus dem Steingräberfeld von Proosa. – TATÜ, 26: 1, 62–63.

Deemant, K. 1978a. Über die Ausgrabungen des Steingräberfeldes von Proosa. – TATÜ, 27: 1, 81–83.

Deemant, K. 1978b. Funde der mittleren Eisenzeit aus Proosa. – TATÜ, 27: 4, 337–338.

Dobrovol'skij & Molvygin 1985 = И. Добровольский & А. Молвыгин. Клад куфических дирхамов и западных монет 10. в. из Кехра. – TATÜ, 34: 3, 287–300.

Dooley, A. 2007. The plague and its consequences in Ireland. – *Plague and the End of Antiquity: The Pandemic of 541–750*. Ed. L. K. Little. Cambridge: Cambridge University Press, 215–228.

Drboglav 1984 = Д. А. Дрбоглав. Загадки латинских клейм на мечях IX–XIV веков: классификация, датировка и чтение надписей. Москва: Издательство Московского университета.

Ebert, M. 1914. Zu den Beziehungen der Ostseeprovinzen mit Skandinavien in der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts. – *Baltische Studien zur Archäologie und Geschichte. Arbeiten des Baltischen Vorbereitenden Komitees für den XVI. Archäologischen Kongress in Pleskau 1914*. Berlin: Georg Reimer, 117–157.

Edberg, R. 1999. Krigaramuletter från Rus' i Sigtunas svarta jord. – *Fornvännen*, 94: 4, 245–253.

Edgren, T. 1995. Kyrksundet i Hitis: ett arkeologisk forskningsprojekt kring en av “det danska itinerariets” hamnar i det sydvästra Finlands skärgård. – *Budkavlen*, 74, 49–66.

Edgren, T. & Törnblom, L. 1992. *Finlands historia*, 1. Esbo: Schildt.

Eesti lumikatte teatmik / Handbook of Estonian Snow Cover. Koost. H. Tooming & J. Kadaja; toim. A. Kallis. Tallinn; Saku: Eesti Meteoroloogia ja Hüdroloogia Instituut; Eesti Maaviljeluse Instituut, 2006.

Einer, V. 1988. *Korilasrajast kiirteeni*. Tallinn: Valgus.

Engel, C. 1931. Beiträge zur Gliederung des jüngsten heidnischen Zeitalters in Ostpreussen. – *Congressus secundus archaeologorum Balticorum, Rigae, 19.–23. VIII. 1930. Acta Universitatis Latviensis. Philologorum et philosophorum ordinis series, tomus I, supplementum I*. Rigae, 313–326.

Engelmark, R. & Wallin, J.-E. 1985. Pollen analytical evidence for Iron Age agriculture in Hälsingland, central Sweden. – *In honorem Evert Baudou*. Eds M. Backe Bergman *et al. Archaeology and Environment*, 4. Umeå, 353–366.

Englert, A. & Ossowski, W. 2009. Sailing in Wulfstan's wake: the 2004 trial voyage Hedeby–Gdańsk with the Skudelev I reconstruction, *Ottar*. – *Wulfstan's Voyage: The*

Baltic Sea Region in the Early Viking Age as Seen from Shipboard. Eds A. Englert & A. Trakadas. *Maritime Culture of the North*, 2. Roskilde: Viking Ship Museum, 257–270.

Eniosova 1999 = Н. В. Ениосова. Медная матрица из Гнездова: функция и контекст. – Великий Новгород в истории средневековой Европы: к 70-летию Валентина Лаврентьевича Янина. Ред. А. А. Гиппиус *et al.* Москва: Московский государственный университет, исторический факультет / Русские словари, 65–75.

Erelt, T. 1999. Eesti ortograafia. Kolmas, täiendatud trükk. Eesti Keele Sihtasutus.

ERL = Eesti rahvakultuuri leksikon. Koost. ja toim. A. Viires. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1995.

Fabech, C. 1991. Booty sacrifices in southern Scandinavia: a reassessment. – Sacred and Profane: Proceedings of a Conference on Archaeology, Ritual and Religion, Oxford, 1989. Eds P. Garwood *et al.* *Oxford University Committee for Archaeology. Monograph*, 32. Oxford, 88–99.

Franzén, R. 2009. The image of Loki from Proosa in Estonia: a Migration Period high status buckle with an elevated circular fastening plate in the light of similar buckles recovered in Scandinavia. – *Fennoscandia Archaeologica*, XXVI, 53–80.

Friedenthal, A. 1911. Das Gräberfeld Cournal, Kirchspiel St. Jürgens, Harrien, Estland. Reval: Franz Kluge.

Friedenthal, A. 1932/1934. Der Münzfund von Karlos. – Beiträge zur Kunde Estlands im Auftrage der Estländischen Literarischen Gesellschaft, XVIII: 1–5, 1–4.

Friedenthal, A. 1935/1936. Ein Hügelgrab aus der älteren und mittleren Eisenzeit Nord-Estlands. – Beiträge zur Kunde Estlands im Auftrage der Estländischen Literarischen Gesellschaft, XX, 1–44.

Gaerte, W. 1929. Urgeschichte Ostpreussens. *Ostpreussische Landeskunde in Einzeldarstellungen*, 1. Königsberg: Gräfe und Unzer.

Geake, H. 1997. The Use of Grave-Goods in Conversion-Period England, c. 600 – c. 850. *BAR, British Series*, 251. Oxford.

Gening 1979 = В. Ф. Генинг. Хронология поясной гарнитуры I тысячелетия н. э. (по материалам могильников Прикамья). – Краткие сообщения [Института археологии Академии наук СССР], 158, 96–106.

Gjessing, G. 1934. Studier i norsk merovingertid: kronologi og oldsaksformer. *Skrifter utgitt av Det norske videnskaps-akademi i Oslo. Hist.-filos. klasse*, 2. Oslo.

Glob, P. V. 1966. Mossarnas folk: järnålderns människor bevarade i 2000 år. Stockholm: Natur och Kultur.

Goldina & Vodolago 1990 = Р. Д. Голдина & Н. В. Водолаго. Могильники Неволинской культуры в Приуралье. Иркутск: Издательство Иркутского университета.

Golubeva 1973 = Л. А. Голубева. Весь и славяне на Белом озере X–XIII вв. Москва: Академия наук СССР, Институт археологии / Наука.

Golubeva 1997 = Л. А. Голубева. Амулеты. – Древняя Русь: быт и культура. Отв. ред. Б. А. Колчин & Т. И. Макарова. *Археология*. Москва: Наука, 153–165.

Gorjunova 1982 = В. М. Горюнова. О раннекруговой керамике на северо-западе Руси. – Северная Русь и ее соседи в эпоху раннего средневековья: межвузовский сборник. Ред. А. Д. Столяр *et al.* Ленинград: Ленинградский государственный университет, 39–45.

Gorjunova 1997 = В. М. Горюнова. Раннегончарная керамика Новгорода (по материалам Троицкого X раскопа). – Новгород и Новгородская Земля: история и археология, 11, 115–138.

Gorjunova 2002 = В. М. Горюнова. Раннегончарная керамика Рюрикова городища и Старой Ладоги: опыт синхронизации. – Старая Ладога и проблемы археологии северной Руси: сборник статей памяти Ольги Ивановны Давидан. Отв. ред. Е. Н. Носов & Г. И. Смирнова. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж; Институт истории материальной культуры РАН, 49–63.

Graudonis 1985 = Я. Я. Граудонис. Серпы и косы 2–9 вв. на территории Латвии. – Новое в археологии Прибалтики и соседних территорий: сборник статей. Ред. Ю. Селиранд. Таллин: Академия наук Эстонской ССР, Институт истории, 24–35.

Grozdilov 1962 = Г. П. Гроздилов. Раскопки древнего Пскова. – Археологический сборник [Государственного Эрмитажа], 4, 7–76.

Gräslund, B. 1973. Äring, näring, pest och salt. – *Tor: tidskrift för nordisk fornkunskap*, XV, 274–293.

Grünthal, R. 1997. Livvistä liiviin: itämerensuomalaiset etnonyymit. *Castrenianumin toimitteita*, 51. Helsinki.

Gunn, J. D. 2000. AD 536 and its 300-year aftermath. – *The Years Without Summer: Tracing AD 536 and Its Aftermath*. Ed. J. D. Gunn. *BAR, International Series*, 872. Oxford, 5–20.

Gustin, I. 2004. Mellan gåva och marknad: handel, tillit och materiell kultur under vikingatid. *Lund Studies in Medieval Archaeology*, 34.

Guta Saga: The History of the Gotlanders. Ed. C. Peel. *Text Series, XII*. University College London, Viking Society for Northern Research, 1999.

Hackman, A. 1905. Die ältere Eisenzeit in Finnland, 1: die Funde aus den fünf ersten Jahrhunderten n. Chr. Helsingfors: Finnische Altertumsgesellschaft / Tilgmanns Buch- und Steindruckerei.

Hagberg, U. E. 1967. The Archaeology of Skedemosse, II: The Votive Deposits in the Skedemosse Fen and Their Relation to the Iron-Age Settlement on Öland, Sweden. *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien*, 46. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Hamerow, H. 2002. Early Medieval Settlements: The Archaeology of Rural Communities in Northwest Europe 400–900. Oxford University Press.

Hansson, A.-M., Hiie, S., Kihno, K., Masauskaitė, R., Moe, D., Seiriene, V. & Tornske, N. 1996. A vegetation historical study of Jõhvikasoo, an ombrogenous mire at Tuui, Saaremaa, Estonia. – Coastal Estonia: Recent Advances in Environmental and Cultural History. Eds T. Hackens *et al.* *PACT*, 51. Rixensart: PACT Belgium, 39–55.

Harlašov 1994 = Б. Н. Харлашов. Некоторые итоги раскопок на Завеличье. – Археологическое изучение Пскова, 2. Отв. ред. В. В. Седов. Псков: Псковский государственный научно-исследовательский археологический центр, 44–76.

Haseloff, G. 1981. Die germanische Tierornamentik der Völkerwanderungszeit: Studien zu Salin's Stil, I. Berlin: Walter de Gruyter.

Hausmann, R. 1901. Eine Ausgrabung in Weslershof. – Sb. GEG 1900, 134–149.

Hausmann, R. 1914. Der Depotfund von Dorpat. – Baltische Studien zur Archäologie und Geschichte: Arbeiten des Baltischen Vorbereitenden Komitees für den XVI. Archäologischen Kongress in Pleskau 1914. Riga: Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russland, 97–116.

HCL = Henriku Liivimaa kroonika. Tõlkinud R. Kleis. Toimetanud ja kommenteerinud E. Tarvel / Heinrici Chronicon Livoniae. Traductionem paravit R. Kleis. E. Tarvel textum curavit et commentatus est. Tallinn: Eesti Raamat, 1982.

Hedeager, L. 1992. Iron Age Societies: From Tribe to State in Northern Europe, 500 BC to AD 700. Oxford, Cambridge: Blackwell.

Hedeager, L. 1999. Sacred topography: depositions of wealth in the cultural landscape. – Glyfer och arkeologiska rum – en vänbok till Jarl Nordbladh. Red. A. Gustafsson & H. Karlsson. *Gotarc Series A*, 3. Göteborg, 229–252.

Hedenstierna-Jonson, C. 2006. The Birka Warrior: The Material Culture of a Martial Society. Stockholm University.

Heinsalu, A. & Veski, S. 2010. Palaeological evidence of agricultural activity and human impact on the environment at the ancient settlement centre of Keava, Estonia. – *Estonian Journal of Earth Sciences*, 59: 1, 80–89.

Heinsalu, A., Veski, S., Heinsalu, H. & Koot, H. 2003. Turbakihiid Keava linnuse veerel mäletavad muistseid olusid. – *Eesti Loodus*, 11, 38–42.

Helmfrid, S. 2005. Hnefatafl – the strategic board game of the vikings. [WWW] <http://hem.bredband.net/b512479/> (27.09.2010)

Herrmann, J. 1982. Wikinger und Slawen: zur Frühgeschichte der Ostseevölker. Berlin: Akademie-Verlag.

Herschend, F. 1988. Bebyggelse och folkevandringstid på Öland. – Folkevandringstiden i Norden: en krisetid mellem ældre og yngre jernalder. Rapport fra det bebyggelsearkæologisk forskersymposium i Degerhamn, Öland, d. 2.–4. oktober 1985. Red. U. Näsman & J. Lund. Århus: Aarhus Universitetsforlag, 43–66.

Herschend, F. 1989. Changing houses: early medieval house types in Sweden 500 to 1100 AD. – *Tor: tidskrift för nordisk fornkunskap*, 22, 79–103.

Hiekkanen, M. 1979. Suomen rautakauden nuolenkärjet. *Moniste*, 19. Helsinki: Helsingin yliopiston arkeologian laitos.

Hildeberg, V. 2009. Hedeby in Wulfstan's days: a Danish emporium of the Viking Age between East and West. – *Wulfstan's Voyage: The Baltic Sea Region in the Early Viking Age as Seen from Shipboard*. Eds A. Englert & A. Trakadas. *Maritime Culture of the North*, 2. Roskilde: Viking Ship Museum, 79–113.

Hines, J. 1993. Clasps, Hektespenner, Agraffen. Anglo-Scandinavian Clasps of Classes A–C of the 3rd to 6th centuries AD. Typology, Diffusion and Function. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.

Hirviluoto, A.-L. 1998. Sääksmäen Jutikkalan Muuntajanmäen rautakautisen kalmiston tutkimus. – *Suomen Museo*, 104, 7–22.

Hjärthner-Holder, E., Lamm, K. & Magnus, B. 2002. Metalworking and central places. – *Central Places in the Migration and Merovingian Periods: Papers from the 52nd Sachsensymposium*. Lund, August 2001. Eds B. Hård & L. Larsson. *Acta Archaeologica*

Lundensia. Series in 8 °: 39. Uppåkrastudier, 6. Lund: Almqvist & Wiksell, 159–183.

Holzmayer, J. B. 1868. Osiliana, I: das Kriegswesen der alten Oeseler. Arensburg.

Holzmayer, J. B. 1880. Osiliana, III. *Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 10.* Dorpat.

Horošev 1997 = А. С. Хорошев. Замки, ключи и замочные принадлежности. – Древняя Русь: быт и культура. Отв. ред. Б. А. Колчин & Т. И. Макарова. *Археология.* Москва: Наука, 14–16.

Huurre, M. 1979. 9000 vuotta Suomen esihistoriaa. Helsinki: Otava.

Huurre, M. 2003. Maatalouden alku Suomessa. – Suomen maatalouden historia, I. Perinteisen maatalouden aika. Esihistoriasta 1870-luvulle. Toim. V. Rasila *et al.* *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia, 914.* Helsinki, 38–66.

Hvoščinskaja 1984 = Н. В. Хвощинская. Новые данные о мужской одежде населения западных окраин Новгородской земли. – Краткие сообщения [Института археологии Академии наук СССР], 179, 39–44.

Hvoščinskaja 2004 = Н. В. Хвощинская. Финны на западе новгородской земли (по материалам могильника Залахтовые). *Труды, VI.* С.-Петербург: Российская академия наук, Институт истории материальной культуры.

Hvoštšinskaja, N. 2009. Želtsa ja Tšornaja jõgede ümbruskonna 11.–13. sajandi kalmistud. – Setomaa, 2: vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani. Koost. ja toim. H. Valk *et al.* Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 433–434.

Hällström, O. af 1946. Ett gravfynd från Hönsåkerskullen på Alsätra i Karis. – Finskt Museum, LII, 30–50.

Hårdh, B. 1984. Feuerstahle, I. – Birka, II: 1. Systematische Analysen der Gräberfunde. Ed. G. Arwidsson. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien / Almqvist & Wiksell, 155–160.

Hårdh, B. 1996. Silver in the Viking Age: A Regional-Economic Study. *Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°: 25.* Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Hårdh, B. 2008. Hacksilver and ingots. – Means of Exchange: Dealing with Silver in the Viking Age. Ed. D. Skre. *Kaupang Excavation Project Publication Series, 2. Norske Oldfunn, XXIII.* Aarhus University Press, 95–118.

Ibn Fadlan = Viikingit arabin silmin: “Ibn Fadlan] vuodelta 922 / Vikingarna i en arabs ögon: “Ibn Fadlan] från år 922 / Vikings through Arab Eyes: “Ibn Fadlan] AD 922. Toim. F. Abu-Chacra. Helsinki: Ammatour-Press Finland, 2004.

- Indreko, R. 1936.** Iru linnus. – ERK: üld-, majandus- ja kultuuripoliitiline ajakiri, 7/8 (39/40), 138–175.
- Issar, A. S. 2003.** Climate Changes during the Holocene and Their Impact on Hydrological Systems. *International Hydrology Series*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jaanits, L. 1961.** Jooni kiviaja uskumustest. – Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis: artiklite kogumik, II. Koost. E. Jansen. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 5–70.
- Jaanits, L., Laul, S., Lõugas, V. & Tõnisson, E. 1982.** Eesti esiajalugu. Tallinn: ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut / Eesti Raamat.
- Jaanusson, H. 1971.** Ett estnisk korsformat hänge från Bjurhovda i Västerås. – *Fornvännen*, 66: 2, 99–104.
- Jackson, T. 1995.** Austrvegr. – *Austrvegr / Idatee: muinasteaduse ajakiri*, 1, 4–6.
- Jakobsson, M. 1992.** Krigarideologi och vikingatida svärdstypologi. *Stockholm Studies in Archaeology*, 11. Stockholm: Stockholms universitet.
- Janin 1962** = В. Л. Янин. Новгородские посадники. Москва: Издательство Московского университета.
- Jansson, I. 1985.** Ovala spännbucklor: en studie av vikingatida standardsmycken med utgångspunkt från Björkö-fyndet / Oval Brooches: A Study of Viking Period Standard Jewellery Based on the Finds from Björkö (Birka), Sweden. *Archaeological Studies. Uppsala University, Institute of North European Archaeology*, 7. (Aun, 7). Uppsala.
- Jansson, I. 1995.** Dress pins of East Baltic type made on Gotland. – *Archaeology East and West of the Baltic: Papers from the Second Estonian-Swedish Archaeological Symposium, Sigtuna, May 1991*. Ed. I. Jansson. *Theses and Papers in Archaeology, N.S. A 7*. Stockholm, 3–90.
- Jansson, I. 1997.** Warfare, trade or colonisation? Some general remarks on the eastern expansion of the Scandinavians in the Viking period. – *The Rural Viking in Russia and Sweden. Conference 19–20 October 1996 in the Manor of Karlsund, Örebro: Lectures*. Ed. P. Hansson. Örebro: Örebro bildningsförvaltning, 9–64.
- Johansen, P. 1925.** Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter: ein Beitrag zur estnischen Kulturgeschichte. *Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, XXIII*. Dorpat.
- Johansen, P. 1933.** Die Estlandliste des Liber Censur Danicae. Reval: F. Wassermann; Copenhagen: H. Hagerup.

Johansen, P. 1951. Nordische Mission, Revels Gründung und die Schwedensiedlung in Estland. *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens handlingar*, 74. Stockholm: Wahlström & Widstrand.

Johansson, B. M. 1996. Sub-fossil cowry shells in northern Europe – traces of eastern and western contacts with the Orient. – *Landscapes and Life: Studies in Honour of Urve Miller*. Eds A.-M. Robertsson *et al.* *PACT*, 50. Rixensart: PACT Belgium, 347–352.

Jones, E. 2000. Climate, archaeology, history, and the Arthurian tradition: a multiple-source study of two Dark-Age puzzles. – *The Years Without Summer: Tracing AD 536 and Its Aftermath*. Ed. J. D. Gunn. *BAR, International Series*, 872. Oxford, 25–34.

Jonsson, A.-B. 1954. Några forntida uppländska stigbygeltyper. – *Fornvännen*, 4, 234–240.

Jonuks, T. 2005. A few additions to the depiction of Estonia and the eastern shore of the Baltic Sea in Scandinavian sagas. – *Dialogues with Tradition: Studying the Nordic Saga Heritage*. Ed. K. Zilmer. *Nordistica Tartuensis*, 14. Tartu University Press, 45–63.

Jonuks, T. 2006. Koerad Eesti asukate viikingiaja maailmapildis. – *Mäetagused*, 31, 29–48.

Jonuks, T. 2009. Eesti muinasusund. *Dissertationes Archaeologiae Universitatis Tartuensis*, 2. Tartu Ülikooli Kirjastus.

Jordanes. The Origin and Deeds of the Goths. Transl. C. C. Mierow.
[WWW] <http://people.ucalgary.ca/~vandersp/Courses/texts/jordgeti.html> (23.09.2010)

Jung, J. 1910. Muinasaja teadus eestlaste maalt, III: kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt. Tallinn: August Busch'i raamatukaupluse kirjastus.

Jürgenson, A. 2005. Seened kultuuriloos. Tallinn: Argo.

Kainov 1999 = С. Ю. Каинов. Ланцетовидные наконечники стрел из раскопок Гнёздово. – Раннесредневековые древности северной Руси и ее соседей. Ред. Е. Н. Носов *et al.* Санкт-Петербург: Институт истории материальной культуры Российской академии наук, 49–62.

Kaldre, H., Kivi, K. & Vijand, L. 2009. Archaeological investigations on the hill of Saalumägi at Salevere. – *AFE* 2008, 104–113.

Kaliff, A. 1992. Brandgravskick och föreställningsvärld: en religionsarkeologisk diskussion. *Occasional Papers in Archaeology*, 4. Uppsala: Societas Archaeologica Upsaliensis.

Kaliff, A. 1994. Skärvstenshögar och kremeringsplatser: exempel och experiment med utgångspunkt från utgrävning i Ringeby i Kvillinge sn, Östergötland. – *Tor: tidskrift för arkeologi*, 26, 35–55.

Kaliff, A. 2001. Gothic Connections: Contacts between Eastern Scandinavia and the Southern Baltic Coast 1000 BC–500 AD. *Occasional Papers in Archaeology*, 26. Uppsala: Department of Archaeology and Ancient History, Uppsala University.

Kant, E. 1927. Tartu: linn kui ümbrus ja organism. – Tartu. Tartu linna-uurimise toimikonna korraldatud ja toimetatud. Tartu: Tartu linnavalitsus, 192–436.

Karaliunas, S. 2003. *Aestii* ja Eesti. – *Keel ja Kirjandus*, 6, 401–415.

Kargopol'cev & Bažan 1993 = С. Ю. Каргопольцев & И. А. Бажан. К вопросу об эволюции трехрогих пельтовидных лунниц в Европе (III–VI вв.). – *Петербургский археологический вестник*, 7, 113–122.

Karlsson, S. 1999. Vegetation history and land use in the Vendel area, Uppland, eastern Sweden. – *Laborativ Arkeologi*, 12, 11–24.

Karnups, A. 1929. Die Haupttypen der lettischen Halsringe in der jüngeren Eisenzeit. – *ÕES ar.* 1928, 116–140.

Kazakevičius, V. 1979. Ietigaliai Lietuvoje V–VIII a. – *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai, A serija*, 2 (67), 53–65.

Kazakevičius, V. 1987. Motifs of animal decorative pattern on bindings of the 5th–6th century drinking horns from Plinkaigalis burial ground, Lithuania. – *Finskt Museum*, 94, 45–63.

Kazakevičius, V. 1996. IX–XIII a. Baltų kalavijai. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas / Alma Littera.

Kazakevičius, V. 2003. Decorated pottery from the Kalniškiai Migration Period cemetery in Lithuania. – *Arheoloogiga Läänemeremaades: uurimusi Jüri Seliranna auks. Koost. ja toim. V. Lang & Ü. Tamla. Muinasaja teadus*, 13. Tallinn, Tartu, 105–118.

Kazakevičius, V. 2004. Kalniškių V–VI a. kapinyno keramika. – *Lietuvos archeologija*, 26, 9–28.

Kazanski, M. 2007. The armament, horsemen's accoutrements, and riding gear of Long Barrow Culture (fifth to seventh centuries). – *Archaeologia Baltica*, 8, 238–253.

Keys, D. 1999. *Catastrophe: An Investigation into the Origins of the Modern World*. London: Century.

Kihno, K. & Valk, H. 1999. Archaeological and palynological investigations at Ala-Pika, south-east Estonia. – Environmental and Cultural History of the Eastern Baltic Region. Eds U. Miller *et al.* *PACT*, 57. Rixensart: PACT Belgium, 221–237.

Kirianova 1981 = Н. А. Кирианова. Зерновые материалы Изборска. – Краткие сообщения [Института археологии Академии наук СССР], 166, 109–114.

Kir'janov 1959 = А. В. Кирьянов. История земледелия новгородской земли X–XV вв. – Труды новгородской археологической экспедиции, II. Ред. А. В. Арциховский & Б. А. Колчин. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 65. Москва: Издательство Академии наук СССР, 306–362.

Kirpičnikov 1966 = А. Н. Кирпичников. Древнерусское оружие, II: копья, сулинцы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. *Археология СССР. Свод археологических источников*, E1-36. Ленинград: Наука.

Kiudsoo, M. 2005. Eesti kagunurga aardeleid (Vastseliina–Alüksne keskaegne ühendustee). – Setumaa kogumik, 3: uurimusi Setumaa loodusest, ajaloost ja folkloristikast. Toim. Ü. Tamla. Tallinn, 138–169.

Kiudsoo, M. & Kallis, I. 2008. Metallurgic complex in Tödva village, Harjumaa. – *AVE* 2007, 175–182.

Kiudsoo, M., Mäll, J. & Kallis, I. 2009. Archaeological excavations on the iron-smelting site in Tödva village. – *AFE* 2008, 96–103.

Kiulkys, D. 2010. Senojo ir vidurino geležies amžiaus skydai Lietuvoje. – *Archaeologia Lituana*, 11, 33–114.

Kivikoski, E. 1934. Eisenzeitliche Tontatzen aus Åland. – *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, IX, 381–391.

Kivikoski, E. 1942. Kappale Salon seudun rautakautta. – *Suomen Museo*, XLVIII, 13–30.

Kivikoski, E. 1951. Hästskoformiga spännen i Finlands vikingatid. – *Finskt Museum*, LVIII, 47–57.

Kivikoski, E. 1961. Suomen esihistoria. *Suomen historia*, I. Porvoo: WSOY.

Kivikoski, E. 1962. Kaurisimpukoita Suomen rautakauden löydöissä. – *Virittäjä*, 3, 256–260.

Kivikoski, E. 1963. Kvarnbacken: ein Gräberfeld der jüngeren Eisenzeit auf Åland. Helsinki: Finnische Altertumsgesellschaft / Weilin & Göös.

Kivikoski, E. 1973. Die Eisenzeit Finnlands: Bildwerk und Text. Neuausgabe. Helsinki: Finnische Altertumsgesellschaft / Weilin & Göös.

Klimanov et al. 1984 = В. Климанов, Т. Кофф & Я.-М. Пуннинг. Реконструкция палеоклимата в субатлантической стадии голоцена по палинологическим данным разреза Нигула (юго-западная Эстония). – Proceedings of Estonian Academy of Sciences. Geology, 33: 3/4, 166–168.

Koff, T. 2007. Õietolmuanalüüsist, selle rakendamise võimalustest ja piirangutest. – Keskkonnauuringute nüüdisprobleeme. Toim. J.-M. Punning. *Publikatsioonid*, 10. Tallinn: Tallinna Ülikooli Ökoloogia Instituut, 105–128.

Kolchatov, V. A. 1980. Horseshoe-shaped brooches from the burial mountains of Vodskaya Land. – Fenno-ugri et slavi 1978: Papers Presented by the Participants in the Soviet-Finnish Symposium “The Cultural Relations between the Peoples and Countries of the Baltic Area during the Iron Age and the Early Middle Ages” in Helsinki, May 20–23, 1978. *Moniste*, 22. Helsinki: Helsingin yliopiston arkeologian laitos, 237–242.

Kolčín 1958 = Б. А. Колчин. Хронология Новгородских древностей. – Советская археология, 2, 92–111.

Kolčín 1959 = Б. А. Колчин. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого. – Труды новгородской археологической экспедиции, II. Ред. А. В. Арциховский & Б. А. Колчин. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 65. Москва: Издательство Академии наук СССР, 7–120.

Kolčín 1968 = Б. А. Колчин. Новгородские древности: деревянные изделия. *Археология СССР. Свод археологических источников*, E1-55. Москва: Академия наук СССР, Институт археологии / Наука.

Kondrat'eva 1981 = О. А. Кондратьева. Зооморфные гребни IX–X вв. – Краткие сообщения [Института археологии Академии наук СССР], 166, 103–109.

Konsa, M. 2005. Vaade Karula kõrgustikult Lõuna-Eesti muinasajale. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat, IV, 11–30.

Konsa, M., Allmäe, R., Maldre, L. & Vassiljev, J. 2009a. Rescue excavations of a Vendel Era boat-grave in Salme, Saaremaa. – AFE 2008, 53–64.

Konsa, M., Heinsalu, A. & Vassiljev, P. 2009b. Arheoloogilise objekti geoloogilisi aspekte: muinaslaev Salme muinasrannal. – Piirideta geoloogia. Toim. E. Verš et al. *Schola Geologica*, V. Tartu: Eesti Looduseuurijate Selts et al., 68–73.

Konsa, M., Lang, V., Lainemurd, I. & Vaab, H. 2002. Archaeological excavations at settlement site I of Linnaaluste. – AVE 2001, 74–81.

Konsa, M., Oras, E. & Ots, M. 2008. Salme muinaslaev. [WWW] <http://salmepaat.blogspot.com/> (27.09.2010)

Konsa, M. & Roio, M. 2006. Archaeological investigations in the surroundings of Kisejärvi and Tsiistre. – AVE 2005, 91–100.

Koponen, R. 1980. Suomalaisista torinvasarapinseteistä ja -riipuksista. – Tutkimuksia Lounais-Suomen esihistoriasta ja varhaishistoriasta: Mauno Wanhalinnalle hänen 75-vuotispäivänään 2.8.1980. *Karhunhammas*, 4. Turku: Turun yliopisto, Kulttuurien tutkimuksen laitos, Suomalainen ja vertaileva arkeologia, 61–74.

Kovalev, R. K. 2002. Dirham mint output of Samanid Samarqand and its connection to the beginnings of trade with northern Europe (10th century). – *Histoire & mesure*, XVII: 3/4, 197–216.

Krasnov 1987 = Ю. А. Краснов. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. Москва: Академия наук СССР, Институт археологии / Наука.

Kraut, A. 1985. Die Steinkistengräber von Jöelähtme. – TATÜ, 34: 4, 348–350.

Krejton 1914 = В. Н. Крейтон. Археологические разведки и раскопки в Псковской губернии в течение лета 1913 г. – Труды Псковского археологического общества 1913–1914 г., 10. Посвящается XVI Всероссийскому археологическому съезду. Псков, 3–24.

Kriiska, A., Rappu, M., Plado, J., Tasuja, K. & Šafranovski, J. 2009. Archaeological research in Jägala. – AFE 2008, 36–52.

Kriiska, A. & Tamla, Ü. 1997. Archaeological inventories on the islands in the Livonian Bay. – AVE 1997, 193–202.

Kriiska, A. & Tvauri, A. 2002. Eesti muinasaeg. Tallinn: Avita.

Kriiska, A. & Tvauri, A. 2007. Viron esihistoria. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia*, 1105. Helsinki.

Krumlin-Pedersen, O. 2009. Boats and ships of the Baltic Sea in the 9th and 10th centuries: the archaeological and iconographic evidence. – *Wulfstan's Voyage: The Baltic Sea Region in the Early Viking Age as Seen from Shipboard*. Eds A. Englert & A. Trakadas. *Maritime Culture of the North*, 2. Roskilde: Viking Ship Museum, 235–256.

Kruse, F. 1842. Necrolivonica oder Alterthümer Liv-, Esth- und Curlands bis zur Einführung des Christlichen Religion in den Kaiserlich Russischen Ostsee-Gouvernements, zusammengestellt und historisch erläutert in einem Unterthänigsten Generalberichte über seine auf Allerhöchsten Befehl im Jahre 1839 ausgeführte archäologische Untersu-

chungsreise nebst mehreren wissenschaftlichen Excursen und vielen Lithographien von Alterthümern, Plänen und Charten. Leipzig: L. Voss; Dorpat: H. Laakmann.

Kruus, H. 1933. Lubjapõletamine Pedja jõe raioonis. – Ajalooline Ajakiri, 4, 177–195.

Kuiv, M. 1991b. Estonian clasp buttons. – Kontaktstencil, 34: kommunikation. Rapport fra kontaktseminaret på Møns Klint den 7. til 13. oktober 1990. Red. D. Veien Christian- sen & T. Roland. København, 21–33.

Kukk, T., Lõugas, L. & Veski, S. 2000. Eesti elustiku mitmekesisuse muutustest pärast jääaega. – Kaasaegse ökoloogia probleemid, VIII. Loodusteaduslikud ülevaated Eesti Maa Päeval. Eesti VIII Ökoloogiakonverentsi lühiartiklid, Tartu, 26.–27. aprill, 2000. Toim. T. Frey. Tartu: Eesti Ökoloogiakogu *et al.*, 90–109.

Kunik 1860 = А. О. Куник. Русско-Византийскихъ монетахъ Ярослава I Владимировича съ изображеніемъ св. Георгія Победоносца: историко- нумизматическое изслѣдованіе. Санктпетербург.

Kupryanowicz, M. 2007. Postglacial development of vegetation in the vicinity of the Wigry Lake. – *Geochronometria*, 27, 53–66.

Kustin, A. 1962. Randvere kivikalmistu Saaremaal. – Muistsed kalmed ja aarded: arheo- loogiline kogumik, II. Toim. H. Moora. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 58–130.

Kustin, A. 1966. Kiviringkalme Kureveres Saaremaal. – Pronksiajast varase feodalismi- ni: uurimusi Baltimaade ja naaberlade arheoloogiast. Toim. H. Moora & J. Selirand. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut / Eesti Raamat, 87–95.

Kuzmin 1977 = А. Г. Кузмин. Начало новгородского летописания. – Вопросы истории, 1, 59–77.

Königsson, L.-K. 1968. The Holocene History of the Great Alvar of Öland. *Acta Phyto- geographica Suecica*, 55. Uppsala.

Kyhlberg, O. 1980. Vikt och värde: arkeologiska studier i värdemätning, betalningsmedel och metrologi under yngre järnålder. I: Helgö. II: Birka. *Stockholm Studies in Archaeology*, 1. Stockholm: Akademilitteratur.

LA = Latvijas PSR arheoloģija. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmija, vēstures institūts / Zinātne, 1974.

LAA = Lietuvos TSR archeologijos atlasas, IV: I–XIII a. radiniai. Red. A. Tautavičius. Vilnius: LTSR Mokslų akademijos Istorijos institutas, 1978.

Laid, E. 1933. Uusi andmeid Eesti muinaslinnadest. – Ajalooline Ajakiri, 1, 1–24.

- Lamm, K. 1972.** Clasp buttons. – Excavations at Helgö, IV: Workshop, 1. Eds W. Holmqvist *et al.* Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 70–131.
- Lang, V. 1985a.** Die Siedlung Saha. – TATÜ, 34: 4, 355–358.
- Lang, V. 1985b.** Iru linnuse peenkeraamika V–X sajandil. – TATÜ, 34: 2, 193–210.
- Lang, V. 1987.** Tallinna ümbruse tarandkalmed. – TATÜ, 36: 2, 190–206.
- Lang, V. 1991.** Ühe savinõutüübi ajaloost Loode-Eestis. – Arheoloogiline kogumik. Toim. L. Jaanits & V. Lang. *Muinasaja teadus, 1*. Tallinn: Eesti Arheoloogiaselts *et al.*, 45–65.
- Lang, V. 1992a.** Estonian prehistory: some results of investigations. – Estonia: Nature, Man and Cultural Heritage. Proceedings of a Round Table Held at Tallinn, April 1991 at the Estonian Academy of Sciences. Eds T. Hackens *et al.* PACT, 37. Rixensart: PACT Belgium, 35–49.
- Lang 1992b** = В. Ланг. О финских влияниях на северо-западе Эстонии в I тыс. н. э. – Древности славян и финно-угров: доклады советско-финляндского симпозиума по вопросам археологии 16–22 мая 1986 г. Ред. А. Н. Кирпичников & Е. А. Рябинин. Санкт-Петербург: Российская академия наук, Институт истории материальной культуры / Наука, 80–85.
- Lang, V. 1993.** Kaks tarandkalmet Viimsis, Jõelähtme kihelkonnas. *Töid arheoloogia alalt, 2*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut.
- Lang, V. 1995.** Varane maaviljelus ja maaviljelusühiskond Eestis: ääremärkusi mõningate arengutendentside kohta. – Eesti arheoloogia historiograafilisi, teoreetilisi ja kultuuriajaloolisi aspekte. Toim. V. Lang. *Muinasaja teadus, 3. Töid arheoloogia alalt, 3*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 116–181.
- Lang, V. 1996a.** Muistne Rävalla: muistised, kronoloogia ja maaviljelusliku asustuse kujunemine Loode-Eestis, eriti Pirita jõe alamjooksu piirkonnas, I–II. *Muinasaja teadus, 4. Töid arheoloogia alalt, 4*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut.
- Lang, V. 1996b.** Archaeological evidence for human settlement near the Tondi mire, north Estonia. – Coastal Estonia: Recent Advances in Environmental and Cultural History. Eds T. Hackens *et al.* PACT, 51. Rixensart: PACT Belgium, 85–102.
- Lang, V. 1999.** Fossil fields and stone grave II at Uusküla, north Estonia. – AVE 1998, 25–37.

- Lang, V. 2000a.** Keskusest ääremaaks: viljelusmajandusliku asustuse kujunemine ja areng Vihasoo-Palmse piirkonnas Virumaal. *Muinasaja teadus*, 7. Tallinn.
- Lang, V. 2000b.** Rescue excavations on fossil fields at Kaseküla, west Estonia. – AVE 1999, 70–78.
- Lang, V. 2000c.** Varased kangurkalmed Eestis. – EAA, 4: 1, 3–20.
- Lang, V. 2002.** Vakus ja linnusepiirkond Eestis: lisandeid muistse haldusstruktuuri uurimisele peamiselt Harjumaa näitel. – Keskus–tagamaa–ääreala: uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. Koost. ja toim. V. Lang. *Muinasaja teadus*, 11. Tallinn, Tartu, 125–168.
- Lang, V. 2007a.** Baltimaade pronksi- ja rauaaeg. Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lang, V. 2007b.** Muistsed maakasutussüsteemid Eestis. – Ajalooline Ajakiri, 3/4 (121/122), 291–320.
- Lang, V. 2007c.** The Bronze and Early Iron Ages in Estonia. *Estonian Archaeology*, 3. Tartu University Press.
- Lang, V. 2009.** Hobusevarustuse sümbolsest tähendusest hauapanusena. – Teadusmõte Eestis, V: humanitaarteadused. Toim. J. Ross *et al.* Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 77–92.
- Lang, V., Kaldre, H., Konsa, M., Laneman, M. & Vaab, H. 2004.** Fossil fields of Ilmandu and Muraste, north Estonia. – AVE 2003, 72–83.
- Lang, V. & Kimmel, K. 1996.** Archaeological and palynological evidence for human impact on the vegetation of the Tondi area, north Estonia. – Coastal Estonia: Recent Advances in Environmental and Cultural History. Eds T. Hackens *et al.* *PACT*, 51. Rixensart: PACT Belgium, 103–112.
- Lang, V. & Konsa, M. 2004.** Aeg ja muutus interdistsiplinaarsetes kohauuringutes Keava ümbruse asustusloo näitel. – Linnusest ja linnast: uurimusi Vilma Trummali auks. Koost. ja toim. A. Haak *et al.* *Muinasaja teadus*, 14. Tallinn, Tartu, 113–135.
- Lang, V. & Kriiska, A. 2001.** Eesti esiaja periodiseering ja kronoloogia. – EAA, 5: 2, 83–109.
- Lang, V., Laneman, M., Ilves, K. & Kalman, J. 2001.** Fossil fields and stone-cist graves of Rebala revisited. – AVE 2000, 34–47.
- Lang, V. & Ligi, P. 1991.** Muistsed kalmed ajaloolise demograafia allikana. – Arheoloogiline kogumik. Toim. L. Jaanits & V. Lang. *Muinasaja teadus*, 1. Tallinn: Eesti Arheoloogiaselts *et al.*, 216–238.

Larsen, L. B., Vinther, B. M., Briffa, K. R., Melvin, T. M., Clausen, H. B., Jones, P. D., Siggaard-Andersen, M.-L., Hammer, C. U., Eronen, M., Grudd, H., Gunnarson, B. E., Hantemirov, R. M., Naurzbaev, M. M. & Nicolussi, K. 2008. New ice core evidence for a volcanic cause of the AD 536 dust veil. – *Geophysical Research Letters*, 35, L04708. [WWW] <http://www.uibk.ac.at/geographie/forschung/dendro/publikationen---pdf-files/2008-larsen-et-al-grl.pdf> (13.12. 2010)

Laul, S. 1965. Virunuka tarandkalmed Võru rajoonis. – *TATÜ*, 14: 3, 317–360.

Laul, S. 1978. Põlgaste kivikalme “Juudalinn” ja kääpad. – Perfokaarte Põlva rajooni ajaloo ja loodusest: meetodilisi materjale. Koost. H. Palli. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Kodu-uurimise Komisjon.

Laul 1979 = С. Лаул. Исследование курганов в Юго-Восточной Эстонии. – *TATÜ*, 28: 4, 373–377.

Laul, S. 1985. Ühisjoooni läänemeresoomlaste muinasaegses rõivastuses. – *Keel ja Kirjandus*, 7, 412–419.

Laul 1986 = С. Лаул. Одежда эстонцев I–XVII вв. – Древняя одежда народов Восточной Европы: материалы к историко-этнографическому атласу. Отв. ред. М. Г. Рабинович. Москва: Академия наук СССР, Институт этнографии / Наука, 190–207.

Laul, S. 1997. Muinaseesti rõivastus ja rahvarõivad. – *Lee*, 4, 26–36.

Laul, S. 2001. Rauaaja kultuuri kujunemine Eesti kaguosas (500 eKr – 500 pKr). *Muinasaja teadus*, 9. *Õpetatud Eesti Seltsi kirjad*, 7. Tallinn.

Laul, S. 2004. Muinasaja lõpu ja varakeskaegsed särgileiud Siksälä kalmistust. – Setumaa kogumik, 2: uurimusi Setumaa arheoloogiast, rahvakultuurist, rahvaluulest, ajaloo ja geograafiast. Koost. M. Aun & A. Jürgenson; toim. I. Tammaru. Tallinn, 223–229.

Laul, S. & Kihno, K. 1999. Viljelusmajandusliku asustuse kujunemisjoooni Haanja kõrgustiku kaguveerul. – *EAA*, 3: 1, 3–18.

Laul, S. & Tõnisson, E. 1991. Muistsete sirpide ja vikatite kujunemisloost Eestis. – Arheoloogiline kogumik. Toim. L. Jaanits & V. Lang. *Muinasaja teadus*, 1. Tallinn: Eesti Arheoloogiaselts *et al.*, 75–91.

Laul, S. & Valk, H. 2007. Siksälä: A Community at the Frontiers. Iron Age and Medieval. *CCC Papers*, 10. Tallinn, Tartu.

Lavi, A. 1980. Über die archäologischen Untersuchungen in Lahepera im Jahre 1978. – *TATÜ*, 29: 4, 361–368.

- Lavi, A. 1998.** Eesti vanadest sooteedest. – EAA, 2, 65–93.
- Lavi, A. 1999b.** Põhja-Tartumaa rauatööst muinas- ja varakeskajal. – EAA, 3: 1, 35–62.
- Lavi, A. 2000.** The trackway of Kata Heinassoo. – AVE 1999, 35–38.
- Lavi, A. 2001.** The hillfort of Kalana. – AVE 2000, 56–64.
- Lavi, A. 2002.** Kesk-Eesti idaosa linnamägedest. – Keskus–tagamaa–ääreala: uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. Koost. ja toim. V. Lang. *Muinasaja teadus*, 11. Tallinn, Tartu, 233–272.
- Lavi, A. 2003.** Muinasaja lõpu külaehitised. – Eesti aastal 1200. Toim. M. Mägi. Tallinn: Argo, 149–162.
- Lavi, A. 2005.** An addendum to the study of smoke cottages. – EJA, 9: 2, 132–155.
- Lavi, A., Heinola, K. & Peets, J. 1998.** Viikingiaegne raudkatel Raatvere sepamatuses ja selle konserveerimine. – Loodus, inimene ja tehnoloogia: interdistsiplinaarseid uurimusi arheoloogias. Koost. J. Peets; toim. V. Lang. *Muinasaja teadus*, 5. Tallinn, 321–332.
- Lavi, A. & Peets, J. 1984.** Uusi andmeid Eesti muistses rauametallurgiast. – Kõrgema tehnilise hariduse ja tehnilise mõtte areng Eestis. Koost. V. Mägi. *Tallinna Polütehnilise Instituudi toimetised*. Tallinn, 43–48.
- Lavi, A. & Peets, J. 1985.** Zur archäologischen Forschung Ostestlands. – TATÜ, 34: 4, 358–366.
- Laxdæla Saga.** Translated from the Icelandic by Muriel A. C. Press.
[WWW] <http://www.gutenberg.org/etext/17803> (17.06.2010)
- Lebedev, G. 1996.** Teekond “varjaagide juurest kreeklaste juurde” – purjede all ja aerude taga. – Austrvegr / Idatee: muinasteaduse ajakiri, 2, 16–20.
- Lebedev 2001** = Г.С. Лебедев. Верхняя Русь по данным археологии и древней истории. – Очерки исторической географии. Северо-Запад России. Славяне и финны. Ред. А. С. Герд & Г. С. Лебедев. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет, “Петроскандика”, 31–58.
- Lehtosalo-Hilander, P.-L. 1982a.** Luistari, II: The Artefacts. *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja*, 82: 2. Helsinki.
- Lehtosalo-Hilander, P.-L. 1982b.** Luistari, III: A Burial-Ground Reflecting the Finnish Viking Age Society. *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja*, 82: 3. Helsinki.

- Lehtosalo-Hilander, P.-L. 1984a.** Ancient Finnish Costumes. Helsinki: Suomen arkeologinen seura.
- Lehtosalo-Hilander, P.-L. 1984b.** Keski- ja myöhäisrautakausi. – Suomen historia, 1: kivikausi, pronssikausi, rautakausi. Toim. E. Laaksonen *et al.* Weilin & Göös, 250–405.
- Lehtosalo-Hilander, P.-L. 1985.** Viikinkiajan aseista: leikkejä luvuilla ja lohikäärmeillä. – Suomen Museo, 92, 5–36.
- Leimus, I. 1982.** Kuidas muinasajal raha arvestati? – Horisont, 7, 32–34.
- Leimus, I. 1986.** Der Münzfund von Kose aus dem zweiten Viertel des 12. Jahrhunderts. Tallinn: Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR / Eesti Raamat.
- Leimus, I. 1991.** Väike-Rõude aare 11. sajandi esimesest veerandist. – Arheoloogiline kogumik. Toim. L. Jaanits & V. Lang. *Muinasaja teadus, 1*. Tallinn: Eesti Arheoloogiaselts *et al.*, 146–153.
- Leimus, I. 1995.** Jaroslav Targa hõbedased jäljed. – Austrvegr / Idatee: muinasteaduse ajakiri, 1, 22–23.
- Leimus, I. 1996.** Numismaatika alused. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo-osakond, arhiivinduse õppetool.
- Leimus, I. 2003a.** Graffitid Eestis leitud araabia müntidel. – Arheoloogiga Läänemere maades: uurimusi Jüri Seliranna auks. Koost. ja toim. V. Lang & Ü. Tamla. *Muinasaja teadus, 13*. Tallinn, Tartu, 143–152.
- Leimus, I. 2003b.** Kaupmees. – Eesti aastal 1200. Toim. M. Mägi. Tallinn: Argo, 43–68.
- Leimus, I. 2004a.** Finds of Cufic coins in Estonia: preliminary observations. – *Wiadomosci Numizmatyczne*, 2 (178), 153–166.
- Leimus, I. 2004b.** Veelkord Parivere viikingiaegsest aardest. – Läänemaa Muuseumi toimetised, VIII, 79–84.
- Leimus, I. 2006.** Viikingid – röövlid või kaupmehed? – Tuna: ajalookultuuri ajakiri, 1, 17–29.
- Leimus, I. 2007a.** Die letzte Welle des orientalischen Müntzsilbers im Norden. – *Magister Monetae: Studies in Honour of Jørgen Steen Jensen*. Eds M. Andersen *et al.* *Publications of the National Museum: Studies in Archaeology and History, 13*. Copenhagen, 105–118.

Leimus, I. 2007b. Millenniumi murrang. *North goes West*. – Tuna: ajalookultuuri ajakiri, 1, 27–53.

Leimus, I. 2007c. Skatten från Saue (Friedrichshof), Keila sn, Estland, t.p.q. e.H. (951/2 e.Kr). – *Myntstudier*, 2, 10–16.
[WWW] http://www.myntstudier.se/myntstudier_high/hog0702.pdf (13.12. 2010)

Leimus, I. 2007d. Sylloge of Islamic Coins 710/1–1013/4: Estonian Public Collections. *Thesaurus Historiae, II*. Tallinn: Estonian History Museum.

Leimus, I. 2009. Funde Byzantinischer Münzen in Estland. – *Byzantine Coins in Central Europe between the 5th and 10th Century*. Ed. M. Wołoszyn. *Moravia Magna. Seria Polona, III*. Kraków: Polish Academy of Sciences, 635–651.

Leimus, I. ilmumisel. The silver crisis of the Samanids: the reason for the break-off of relations between the East and West.

Leimus, I. & Kiudsoo, M. 2004. Koprads ja hõbe. – Tuna: ajalookultuuri ajakiri, 4, 31–47.

Lempiäinen, T. 2005. Ruis rautakauden Suomessa ja Katariinan Kirkkomäen ruisolkipunos. – *Mustaa valkoisella: ystäväkirja arkeologian lehtori Kristiina Korkeakoski-Väisäselle*. Toim. V. Immonen & M. Haimila. Turun yliopisto, 110–118.

Liedgren, L. 1989. Bebyggelseutvecklingen i Forsa Hälsingland under den äldre järnåldern. – *Arkeologi i norr*, 2, 45–81.

Ligi, H. 1961. Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558–1561). Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut.

Ligi, H. 1963. Põllumajanduslik maakasutus Eestis XVI–XVII sajandil. *Talurahva töö- ja võitlusradadelt, II*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut.

Ligi, P. 1980. Tšuurid ajalookirjanduses. – *Keel ja Kirjandus*, 10, 610–616.

Ligi 1989 = П. Лиги. Культура длинных курганов в свете данных палеодемографии. – *TATÜ*, 38: 4, 316–322.

Ligi, P. 1995. Ühiskondlikest oludest Eesti alal hilispronksi- ja rauaajal. – *Eesti arheoloogia historiograafilisi, teoreetilisi ja kultuuriajaloolisi aspekte*. Toim. V. Lang. *Muinasaja teadus*, 3. *Töid arheoloogia alalt*, 3. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 182–270.

Ligi, P., Mägi, T. & Peets, J. 1996. The Lihulinn Stronghold in north-western Saaremaa. – *Coastal Estonia: Recent Advances in Environmental and Cultural History*. Eds T. Hackens *et al.* *PACT*, 51. Rixensart: PACT Belgium, 21–27.

- Liiva, A. 2008.** Mõistatuslik ehitis Koorküla Valgjärves. – Eesti Loodus, 4, 14–18.
- Lillak, A. & Valk, H. 2009a.** Archaeological trial excavations on the Rõuge hill fort, south-east Estonia. – AFE 2008, 72–81.
- Lillak, A. & Valk, H. 2009b.** Rescue excavations on the Alt-Laari settlement site, southern Tartumaa. – AFE 2008, 65–71.
- Lindbom, P. 2006.** Vapnen i wreccornas tid, 150–500 e.Kr.: om de romerska auxiliarpilspetsarna och den västliga traditionens framväxt. *Aun*, 36. Uppsala universitet.
- Lindquist, S. 1936.** Uppsala högar och Ottarshögen. *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien*, 23. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Ljungkvist, J. 2006.** *En hiar atti rikR*: om elit, struktur och ekonomi kring Uppsala och Mälaren under yngre järnålder. *Aun*, 34. Uppsala universitet.
- Lopatin 2003** = Н. В. Лопатин. О происхождении и локальной специфике керамических наборов культуры псковских длинных курганов. – Краткие сообщения Института археологии [Российской академии наук], 214, 43–58.
- Lopatin 2007** = Н. В. Лопатин. Проблемы изучения керамики Изборска. – Археология и история Пскова и псковской земли. Семинар имени академика В. В. Седова. Материалы ЛП заседания, посвященного памяти профессора А. Р. Артемьева. Ред. И. К. Лабутина *et al.* Псков: Институт археологии Российской Академии Наук; Псковский археологический центр, 217–231.
- Lopatin, N. 2009.** Leeska muististekompleks. – Setomaa, 2: vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani. Koost. ja toim. H. Valk *et al.* Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 84–85.
- Luik, H. 1998a.** Muinas- ja keskaegsed luukammid Eestis. *Muinasaja teadus*, 6. Tallinn.
- Luik, H. 1998b.** Ovaalsõled Eestis – importesemed mitmest piirkonnast. – EAA, 2, 3–20.
- Luik, H. 1999.** Kammikujulised luu- ja pronksripatsid Eestis. – EAA, 3: 2, 131–159.
- Luik, H. 2000.** Luust uisud Eesti arheoloogilises leiumaterjalis. – EAA, 4: 2, 129–150.
- Luik, H. 2003.** Luuesemed hauapanustena rauaaja Eestis. – Arheoloogiga Läänemere maades: uurimusi Jüri Seliranna auks. Koost. ja toim. V. Lang & Ü. Tamla. *Muinasaja teadus*, 13. Tallinn, Tartu, 153–172.
- Luik, H. 2005.** Luu- ja sarvesemed Eesti arheoloogilises leiumaterjalis viikingiajast keskajani / Bone and Antler Artefacts among Estonian Archaeological Finds from the

Viking Age until the Middle Ages. *Dissertationes Archaeologiae Universitatis Tartuensis, 1*. Tartu Ülikooli Kirjastus.

Luik, H. 2009. Luu- ja sarvesemed Eesti arheoloogiliste leidudena. *Tartu Ülikooli doktoritöid*. Tartu Ülikooli Kirjastus.

Luik, H. 2010. Beaver in the economy and social communication of the inhabitants of south Estonia in the Viking Age (800–1050 AD). – Bestial Mirrors: Using Animals to Construct Human Identities in Medieval Europe. Eds M. Kucera & G. K. Kunst. *Animals as Material Culture in the Middle Ages, 3*. Vienna: Institute for Archaeological Science, 46–54.

Luik, H. & Maldre, L. 2005. Bone and antler artefacts from the settlement site and cemetery of Pada in north Estonia. – From Hooves to Horns, from Mollusc to Mammoth: Manufacture and Use of Bone Artefacts from Prehistoric Times to the Present. Proceedings of the 4th Meeting of the ICAZ Worked Bone Research Group at Tallinn, 26th–31st of August 2003. Eds H. Luik *et al.* *Muinasaja teadus, 15*. Tallinn, 263–276.

Luik, H. & Maldre, L. ilmunisel. Bone and antler processing on the hillfort and settlement site at Rõuge (last quarter of the 1st millennium AD). – Bone, Antler and Teeth: Raw Materials for Tools from Archaeological Contents. Proceedings of the 3rd Meeting of the “Worked Bone Research Group” (ICAZ) at Augst/Basel, September 4–8, 2001. Ed. J. Schibler. *Internationale Archäologie. Arbeitsgemeinschaft, Symposium, Tagung, Kongress (IA ASTK), 12*. Rahden: Marie Leidorf.

Lundström, P. 1983. Paviken – handelshamn, hantverksplats och skeppsvarv. – Gutar och vikingar. *Historia i fickformat*. Stockholm: Statens Historiska Museum, 117–119.

Luts, A. 2008. Loodusvarud majapidamises. – Eesti rahvakultuur. Teine, täiendatud trükk. Toim. A. Viires & E. Vunder. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 107–135.

L’vova 1968 = З. А. Львова. Стекланные бусы Старой Ладоги. – Археологический сборник [Государственного Эрмитажа], 10, 64–94.

Lõugas, L. 2001. Development of fishery during the 1st and 2nd millennia AD in the Baltic region. – *EAA, 5: 2*, 128–147.

Lõugas, L. 2008. Fishing during the Viking Age in the eastern and western Baltic Sea. – *Archéologie du poisson, 30 ans d'archéo-ichtyologie au CNRS. Sous la direction de P. Béarez et al. Édition APDCA (Association pour la Promotion et la Diffusion des Connaissances Archéologiques)*. Antibes, 27–33.

Lõugas, V. 1967. Asva linnuse dateerimisest. – *TATÜ, 16: 1*, 81–94.

- Lõugas, V. 1973.** Das mitteleisenzeitliche Steingrab von Lehmja-Loo in der Nähe von Tallinn. – Honos Ella Kivikoski. Toim. P. Sarvas & A. Siiriäinen. *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja*, 75. Helsinki, 117–131.
- Lõugas, V. 1974.** Die Bodendenkmäler in der Umgebung von Kuninguste und Tagavere auf der Insel Saaremaa. – TATÜ, 23: 1, 79–84.
- Lõugas, V. 1976.** Ausgrabungen der Steingräber und Flurrelikte in Iru. – TATÜ, 25: 1, 48–52.
- Lõugas, V. 1981.** Kana ja muna Baltimaade arheoloogilises materjalis. – Eesti ajaloo probleeme: ENSV TA korrespondentliikme Artur Vassara 70. sünniaastapäevale pühendatud teaduskonverentsi ettekannete teesid (18. nov. 1981). Koost. ja toim. E. Tarvel. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 96–104.
- Lõugas 1989** = В. Лыугас. Результаты раскопок Выхмаского каменного могильника (о-в Сааремаа). – TATÜ, 38: 4, 328–331.
- Lõugas, V. 1997.** Archaeological excavations on the settlement site of Jõelähtme. – AVE 1997, 156–160.
- Lõugas, V. & Mägi-Lõugas, M. 1994a.** Investigation of ancient monuments at Pöide 1991–1992. – TATÜ, 43: 1, 27–33.
- Lõugas, V. & Mägi-Lõugas, M. 1994b.** Excavations at Pöide stronghold have been finished. – TATÜ, 43: 4, 390–392.
- Lõugas, V. & Selirand, J. 1989.** Arheoloogiga Eestima teedel. Teine, parandatud ja täiendatud trükk. Tallinn: Valgus.
- Lääne, A. & Selirand, J. 1979.** Kolm mõõka Põhja-Eestist. – Teine elu: kultuuriväärtuste restaureerimisest. Koost. E. Valk-Falk. Tallinn: Kunst, 58–67.
- Lyč 2000** = Б. Г. Лыч. О территориальных различиях погребального инвентаря носителей культуры псковских длинных курганов. – Вестник молодых ученых, 5, 72–76.
- Magnus, B. 2002.** Dwellings and settlements: structure and characteristics. – The Scandinavians from the Vendel Period to the Tenth Century: An Ethnographic Perspective. Ed. J. Jesch. *Studies in Historical Archaeoethnology*, 5. Woodbridge: The Boydell Press, 5–32.
- Magnus, B. & Myhre, B. 1986.** Forhistorien: fra jegergrupper til høvdingsamfunn. *Norges Historie*, 1. Bokklubben Nye Bøker.

Makarov 1992 = Н. А. Макаров. Древнерусские амулеты-топорики. – Российская археология, 2, 41–56.

Makarova 1966 = Т. И. Макарова. О производстве писанок на Руси. – Культура древней Руси. Посвящается 40-летию научной деятельности Николая Николаевича Воронина. Ред. А. Л. Монгайт *et al.* Москва: Наука, 141–145.

Makarova 1967 = Т. И. Макарова. Поливная посуда: из истории керамического импорта и производства древней Руси. *Археология СССР. Свод археологических источников, E1-38.* Москва: Академия наук СССР, Институт археологии / Наука.

Maldre, L. 1996. Eestis on elanud ürgveis ja piisongi. – *Eesti Loodus*, 9, 307.

Maldre, L. 1998. Hobune Eestis muinas- ja keskajal. – *Loodus, inimene ja tehnoloogia: interdistsiplinaarseid uurimusi arheoloogias.* Koost. J. Peets; toim. V. Lang. *Muinasaja teadus*, 5. Tallinn, 203–220.

Maldre, L. 2000. Tõugu II kalme arheozooloogiline materjal. – *Lang 2000a*, lisa 4 / Appendix 4, 409–422.

Maldre, L. 2003. Läänemaa kivikalmete arheozooloogiline aines. – *Mandel 2003a*, lisa 2, 263–286.

Maldre, L. 2007. Faunal remains from the settlement site of Pada. – *EJA*, 11: 1, 59–79.

Mal'm 1967 = В. А. Мальм. Подковообразные и кольцевидные фибулы. – Очерки по истории Русской деревни X–XIII вв. Ред. Б. А. Рыбаков. *Труды Государственного исторического музея*, 43. Москва: Советская Россия, 149–190.

Mal'm & Fehner 1967 = В. А. Мальм & М. В. Фехнер. Привески-бубенчики. – Очерки по истории Русской деревни X–XIII вв. Ред. Б. А. Рыбаков. *Труды Государственного исторического музея*, 43. Москва: Советская Россия, 133–148.

Malygin & Gajdukov 2001 = П. Д. Малыгин & П. Г. Гайдуков. Керамический комментарий к теории происхождения Новгорода В. Л. Янина и М. Х. Алешковского. – Тверской археологический сборник, 4: II. Материалы II Тверской археологической конференции и 5-го заседания научного семинара “Тверская земля и сопредельные территории в древности”. Ред. И. Н. Черных *et al.* Тверь: Тверской государственный объединенный музей; ООО Тверской научно-исследовательский историко-археологический и реставрационный Центр, 159–166.

Mandel, M. 1976. Ausgrabungen einer Steinsetzung in Lihula. – *TATÜ*, 25: 1, 56–58.

Mandel, M. 1977. Võitlusnuga muinaseestlaste relvastuses. – *TATÜ*, 26: 3, 236–255.

Mandel, M. 1983. Über die Bodendenkmäler von Ehmja. – *TATÜ*, 32: 4, 300–302.

Mandel, M. 1984. Die Bodenaltertümer von Kirbla und Ehmja. – TATÜ, 33: 4, 358–360.

Mandel 1985 = М. Мандель. Меч в вооружении эстонских племен до 7 века. – Новое в археологии Прибалтики и соседних территорий: сборник статей. Ред. Ю. Селиранд. Таллин: Академия наук Эстонской ССР, Институт истории, 78–85.

Mandel, M. 1991a. Eesti 8.–13. sajandi mõõkade tüpoloogiast ja dateerimisest. – Arheoloogiline kogumik. Toim. L. Jaanits & V. Lang. *Muinasaja teadus, 1*. Tallinn: Eesti Arheoloogiaselts *et al.*, 101–133.

Mandel, M. 1991b. Die Grabfunde von Maidla und Forschungen der Steinburg zu Lihula. – TATÜ, 40: 4, 382–384.

Mandel, M. 2003a. Läänemaa 5.–13. sajandi kalmed. *Töid ajaloo alalt, 5*. Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum.

Mandel, M. 2003b. Archäologische Ausgrabungen im Landkreis Läänemaa. – AVE 2002, 115–117.

Mandel, M. 2006. Über die Forschung der Siedlung Uugla Veskimäe. – AVE 2005, 61–64.

Mandel, M. & Tamla, T. 1977. Rikassaare relvaleid. – TATÜ, 26: 2, 158–164.

Marek, L. 2005. Early Medieval Swords from Central and Eastern Europe: Dilemmas of an Archaeologist and a Student of Arms. *Acta Universitatis Wratislaviensis, 2713*. Wrocław.

Martens, I. 1995. Deltidsspesialist og utkantbonde: presentasjon av et forskningsprosjekt. – Produksjon og samfunn: om erverv, spesialisering og bosetning i Norden i 1. årtusen e.Kr. Beretning fra 2. nordiske jernaldersymposium på Granavolden Gjestgiveri 7.–10. mai 1992. Red. H. G. Resi. *Varia, 30*. Oslo: Universitetets Oldsamling, 175–181.

Meinander, C. F. 1950. Etelä-Pohjanmaan historia, I: esihistoria. Etelä-Pohjanmaan historiatoimikunta.

Meinander, C. F. 1977. Forntiden i svenska Österbotten. – Svenska Österbottens historia, I. Vasa: Svenska Österbottens landskapsförbund, 7–43.

Menghin, W. 1983. Das Schwert im frühen Mittelalter: chronologisch-typologische Untersuchungen auf Langschwertern aus Gräbern des 5. bis 7. Jahrhunderts n. Chr. *Wissenschaftliche Beibände zum Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums, 1*. Stuttgart: Theiss.

Messal, S. 2001. The Daugava waterway as a communication route to the East (9th–12th centuries). – *Offa: Berichte und Mitteilungen zur Urgeschichte, Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie*, 58, 71–80.

Metsallik, R. 1996. Borre-loom Tartus: kaks skandinaaviapärast ehteripatsit. – *Akadeemia*, 7, 1347–1363.

Michell, S. 2007. *A History of the Later Roman Empire AD 284–641: The Transformation of the Ancient World.* Blackwell Publishing.

Mihajlova 2009 = Е. Михайлова. О деталях строения насыпей и структуры некрополей культуры псковских длинных курганов. – *Acta Archaeologica Albarutheica*, V, 75–88.

Mikhailov, K. A. 2007. Uppland–Gotland–Novgorod: Russian–Swedish relations in the Late Viking Age on the basis of studies of belt mountings. – *Cultural Interaction between East and West: Archaeology, Artefacts and Human Contacts in Northern Europe.* Eds U. Fransson *et al.* *Stockholm Studies in Archaeology*, 44. Stockholm: Stockholm University, 205–211.

Minasjan 1983 = Р. С. Минасян. О появлении пашенного земледелия в верхнем поднепровье и северно-западных областях РСФСР. – *Археологический сборник [Государственного Эрмитажа]*, 24, 81–89.

Molvõgin, A. 1994. Die Funde westeuropäischer Münzen des 10. bis 12. Jahrhunderts in Estland. *Numismatische Studien*, 10. Hamburg: Museum für Hamburgische Geschichte, Abt. Münzkabinett.

Molvõgin, A. & Selirand, J. 1975. *Eesti muinasaarded: ajutise näituse juht.* Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut.

Molvõgin & Sokolovski 1979 = А. Молвыгин & В. Соколовский. Нумизматические находки 1978 года. – *ТАТÜ*, 28: 4, 392–395.

Moora, A. 1980. *Eesti talurahva vanem toit, I: tähtsamad toiduviljad, teraroad ja rüüped.* Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut / Valgus.

Moora, H. 1925. Hõbeaare Pelistverest. – *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat*, I, 110–117.

Moora, H. 1929. Bemerkungen über einige ostbaltische Schmucksachen der jüngeren Eisenzeit, I. – *ÖES ar.* 1928, 141–170.

Moora, H. 1931. Bemerkungen über einige ostbaltische Schmucksachen der jüngeren Eisenzeit, II. – *ÖES ar.* 1929, 25–44.

Moora, H. 1932. Die Vorzeit Estlands. *Tartu Ülikooli Arkeoloogia Kabineti toimetused*, VI. Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv.

Moora, H. 1935. Der Verwahrfund von Piilsi, Kirchspiel Avinurme. – *ÕES ar.* 1933, 283–303.

Moora, H. 1938. Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr. II Teil: Analyse. *Õpetatud Eesti Seltsi toimetised*, XXIX. Tartu.

Moora, H. 1939. Peedu Kerikmägi. – Muistse Eesti linnused: 1936.–1938. a. uurimiste tulemused. Toim. H. Moora. Tartu: *Õpetatud Eesti Selts*, 101–120.

Moora, H. 1942. Läänemaa muinasaeg. *Tartu Ülikooli Arkeoloogia Kabineti toimetused*, VII. Tartu.

Moora, H. 1955. Muistsete linnuste uurimise tulemustest Eesti NSV-s. – Muistsed asulad ja linnused: arheoloogiline kogumik, I. Toim. H. Moora & L. Jaanits. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut / Eesti Riiklik Kirjastus, 46–87.

Moora, H. 1956. Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest arheoloogia andmeil. – Eesti rahva etnilisest ajaloost: artiklite kogumik. Toim. H. Moora. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut / Eesti Riiklik Kirjastus, 41–119.

Moora 1963 = X. Moora. Об оловянных украшениях и их изготовлении в Прибалтике. – *Munera archaeologica Iosepho Kostzewski: quinquagesimum annum optimarum artium studii deditum peragenti ab amicis, collegis, discipulis oblate*. Red. W. Kočka. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Naukowe, 355–367.

Moora, H. 1966. Käsitöö arenemisjärg Baltimail 12.–13. sajandil. – Pronksiajast varase feodalismini: uurimusi Baltimaade ja naaberalade arheoloogiast. Toim. H. Moora & J. Selirand. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut / Eesti Raamat, 123–128.

Moora, H. 1968. Zur älteren Geschichte des Bodenbaues bei den Esten und ihren Nachbarnvölkern. – *Congressus secundus internationalis fenno-ugristarum, Helsingiae habitus 23.–28. VIII. 1965. Pars II: acta ethnologica*. Adiuvantibus M.-L. Heikinmäki & I. Schellbach; acta redigenda curavit P. Ravila. Helsinki: Societas Fenno-Ugrica, 239–257.

Moora, H. & Saadre, O. 1939. Lõhavere linnamägi. – Muistse Eesti linnused: 1936.–1938. a. uurimiste tulemused. Toim. H. Moora. Tartu: *Õpetatud Eesti Selts*, 139–182.

Moora, T. 1967b. Tarbja kivikalmed Paide lähedal ja Põhja-Eesti tarandkalmete keramika. – *TATÜ*, 16: 3, 280–300.

Moora, T. 1970. Surnute põletamise kohast Rakke lähedal. – *Studia archaeologica in memoriam Harri Moora*. Toim. M. Schmiedehelm *et al.* Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut / Valgus, 133–137.

Mugurevičs 1965 = Э. С. Мугуревич. Восточная Латвия и соседние земли в X–XIII вв.: экономические связи с Русью и другими территориями, пути сообщения. Рига: Академия наук Латвийской ССР, Институт истории / Зинатне.

Mäesalu, A. 1989. Otepää linnuse nooleotsad ajalooliste seoste ja sündmuste kajastajate-na. – Allikaõpetuslikke uurimusi. Eesti ajaloo küsimusi, XI. Toim. T. Rosenberg *et al.* *Tartu Riikliku Ülikooli toimetised*, 851. Tartu, 27–46.

Mäesalu & Tamla 1983 = А. Мязсалу & Т. Тамла. Об оборонительных сооружениях городища Пуртсе. – *TATÜ*, 32: 4, 307–310.

Mäesalu, A. & Valk, H. 2006. Research into the Late Iron Age. – *Archaeological Research in Estonia 1865–2005*. Eds V. Lang & M. Laneman. *Estonian Archaeology*, 1. Tartu University Press, 127–158.

Mägi, M. 1997. Eesti merovingi- ja viikingiaegsed ehtenõelad – võõrapärased ja omad. – *EAA*, 1, 26–83.

Mägi, M. 2000. Weapons find and ancient harbour site at Viltina Käo-Matsi. – *AVE* 1999, 92–99.

Mägi, M. 2002. At the Crossroads of Space and Time: Graves, Changing Society and Ideology on Saaremaa (Ösel), 9th–13th centuries AD. *CCC Papers*, 6. Tallinn.

Mägi, M. 2003. Eesti ühiskond keskaja lävel. – Eesti aastal 1200. Toim. M. Mägi. Tallinn: Argo, 15–42.

Mägi, M. 2004a. “...Ships are their main strength.” Harbour sites, arable lands and chieftains on Saaremaa. – *EJA*, 8: 2, 128–162.

Mägi, M. 2004b. The mortuary house at Lepna on southern Saaremaa. – *AVE* 2003, 45–60.

Mägi, M. 2005a. Mortuary houses in Iron Age Estonia. – *EJA*, 9: 2, 93–131.

Mägi, M. 2005b. Viking Age harbour site at Tornimäe, eastern Saaremaa. – *AVE* 2004, 65–75.

Mägi, M. 2005c. On the mutual relationships between Late Prehistoric Saaremaa and the Livs. – *Rituals and Relations: Studies on the Society and Material Culture of the Baltic Finns*. Ed. S. Mäntylä. *Suomalaisen tiedekatemian toimituksia. Annales Academiae Scientiarum Fennicae. Humaniora*, 336. Helsinki, 187–206.

Mägi, M. 2006a. Changing connections, changing society. Burial rites on Iron Age Saaremaa. – *Transformatio mundi: The Transition from the Late Migration Period to the Early Viking Age in the East Baltic*. Ed. M. Bertašius. Kaunas University of Technology, Department of Philosophy and Cultural Science, 51–64.

Mägi, M. 2006b. Excavations on the coasts of prehistoric and medieval Saaremaa. – *AVE* 2005, 65–82.

Mägi, M. 2007a. Archaeological excavations at Viltina – a Viking Age harbour site and meeting place. – *AVE* 2006, 121–134.

Mägi, M. 2007b. Saaremaa muinasaeg 600–1227. – *Saaremaa, 2: ajalugu, majandus, kultuur*. Toim. E. Tarvel. Tallinn: Koolibri, 55–76.

Mägi, M. 2007c. Kivikalmetest kirikaedadeni. Matmiskombestik muinasaja lõpu ja varakeskaegsel Saaremaal. – Artikleid usundi- ja kombeloost. Toim. M. Kõiva. *Sator*, 6. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 9–28.

Mägi, M. 2007d. Iru linnusest Püha Birgitta kloostriini: merenduslik kultuurmaastik Pirita jõe alamjooksul. – *Kunstiteaduslikke uurimusi / Studies on Art and Architecture / Studien für Kunstwissenschaft*, 4 (16), 17–40.

Mägi, M. 2009. Abielu, kristianiseerumine ja akulturatsioon: perekondliku korralduse varasemast ajaloost Eestis. – *Ariadne Lõng: nais- ja meesuuringute ajakiri*, IX: 1/2, 76–101.

Mägi, M., Allmäe, R. & Maldre, L. 1997. Viking Age graveyard at Piila, Saaremaa. – *AVE* 1997, 99–116.

Mägi, M. & Mägi, T. 2002. Archaeological fieldwork around Tõnija and Rõõsa on southern Saaremaa. – *AVE* 2001, 56–64.

Mägi, M. & Ratas, J. 2003. Eestlaste rõivastus. – *Eesti aastal 1200*. Toim. M. Mägi. Tallinn: Argo, 205–224.

Mägi, M. & Rudi, A. 1999. New stone circle graves at Piila cemetery, Saaremaa. – *AVE* 1998, 39–49.

Mägi, T. 1993. Viimsi helmed. – *Lang* 1993, lisa 2, 70–78.

Mägi-Lõugas, M. 1993. On the relations between the countries around the Baltic as indicated by the background of Viking Age spearhead ornament. – *Fornvännen*, 88: 4, 211–221.

Mägi-Lõugas, M. 1994. Eesti viikingiaegsed hoburaudsõled ja nende ornament. – *TATÜ*, 43: 4, 465–484.

Mägi-Lõugas, M. 1995a. Eesti viikingiaegsed käevõrud ja nende ornament. – Eesti arheoloogia historiograafilisi, teoreetilisi ja kultuuriajaloolisi aspekte. Toim. V. Lang. *Muinasaja teadus*, 3. *Töid arheoloogia alalt*, 3. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 271–325.

Mägi-Lõugas, M. 1995b. Iila matus. Arheoloogilised kaevamised paberil. – TATÜ, 44: 4, 516–531.

Mäntylä, S. 2005. Broad-bladed battle-axes, their function and symbolic meaning. – *Rituals and Relations: Studies on the Society and Material Culture of the Baltic Finns*. Ed. S. Mäntylä. *Suomalaisen tiedeakatemia toimituksia. Annales Academiae Scientiarum Fennicae. Humaniora*, 336. Helsinki, 105–130.

Mäss, V. 1985. Lautrid, kultuurimälestised mererannal. – *Eesti Loodus*, 11, 733–735.

Mäss, V. 1996. Muistsed laevad, iidsed paadid. Tallinn: ajakiri Horisont.

Mäss, V. 2008. Salme laevaleiu ehitustehnoloogiline interpretatsioon. [WWW] <http://lepo.it.da.ut.ee/%7Emargek/Vello021208.pdf> (27.09.2010)

Mäss, V. 2009. Salme laevaleiu teaduslikust, kultuurilisest ja tunnetuslikust aspektist. – *Eesti laevanduse aastaraamat 2009*, 146–150.

Müller-Wille, M. 1989. Heidnische Opferplätze im frühgeschichtlichen Europa nördlich der Alpen: die archäologische Überlieferung und ihre Deutung. *Berichte aus den Sitzungen der Joachim Jungius-Gesellschaft der Wissenschaften e.V., Hamburg*, 7: 3. Hamburg.

Myhre, B. 2000. The early Viking Age in Norway. – *Vikings in the West*. Eds S. Stummann Hansen & K. Randsborg. *Acta Archaeologica*, 71. *Acta Archaeologica supplementa*, II. København: Munksgaard.

Nasonov 1951 = А. Н. Насонов. “Русская земля” и образование территории древнерусского государства: историко-географическое исследование. Москва: Академия наук СССР, Институт археологии.

Nazarova 2001 = Е. Л. Назарова. Заметки к истории похода на чудь 1054 г. – *Норна у источника Судьбы: сборник статей в честь Елены Александровны Мельниковой*. Ред. Т. Н. Джаксон *et al.* Москва: Индрик, 282–288.

Needham, J & Ling, W. 1965. *Science and Civilization in China*, IV: 2. Mechanical Engineering. Cambridge University Press.

- Nerman, B. 1929.** Die Verbindungen zwischen Skandinavien und dem Ostbaltikum in der jüngeren Eisenzeit. *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien handlingar*, 40: 1. Stockholm: Akademiens Förlag.
- Nerman, B. 1935.** Die Völkerwanderungszeit Gotlands. *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien*, 21. Stockholm.
- Nerman, B. 1958.** Grobin-Seeburg: Ausgrabungen und Funde. *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien*, 41. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Nerman, B. 1969.** Die Vendelzeit Gotlands, II. Tafeln. *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien*, 48. Stockholm.
- Nerman, B. 1975.** Die Vendelzeit Gotlands, I: 1. Text. *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien*, 55. Stockholm.
- Nielsen, K. H. 2006.** Abundant gold and bad harvests: changes in southern Scandinavian society during the 5th to 7th centuries. – *Transformatio mundi: The Transition from the Late Migration Period to the Early Viking Age in the East Baltic*. Ed. M. Bertušius. Kaunas University of Technology, Department of Philosophy and Cultural Science, 41–50.
- Nielsen, S. 2002.** Urban economy in southern Scandinavia in the second half of the first millennium AD. – *The Scandinavians from the Vendel Period to the Tenth Century: An Ethnographic Perspective*. Ed. J. Jesch. *Studies in Historical Archaeoethnology*, 5. Woodbridge: The Boydell Press, 177–198.
- Niinemets, E. 2008.** Kauge ajaloo sündmused Haanja kõrgustikul. – *Eesti Loodus*, 6, 62–67.
- Niinemets, E., Saarse, L. & Poska, A. 2002.** Vegetation history and human impact in the Parika area, central Estonia. – *Proceedings of the Estonian Academy of Sciences. Geology*, 51: 4, 241–258.
- Nikolaeva & Nedošivina 1997** = Т. В. Николаева & Н. Г. Недошивина. Предметы христианского культа. – *Древняя Русь: быт и культура*. Отв. ред. Б. А. Колчин & Т. И. Макарова. *Археология*. Москва: Наука, 166–178.
- Noonan, T. 1982.** Ninth-century dirham hoards from northwestern Russia and the southeastern Baltic. – *Journal for Baltic Studies*, XIII: 3, 220–244.
- Noonan, T. S. 1989.** Why did dirham imports into tenth-century Sweden decline? – *Festskrift till Lars O. Lagerqvist*. Red. U. Ehrensverd *et al. Numismatiska meddelanden*, 37. Stockholm: Svenska numismatiska föreningen, 295–301.
- Noonan, T. S. 2001.** Volga Bulgaria's tenth-century trade with Samanid Central Asia. – *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 11, 140–217.

Nordahl, E. 2001. Båtgravar i Gamla Uppsala: spår av en vikingatida högreståndsmiljö. *Archaeological Studies. Uppsala University, Institute of North European Archaeology*, 29. (Aun, 29). Uppsala.

Nosov 1990 = Е. Н. Носов. Новгородское (Рюриково) городище. Ленинград: Академия наук СССР, Институт археологии, Ленинградское отделение / Наука.

Nosov, E. N. & Khvoshchinskaya, N. V. 2006. Links of the population of western Finland and Estonia with the central Ilmen region in the context of international trade in the Baltic Sea region in the 9th–10th century. – Etnos ja kultuur: uurimusi Silvia Laulu auks. Koost. ja toim. H. Valk. *Muinasaja teadus*, 18. Tartu, Tallinn, 147–158.

Nossov, J. 1997. Rjuriku linnus Novgorod – tähtis kaubateede sõlmpunkt. – Austrvegr / Idatee: muinasteaduse ajakiri, 3, 11–13.

Nowakowski, W. 1998. Die Funde der römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit in Masuren. *Bestandskataloge*, 6. Berlin: Museum für Vor- und Frühgeschichte; Staatliche Museen zu Berlin.

Näsman, U. 1984. Glas och handel i senromersk tid och folkvandringstid: en studie kring glas från Eketorp-II, Öland, Sverige / Glass and Trade in the Late Roman and Migration Periods: A Study on Glasses Found in Eketorp-II, Öland, Sweden. *Archaeological Studies. Uppsala University Institute of North European Archaeology*, 5. (Aun, 5). Uppsala.

Näsman, U. 1988. Den folkvandringstida krisen. – Folkevandringstiden i Norden: en krisetid mellem ældre og yngre jernalder. Rapport fra det bebyggelsearkæologisk forskersymposium i Degerhamn, Öland, d. 2.–4. oktober 1985. Red. U. Näsman & J. Lund. Århus: Aarhus Universitetsforlag, 227–255.

Näsman, U. 1991. Det syvende århundrede – ett mørkt tidsrum i ny belysning. – Fra stamme til stat i Danmark, 2: høvdingesamfund og kongemagt. Red. P. Mortensen & B. M. Rasmussen. *Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter*, 22: 2. Højbjerg, 165–180.

Näsman, U. 2000. Exchange and politics: the eighth–early ninth century in Denmark. – The Long Eighth Century: Production, Distribution and Demand. Eds I. L. Hansen & C. Wickham. *The Transformation of the Roman World*, 11. Brill, 35–68.

Nylén, E. 1958. Pryda, skydda, binda? Om gravskicketets mening och skärvstensrösernas problem med anledning av ett aktuellt bronsåldersfynd. – Gotländskt arkiv: meddelanden från Föreningen Gotlands fornvänner, 30, 23–38.

Nørgård Jørgensen, A. 1999. Waffen und Gräber: typologische und chronologische Studien zu skandinavischen Waffengräbern 520/30 bis 900 n. Chr. *Nordiske Fortidsminder. Serie B*, 17. København: Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab.

- Oakeshott, R. E. 1960.** The Archaeology of Weapons: Arms and Armour from Prehistory to the Age of Chivalry. London: Lutterworth.
- Oras, E. 2008.** Leiukontekstist tõlgenduseni Eesti noorema rauaaja aarete näitel. – ÕES ar. 2007, 127–148.
- Orton, C., Tyers, P. & Vince, A. 1993.** Pottery in Archaeology. *Cambridge Manuals in Archaeology*. Cambridge University Press.
- Paaver 1965** = К. Л. Паавер. Формирование териофауны и изменчивость млекопитающих Прибалтики в голоцене. Тарту: Академия наук Эстонской ССР, Институт зоологии и ботаники.
- Palli, H. 1996.** Eesti rahvastiku ajalugu aastani 1712. *Academia*, 6. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia.
- Palli, H. 1998.** Pere. – Eesti rahvakultuur. Toim. A. Viires & E. Vunder. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 391–407.
- Palmaru, R. 1980.** Eesti vanimais kirjalikes allikates. – Keel ja Kirjandus, 5, 261–269.
- Paulsen, P. 1953.** Schwertortbänder der Wikingerzeit: ein Beitrag zur Frühgeschichte Osteuropas. Stuttgart: W. Kohlhammer.
- Paulsen, P. 1956.** Axt und Kreutz in Nord- und Osteuropa. Bonn: R. Habelt.
- Pedersen, E. A. & Widgren, M. 2004.** Järnålder 500 f.Kr.–1000 e.Kr. – Jordbrukets första femtusen år 4000 f.Kr.–1000 e.Kr. *Det svenska jordbrukets historia, I. Natur och Kultur / LTs förlag*, 237–482.
- Peets, J. 1987.** Totenhandschuhe im Bestattungsbrauchtum der Esten und anderer Ostseefinnen. – *Fennoscandia Archaeologica*, IV, 105–116.
- Peets, J. 1991.** Eesti rauast muinasajal. – Arheoloogiline kogumik. Toim. L. Jaanits & V. Lang. *Muinasaja teadus, 1*. Tallinn: Eesti Arheoloogiaselts *et al.*, 92–100.
- Peets, J. 1993.** Tekstiilileide Ida- ja Kirde-Eesti muinas- ja keskaegsetelt kalmetelt. – Vadjäpärased kalmed Eestis 9.–16. sajandil. Toim. V. Lang. *Muinasaja teadus, 2. Töid arheoloogia alalt, 1*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 215–232.
- Peets, J. 1996.** Archaeological investigations in Saaremaa: Lihulinn hillfort of Kärla and iron smelting sites in the Tuui area. – *TATÜ*, 45: 4, 457–464.
- Peets, J. 1998.** Teaduseelsest keemiast ja muinaseestlaste tekstiilivärvidest. – Loodus, inimene ja tehnoloogia: interdistsiplinaarseid uurimusi arheoloogias. Koost. J. Peets; toim. V. Lang. *Muinasaja teadus, 5*. Tallinn, 279–290.

- Peets, J. 2000.** Analysis of the ancient iron and forging technology of Estonian axes. – Proceedings of the 2nd International Conference, 27–29th April 2000, Tallinn, Estonia. Organized under the Auspices of DAAAM International Vienna. Eds J. Papstel & B. Katalinic. Tallinn Technical University, 259–262.
- Peets, J. 2003.** The Power of Iron: Iron Production and Blacksmithy in Estonia and Neighbouring Areas in Prehistoric Period and the Middle Ages. *Muinasaja teadus*, 12. Tallinn.
- Peets, J. 2008.** Muinas- ja keskaegsed sepatööriistad. – Loodus, inimene ja tehnoloogia, 2: interdistsiplinaarseid uurimusi arheoloogias. Koost. J. Peets; toim. L. Jaanits *et al.* *Muinasaja teadus*, 17. Tallinn, Tartu, 133–153.
- Peets, J. & Maldre, L. 2010.** Salme paadijäänused ja luunupud. – Ilusad asjad: tähelepanuväärseid leide Eesti arheoloogiakogudest. Koost. ja toim. Ü. Tamla. *Muinasaja teadus*, 21. Tallinn, 47–88.
- Pellinen, H.-M. 1999.** Soikeiden tuluskivien konteksti. – Muinaistutkija, 1, 24–38.
- Perhavko 1978** = В. Б. Перхавко. Появление и распространение шпор на территории восточной Европы. – Советская археология, 3, 113–126.
- Petersen, J. 1919.** De norske vikingesverd: en typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben. *Videnskapselskapets skrifter, II. Hist.-filos. klasse, 1*. Kristiania: H. A. Benneches Fond.
- Petersen, J. 1951.** Vikingetidens redskaper. *Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo. Hist.-filos. klasse, 4*. Oslo: Jacob Dybwad.
- Pihlman, S. 1990.** Kansainvaellus- ja varhaismerovinkiajan aseet Suomessa: typologia, kronologia ja aseet ryhmästrategioissa. *Iskos, 10*. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Piho, M. 2006.** Sõlmornamendist, eriti muinaskäevõrudel ja setu naiste ülerõivastel. – Etnos ja kultuur: uurimusi Silvia Laulu auks. Koost. ja toim. H. Valk. *Muinasaja teadus*, 18. Tartu, Tallinn, 345–366.
- Pirrus, R. & Rõuk, A.-M. 1988.** Inimtegevuse kajastumisest Vooremaa soo- ja järvesetetes. – Loodusteaduslikke meetodeid Eesti arheoloogias: artiklite kogumik. Toim. A.-M. Rõuk & J. Selirand. Tallinn: ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 39–52.
- Plohov 1995** = А. В. Плохов. Об одном редком типе лепной посуды Рюрикова городища. – Новгород и Новгородская Земля: история и археология, 9, 101–105.

Plohov 2002 = А. В. Плохов. Лепная керамика Рюрика города и Новгорода. – Археологические вести, 9, 141–154.

Plokhov, A. V. 2006. Hand-made pottery from Rurik Gorodische and Novgorod. – The Pottery from Medieval Novgorod and Its Region. Ed. C. Orton. New York: UCL Press, 13–30.

Plotkin, K. 2009. Kamno linnus. – Setomaa, 2: vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani. Koost. ja toim. H. Valk *et al.* Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 117–119.

Popov, S. 2009a. Pikk-kääbaste kultuur. – Setomaa, 2: vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani. Koost. ja toim. H. Valk *et al.* Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 120–122.

Popov, S. 2009b. Ida-Peipsimaa pikk-kääbaste ajal. – Setomaa, 2: vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani. Koost. ja toim. H. Valk *et al.* Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 429–432.

Poska, A. 1994. Three Pollen Diagrams from Coastal Estonia: Sediments, Vegetational Development, Climatic Events and the Environmental Impact of Man. Licentiate Thesis. Uppsala, Tallinn: Uppsala universitet.

Poska, A., Saarse, L. & Veski, S. 2004. Reflections of pre- and early-agrarian human impact in the pollen diagrams of Estonia. – *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, 209: 1–4, 37–50.

Poska, A., Sepp, E., Veski, S. & Koppel, K. 2008. Using quantitative pollen-based land-cover estimations and a spatial CA_Markov model to reconstruct the development of cultural landscape at Rõuge, south Estonia. – *Vegetation History and Archaeobotany*, 17: 5, 527–541.

Punning, J.-M. & Miidel, A. 2004. Postglacial uplift in western Estonia during the last four millennia. – *Estonia: Geographical Studies*, 9. Comp. J.-M. Punning; eds J.-M. Punning & T. Kaare. Tallinn: Estonian Geographical Society / Estonian Academy Publishers, 7–16.

PVL = Повесть временных лет. Подготовка текста, перевод, статьи и комментарии Д. С. Лихачева. Издание второе исправленное. Санкт-Петербург, 1996.

Päiviö, R. 2009. Mikä tappoi seprakaupan? Suomalaisten ja virolaisten harjoittamasta vaihto- eli seprakaupasta, sen hiipumisesta 1800-luvun lopulta ensimmäiseen maailmansotaan ja sen loppumisesta 1920- ja 1930-luvuilla. *Turun yliopiston julkaisuja. Annales universitatis Turkuensis, C 287. Scripta lingua Fennica edita.* Turku.

Quast, D. & Tamla, Ü. 2010. Two fifth century AD Byzantine silver bowls from Estonia. – *EJA*, 14: 2, 99–122.

- Radiņš, A. 1999.** 10.–13. gadsimta senkapi latgaļu apdzīvotajā teritorijā un Austrumlatvijas etniskās, sociālās un politiskās vēstures jautājumi. *Latvijas vēstures muzeja raksti, 5. Archeoloģija*. Rīga: N.I.M.S.
- Radiņš 2001** = А. Радинш. Погребальный обряд и инвентарь латгальских захоронений 10.–13. веков. – *Archaeologia Lituana*, 2, 65–118.
- Rainio, R. 2010.** Suomen rautakautiset kulkuset, kellot ja kelloriipukset: äänimaiseman arkeologiaa. *Suomen musiikkikirjastoyhdistyksen julkaisusarja, 138*. Helsinki.
- Rammo, R. 2006.** Eesti arheoloogilistest põlleleidudest. – Etnos ja kultuur: uurimusi Silvia Lauulu auks. Koost. ja toim. H. Valk. *Muinasaja teadus, 18*. Tartu, Tallinn, 250–265.
- Rammo, R. & Veldi, M. 2005.** Archaeological excavations at Musumägi Hill in Viljandi. – *AVE 2004*, 103–116.
- Ramqvist, P. 1987.** Mellannorrland under äldre järnålder: några aspekter på samhällstrukturen. – Samer och germaner i det förhistoriska Norrland. Red. P. H. Ramqvist. *Bebyggelsehistorisk tidskrift, 14*. Uppsala: Swedish Science Press, 105–126.
- Ramqvist, P. H. 1990.** Högom. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Ramqvist, P. H. 1992.** Building traditions in northern and northeastern Europe during the Iron Age. – Contacts across the Baltic Sea during the Late Iron Age (5th–12th Centuries): Baltic Sea Conference, Lund, October 25–27, 1991. Eds B. Hårdh & B. Wyszomirska-Werbart. *Report Series, 43*. Lund: University of Lund, Institute of Archaeology, 73–83.
- Randheden, H. 2007.** Vegetationsförändringar: markpåverkan och odlingsutveckling i norra Uppland. – Land och samhälle i förändring: uppländska bygder i ett långtidsperspektiv. Red. E. Hjärthner-Holdar *et al.* *Arkeologi E4 Uppland. Studier, 4*. Uppsala: Riksantikvarieämbetet UV GAL, 17–117.
- Randsborg, K. 1991.** The First Millennium AD in Europe and the Mediterranean: An Archaeological Essay. Cambridge: Cambridge University Press.
- Randsborg, K. 1997.** Treasure in History: Notes on the Migration Period. – *Acta Archaeologica*, 68, 195–207.
- Ranta, H. 1994.** Suomen rautakautisista lasihelmistä. – Kentältä poimittua, 2: kirjoitelmia arkeologian alalta. Toim. H. Ranta *et al.* *Julkaisu, 4*. Helsinki: Museovirasto, arkeologian osasto, 91–97.
- Rapov 1977** = О. М. Рапов. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. Москва: Издательство Московского университета.

Riikonen, J. 2009. Valtamiehen vaimon leveä veitsentuppi. – Maasta, kivistä ja henges-tä: Markus Hiekkanen Festschrift. Toim. H.-M. Pellinen. Turun yliopisto *et al.*, 276–299.

Ringstedt, N. 1992. Household Economy and Archaeology: Some Aspects of Theory and Applications. *Stockholm Studies in Archaeology*, 12. Stockholm: Stockholm University.

Rodnikova 2003 = В. Е. Родникова. Подвески-лунницы Козиевского клада (к по-становка проблемы раннесредневековых лунниц). – Краткие сообщения Института археологии [Российской академии наук], 215, 6–19.

Rodnikova 2004 = В. Е. Родникова. Днепровские фибулы с каймой из птичьих го-лов. – Культурные трансформации и взаимовлияния в днепровском регионе на ис-ходе римского времени и в раннем средневековье. Доклады научной конференции, посвященной 60-летию со дня рождения Е. А. Горюнова (Санкт-Петербург, 14–17 ноября 2000 г.). Ред. В. М. Горюнова & О. А. Щеглов. *Труды*, 11. Санкт-Петербург: Российская академия наук, Институт истории материальной культуры, 233–243.

Roeck Hansen, B. 1991. Township and Territory: A Study of Rural Land-Use and Settlement Patterns in Åland c. AD 500–1550. *Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Human Geography*, 6. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Roesdahl, E. 1982. Viking Age Denmark. London: Colonnade Book.

Rohtla, M.-L. 2005. Crossbow fibula as a reflection of social status and relations. – Culture and Material Culture: Papers from the First Theoretical Seminar of the Baltic Archaeologists (BASE) Held at the University of Tartu, Estonia, October 17th–19th, 2003. Ed. V. Lang. *Interarchaologia*, 1. Tartu, Riga, Vilnius, 121–145.

Roio, M. 2003. Koorküla Valgjärves asuvate ehitusjäänuste retseptsioon ja tõlgendamise läbi aegade. – Arheoloogiga Läänemeremaades: uurimusi Jüri Seliranna auks. Koost. ja toim. V. Lang & Ü. Tamla. *Muinasaja teadus*, 13. Tallinn, Tartu, 251–266.

Roio, M. 2007. New interpretations of settlement remains in Lake Valgjärv of Koorküla, Estonia. – *Journal of Wetland Archaeology*, 7, 23–32.

Ros, J. 1990. Förkristen tro. – Makt och människor i kungens Sigtuna: Sigtunautgrävning-
en 1988–90. Red. S. Tesch. Sigtuna museer, 133–138.

Rosberg, K. 2009. Vikingatidens byggnade i Mälardalen: ramverk ock knuttimring. *Aun*, 38. Uppsala universitet.

Rozenfel'dt 1974 = И. Г. Розенфельдт. Керамика дьяковской культуры. – Дьяков-ская культура. Отв. ред. Ю. А. Краснов. Москва: Академия наук СССР, Институт археологии / Наука, 90–197.

- Rozenfel'dt 1982** = И. Г. Розенфельдт. Древности западной части Волго-Окского междуречья в VI–IX вв. Москва: Академия наук СССР, Институт археологии / Наука.
- Roslund, M. 1990.** Kulturkontakter och varuutbruk 970–1200. – Makt och människor i kungens Sigtuna: Sigtunautgrävningen 1988–90. Red. S. Tesch. Sigtuna museer, 53–61.
- Roslund, M. 2001.** Gäster i huset: kulturell överföring mellan slaver och skandinavier 900 till 1300. *Skrifter utgivna av Vetenskaps societeten i Lund*, 92. Lund.
- Rõuk 1979** = А.-М. Рыук. Некоторые вопросы сооружения и морфологии курганов юго-восточной Эстонии. – ТАТÜ, 28: 3, 249–266.
- Rõuk, A.-M. 1992.** Looduslikud olud hilisjäaaajast tänapäevani. – Eesti talurahva ajalugu, I. Toim. J. Kahk *et al.* Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut / Olion, 16–41.
- Rönby, J. & Kenas, J. 1988.** Boplatslämningarna i sjön Valgjärv. – Meddelanden från Marinarkeologiska sällskapet, 3, 12–21.
- Rybakov 1965** = Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси. Москва: Академия наук СССР.
- Saadre, O. 1970.** Padise Vanalinna mägi. – *Studia archaeologica in memoriam Harri Moora*. Toim. M. Schmiedehelm *et al.* Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut / Valgus, 147–153.
- Saarse, L. & Königsson, L.-K. 1992.** Holocene environmental changes on the Island of Saaremaa, Estonia. – *Estonia: Nature, Man and Cultural Heritage. Proceedings of a Round Table Held at Tallinn, April 1991 at the Estonian Academy of Sciences*. Eds T. Hackens *et al.* PACT, 37. Rixensart: PACT Belgium, 97–131.
- Saks, P. & Valk, H. 2002.** Loomaluude leiud Viljandi Pähklimäelt. – Viljandi Muuseumi aastaraamat 2001, 52–58.
- Salberger, E. 1986.** Estlatum: landsnamnet på Frugården-stenen. – *Ortnamnssällskapet i Uppsala årsskrift*, L, 79–85.
- Sallares, R. 2007.** Ecology, evolution, and epidemiology of plague. – *Plague and the End of Antiquity: The Pandemic of 541–750*. Ed. L. K. Little. Cambridge: Cambridge University Press, 231–289.
- Salmo, H. 1938.** Die Waffen der Merowingerzeit in Finnland. *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja, XLII: 1*. Helsinki.
- Salmo, H. 1941.** Merovinkiaikaisen ratsusotilaan hautakalusto Euran pitäjän Pappilanmäestä. – *Suomen Museo*, XLVII, 11–39.

Salmo, H. 1956. Finnische Hufeisenfibeln. *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja*, 56. Helsinki.

Salo, U. 1990a. Agricola's Ukko in the light of archaeology: a chronological and interpretative study of ancient Finnish religion. – Old Norse and Finnish Religions and Cultic Place-Names. Based on Papers Read at the Symposium on Encounters between Religions in Old Nordic Times and on Cultic Place-Names Held at Åbo, Finland, on the 19th–21st of August 1987. Ed. T. Ahlbäck. *Scripta Instituti Donneriani Aboensis*, 13. Åbo, 92–190.

Salo, U. 1990b. Fire-striking implements of iron and Finnish myths relating to the birth of fire. – *Iskos*, 9, 49–61.

Salo, U. 2008. Ajan ammoisen oloista: Satakunnan ja naapurimaakuntien esihistoriaa. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Sarvas, A. 1973. Uurrereunuskoristeinen niitti ja kuhmukoriste. – Honos Ella Kivikoski. Toim. P. Sarvas & A. Siiriäinen. *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja*, 75. Helsinki, 168–175.

Sawyer, B. & Sawyer, P. 1993. Medieval Scandinavia: From Conversion to Reformation, circa 800–1500. *The Nordic Series*, 17. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.

Saxo Grammaticus. Gesta Danorum. Danmarkshistorien, I. Latinsk tekst udgivet af K. Friis-Jensen. Danske oversættelse ved P. Zeeberg. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab & Gads Forlag, 2005.

Schauman-Lönnqvist, M. 1996. Weapons. – Vainionmäki – a Merovingian Period Cemetery in Laitila, Finland. Ed. P. Purhonen. Helsinki: National Board of Antiquities, 52–62.

Schmidt Sabo, K. 2005. Den medeltida byns sociala dimensioner. *Lund Studies in Historical Archaeology*, 1; *Skrifter. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar*, 67. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

Schmiedehelm, M. 1924. Der Fund von Kirimäe in Estland. – Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja, XXXV: 1, 1–36.

Schmiedehelm, M. 1930. Einige Funde der mittleren Eisenzeit in Estland. – Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodzin prof. Dr. Włodzimierza Demetrykiewicza. Red. J. Kostrzewskiego. *Biblioteka prehistoryczna*, 1. Poznań, 318–329.

Schmiedehelm, M. 1934a. Die estländischen Scheibennadeln. – Excavationes et studia: opuscula in honorem Alfred Hackman 14.10.1934. Red. C. A. Nordman & E. Kivikoski. *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja*, XL, 106–112.

Schmiedehelm, M. 1934b. Keskmise rauaaja aardeleide Kambjast. – Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat, IX–X, 210–224.

Schmiedehelm, M. 1939. Kuusalu Pajulinn. – Muistse Eesti linnused: 1936.–1938. a. uurimiste tulemused. Toim. H. Moora. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 121–138.

Schmiedehelm 1955 = М. Х. Шмидехельм. Археологические памятники периода разложения родового строя на северо-востоке Эстонии (V в. до н. э. – V в. н. э.). Таллин: Академия наук Эстонской ССР, Институт истории / Эстонское государственное издательство.

Schmiedehelm 1959 = М. Х. Шмидехельм. Городище Рыуге в юго-восточной Эстонии. – Вопросы этнической истории народов Прибалтики: по данным археологии, этнографии и антропологии. Ред. С. А. Тараканова & Л. Н. Терентьев. *Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции, I*. Москва: Академия наук СССР, 154–185.

Schmiedehelm, M. 1965. Kääbaskalmistud Lindoras ja mujal Kagu-Eestis. – Slaaviläänemeresoome suhete ajaloost: artiklite kogumik. Toim. H. Moora & L. Jaanits. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut *et al.* / Eesti Raamat, 17–62.

Schmiedehelm, M. 1973. Mitteleisenzeitliche Funde aus dem Steingrab von Toila in Nordostestland. – Honos Ella Kivikoski. Toim. P. Sarvas & A. Siiriäinen. *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja*, 75. Helsinki, 187–196.

Schmiedehelm, M. & Laul, S. 1970. Asustusest ja etnilistest oludest Kagu-Eestis I aastatuhandel. – *Studia archaeologica in memoriam Harri Moora*. Toim. M. Schmiedehelm *et al.* Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut / Valgus, 154–165.

Schulz, E.-L. & Schulz, H.-P. 1992. Hämeenlinna Varikkoniemi – eine späteisenzeitliche-frühmittelalterliche Kernsiedlung in Häme. Die Ausgrabungen 1986–1990. – Suomen Museo, 99, 41–85.

Schönbäck, B. 1980. Båtgravskicket. – Vendeltid. Red. A. Sandwall. *Historia i fickformat*. Stockholm: Statens Historiska Museum, 108–122.

Seaby, W. A. & Woodfield, P. 1980. Viking stirrups from England and their background. – *Medieval Archaeology*, 24, 87–122.

Sedov 1974 = В. В. Седов. Длинные курганы кривичей. *Археология СССР. Свод археологических источников, E1-8*. Москва: Академия наук СССР, Институт археологии / Наука.

Sedov 1982 = В. В. Седов. Восточные славяне в VI–XIII вв. *Археология СССР*. Москва: Наука.

Sedov 2002 = В. В. Седов. Изборск – протогород. Москва: Институт археологии Российской академии наук.

Sedov 2007 = В. В. Седов. Изборск в раннем средневековье. *Памятники отечественной науки XX века*. Москва: Российская академия наук, Институт археологии / Наука.

Sedov & Beleckij 1991 = В. В. Седов & С. В. Белецкий. Культурный слой Пскова – памятник истории и культуры человечества. – Археологи рассказывают о древнем Пскове. Псков: Псковский государственный объединенный историко-архитектурный и художественный музей-заповедник, 8–20.

Seger, T. 1982. The plague of Justinian and other scourges: an analysis of the anomalies in the development of Iron Age population in Finland. – *Fornvännen*, 77: 3, 184–197.

Selart, A. 2000. Vene ike ja muistne priius: Eesti-Vene suhete historiograafiast. – *Vikerkaar*, 8–9, 98–104.

Selinge, K.-G. 1979. Agrarian Settlements and Hunting Grounds: A Study of the Prehistoric Culture Systems in a North Swedish River Valley. *Theses and Papers in North-European Archaeology*, 8. Stockholm: Akademilitteratur.

Selirand, J. 1960. Valgjärve arheoloogilise uurimise esialgseid tulemusi. – *TATÜ*, 9: 3, 268–296.

Selirand, J. 1961. Muistsed matmiskombed eestlaste usundi ja ristiusu-vastase võitluse kajastajana. – *Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis: artiklite kogumik*, II. Koost. E. Jansen. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 71–93.

Selirand, J. 1965a. Koorküla Valgjärv. Tallinn: Eesti Raamat.

Selirand 1965b = Ю. Селиранд. Курганы второй половины I тысячелетия в западном Причудье. – *TATÜ*, 14: 4, 471–484.

Selirand, J. 1966. Prillspiraalpäiste nõeltega linikukeed. – *Pronksiajast varase feodalismini: uurimusi Baltimaade ja naaberalade arheoloogiast*. Toim. H. Moora & J. Selirand. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut / Eesti Raamat, 150–155.

Selirand, J. 1970. Eesti naiste noatuped. – *Studia archaeologica in memoriam Harri Moora*. Toim. M. Schmiedehelm *et al.* Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut / Valgus, 172–175.

- Selirand, J. 1974.** Eestlaste matmiskombed varafeodaalsete suhete tärgkamise perioodil (11.–13. sajand). Tallinn: Eesti Raamat.
- Selirand, J. 1975.** Etnische Gruppe der nordeuropäischen Lanzenspizen mit damaziertem Blatt. – TATÜ, 24: 2, 171–186.
- Selirand, J. 1983.** Urniväljadest ümarkääbasteni: äärjoooni slaavi arheoloogiale. Tallinn: Valgus.
- Selirand, J. 1986.** Neue Funde aus dem See Valgjärv. – TATÜ, 35: 4, 352–354.
- Selirand, J. 1990.** Valgjärve arheoloogilise uurimise esialgseid tulemusi. – TATÜ, 39: 3, 268–276.
- Selirand, J. & Deemant, K. 1985.** Völkerwanderungszeitliche Gegenstände mit ostskandinavischen Ornamenten von Proosa (Nordestland). – Fornvännen, 80: 4, 243–252.
- Selling, D. 1955.** Wikingerzeitliche und frühmittelalterliche Keramik in Schweden. Stockholm.
- Seničenkova 2002** = Т. Б. Сениченкова. О раннегончарной керамике из Старой Ладоги (по материалам Земляного городища и раскопа на Варяжской улице). – Старая Ладога и проблемы археологии северной Руси: сборник статей памяти Ольги Ивановны Давидан. Отв. ред. Е. Н. Носов & Г. И. Смирнова. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж; Институт истории материальной культуры РАН, 38–49.
- Seppä, H. & Poska, A. 2004.** Holocene annual mean temperature changes in Estonia and their relationship to solar insolation and atmospheric circulation patterns. – Quaternary Research, 61: 1, 22–31.
- Sigvallius, B. 1994.** Funeral Pyres. *Theses and Papers in Osteology, 1*. Stockholm: Stockholm University.
- Sigvallius, B. 1997.** Brandgravar med nitar och spikar. – Till Gunborg: arkeologiska samtal. Red. A. Åkerlund *et al.* *Stockholm Archaeological Reports, 33*. Stockholm, 71–81.
- Simniškytė, A. 1998.** Geriamieji ragai Lietuvoje. – Lietuvos archeologija, 15, 185–245.
- Simniškytė, A., Stančikaitė, M. & Kisilienė, D. 2003.** Continuity and discontinuity in the Juodonys archaeological complex. – Arheoloogiga Läänemeremaades: uurimusi Jüri Seliranna auks. *Muinasaja teadus, 13*. Koost. ja toim. V. Lang & Ü. Tamla. Tallinn, Tartu, 267–286.
- Simola, H., Grönlund, E., Huttunen, P. & Uimonen-Simola, P. 1985.** Pollen analytical evidence for Iron Age origin of cup-stones in the Kerimäki area. – Iskos, 5, 527–531.

Skre, D. 2008. Dealing with silver: economic agency in south-western Scandinavia AD 600–1000. – Means of Exchange: Dealing with Silver in the Viking Age. Ed. D. Skre. *Kaupang Excavation Project Publication Series, 2. Norske Oldfunn, XXIII.* Aarhus University Press, 343–355.

Smirnova 1956 = Г. П. Смирнова. Опыт классификации керамики древнего Новгорода (по материалам раскопок 1951–1954 гг.). – Труды новгородской археологической экспедиции, I. Ред. А. В. Арциховски & Б. А. Колчин. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 55. Москва: Академия наук СССР, 228–248.

Smirnova 1974 = Г. П. Смирнова. О трех группах новгородской керамики X – начала XI в. – Краткие сообщения [Института археологии Академии наук СССР], 139, 17–22.

Smirnova 1976 = Г. П. Смирнова. Лепная керамика древнего Новгорода. – Краткие сообщения [Института археологии Академии наук СССР], 146, 3–10.

Smirnova, L. 2002. Social hierarchy of early Novgorod on the evidence of an analysis of the 10th–11th century combs. – *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, 30, 77–105.

SMM = Saaremaa ja Muhu muinasjäänused. Sissejuhatuse kirjutand prof. A. M. Tallgren. Kirjeldand üliõpilased A. Karu, H. Laur, F. Leinbock, H. Moora, A. Tiitsmaa, T. Vaas. *Tartu Ülikooli Arkeoloogia Kabineti toimetused, II.* Tartu: Odamees, Carl Sarap, 1924.

Snorri Sturluson. Heimskringla, I–II. 3. útgafa. B. Aðalbjarnarson gaf út. *Íslensk fornrit, XXVI.* Reykjavík: Íslenska Fornritafélag, 1979.

Solantie, R. 2005. Aspects of some prehistoric cultures in relation to climate in south-western Finland. – *Fennoscandia Archaeologica*, XXII, 28–42.

Solberg, B. 1984. Norwegian Spear-Heads from the Merovingian and Viking Periods. Bergen: Universitetet i Bergen.

Solberg, B. 1998. Settlement and social structure in Norway in the Migration Period (AD 400–550). – *Archaeologia Baltica*, 3, 235–250.

Solberg, B. 2007. Pastimes or serious business? Norwegian graves with gaming objects c. 200–1000 AD. – On the Road: Studies in Honour of Lars Larsson. Eds B. Hårdh *et al.* *Acta Archaeologica Lundensia. Series in 4°: 26.* Stockholm: Almqvist & Wiksell, 265–269.

Sorokin 1997 = П. Е. Сорокин. Водные пути и судостроение на северо-западе Руси в средневековье. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет.

Sotnikova 1982 = М. П. Сотникова. Сребренники Ярослава Мудрого. – Северная Русь и ее соседи в эпоху раннего средневековья: межвузовский сборник. Ред. А. Д. Столяр *et al.* Ленинград: Ленинградский государственный университет, 134–138.

Sotnikova 1995 = М. П. Сотникова. Древнейшие Русские монеты X–XI веков: каталог и исследование. Москва: Банки и биржи.

Sperber, E. 1993. Notes on the economy of Gotland in the tenth century. – Sources and Resources: Studies in Honour of Birgit Arrhenius. Eds G. Arwidsson *et al.* PACT, 38. Rixensart: PACT Belgium, 459–467.

Spirģis, R. 2005. Daugavas lībiešu važturi 10.–14. gadsimtā. – Archeoloģija un etnogrāfija, XXII, 135–174.

Spirģis, R. 2008. Bruņrupuču saktas ar krūšu važiņrotām un lībiešu kultūras attīstība Daugavas lejtecē 10.–13. gadsimtā. Rīga: LU Latvijas vēstures institūts.

SPL = Софийская первая летопись старшего извода. *Полное собрание русских летописей, 6: 1.* Москва: Российская академия наук, Институт российской истории; Федеральная архивная служба России, Российский государственный архив древних актов, летописная группа / Языки русской культуры, 2000.

Sporrong, U. 1971. Kolonisation, bebyggelseutveckling och administration: studier i agrar kulturlandskapsutveckling under vikingatid och tidig medeltid med exempel från Uppland ock Närke. Lund: Gleerup.

Spreckelsen, A. 1927. Das Gräberfeld Laakt (Lagedi), Kirchspiel St. Jürgens, Harrien, Estland. *Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, XXIV.* Dorpat: C. Mattiesen.

Stančikaitė, M., Kisielienė, D. & Strimaitienė, A. 2004. Vegetation response to the climatic and human impact changes during the Late Glacial and Holocene: case study of the marginal area of Baltija Upland, NE Lithuania. – *Baltica*, 17, 17–33.

Staraja Ladoga = Старая Ладога – древняя столица Руси. Каталог выставки. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж *et al.*, 2003.

Stathakopoulos, D. 2007. Crime and punishment: the plague in the Byzantine Empire, 541–749. – *Plague and the End of Antiquity: The Pandemic of 541–750.* Ed. L. K. Little. Cambridge: Cambridge University Press, 99–118.

Stenberger, M. 1933. Öland under äldre järnåldern: en bebyggelsehistorisk undersökning. *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 19.* Stockholm: Akademiens Förlag.

Stenberger, M. 1947. Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit, II. *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien*, 34. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Stenberger, M. 1955. Vallhagar: A Migration Period Settlement on Gotland, Sweden. Copenhagen, Stockholm: Munksgaard.

Stenberger, M. 1958. Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit, I: Text. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien / Almqvist & Wiksell.

Stenberger, M. 1977. Vorgeschichte Schwedens. Berlin: Akademie-Verlag.

Stephenson, I. P. 2002. The Anglo-Saxon Shield. Tempus Publishing.

Steuer, H. 1987. Gewichtsgeldwirtschaften im frühgeschichtlichen Europa: Feinwaagen und Gewichte als Quellen zur Währungsgeschichte. – Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa, IV: der Handel der Karolinger- und Wikingerzeit. Bericht über die Kolloquien der Kommission für die Altertumskunde Mittel- und Nordeuropas in den Jahren 1980 bis 1983. Hrsgs. K. J. Düwel *et al.* *Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse, Dritte Folge*, 156. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 405–527.

Steuer, H. 2004. Die Ostsee als Kernraum des 10. Jahrhunderts und ihre Peripherien. – Siedlungsforschung: Archäologie – Geschichte – Geographie, 22, 59–88.

Steuer, H. 2009. Principles of trade and exchange: trade goods and merchants. – Wulfstan's Voyage: The Baltic Sea Region in the Early Viking Age as Seen from Shipboard. Eds A. Englert & A. Trakadas. *Maritime Culture of the North*, 2. Roskilde: Viking Ship Museum, 294–308.

Stjerna, N. 2007. Viking-Age seaxes in Uppland and Västmanland: craft production and eastern connections. – Cultural Interaction between East and West: Archaeology, Artefacts and Human Contacts in Northern Europe. Eds U. Fransson *et al.* *Stockholm Studies in Archaeology*, 44. Stockholm: Stockholm University, 243–249.

Stjernquist, B. 1985. Metodische Überlegungen zum Nachweis von Handel aufgrund archäologischen Quellen. – Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa, I: methodische Grundlagen und Darstellungen zum Handel in vorgeschichtlicher Zeit und in der Antike. Bericht über die Kolloquien der Kommission für die Altertumskunde Mittel- und Nordeuropas in den Jahren 1980 bis 1983. Hrsg. K. Düwel *et al.* *Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse, Dritte Folge*, 143. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 56–83.

STĻ = Skarby starożytnej Łotwy / Treasures of Ancient Latvia. Red. A. Bitner-Wróblewska. Warszawa: Państwowe Museum Archeologiczne w Warszawie; Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Oddział w Warszawie, 2007.

Stolpe, H. & Arne, T. J. 1912. Graffältet vid Vendel. *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien*, 3. Stockholm: K. L. Beckman.

Strade, N. 1992. Suomalainen etnogeneesi kielihistorian valossa. – Suomen varhaishistoria. Tornion kongressi 14.–16. 6. 1991: esitelmät, referaatit. Toim. K. Julku. *Studia Historica Septentrionalia*, 21. Rovaniemi: Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys, 568–576.

Sundkvist, A. 2001. Hästarnas land: aristokratisk hästhållning och ridkonst i Svealands yngre järnålder. *Occasional Papers in Archaeology*, 28. Uppsala: Uppsala universitet.

Sutrop, U. 2002. Taarapita – saarlaste suur jumal. – *Mäetagused*, 16, 7–38.

Svanberg, F. 2003. Death Rituals in South-East Scandinavia AD 800–1000. *Decolonizing the Viking Age*, 2. *Acta Archaeologica Lundensia. Series in 4°: 24*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Šimenas 1992 = В. Шименас. Боевые ножи-кинжалы в Балтийском ареале в V–VI вв. – Археология и история Пскова и псковской земли 1991: материалы симпозиума. Ред. В. В. Седов *et al.* Псков: Институт археологии Российской Академии наук; Псковский государственный научно-исследовательский археологический центр, 96–100.

Šmidt 1968 = Е. А. Шмидт. О смоленских длинных курганах. – Славяне и русь. Ред. Е. И. Крупнов *et al.* Москва: Академия наук СССР, Институт археологии / Наука, 224–229.

Šnē, A. 2005. Archaeological evidence of social relations and power in the late prehistoric societies of the Livs. – *Rituals and Relations: Studies on the Society and Material Culture of the Baltic Finns*. Ed. S. Mäntylä. *Suomalaisen tiedeakatemia toimituksia. Annales Academiæ Scientiarum Fennicæ. Humaniora*, 336. Helsinki, 169–185.

Šnore 1962 = Э. Шноре. Шпоры городища Асоте и их место в классификации шпор. – *Swiatowit*, 24, 557–585.

Šnore, E. 1994. Kaklariņķi ar noplacinātiem galem Latvijā. – *Arheoloģija un etnogrāfija*, XVII, 105–107.

Šovkopļjas 1980 = Г. М. Шовкопляс. Давньоруські писанки (з колекції Державного історичного музею УРСР). – *Археологія*, 35, 92–98.

Štakel'berg 1962 = Ю. Н. Штакельберг. Глиняные диски из Старой Ладogi. – Археологический сборник [Государственного Эрмитажа], 4, 109–115.

Zariņa, A. 1970. Seno latgaļu apgērbs 7.–13. gs. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmija vēstures institūts / Zinātne.

Zariņa, A. 1988. Lībiešu apgērbs 10.–13. gs. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmija vēstures institūts / Zinātne.

Zariņa, A. 1999. 11. gadsimta vaidu sievietes apgērbs. – Etnogrāfs profesors Dr. habil. hist. Saulvedis Cimermanis: biobibliogrāfija. Darbabiedru veltījumi 70 gadu jubileja. Sast. A. Caune. *Latvijas vēsturnieki*. Rīga: Latvijas Vēstures institūts, 229–237.

Zemgaļi senatnē / Žiemgaliai senovėje. Rīga: Latvijas Vēstures muzejs; Lietuvas nacionālais muzejus, 2003.

Zilmer, K. 2005. “He drowned in Holmr’s Sea – his cargo-ship drifted to the sea-bottom, only three came out alive.” Records and Representations of Baltic Traffic in the Viking Age and the Early Middle Ages in Early Nordic Sources. *Nordistica Tartuensia*, 12. *Dissertationes Philologiae Scandinavicae Universitatis Tartuensis*, 1. Tartu University Press.

Zilmer, K. 2007. Kommunikatsioonist ja kontaktidest Läänemere piirkonnas islandlaste saagade andmetel. – Artikleid usundi- ja kombeloost. Toim. M. Kõiva. *Sator*, 6. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 29–49.

Zohary, D. & Hopf, M. 1994. Domestication of Plants in the Old World: The Origin and Spread of Cultivated Plants in West Asia, Europe and the Nile Valley. Second Edition. Oxford: Clarendon Press.

Žeiere, I. 2002. 1986.–1989. gada izrakumi Kokneses senkapos. – Latvijas arheoloģija. Pētījumi un problēmas. Rakstu krājums. Sast. I. Virse; red. I. Stašulāne. *Latvijas Vēstures muzeja raksti*, 8. *Arheoloģija*. Rīga: N.I.M.S., 201–236.

Žiemgaliai. Baltų archeologijos paroda. Katalogas / The Semigallians. Baltic Archaeological Exhibition. Catalogue. Vilnius: Lietuvas nacionalinis muzejus; Latvijas Vēstures muzejs, 2005.

Taavitsainen, J.-P. 1976. Joitakin ajatuksia kuolaimista ynnä muista rautakautisista hevoiskaluista. *Moniste*, 12. Helsinki: Helsingin yliopiston arkeologian laitos.

Taavitsainen, J.-P. 1990. Ancient Hillforts of Finland: Problems of Analysis, Chronology and Interpretation with Special Reference to the Hillfort of Kuhmoinen. *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja*, 94. Helsinki.

Tallgren, A. M. 1924. Ein wichtiger eisenzeitlicher Fund aus Kunilepa, Ksp. Juuru (Jörden). – Sb. GEG 1923, 50–56.

Tallgren, A. M. 1925. Zur Archäologie Eestis, II: von 500 bis etwa 1250 n. Chr. *Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis, B VIII:1*. Dorpat.

Talvio, T. 2002. Coins and Coin Finds in Finland AD 800–1200. *Iskos, 12*. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.

Tamla, T. 1977. Eesti soo- ja rabaleidudest. – Ajalooalaseid töid, VI: ÜTÜ ajalooringi kogumik. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 151–175.

Tamla 1978 = Т. Тамла. Исследование городища и поселение в Пада. – ТАТÜ, 27: 4, 353–357.

Tamla 1980 = Т. Тамла. Предварительные результаты Падаской экспедиции в 1978–1979 гг. – ТАТÜ, 29: 4, 378–382.

Tamla 1983 = Т. Тамла. Селище в Пада. – ТАТÜ, 32: 4, 302–306.

Tamla 1984 = Т. Тамла. Первое городище и хронология комплекса археологических памятников в Пада. – ТАТÜ, 33: 4, 360–363.

Tamla, T. 1985. Kultuslikud allikad Eestis. – Rahvasuust kirjapanekuni: uurimusi rahvaluule proosaloomingust ja kogumisloost. Toim. Ü. Tedre. *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised, 17*. Tallinn, 122–146.

Tamla, T. 1991. Jämenevate otstega käevõrud Eesti noorema rauaaja (10.–13. sajandi) leidudes. – Arheoloogiline kogumik. *Muinasaja teadus, 1*. Toim. L. Jaanits & V. Lang. Tallinn: Eesti Arheoloogiaselts *et al.*, 134–145.

Tamla, T. 1995. Einige estnische Moorfunde aus dem ersten Jahrtausend. – Archaeology East and West of the Baltic: Papers from the Second Estonian-Swedish Archaeological Symposium, Sigtuna, May 1991. Ed. I. Jansson. *Theses and Papers in Archaeology, N. S. A 7*. Stockholm, 103–110.

Tamla, T. 1996. Virumaa muinasaeg. – Virumaa: koguteos. Koost. K. Saaber. Rakvere: Lääne-Viru Maavalitsus & Ida-Viru Maavalitsus, 206–244.

Tamla, T. & Jaanits, K. 1977. Das Gräberfeld und der spätneolitische Siedlungsplatz von Paju. – ТАТÜ, 26: 1, 64–71.

Tamla, Ü. 1977. Das Tarandgrab von Mõigu-Petri. – ТАТÜ, 26: 1, 55–61.

Tamla, Ü. & Kiudsoo, M. 2005. Eesti muistsed aarded: näituse kataloog. Tallinn: MTÜ Arheoloogiakeskus *et al.*

Tarakanova 1956 = С. А. Тараканова. Псковские городища. – Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры [Академии наук СССР], 62, 33–44.

Tarvel, E. 1966. Adramaa XIII sajandil. – TATÜ, 1, 39–40.

Tarvel, E. 1972. Adramaa: Eesti talurahva maakasutuse ja maksustuse alused 13.–19. sajandil. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut / Eesti Raamat.

Tarvel, E. 1992a. Asustus. – Eesti talurahva ajalugu, I. Toim. J. Kahk *et al.* Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut / Olion, 136–143.

Tarvel, E. 1992b. Talu ja küla. – Eesti talurahva ajalugu, I. Toim. J. Kahk *et al.* Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut / Olion, 180–196.

Tarvel, E. 2005. Kuningas Óláfr Tryggvasoni lapsepõlveaastad Idateel. – Haridus, 11, 28–29.

Tautavičius 1966 = А. Таутавичюс. К вопросу о хронологии восточнолитовских боевых топоров. – *Pronksiajast varase feodalismi: uurimusi Baltimaade ja naaberalade arheoloogiast.* Toim. H. Moora & J. Selirand. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut / Eesti Raamat, 198–191.

Tautavičius, A. 1996. Vidurinis geležies amžius Lietuvoje (V–IX a.). Vilnius: Piliu tyrimu centras “Lietuvos pilys”.

Tempelmann-Maczyńska, M. 1985. Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum. *Römisch-Germanische Forschungen*, 43. Mainz am Rhein: Zabern.

Thunmark-Nylén, L. 1983. Gotland och Ostbaltikum. – Gutar och vikingar. Red. I. Jansson. *Historia i fickformat.* Stockholm: Statens Historiska Museum, 306–322.

Tolonen, M. 1978. Palaeoecology of annually laminated sediments in Lake Ahvenainen, S. Finland, I: pollen and charcoal analyses and their relation to human impact. – *Annales Botanici Fennici*, 15: 3, 177–208.

Tolonen, M. 1983. Late Holocene vegetational history in Salo, Pukkila, SW Finland, with particular reference to human interference. – *Annales Botanici Fennici*, 20: 2, 157–168.

Tomanterä, L. 1982. Damaskointi ja säiläkirjoitukset. – Suomen historia, 1: kivikausi, pronssikausi, rautakausi. Toim. E. Laaksonen *et al.* Weilin & Göös, 340–341.

Troska, G. 1998. Külad ja külaelu. – Eesti rahvakultuur. Toim. A. Viires & E. Vunder. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 247–267.

Trummal, V. 1960. Slaavi-Vene elemendid Kagu-Eesti materiaalses kultuuris (kuni XIII sajandi alguseni). – Eesti NSV ajaloo küsimusi, I / Вопросы истории Эстонской ССР, I. Toim. K. Siilivask *et al.* *Tartu Riikliku Ülikooli toimetised*, 87. Tartu, 3–40.

Trummal, V. 1964. Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel. *Eesti NSV ajaloo küsimusi*, III. *Tartu Riikliku Ülikooli toimetised*, 161. Tartu.

Tvauri, A. 1997a. Eesti lohukivid. – Arheoloogilisi uurimusi, 1. Toim. H. Valk. *Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti toimetised*, 9. Tartu, 11–53.

Tvauri, A. 1997b. Rescue excavations on the settlement site of Ala-Pika. – AVE 1997, 161–164.

Tvauri, A. 2001. Muinas-Tartu: uurimus Tartu muinaslinnuse ja asula asustusloost. *Muinasaja teadus*, 10. Tartu, Tallinn.

Tvauri, A. 2002. Lõuna-Eesti noorema rauaaja linnuste ja külade arheoloogilise leiumaterjali erinevused. – Keskus–tagamaa–ääreala: uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. Koost. ja toim. V. Lang. *Muinasaja teadus*, 11. Tallinn, Tartu, 275–300.

Tvauri, A. 2005. Eesti hilisrauaaja savinõud (11. sajandist 13. sajandi keskpaigani). *Muinasaja teadus*, 16. Tartu, Tallinn.

Tvauri, A. 2006. Investigation of the Middle Iron Age. – Archaeological Research in Estonia 1865–2005. Eds V. Lang & M. Laneman. *Estonian Archaeology*, 1. Tartu University Press, 105–126.

Tvauri, A. 2007. Migrants or natives? The research history of long barrows in Russia and Estonia in the 5th–10th centuries. – Topics on the Ethnic, Linguistic and Cultural Making of the Russian North. Ed. J. Nuorluoto. *Slavica Helsingiensia*, 32. Helsinki, 247–285.

Tõnisson, E. 1962. Eesti aardeleiud 9.–13. sajandist. – Muistsed kalmed ja aarded: arheoloogiline kogumik, II. Toim. H. Moora. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 182–274.

Tõnisson, E. 1974. Die Gauja-Liven und ihre materielle Kultur (11. Jh. – Anfang 13. Jhs.): ein Beitrag zur ost-baltischen Frühgeschichte. Tallinn: Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR, Institut für Geschichtsforschung / Eesti Raamat.

Tõnisson 1976 = Э. Тыниссон. Исследования городища Лоху. – ТАТÜ, 25: 1, 66–71.

Tõnisson, E. 1981a. Esiaja ahjud Eestis. – ТАТÜ, 30: 1, 43–56.

Tõnisson, E. 1981b. *Summitas castris* tähendusest Henriku Liivimaa kroonikas. – Eesti ajaloo probleeme: ENSV TA korrespondentliikme Artur Vassara 70. sünniaastapäevale pühendatud teaduskonverentsi ettekannete teesid (18. nov. 1981). Koost. ja toim. E. Tarvel. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 174–181.

Tõnisson, E. 1992. Külaühiskonna väljakujunemine. – Eesti talurahva ajalugu, I. Toim. J. Kahk *et al.* Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut / Olion, 76–126.

Tõnisson 1997 = Э. Тыниссон. Терминология древнеэстонских укреплении в средневековых письменных источниках. – Памятники старины: концепции, открытия, версии. Памяти Василия Димитриевича Белецкого 1919–1997. Том II. Ред. А. Н. Кирпичников *et al.* Санкт-Петербург, Псков: Комитет по культуре и туризму Администрации Псковской области *et al.*, 356–360.

Tõnisson, E. 2000. Sossolid olid maa rahvas. – Keel ja Kirjandus, 9, 675–677.

Tõnisson, E. 2008. Eesti muinaslinnad. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu ja H. Valk. *Muinasaja teadus*, 20. Tartu, Tallinn.

Urtāns 1961 = В. А. Уртан. Древние щиты на территории Латвийской ССР. – Советская археология, 1, 216–224.

Urtāns, V. 1970. Etniskās atšķirības apbedīšanas tradīcijas un kapu inventārā Latvijā 5.–9. gs. – Arheoloģija un etnogrāfija, IX, 61–85.

Urtāns, V. 1977. Senākie depoziiti Latvijā (līdz 1200. g.). Rīga: Latvijas PSR Vēstures muzejs / Zinātne.

Vahre, S. 1992. Kiovan Venäjä ja Viro 1030–1061. – Suomen varhaishistoria. Tornion kongressi 14.–16. 6. 1991: esitelmät, referaatit. Toim. K. Julku. *Studia Historica Septentrionalia*, 21. Rovaniemi: Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys, 622–630.

Valk, H. 1994a. Rescue excavations on the Late Iron Age settlement of Aindu. – TATÜ, 43: 1, 34–41.

Valk, H. 1994b. The end of excavation at the Late Iron-Age settlement of Aindu. – TATÜ, 43: 4, 386–389.

Valk, H. 1996. Trial excavations at the settlement and the stone setting of Ala-Pika. – TATÜ, 45: 4, 438–445.

Valk, H. 2000a. Archaeological investigations in late prehistoric – early medieval Viljandi and in Pilistvere churchyard. – AVE 1999, 39–53.

- Valk, H. 2000b.** Mulgimaa arheoloogilisest uurimisest. – Ettekandeid I mulgi konverentsilt Tõrvas 23.10.99. Toim. K. Gaston. *Mulgi Kultuuri Instituudi toimetised, 1*. Viljandi, 47–62.
- Valk, H. 2003.** Pinge ja traditsioon. Odad ümber Läänemere. – EAA, 7: 2, 170–174.
- Valk, H. 2007.** Excavations in the ruins of Vastseliina castle and on the hillforts of Urvaste and Hinniala. – AVE 2006, 51–69.
- Valk, H. 2009a.** Hinniala linnamägi. – Setomaa, 2: vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani. Koost. ja toim. H. Valk *et al.* Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 76–77.
- Valk 2009b** = X. Валк. Городища Восточной Эстонии и поход князя Ярослава на Чудь. – Археология и история Пскова и псковской земли. Семинар имени академика В. В. Седова. Материалы 54 заседания (15–17 апреля 2008 года). Ред. И. К. Лабутина *et al.* Псков: Институт археологии РАН *et al.*, 393–406.
- Valk, H. & Allmäe, R. 2010.** Kirikumägi at Siksälä: evidence of a new grave form in south-eastern Estonia? – EJA, 14: 1, 40–55.
- Valk, H., Juurik, R. & Rannamäe, E. 2009.** Excavations on the hill forts of southern Estonia: Vareste, Erumäe and Tilleoru. – AFE 2008, 82–95.
- Vallinheimo, V. 1956.** Das Spinnen in Finnland, unter besonderer Berücksichtigung swedischen Tradition. *Kansatieteellinen arkisto, 11*. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Vasilauskas, E. 2007.** Lieporų (Joniškio r.) kapinyno radiniai (VI–XI a.). – Lietuvos archeologija, 30, 213–228.
- Vasks 1991** = A. В. Васкс. Керамика эпохи поздней бронзы и раннего железа Латвии. Рига: Латвийская Академия наук, Институт истории Латвии / Зинатне.
- Vassar, A. 1938b.** Drei Steinkistengräber aus Nordestland. – ÕES ar. 1937, 1, 304–364.
- Vassar, A. 1939.** Iru Linnapära. – Muistse Eesti linnused: 1936.–1938. a. uurimiste tulemused. Toim. H. Moora. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 53–100.
- Vassar, A. 1956.** Uusi andmeid Iru vanema ajaloo kohta. – Õhtuleht, 04.10.
- Vaškevičiūtė, I. 2007.** Sengallian warrior weaponry and its reflection in burial rites in the fifth to the 12th century AD. – *Archaeologia Baltica*, 8, 214–222.
- Vedru, G. 1999.** Värtnakedrad Eesti arheoloogilises leiumaterjalis. – EAA, 3: 2, 91–114.
- Vedru, G. 2001.** Põhja-Eesti muinasaegsest rannikuasustusest. – EAA, 5: 2, 110–127.

- Vedru, G. 2005.** Coastal settlement in north Estonia at the end of the prehistoric period and the beginning of the Middle Ages, and contacts with the southern coast of Finland. – [CD-ROM] Merellinnen Perintömmö / Vårt Maritima Arv. Helsinki: Helsingin yliopisto, Kulttuurien tutkimuksen laitos, arkeologia.
- Veski, S. 1996.** History of vegetation and human impact in northern Saaremaa, Estonia, based on the biostratigraphy of the Surusoo Mire: preliminary results. – Coastal Estonia: Recent Advances in Environmental and Cultural History. Eds T. Hackens *et al.* *PACT*, 51. Rixensart: PACT Belgium, 57–66.
- Veski, S. 1998.** Vegetation History, Human Impact and Paleogeography of West-Estonia: Pollen Analytical Studies of Lake and Bog Sediments. *STRIAE*, 38. Uppsala: Societas Upsaliensis Pro Geologia Quaternaria.
- Veski, S. & Lang, V. 1995.** Human impact in the surroundings of Saha-Loo, north Estonia, based on a comparison of two pollen diagrams from Lake Maardu and Saha-Loo bog. – Landscapes and Life: Studies in Honour of Urve Miller. Eds A.-M. Robertsson *et al.* *PACT*, 50. Rixensart: PACT Belgium, 297–304.
- Veski, S. & Lang, V. 1996.** Prehistoric human impact in the vicinity of Lake Maardu, northern Estonia: a synthesis of pollen analytical and archaeological results. – Coastal Estonia: Recent Advances in Environmental and Cultural History. Eds T. Hackens *et al.* *PACT*, 51. Rixensart: PACT Belgium, 189–204.
- Veski, S. & Poska, A. 2004.** Eelajalooline inimene ja pool-looduslikud taimekooslused Eestis – pilk minevikku õietolmu meetodil. – Eesti Looduseuurijate Seltsi aastaraamat, 82, 24–49.
- Vierck, H. 1967.** Bemerkungen zum Verlaufsweg finnisch-angelsächsischer Beziehungen im sechster Jahrhundert. – Suomen Museo, 74, 54–63.
- Viires, A. 1960.** Eesti rahvapärane puutööndus: ajalooline ülevaade. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut / Eesti Riiklik Kirjastus.
- Viires, A. 1980.** Talurahva veovahendid: Baltimaade rahvapäraste põllumajanduslike veokite ajalugu. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut / Valgus.
- Vilcāne, A. 2003.** Ancient Latgalian women's ornaments. – Humanities and Social Sciences: Latvia, 2 (39), 118–140.
- Vilkuna, K. 1964.** Kihlakunta ja häävuode. Tutkielmia suomalaisen yhteiskunnan järjestyntymisen vaikeilta. Helsinki: Otava.
- Vissak, R. 2000.** Results of the archaeological investigations at the SE foot of Toomemägi, Tartu. – AVE 1999, 113–120.

Vunder, E. 2008. Käsitöö. – Eesti rahvakultuur. Teine, täiendatud trükk. Toim. A. Viires & E. Vunder. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 136–167.

Vuorela, I. 1985. On the vegetational and agricultural history of Perniö, SW Finland: results of pollen and ash residue analyses and 14C-datings. – *Annales Botanici Fennici*, 22: 2, 117–127.

Wallin, J.-E. 2004. History of sedentary farming in Ångermanland, northern Sweden, during the Iron Age and Medieval period based on pollen analytical investigations. – *Vegetation History and Archeobotany*, 5: 4, 301–312.

Welinder, S. 2004. Neolithicum – bronsålder 3900–500 f.Kr. – Jordbrukets första femtusen år 4000 f.Kr.–1000 e.Kr. *Det svenska jordbrukets historia, I*. Natur och Kultur / LTs förlag, 11–236.

Wessman, A. 2009. Levänluhta – a place of punishment, sacrifice or just a common cemetery? – *Fennoscandia Archaeologica*, XXVI, 81–105.

Wheeler, R. E. M. 1927. London and the Vikings. *London Museum Catalogues, I*. London.

Whittaker, H. 2006. Gameboards and gaming-pieces in the northern European Iron Age. – *Nordlit*, 20, 103–112.

Wickholm, A. 2008. Reuse in Finnish cremation cemeteries under level ground – examples of collective memory. – *The Materiality of Death: Bodies, Burials, Beliefs*. Eds F. Fahlander & T. Oestigaard. *BAR, International Series, 1768*. Oxford: Archaeopress, 89–97.

Wickholm, A. & Raninen, S. 2006. The broken people: deconstruction of personhood in Iron Age Finland. – *EJA*, 10: 2, 150–166.

Widgren, M. 1983. Settlement and Farming Systems in the Early Iron Age: A Study of Fossil Agrarian Landscapes in Östergötland, Sweden. *Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Human Geography, 3*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Wigh, B. 2001. Animal Husbandry in the Viking Age Town of Birka and Its Hinterland: Excavations in the Black Earth 1990–95. *Birka Studies, 7*. Stockholm: Birka-projektet, Riksantikvarieämbetet.

Wiik, K. 2002. Eurooppalaisten juuret. Jyväskylä: Atena.

Wikborg, J. 1997. Sporrar från äldre järnålder i Västmanland, Södermanland och Uppland. – *Tor: tidskrift för arkeologi*, 29, 199–239.

Wuolijoki, H. 1972. Suomen rautakauden silmäkirveet. *Moniste, 4*. Helsinki: Helsingin yliopiston arkeologian laitos.

Örvar-Odds saga. G. Jónsson & B. Vilhjálmsson gaf út. *Förnaldarsögur Norðurlanda, I*. Reykjavík, 1943–1944.

Östergren, M. 2009. Spillings – the largest Viking Age silver hoard in the world. – The Spillings Hoard: Gotland's Role in Viking Age World Trade. Ed. A.-M. Petterson. Gotlands Museum, 11–40.

Ynglingite saaga. Tõlkinud ja kommenteerinud T. Jonuks. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2003.

Young, B. K. 2000. Climate and crisis in sixth-century Italy and Gaul. – The Years Without Summer: Tracing AD 536 and Its Aftermath. Ed. J. D. Gunn. *BAR, International Series, 872*. Oxford, 35–42.

LÜHENDID

1. Asutused (*resp.* muuseumifondid ja arhiivid)

AM = Eesti Ajaloomuuseum

DM = Rīgas vēstures un kuģniecības muzejs / Riia Ajaloo ja Meresõidu Muuseum

MA = Muinsuskaitseamet

RM = SA Virumaa Muuseumid

SM = Saaremaa Muuseum

TLM = Tallinna Linnamuuseum

TM = Tartu Linnamuuseum

(TLÜ) AI = Tallinna Ülikooli ajaloo instituut

TÜ (AAI) = Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut

TÜR = Tartu Ülikooli raamatukogu

VaM = Valga Muuseum

VM = Viljandi Muuseum

ÕES = Õpetatud Eesti Selts

2. Trükised

AVE / AFE = Arheoloogilised välitööd Eestis / Archaeological Fieldwork in Estonia 1997–2007. // Archaeological Fieldwork in Estonia / Arheoloogilised välitööd Eestis 2008–.

EAA / EJA = Eesti Arheoloogia Ajakiri / Estonian Journal of Archaeology, 1–7 (1997–2003). // Estonian Journal of Archaeology / Eesti Arheoloogiaajakiri, 8 – (2003–).

Sb. GEG / ÕES ar. = Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1893–1923. // Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat / Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1924–1935. // Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat / Annales Litterarum Societatis Esthonicae / Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1936–1938. // Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat / Annales Litterarum Societatis Esthonicae 1995 –.

TATÜ = Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised / Известия Академии наук Эстонской ССР, 1952–1955. // Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised. Ühiskonnateaduste seeria / Известия Академии наук Эстонской ССР. Серия общественных наук, 1956–1966. // Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised. Ühiskonnateadused / Известия Академии наук Эстонской ССР. Общественные науки / Proceedings of the Academy of Sciences of the Estonian SSR. Social Sciences, 1967–1989. // Eesti Teaduste Akadeemia toimetised. Ühiskonnateadused, 1990–1991. // Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja sotsiaalteadused / Proceedings of the Estonian Academy of Sciences. Humanities and Social Sciences / Известия Академии наук Эстонии. Гуманитарные и социальные науки, 1992–1996.